

Samî Tan

Rêzimana Kurmancî

çapa berfirehkirî

Rêzimana Kurmancî

Samî Tan

WEŞANÊN ENSTÎTUYA KURDÎ YA STENBOLÊ

Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê / 56
Ziman / 3

Rêzimana Kurmancî Samî Tan

Redaksiyon Aysel Çetîn & Zana Farqînî

Mizanpaj Xunav Altun

Berg Aysel Çetîn

Çapa Yekemîn (Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî) Gulan 2005

Çapa Duyemîn Adar 2011

Çapxane Gün Matbaacılık

Beşyol Mah. Akasya Sk. No:23/A Küçükçekmece / İSTANBUL

Tel: (0 212) 426 63 30

ISBN 978 - 975 - 6282 - 54 -0

© Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê

ZEND BİLİM KÜLTÜR EĞİTİM BASIN YAYIN LTD.ŞTİ.

Cibali Mah. Atatürk Bulvarı, Ünlü İş Merkezi, A Blok, Kat: 3 No: 21/ 82

Unkapanı- Fatih/ İSTANBUL

Tel: (0212) 621 82 00 Fax: (0212) 621 82 37

Web: www.enstituyakurdi.org Mail: info@enstituyakurdi.org

NAVEROK

PÊŞGOTIN	11
PÊŞEK	13
PÊŞGOTINA ÇAPA YEKEMÎN	15
ZIMAN Û ZIMANÊ KURDÎ	21
Ji aliyê binyadê ve kurdî	22
Kurdî û farisî	26
Zaravayên kurdî	28
Ji aliyê teşê û dirûv ve zimanê kurdî	30
DENGANIYA ZIMANÊ KURDÎ	35
Rêziman	35
Dengsazî	35
Alfabeya kurdî	36
Dengzanî	39
Dengên ku ji erebî derbasî kurdî bûne	41
Dengên lertzok û bişid	42
Dengên alîkar	43
Dubarekirina tîpekê	46
Nîvdengdêr û dengdêrên dirêj	48
Cudatiya denganiya kurdî û tirkî	52
Kîte	54
PEYVSAZÎ (MORFOLOJÎ)	57
Di kurdî de qertaf.....	58
Qertafên kêşanê	58
Di kurmancî de bêjeyên nû û bêjesazî	61
Ji aliyê sazûnê ve cureyên bêjeyan	62
Qertafên bêjesaz.....	64
Pêşgirên kurmancî	65

Pêşgirên resen	65
Pêşgirên lêkersaz	66
Pêşgirên neresen	67
Paşgirên kurmancî	69
Paşgirên lêkersaz	72
Navbend	73
Navgir	74
WATENASÎ (semantik).....	75
Ji aliyê têkildariyê ve wate.....	76
Bêjeyên hemwate	77
Bêjeyên dijawate	78
Bêjeyên hevdeng	78
PEYVÊN HEVRENG	79
Cotepeyv	80
Di peyvan de kirpandin	81
Di lêkeran de kirpandin	82
ERGATÎVÎ	85
Di devokên kurmancî de têkçûna ergatîviyê	86
Guherbarî	88
Tewang	89
Qertafên tewangê	90
Tewanga qertafên nebinavkirinê	91
CUREYÊN BÊJEYAN	93
Vegetandek.....	93
Vegetandekên binavkirî	94
Vegetandekên nebinavkirî	95
NAVDÊR	97
Li gorî mêjerê navdêr.....	97
Li gorî hestpêkirinê navdêr	98
Li gorî taybetiya heyberên ku nîşan didin	99
Peyvsaziya navdêran	99
Pêşgirên navdêrsaz	100
Navbend û navgirên ku navdêran pêk tînin	101
Paşgirên navdêrsaz.....	101
Paşgirên ku navên cihan pêk tînin	102
Paşgirên ku navên alavan çêdikin	102
Hin paşgirên din ên ku navan çêdikin	103
Zayendên navdêran	104
Zayenda biyolojîk	104
Zayenda rêzimanî	105

Navdêren nêr	107
Navdêrên mê	108
Di navdêran de mêjer	109
Bi tewangê diyarkirina mêjerê	111
Mêjera navdêrên xwerû	111
Di mêjera navdêrên xwerû de alozî	112
Mêjera navdêrên ku nayên hejmartin	114
Navdêrên binavkirî û nebinavkirî	116
Gelemperîkirina navdêran	117
Peywira navdêran	117
Raveka navdêran	118
Tewanga navdêran	119
Neyîniya nevdêran	119
CÎNAVK	121
Li gorî peywirê cînavk	121
Li gorî zayendê cînavk	122
Li gorî mêjerê cînavk	122
Ji aliyê tewangê ve cînavk	123
Cureyên cînavkan	124
Cînavkên kesane	124
Cînavkên şanîdanê	129
Cînavkên şanîdanê yên xwerû	129
Cînavkên şanîdanê yên tewandî	129
Cînavka vegerok	131
Hin aloziyên cînavka vegerok	132
Cînavka xwe û xwedîtî	133
Cînavka qertafî	135
Cînavkên kesandinê	136
Cînavkên berbihevîn	140
Cînavkên lihevxiştî	142
Bi cînavkên lihevxiştî lêkerên biwêjî	145
Cînavkên nebinavkirî	148
Cînavkên xwedîtîyê	149
Cînavkên girêkî	152
Cînavkên jimarîn	153
Cînavkên pirsyarî	154
HEVALNAV	159
Ji hêla peyvsaziyê ve hevalnav	160
Hevalnavên hevedudanî	160
Hevalnavên pêkhatî û qertafên ku wan pêk tînin	161
Hevalnavên kompleks	164

Cureyên hevalnavan.....	165
Hevalnavên çawaniyê	165
Di hevalnavan de paye	167
Hevalnavên şanîdanê	170
Hevalnavên şanîdanê yên şibandinê	172
Hevalnavên jimarîn	173
Hevalnavên nebinavkirî	175
Hevalnavên pirsyariyê	175
HOKER	181
Peyvsaziya hokeran	181
Cureyên hokeran	182
Hokerên çawaniyê	182
Hokerên şanîdanê	183
Hokerên demê	184
Hokerên cih û berekê	184
Hokerên çendanî û hevrûkirinê	185
Hokerên pirsyariyê	186
DAÇEK	187
Peyvsaziya daçekan	187
Daçekên hevedudanî	188
Hinek daçekên din	190
Taybetiyên daçekan	191
Rista daçekên bingeîn	194
Daçek û tewang	194
GIHANEK	195
BANEŞAN	197
Rewşa banglêkirinê	198
JIMARNAV	199
HEJMARÊN HOKERÎN	201
Tewanga jimarnavan	201
Raveka jimarnavan	203
LÊKER	205
Taybetiyên sereke yên lêkeran	206
Rader	206
Kêşana lêkeran	209
Rayeka dema borî	209
Rayeka dema niha	213
Lêkerên pêkhatî	215
Rayekên ku dibin monemên bêjesaz	216

Ji aliyê peyvsaziyê ve lêker	219
Lêkerên xwerû	220
Lêkerên nexwerû	246
Lêkerên pêkhatî û qertafên lêkersaz	246
Paşgirên lêkersaz	247
Lêkerên bi paşgira “-an”	251
Pêşgirên lêkersaz	251
Lêkerên bidaçek	255
Di lêkeran de rawe	256
Raweyên pêşkerî	257
Dema niha	258
Dema niha û dema fireh	259
Di devokên kurdî de dema niha	260
Dema niha ya berbiçav	260
Dema niha ya neberbiçav	261
Dema bê.....	261
Ketina pêşgira “bi-”yê	261
Çirokiya dema bê	262
Dema bê ya nêzik	262
Çirokiya dema bê ya dûr.....	263
Çirokiya dema bê ya nêzik	264
Demên borî	265
Dema boriya têdeyî	265
Dema boriya dûdar	267
Di dema boriya dûdar de aloziyek	268
Çirokiya dema boriya têdeyî	269
Çirokiya dema boriya dûdar	271
Dema boriya berdest	272
Awarteyên neyîniyê	273
Raweyên daxwazî	274
Di raweyên daxwazî de dirûvên lêkeran	274
Daxwazî - dema niha	274
Daxwazî - dema borî	275
Daxwazî – pêknehatî	275
Daxwazî - dema boriya dûr	276
Raweya fermanî	277
Neyîniya raweya fermanî	278
Amrazên raweyên daxwazî.....	280
Raweya xwestekî	280
Daxwazî - dema niha	280
Daxwazî- dema borî	280
Daxwazî – pêknehatî	281

Daxwazî - dema boriya dûr	281
Raweya bilanî	282
Raweya mercî (hekanî)	284
Hekanî bi raweyên pêşkerî.....	284
Hekaniya daxwazî	285
Raweya divêtî	287
Raweya dibetî	289
Raweyên bi lêkerên alîkar	289
Raweya çêbiwar	292
Lêkerên alîkar	295
Di lêkeran de avanî	298
Lebatî û tebatî.....	299
Avaniya dançêker	301
HEVOKSAZÎ	303
Hevok	303
Hêmanên hevokê	304
Kirde	304
Pêveber	306
Têrker	308
Bireser	309
Cureyên hevokan	310
Ji aliyê wateyê ve hevok.....	310
Hevokên ragihandinî	310
Hevokên fermanî	310
Hevokên navberî	311
Hevokên erênî	311
Hevokên neyîniyê	312
Hevokên pirsyariyê	312
Hevokên xwestekî	313
Hevokên baneşanî	313
Li gorî rewşa pêveberê hevok	314
Hevokên navdêrî.....	314
Hevokên lêkerî	314
Ji aliyê avasaziyê ve hevok	314
Hevokên xwerû	315
Hevokên hevedudanî	315
Hevokên hevedudanî yên serbixwe	315
Hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî	316
Komek di hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî de	317
Şahkomek	318
Komeka alîkar	318

Cureyên komekên alîkar	318
Ravek	320
Ravêkên navdêran	321
Raveka hevalnavan	322
Raveka cînavkan	323
Raveka hokeran	323
Ravekên zincîrîn	324
Di hevokê de cih û peywira ravekê	326
Ravek wekî kirde	326
Ravek wekî bireser	326
Ravek wekî têrker	326
Ravek wekî pêveber	326
Di hevokên hevedudanî de ahenga deman	327
Hevokên hevedudanî yên serbixwe	327
Hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî	328
Hevokên hevedudanî yên bi gihanekên “ku” û “ka”yê	328
Hevokên hevedudanî yên bi lêkerên alîkar	330
Hevokên hevedudanî yên bi cînavkên girêkî	331
Hevokên demê	332
Hevokên diyarkirina armancê	336
Hevokên diyarkirina mercê	338
Di kurdî de hevoka veguhastî	339
Lêkera “gotin” di forma dema boriya dûdar de	341
Dema ku lêkera “gotin” dibe çirokiya demên borî “gotibû”	342
Lêkera “gotin” di forma çirokiya dema boriya dûdar de	343
Rêzbûna bêjeyan	344
Di hevokê de kirpandin	347
Dahûrandina hevokê	348
RASTNIVÎS	349
Fonetîka kurdî û rastnivîs	350
Neyîniya lêkera “axaftin”ê	351
Qertafên “bi-” û “bê-”yê	351
Guherîn û veguherîna dengan	352
Pevguherîna dengdêran	359
Pirsgirêka “u” û “û”yê	360
Pevguherîna dengdêrên kurt û dirêj	361
Nîvdengdêr û dengdêrên dirêj	364
Dengdêrên dubare	365
Rastnivîsa veqatendeka ku cuda tê nivîsandin	367
Kurtkirina bêjeyan	367
Taybetiyên rastnivîsa pêşgiran	368

Alfabe û rastnivîs	369
Çi, kengê mezin tê nivîsandin?	369
Raveka navdêran ku serenavekê pêk tînin	373
Çi, kengê pê ve û kengê cuda tê nivîsandin?	376
Rastnivîsa hejmaran	377
Rastnivîsa navên biyanî	378
XALBENDÎ (Niqteşanî)	381
Xal	382
Bêhnok	383
Pirsnişan	385
Xalecot	386
Xalebêhnok	386
Kevanek	387
Kevaneka çarçik	389
Dunik	389
Yeknik	389
Xêzek	390
Bangnişan	390
Bendik	391
Sêxal	391
Dabir	392
Dubare	393
Dabeş	393
FERHENGOKA TÊGIHÊN RÊZIMANÎ BI SÊ ZIMANAN	395
ÇAVKANÎ	407

PÊŞGOTIN

Di ser çapa yekem a vê pirtûkê re pênc sal derbas bûn. Ev nêzî du salan e ku çapa yekemîn qediyaye û zêdetirî salekê ye ku ez li ser çapa duyemîn dixebitim. Çima amadekirina vê çapê ev qas dem girt? Serê pêşîn xebata amadekirina çapa nû di ber gelek kar û barên din re hate kirin, gelek caran xebatên din nehişt ku ez vê xebatê bikim, lewre jî ev kar vema. Ji bilî vê yekê jî, pêwîstî bi venihartineke bi hûrbînî hebû, vê yekê jî gelekî dem girt. Her wiha di warê redaksiyonê de jî di çapa yekemîn de qelsî û lawazî pêk hatibûn, lewre me nexwest ev tişt were serê vê çapa nû jî. Ji ber van sedeman çapa nû ya pirtûkê hinde dem girt û dereng ma.

Di vê çapa nû de min hemû mijar jî nû ve di ber çavan re derbas kirin, hinek mijar hatin berfirehkirin, di hinek mijaran de guhartin pêk hatin. Her ku zanîn û ezmûna mirov di warê zimanî û rêzimanî de zêdetir dibe, asoya mirov firehtir û têgihîştina mirov kûrtir dibe, li gorî wê jî mirov dixwaze hîn bi hûrbînî mijaran hilgire dest.

Di pirtûka min a bi navê *“Waneyên Rêzimanê Kurmancî”* de bandora berhemên rêzimanî yên kurdî, bi taybetî bandora Celadet Bedirxan li ser min gelek bû. Di çapa yekemîn a vê pirtûkê de min hinekî bala xwe dabû berhemên zimanzanîyê û berhemên rêzimana kurdî yên bi zarava û zimanên din. Di vê çapê de min hinekî zêdetir bala xwe da berhemên zimanzanîyê û rêzimana hinek zimanên din; bi taybetî jî rêzimana farisî, îngilîzî û tirkî. Ji xeynî wan, xebat û lêkolînên min ên di domana pênc salan de û nîqaşên ku li ser warên cur bi cur ên rêzimana kurdî pêk hatin jî bo tekûzkirina hinek mijaran bûn bingeş.

Nemaze xebata me ya di dema amadekirina seta hindekariyê ya bi navê *“Hînkê I-II-III”* de di warê ronîkirina gelek mijarên rêzimanî de bû alîkar. Her wiha xebatên Koma Lînguîstîkê yên ku di bin banê Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê de pêk hatin, derfet da ku ez bala xwe zêdetir bidim hinek mijarên dengî, peyvsazî, watenasî û hevoksaziya kurdî.

Spasî û malavayî

Di amadekirina çapa nû de piştgir û hevalbenda min a sereke hevala Aysel Çetîn bû; her mijara ku min xwend, wê jî carekê xwend, hem redakte kir, hem jî bi rexne û pêşniyarên xwe xebat dewletmend kir. Her wiha piştî jî wê berga pirtûkê amade kir û di warê rûpelsaziyê de alîkarî kir. Ji ber vê yekê ez spasîyên xwe yê taybet pêşkêşî wê dikim.

Her wiha hevalê min î hêja, zimanzan Zana Farqînî, pirtûk serdanpê xwend, hem şasiyên ku bi ber çavên me neketibûn sererast kirin, hem jî bi rexne û pêşniyazên xwe pirtûk tekûztir kir. Her wiha di gelek warên rêzimanî de min jî gotar û xebatên wî sûd wergirt, ji ber vê yekê jî ez dibêjim mala te hezar carî ava.

Hevalê hêja Umîd Demîrhan piştî derketina çapa yekemîn, pirtûk serdanpê xwendibû û gelek şaşî destnîşan kiribûn, dema ku min dest bi amadekirina çapa duyemîn kir, min pêşî ew şaşî sererast kirin. Lewre jî ez spasîyên xwe pêşkêşî wî dikim.

Her wekî ku min li jor jî daxuyand di domana amadekirina “Hînger”an û di xebata Koma Lînguîstîkê de min derfet dît ku gelek mijaran zelaltir bikim. Ji ber vê yekê jî ez spasîyên xwe pêşkêşî beşdarên van xebatan dikim.

Bi taybetî hevala Ronayî Onen di her du xebatan de jî hebû, nemaze di dema amadekirina asta duyem û sêyem a Hîngerê de em her du bi hev re xebitîn, di vê demê de gelek tişt di serê min de zelaltir bûn. Lewre ez spasîyên xwe pêşkêşî wê dikim.

Ji bilî wan rêveberiya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê û hevalên TZPKurdî di warê amadekirina vê xebatê de piştewaniya min kir, ez malavahiya wan jî dikim. Ji van hevalan ez dixwazim keda hevala Xunav Altun ku rûpelsaziya pirtûkê kiriye bi bîr binim û spasîyên xwe pêşkêşî wê bikim. Her wiha ez spasîyên xwe pêşkêşî hemû kesên ku bi rexne û pêşniyazên xwe alîkarî dane min, dikim.

Di encamê de ez hêvî dikim ku vê pirtûkê hinek aliyên tarî yê rêzimana kurdî ronî kiribin û hinek alozî jî holê rakiribin. Hemû şaşî û kêmasiyên di pirtûkê de yê min in, her kesê/a ku bala min bikişîne ser van kêmasî û şasiyan dê min kêfxweş bike.

Samî Tan

PÊŞEK

Yek ji stûnên zimanê nivîskî jî rêziman e ku ew li deng, teşe û binyata hevokê yên zimanekî dikole û rêzikên wî zimanî tespît dike. Ji lew re, ji bo zimanê nivîskî rêziman tişteki pir girîng ê jênager e. Nemaze bi xebatên akademîk û zanistî yên li ser zimên, hemû rêzikên zimên derdikevin holê û bi saya wan xebatan jî standardiya zimanê nivîskî pêk tê.

Samî Tan yek ji wan zimanzanan e ku salên dûr û dirêj e li ser rêzimana kurdî dixebite û serê xwe bi peyîtandin û tespîtîkirina rêzikên zimanê kurdî diêşîne. Birêz Tan ku gelek salan bi karê roj-namegeriya bi kurdî bilîyaye û ji pratîka zimanê kurdî sûd wergirtiye, xebatên xwe yên li ser rêzimana kurdî ne bi zimanekî din lê bi kurdî dike ku ew jî yek ji dûajoyên nemir Celadet Bedirxan û Feqî Huseyn Sagniç e. Taybetiyeke din a Samî Tan jî ew e ku di warê zimanê kurdî de her tim xwe nû dike, her wiha xebatên xwe û lêkolînên xwe yên li ser zimanê kurdî jî kûrtir dike.

Tan pêşî xebatên xwe yên di vî warî de bi navê ‘Waneyên Rêzimanê Kurmancî’ pêşkêşî me kiribûn, lê ew bi wê nesekinîbû û xebatên xwe yên li ser rêzimanê kûrtir kiribûn û piştî jî berhema xwe ya navborî ku ji aliyê naverokê ve dewlemend û berfirehtir kiribû, îcar bi navê ‘Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî’ dabû çapkirin.

Lê çawan me di serî de diyar kir, ew di vî warî de her geşe bi xwe dide û xwe nû dike û ez bi xwe jî şahid û guvahê vê yekê me. Niha jî bi xebata xwe ya berfirehkirî, ya sererastkirî û ji berê tekûztir, li

pêşberî me ye ku îcar berhem bi navê ‘Rêzimana Kurmancî’ tê pêşkêşkirin.

Di vê çapa nû ya berfirehkirî de hem mijar hatine zêdekirin hem jî şaşî û kêmasiyên berê hatine sererastkirin û bi vî awayî jî xebat hatiye edilandin û kemilandin.

Xebat û lêkonînên di warê zimên de bivê nevê bi temamî hev nagirin û der barê hin rêzikên zimên de ji hev cuda ne. Loma wekî her rêzimanzanî, Samî Tan jî der barê rêzimana kurdî de xwedî raman û angaştan e ku ev jî tişteki asayî ye. Bi ya min a herî girîng ew e ku raman û angaşt xwedî palpişt û delîlên beraqil bin û divê meriv jî bêtîr pêşdarazî li wan angaşt û ramanan binêre û binirxîne ku jixwe helwesta zanistî jî ev e. Digel vî qasî jî bo navlêkirina rêzikên ziman jî, ji têgih û termên ku hatine bikaranîn zêde, ravekirina mijar û rêzikan hin bêhtir girîng e.

Di vê heyamê de ku daxwaza perwerdehiya bi zimanê dayikê ji berê bêhtir di rojevê de ye û ji bo pêkanîna vê xwestinê jî çalakiyên cur bi cur tên kirin û kurs tên lidarxistin, ez bawer dikim ku ev xebat dê pirtir bi kêr were û bibe kereseyeke hêja ya perwerdehî û hînkirina zimanê kurdî.

Zana Farqînî

PÊŞGOTINA ÇAPA YEKEMÎN

Di ser xebata me ya bi navê “*Waneyên Zaravayê Kurmancî*” re pênc sal derbas bûn. Wê demê bi tenê li hin saziyên mîna Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê û rêxistinên HADEP’ê waneyên zimanê kurdî dihatin dayîn. Ew kar li derveyî qanûnên heyî bû, ji ber vê yekê ji polîsan çend caran avête ser saziyên kurdî û heta li rêveberên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê ji ber vê yekê doz hatin vekirin. Niha êdî kursên zimanê kurdî bi awayekî fermî hatine vekirin. Kesên ku wan kursan dibin sêrî, bawernameyên ku ji hêla midûrên perwerdehiyê ve hatine şanavkirin werdigirin.

Digel vê yekê jî, ji wê demê heta niha berhemên ku bi kêrî hîndekarî û perwerdehiya bi zimanê kurdî werin, pir zêde nebûne. Ev xebata li ber destên we bi mebesta dagirtina valahiya di vî warî de hatiye amadekirin. Min pêşî bi mebesta berfirehkirina “*Waneyên Rêzimanê Kurmancî*” dest bi xebatê kir, lê paşê xebat ji wê çarçoveyê derket; regekî nû wergirt. Di wê pirtûkê de mijar wane bi wane hatibûn amadekirin û di dawîya her mijarê de hîndarî hebûn. Xebat di çarçoveya pirtûkeke rêziman a klasîk de bû, mijarên zimanzaniyê zêde li ber çavan nehatibûn girtin. Lewre jî min biryar da ku berhemeke cuda û berfirehtir amade bikim. Ev berhem ji wê çarçoveyê hatiye derxistin, pê re jî ew hîndariyên li dawîya mijaran hatine rakirin.

Ev xebata li ber destên we, li ser çar stûnan hatiye avakirin: Dengzanî, peyvsazî, hevoksazî û rastnivîs. Lewma jî me navê “*Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî*” li vê pirtûkê kir. Piştî berhema xwe ya bi navê “*Waneyên Rêzimanê Kurmancî*”, min dixwest xebatên nû li ser zimên pêk bînim, lê karê rojnamegeriyê rê li ber vê yekê girt;

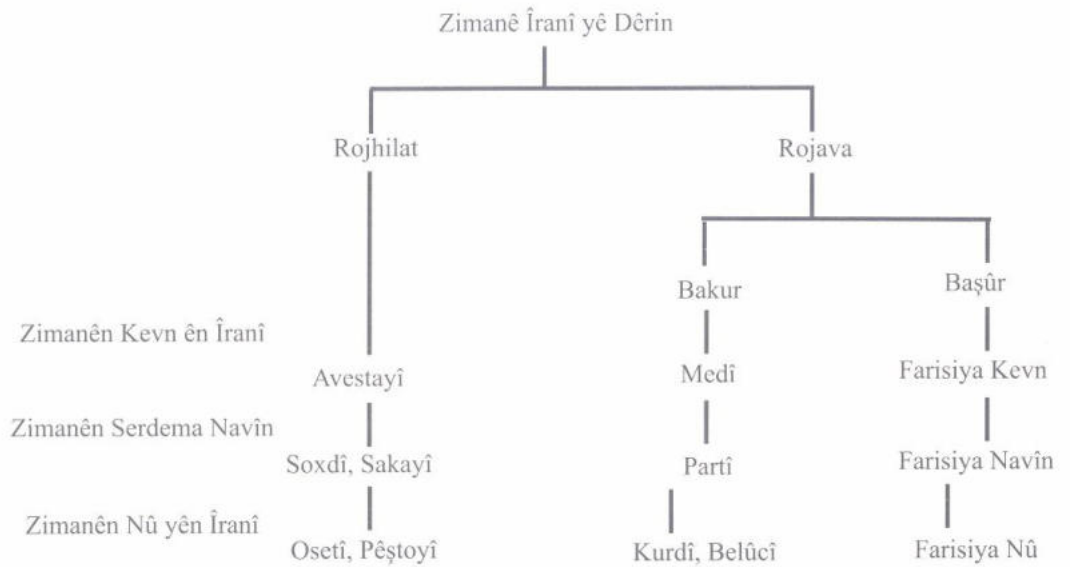
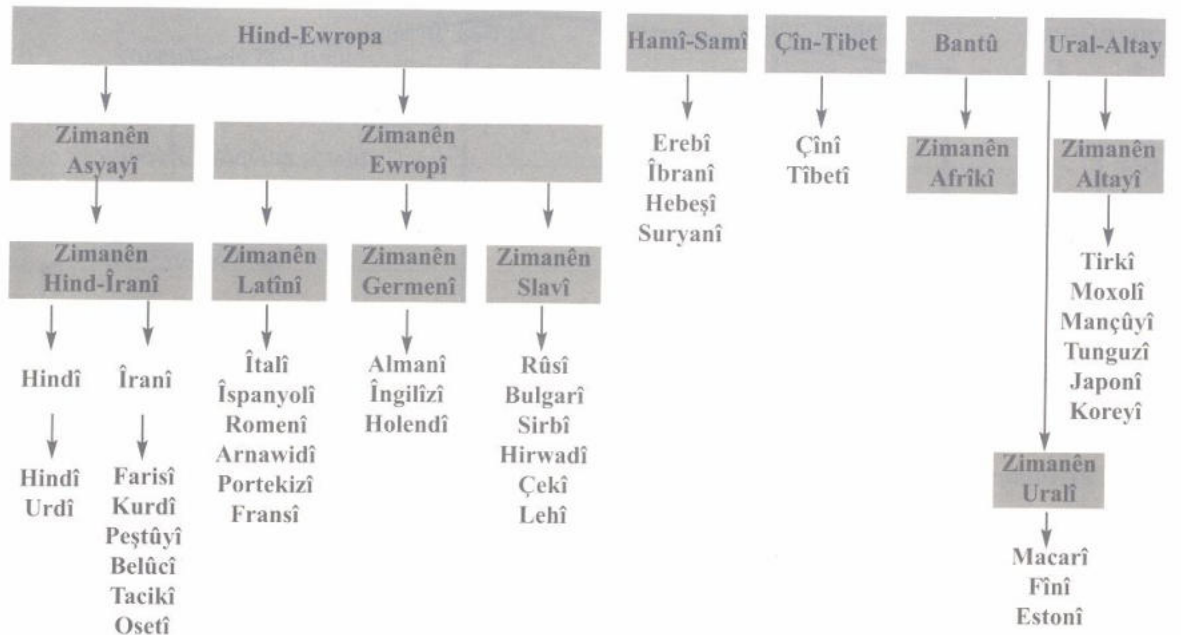
nehişt ku ez li ser zimanê kurdî hûr bibim. Lewre jî ev xebat hinekî bi derengiyê ket. Xebata min a li ser vê pirtûkê bi qasî du mehan kişand. Di encamê de berhemeke wiha derket holê, ez hêvî dikim ku bi kêrî şagirt û mamosteyên zimanê kurdî were.

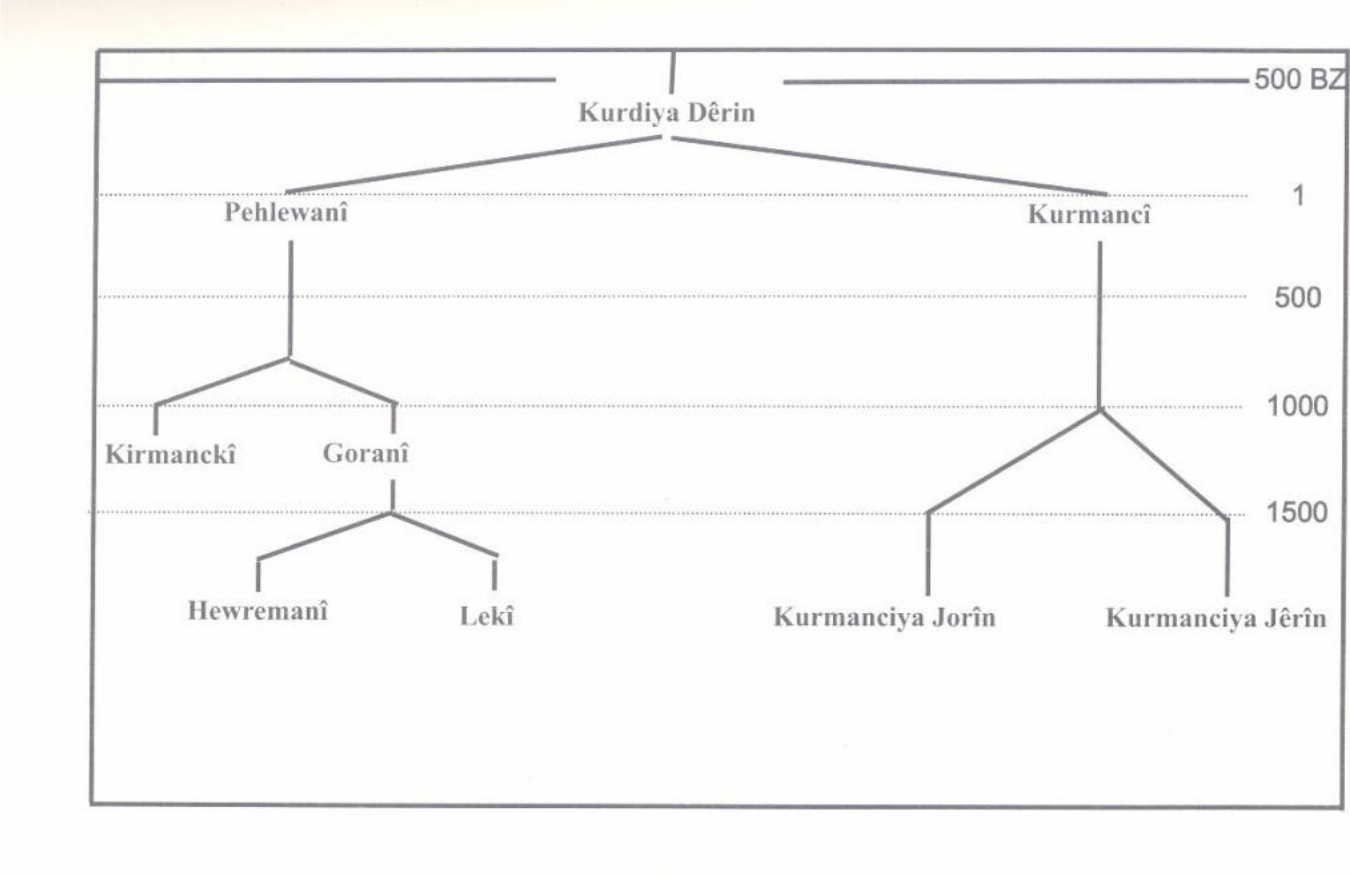
Spasî

Ezmûna min a li ser zimanê kurdî di nav rojnameyên Welat, Welatê Me û Azadiya Welat de pêk hat, lewre jî ez ji rêveber û xebatkarên van rojnameyan hînî gelek tiştan bûm, ez spasîyên xwe pêşkêşî wan hevalan dikim. Her wiha nîqaşên ku me li Enstîtuya Kurdî ya li Stenbolê li ser zimanê kurdî kirin di gelek waran de rîya min ronî kir. Lewre jî di serî de gorbihuşt Mamê Feqî, ez spasdarî hemû beşdarên van nîqaşan im. Her wiha gelek nas û dostan jî dîtî û ramanên xwe yên li ser pirtûka "*Waneyên Rêzimanê Kurmancî*" ji min re şandin, di serî de mamoste Deham Evdîlfeţah, ez spasîyên xwe pêşkêşî wan gişan dikim. Di dema amadekirina pirtûkê de ji bo rexne û pêşniyazên wî yên ronîker, ez spasîyên xwe pêşkêşî Zana Farqînî dikim. Qahir Bateyî jî pirtûk seranpê xwend û şaşîyên ku bi ber çavên min neketibûn, sererast kirin, ji bo vê keda wî ez spasîyên xwe pêşkêşî wî dikim. Her wiha ez spasîyên xwe yên taybet pêşkêşî hevala me ya hêja Aysel Çetîn dikim. Lewre wê hem di pêvajoya amadekirina pirtûkê de gelekî alîkariya min kir, hem rûpelsazî û bergsaziya pirtûkê kir. Li aliyê din, di dema xebata xwe ya du mehan de ji bo aram û alîkariya wan, spasîyên xwe pêşkêşî dayik û bavê xwe; birayê xwe Yusuf û jinbiraya xwe Songulê dikim.

Samî Tan

JI ALIYÊ BINYADÎ VE MALBATÊN ZIMANAN

ZIMAN Û ZIMANÊ KURDÎ

Berî ku em derbasî mijarên rêzimanî bibin, pêwîst e ku em li ser zimên bi gelemperî û li ser zimanê kurdî bi taybetî çend tiştan bibêjin. Her wekî çawa ku peydabûna nivîsê mîna destpêka dîrokê tê pejirandin, pêkhatina zimên jî di domana pêkhatina mirovan de qonaxeke girîng û sereke ye. Ji ber ku zimên riya raguhastina peyman ji kesekî/ê bo kesekî/e din vekir; têkiliya di navbera mirovan de xurtir kir. Bi riya zimên mirovan ezmûn û serpêhatiyên xwe ragihandin hev û ev ezmûn jî nifşên berê derbasî nifşên nûhatî bûn. Xuya ye ku destpêkirina axaftinê di mêjiyê mirov û mêjûya mirovahiyê de şoreşeke mezin e.

Nexwe ziman çi ye? Mirov dikare bi sê awayên cuda bersiva vê pirsê bide ku hemû jî têkildarî hev in û hev temam dikin.

1- *Ziman navgîna ragihandinê ye. Mirov bi riya dengên hest û ramanên xwe radigihînin hev.*

2- *Ziman dergûşa hemû afirandinên mirovan e, dergûşa çandê ye.*

3- *Ziman nîşaneyên nasnameya hevpar e.*

Ji ber van sedeman têkiliyeke xurt di navbera ziman, çand û nasnameyê de heye. Ji ber van sedemên ku me li jor rêz kirin, pêkhatina zimanên cuda bi xwe re bingeha pêkhatina çand, qewm û neteweyên cuda jî anî. Zimanên cuda, bûn sedem ku qewmên jî hev cihê derkevin holê. Netewe jî ji pêşketina qewman derket holê. Taybetiya sereke ya ku neteweyan pêk tîne jî ziman e. Lewre ji bilî xak û bazara hevpar ku piştî kapîtalîzmê derketine holê, tiştên din ên mîna dîroka hevpar, giyanê hevpar, çanda hevpar, gişt alîkariyeke mezin

jî zimên werdigirin. Bêyî zimên giyan û çandeke hevpar pêk nayê. Pê ve girêdayî zanaveke hevpar jî çênabe.

Di mercên îroyîn de ku mirov roj bi roj nêzî hev dibin, sînorên heyî hêdî hêdî jî holê radibin, di parastina reseniya gelan de rola zimên zêdetir dibe. Êdî kesên ku bi heman zimanî dipeyivin çi qas dûrî hev bin jî dikarin bi hêsanî bi hev re danûstandinê bikin û bêyî rakirina sînoran jî aliyê hest û ramanê ve yekîtiya xwe pêk bînin. Lewre jî girîngiya zimên zêdetir bûye. Ev yek jî bo gelên bindest hê girîngtir e. Ji ber ku niha li ser rûyê cîhanê nêzî heft hezar ziman hene, lê tê texmînkirin ku heta dawîya vê sedsalê nîvek jî van zimanan dê bimirin. Hejmareke kêr jî wan zimanan, derfeta wer-girtina rengê zimanekî nivîskî bi dest xistiye.

Zimanê kurdî yek jî wan zimanan e ku kêr be jî ew derfet bi dest xistiye û pê wêjeyeke nivîskî derketiye holê. Van demên dawîn pê film têne kişandin, bi hezaran pirtûk, bi sedan weşanên peryodîk pê hatine weşandin. Bi dehan kanalên televîzyonê pê weşanê dikin û ew bi weşana di ser peykan re xwe digihînin kurdan.

Ji aliyê binyadê ve kurdî

Ziman bi du awayan têne senifandin; jî aliyê binyadê ve û jî aliyê form û teşeyê ve. Ji aliyê binyadê ve ziman kom bi kom jî hev hatine cudakirin. Her wekî Hind-Ewropî, Hamî-Samî, Êral-Altay û hwd. Koma herî mezin a zimanan, koma Hind-Ewropî ye. Zimanê kurdî jî di nava koma Hind-Ewropî de ye. Her wekî tê zanîn zimanên mîna îngilîzî, almanî, latînî, farisî, sanskrîtî jî di nav vê komê de cih digirin.

Dema ku mirov bala xwe bide hinck peyvên hevpar jî mirov dikare peywendiya zimanê kurdî û wan zimanan bibîne.

<i>Kurdî</i>	<i>Almanî</i>	<i>Îngilîzî</i>	<i>Farisî</i>	<i>Fransî</i>
<i>erd</i>	<i>erde</i>	<i>earth</i>	<i>eradî</i>	<i>terre</i>
<i>stêrk</i>	<i>stern</i>	<i>star</i>	<i>sitare</i>	<i>astre</i>
<i>mak</i>	<i>mutter</i>	<i>mother</i>	<i>mader</i>	<i>mère</i>
<i>hebûn</i>	<i>haben</i>	<i>have</i>	<i>hesten</i>	<i>avoir</i>

<i>min</i>	<i>mein</i>	<i>my</i>	<i>men</i>	<i>mon</i>
<i>na</i>	<i>nein</i>	<i>no</i>	<i>ne</i>	<i>non</i>
<i>bed</i>	<i>böse</i>	<i>bad</i>	<i>bed</i>	<i>mauvais</i>
<i>nû</i>	<i>neu</i>	<i>new</i>	<i>nev</i>	<i>nouveau</i>
<i>nav</i>	<i>nam</i>	<i>name</i>	<i>nam</i>	<i>nom</i>
<i>heşt</i>	<i>acht</i>	<i>eight</i>	<i>haşt</i>	<i>heut</i>
<i>mêr</i>	<i>mann</i>	<i>man</i>	<i>merd</i>	<i>mâle</i>
<i>du</i>	<i>zwei</i>	<i>two</i>	<i>do</i>	<i>duex</i>
<i>mêr</i>	<i>mann</i>	<i>man</i>	<i>merd</i>	<i>mâle</i>
<i>derî</i>	<i>tür</i>	<i>door</i>	<i>der</i>	<i>porte</i>
<i>dot</i>	<i>tochter</i>	<i>daughter</i>	<i>doxter</i>	<i>fille</i>
<i>hêk</i>	<i>ei</i>	<i>egg</i>	<i>toxme morx</i>	<i>euf</i>

Zimanê kurdî ji zimanên Hind-Ewropî, di nava beşa zimanên îranî de ye. Zimanên îranî jî bi du awayan tên dabeşkirin; li gorî serdema wekî serdema kevnar, serdema navîn û serdema nû. Li gorî erdnîgariyê; wekî zimanên bakurê Îranê, zimanên başûrê Îranê, zimanên rojhilatê Îranê û zimanên rojavayê Îranê. Zimanên rojavayê Îranê jî bi ser du koman ve tên dabeşkirin: Zimanên başûrê rojava û zimanên bakurê rojava. Kurdî di nav zimanên bakurê rojava de ye, farisî jî zimanekî başûrê rojava ye.

Li gorî dabeşkirina ku me kir, farisiya kevn, farisiya navîn û farisiya nû li pey hev tên û di nava zimanên başûrê rojava de cih digirin. Her wiha zimanê medî, partî û zimanên îroyîn; kurdî, belûcî, tatî, gilêkî, talîşî û hwd. di nava koma bakurê rojava de cih digirin. Di vê komê de zimanê medî serdema kevnare, zimanê partî serdema navîn û zimanên din ên mîna kurdî, belûcî, tatî, gilêkî, talîşî serdema nû temsîl dikin.

Gelek zimanzan zimanê kurdî rasterast bi zimanê medî ve girê didin. Lê ji zimanê medî pir kêr peyv mane, ew jî ji çavkaniyên biyanî hatine wergirtin û navên cihan in. Lê belê ji bilî vê yekê jî belgeyek heye ku ji bo têkiliyeke rasterast a zimanê kurdî û medî dibe delîl û palpişt. Ev jî duayek e ku di sedsala 14'an de hatiye dîtîn, ew dua bi çend zimanên mîna erebî, farisî, tirkî û medî hatiye nivîsandin. D. N. MacKenzie li ser vê mijarê gotarek nivîsandiye. Dua bi zimanê medî bi vî rengî ye:

Pakêj xodê, pakêj zehm
Pakêj vêmerg, koy hatî xaçê, eş kirme, rehmetê ma.

Bi kurmancî:

Paqij xwedê, paqij zexm
Paqij bêmirin, ku hatî xaçê, rehmetê bike li me.

Her wekî tê xuyakirin ev dua bi kurdî ye. Ev nîşan dide ku heta demekê zimanê kurdî wekî wekî “medî” hatiye binavkirin. Piştî vê mijarê em dikarin hinek bêjeyên zimanên kevnare û bêjeyên zimanê kurdî bidin ber hev, bi vî awayî jî têkiliya wan nîşan bidin.

<i>Medî</i>	<i>Kurdî</i>
<i>baga</i>	<i>beg</i>
<i>bireyzmen</i>	<i>birêz</i>
<i>zore</i>	<i>zor, pîr</i>
<i>speke</i>	<i>seg, spa (kirmanckî)</i>
<i>fîren</i>	<i>fire, zor</i>
<i>xîşayese</i>	<i>şa, paşa</i>
<i>pirsiwa</i>	<i>perasû</i>
<i>Pehlewî</i>	<i>Kurdî</i>
<i>birûg</i>	<i>biro, birû</i>
<i>keften</i>	<i>keftin</i>
<i>hembar</i>	<i>hembar</i>
<i>birader</i>	<i>bira, birader</i>
<i>werzîger</i>	<i>werzêr, kiştikal, cotyar</i>
<i>giyan</i>	<i>giyan</i>
<i>cewan</i>	<i>ciwan</i>
<i>fîrezaneg</i>	<i>firezan</i>
<i>diro</i>	<i>diro, derew</i>
<i>dar</i>	<i>dar</i>
<i>kefçek</i>	<i>kefçik, kewçik</i>
<i>gurdek</i>	<i>gurçik, gurçîsk</i>
<i>kilîl</i>	<i>kilîl, sing</i>
<i>sûxir</i>	<i>sûr, sor</i>
<i>henban</i>	<i>henban, heban</i>

Avestayî

enguşt
ewre
esp
krîter
xumbe
gen
zimater
teyze
bewr
weraz
wefr
war

Kurdî

engûs (tilî)
ewr, hewr
esp, hesp
kirêkar, karker
xume, hûme
gen, genî, gend
zawa, zava, zama
tîj, tûj
bebir, bewf
beraz
befir, berf, vewr
warîn, barîn

Ji zimanên îro, zimanên îranî yên mîna farisî û belûcî xizmên kurdî ne. Ji bo ku têkiliya zimanên îranî baştir were dîtin em ê hinek peyvên çend zimanên nûjen ên îranî bidin ber hev:

Kurdî	Belûcî	Mazandaranî	Farisî
rind, ciwan	şarr, soherâ	şamxâl, xeşnemâ	zîba, xoşçehreh
xwîn, goynî	hon	xun	xûn
nan	neyon	nûn	nân
anîn, ardene	âurten, ârag	biyarden	averden
bira	brât, brâs	birâr	berader
tari	thar	siyo	tarik
dot, keç, çena	dohtir, duttag	kijâ, dether	doxter
roj, roz	roç	rezj	rûz
kirin, kerdene	kanag, kurtin	hâkerden	kerden
mirin, merdene	mireg	mernen	murden
ker, her	her	xar	xar
hêk, hak	heyg, heyk	merqâna	toxmê morx
çav, çim	çem	bej, çeş	çeşm
bav, pî	pit, piss	piyer	peder
tirs, ters	turs, terseg	teşepaş	ters
weş, xweş	waş, hoş	xaar	xoş
agir, adir, ar	âch, âs	teş	ateş, azer
masî, mase	mâhî, mâhîg	mahî	mahî
xwedê, homa	hwdâ	homa, xada	xoda
dest	dast	dess	dest

<i>dil, zerre</i>	<i>dil, hatyr</i>	<i>dil</i>	<i>del</i>
<i>ziman, zîwan</i>	<i>zevân, zobân</i>	<i>ziwan</i>	<i>zeban</i>
<i>nav, name</i>	<i>nâm</i>	<i>num</i>	<i>nam</i>
<i>berz, bilind</i>	<i>bwrz, buleand</i>	---	<i>bolend, barez</i>
<i>jin, ceniye</i>	<i>jan</i>	<i>jhenya</i>	<i>zen</i>
<i>sal, sere</i>	<i>sal</i>	----	<i>sal</i>

Kurdî û farisî

Ji ber ku der barê têkiliya kurdî û farisî de hinek angaşt hene ku dixwazin kurdî wekî zaravayekî farisî nişan bidin, em dixwazin li ser têkiliya kurdî û farisî hinekî rawestin. Di nav zimanên îranî de farisî tekane ziman e ku her tim bûye zimanê desthilatîyê, lewre jî di gelek waran de ji zimanên din zêdetir derketiye pêş. Ji ber vê yekê gelek kesan xwestiye zimanên din ên îranî wekî zaravayên farisî bibînin. Lê êdî diyar bûye ku zimanê farisî ji van zimanan bi tenê yek e, nikare hemû zimanan bigire bin baskên xwe.

Piştî vê destpêkê em werin ser têkiliya kurdî û farisî. Kurdî û farisî du zimanên ji heman binyadê ne. Ji ber vê yekê, ji gelek aliyan ve her du ziman nêzî hev in. Lê dîsa her du ziman ji gelek aliyan ve jî ji hev cuda dibin. Wekî mînak, di zaravayên Bakur ên kurdî de zayendî heye, lê di farisî de nîn e. Her wiha di kurdî de ergatîvî heye, lê belê di farisî de nîn e.

Dema ku mirov bala xwe dide peyvên kurdî û farisî mirov dibîne ku peyv bi rêjeyeke pir zêde nêzî hev in. Gelek peyv bi guherîna hin dangan ji hev cuda dibin. Dema ku mirov farisiya kevn û zimanên pêşrewên kurdî dide ber hev jî ev yek bi awayekî zelal derdikeve holê. Em dikarin bi çend mînakên mijarê zelaltir bikin.

Dengên ku peyvên kurdî û farisî ji hev cuda dikin:

V/B

Dengê /b/ya farisî di kurdî de dibe /v-w/

Kurdî	Farisî
<i>şev/şew</i>	<i>şeb</i>
<i>bav/baw</i>	<i>bab</i>
<i>tav</i>	<i>tab</i>
<i>sewz</i>	<i>sebz</i>

<i>xew</i>	<i>xab</i>
<i>hevrişm</i>	<i>ebrişem</i>

J/Z

Dengê /z/ bi piranî di kurdî de dibe /j/, lê awarteyên vê yekê jî hene. Bo nimûne di peyvên mîna “jeng” û “zeng”, “jîrek” û “zîrek” de kurmançî her du deng jî di nava xwe de parastine.

Kurdî	Farisî
<i>jehr</i>	<i>zehr</i>
<i>roj</i>	<i>roz</i>
<i>jîn</i>	<i>zen</i>
<i>jîn</i>	<i>zîndegî</i>

S/H

Di hin bêjeyan de /s/ya di kurdî de di farisî de dibe /h/.

Kurdî	Farisî
<i>masî</i>	<i>mahî</i>
<i>des (kirmanckî)</i>	<i>deh</i>
<i>asîn</i>	<i>ahen</i>
<i>ask</i>	<i>ahû</i>

V/(Ş)M

Di gelek bêjeyan de beranberî /v/ya kurdî di farisî de /şm/ an jî bi tenê /m/ tê.

Kurdî	Farisî
<i>çav</i>	<i>çeşm</i>
<i>zava</i>	<i>damad</i>
<i>gav</i>	<i>gam</i>
<i>nav</i>	<i>nam</i>

Z/D

Cudatiyeke din a kurdî û farisî jî pevguherîna dengê /z/ û /d/ ye.

Kurdî	Farisî
<i>zava</i>	<i>damad</i>
<i>zanist</i>	<i>danist</i>
<i>zere (kirmanckî)</i>	<i>dil</i>
<i>zerya</i>	<i>derya</i>

V/XM

Kurdî

tov

Farisî

toxm

Di dawiya vê mijarê de divê em bidin xuyakirin ku guherîna van dangan ne bi rêjeyeke ji sedî sed e. Gelek awarte di her du zimanan de jî hene. Her wiha cudatiya van dangan di kurdî de li gorî zaravayan jî diguhere.

Zaravayên kurdî

Wekî her zimanî, zimanê kurdî jî xwediye zaravayan e. Dabeşkirina zaravayên zimanê kurdî ji hêla kesên cuda ve bi awayên têvel hatiye kirin. Rojhilatnasên ku li nav kurdan geriyane, li ser zaravayên zimanê kurdî li gorî pêzanîna xwe û berjewendiyên dewleta xwe gelek nirxandinên nerast jî kirine. Kurdan bi xwe jî li ser zaravayên kurdî helwesteke zanistî wernegirtiye, jê zêdetir bi hestiyarî tevgeriyane. Lê dîsa jî dabeşkirina zaravayan serê pêşîn ji hêla Şerefxanê Bedlîsî ve hatiye kirin. Wî di sedsala 16'an de di berhema xwe ya bi navê Şerefname de li ser zaravayên kurdî wiha gotiye:

“Civat û hozên kurd bi ziman, tore û rewşa xwe ya civakî dibin çar bir:

Bira yekem; kurmanç

Bira duyem; lor

bira sêyem; kelhûr

bira çarem; goran

Hinek li gorî erdnîgariyê zaravayên kurdî wekî kurdiya bakur, kurdiya başûr û kurdiya naverast dabeş dikin. Hinek jî zaravayên kurdî dikin du qism: *kurdiya bakur û kurdiya başûr...*

Bi kurtasî zaravayên sereke yên kurdî ev in: kurmanciya jorîn, kurmanciya jêrîn, goranî (hewremanî), kirmanckî (dimilî), lorî... Divê bê gotin ku hinek zanyar zaravayên kirmanckî û goranî wekî yek zarava dihesibînin û hejmara zaravayên kurdî dadixin çaran. Lê bi baweriya min ev dîtin zêde ne zanistî ye.

Zaravayên kurdî her yek ji aliyekî ve ji yêî din cuda dibe û di warekî de du heb ji wan nêzî hev in, di warekî din de du hebên din nêzî hev dibin. Bo nimûne, di warê tewangbarî, nêr û mêtî û **erga-tîviyê** de zaravayên bakur; kurmancî û kirmanckî (dimilî) nêzî hev in. Lê di warê cînavk û kişandina lêkeran de îcar kurmanciya jêrîn (sorani) û kurmanciya jorîn (kurmancî) nêzî hev dibin.

Dema ku mirov bala xwe dide hinek peyvên, îcar kirmanckî û kurmanciya jêrîn nêzî hev dibin. Zaravayê goranî û kirmanckî têkildarî hev in û zaravayên herî kevnare dixuyên. Her wiha kurmanciya jêrîn û kurmanciya jorîn jî têkildarî hev in. Ji van, kurmanciya jorîn ji ya jêrîn kevtir e. Di dîroka zimanê kurdî de qonaxa duyemîn pêk tîne. Kurmanciya jêrîn ku jê re soranî jî tê gotin, zaravayê herî nû ye.

Ji aliyê denganiyê ve kurdî dabeşî ser sê komên bingeîn; koma kurmancî (kurmanciya jorîn û kurmanciya jêrîn) û koma goranî û kirmanckî û lorî dibe. Lê dîsa jî her zarava xwediyê hinek aliyên xweser e. Ji bo vê yekê em dikarin bi mînak guherîna dengên a di sê zaravayan ango di kurmanciya bakur û kurmanciya başûr û kirmanckî de nîşan bidin:

V - W

Di vî warî de bi gelemperî kurmancî û kirmanckî nêzî hev in, di soranî de dengê “v” di pir kêî peyvên de peyda dibe, ew peyv jî di kurmancî hatine wergirtin. Lê di hinek mînakên kurmancî de û kirmanckî nêzî hev dibin.

<i>Kurmancî</i>	<i>Kirmanckî</i>	<i>Soranî</i>
<i>şev</i>	<i>şew</i>	<i>şew</i>
<i>av</i>	<i>aw</i>	<i>aw</i>
<i>şivan</i>	<i>şiwane</i>	<i>şiwane</i>
<i>gavan</i>	<i>gawan</i>	<i>gawan</i>

B - V

Dema ku mirov bala xwe dide zimanên kevn ên îranî, mirov dibîne ku di warê pevguherîna “b-v”yê de ji zaravayên kurdî kirmanckî nêzî avestayî ye. Lê kurmancî û soranî di vî warî de nêzî farisî dibin.

<i>Kurmancî</i>	<i>Kirmanckî</i>	<i>Soranî</i>
<i>ba</i>	<i>va</i>	<i>ba</i>
<i>baran</i>	<i>varan</i>	<i>baran</i>
<i>berf, befîr</i>	<i>vewr</i>	<i>befîr</i>
<i>bîst</i>	<i>vîst</i>	<i>bîst</i>
<i>bîr</i>	<i>vîr</i>	<i>bîr</i>

M- V/ W

Dengê “m” ya kirmanckî bi piranî di kurmancî de dibe “v” û di soranî de dibe “w”.

<i>Kurmancî</i>	<i>Kirmanckî</i>	<i>Soranî</i>
<i>çav</i>	<i>çim</i>	<i>çaw</i>
<i>gav</i>	<i>gam</i>	<i>hengaw</i>
<i>nav</i>	<i>name</i>	<i>naw</i>
<i>ev</i>	<i>eno/ ena/ enê</i>	<i>eme</i>

Di zaravayên kirmanckî û goranî de pevdenga kurmancî û soranî “xw” bûye “w”.

<i>Kurmancî</i>	<i>Kirmanckî</i>	<i>Goranî</i>	<i>Soranî</i>
<i>xweş</i>	<i>weş</i>	<i>weş</i>	<i>xoş</i>
<i>xwendin</i>	<i>wendene</i>	<i>wanden</i>	<i>xwendin</i>
<i>xwarin</i>	<i>werdene</i>	<i>warden</i>	<i>xwardin</i>

Ji aliyê teşe û dirûv ve zimanê kurdî

Ji aliyê dirûv ve jî ziman têne senifandin. Her wekî zimanên yek-kîteyî, mîna zimanê çînî û japonî. Di van zimanan de her kîteyek peyvek e. Hinek ziman bi qertaf in. Di van zimanan de qertafên ku têne pêş û paşîya peyvê wateyeke nû didin peyvê, bi vî awayî peyv têne çêkirin. Bo nimûne zimanê îngilîzî zimanekî qertafî ye. Di îngilîzî de ji van qertafên bêjesaz re “*affix*” tê gotin, ji paşgiran re “*suffix*” û ji pêşgiran re jî “*prefix*” tê gotin.

Wekî

pro-noun (cînavk)
sur-name (paşnav)
turn-ing (zîvirîn)
speak-er...(axivger)

Hinek ziman bi tenê qertafan digirin dawiya rayeka peyvan, pêşgir di wan zimanan de nîn in. Zimanê tirkî zimanekî bi vî rengî ye. Di tirkî de rayeka peyvê ji bilî hinek guherînên biçûk, qet naguhere.

Mînak: *Git-miş-ler-di, gid-ecek-ler-miş, söyle-ye-me-di-ğin-den, yeşil-lik-ten-di, güzel-liğ-in-den-di...*

Hinek ziman jî tewangbar in. Di van zimanan de teşe û dirûvê peyvê li gorî kar û peywira ku bêje digire ser xwe diguhere. Tewangbarî jî rade bi rade ye. Wekî nimûne hinek ziman hene xwediyê tewangbariya tam in. Erebi yek ji van zimanan e. Di zimanê erebî de hinek qalib hene, peyv li gorî wan qaliban teşe digire. Di peyvê de hinek deng sabît in, lê deng diguherin.

Mînak: Ji /ktb/ *kîtab, katib, kutub, mekteb, mektub* her wiha ji /klm/ *kelam, kelîme...*

Zimanê kurdî di vî warî de wekî gelek zimanên din ên îranî, hem zimanekî tewangbar e hem jî qertafan digire. Di kurdî de qertaf hem pêşgir, hem paşgir û kêman jî navgir in.

Kurdî zimanekî tewangbar e. Cureyên guherbar ên peyvan ditewin, li gorî peywira ku digirin ser xwe dirûvê wan diguhere. Hin caran qertafan werdigirin, hin caran jî guhartin di nava wan de çêdibe. Di kurdî de cureyên bêjeyan ên mîna lêker, navdêr, cînavk, veqetandek, jimarnav guherbar in. Navdêr û cînavk li gorî peywira ku digirin ser xwe, têne kişandin ango ditewin.

Bi riya tewangê zayend û mêjer tînin nimandin. Lêker li gorî dem û kîjan tîne kişandin, nemaze di dema niha û raweya fermanî de rayeka lêkerê bi xwe jî diguhere.

Bo nimûne,

<i>Kirin</i>	<i>di-k-im</i>	<i>bi-k-e</i>
<i>Şuştin</i>	<i>di-şo-</i>	<i>bi-şo-</i>
<i>Girtin</i>	<i>di-gir-î</i>	<i>bi-gir-e</i>

Her wekî me li jorê jî diyar kir, navdêr û cînavk li gorî peywira ku di nava hevokê de werdigirin ser xwe têne kişandin ango ditewin. Bi riya tewangê zayend û mêjera peyvê tê nîşandan.

Mînak:

Gulan pirtûkê dixwîne.

Ez şivanî dibînim.

Xwendekar daran diçînin.

Her wekî jî mînakên jorîn jî diyar dibin “*tewang*” bi gelemperî bi riya wergirtina qertafên tewangê pêk tê, lê di hin navdêrên nêr de jî bi riya guherîna dengan pêk tê. Wekî nimûne;

Guherîna navdêran

bajar bajêr

welat welêt

heval hevêl

derî dêrî

Ango di kurdî de qertaf hem tîpên pêşîya bêjeyê hem jî tîpên paşîya bêjeyan. Kêm be jî, hinek caran qertafek dikeve navbera du peyvên wan digihîne hev û wateyeke nû li wan bar dike. Her wiha hinek caran jî deng di nava peyvê de diguhere û peywira peyvê diguhêre.

Mînak (pêşgir)

kirin ve-kirin

bav zir-bav

tewş bele-tewş

ker man-ker

Mînak (paşgir)

sor sor-îng

kêr kêr-î

sîr sîr-îk

zêr zêr-în

Mînak (navgir)

Şewitîn şewat

Xebitîn xebat

lebitîn lebat

Mînak (navbend)

germ+e+germ germegerm

ser+an+ser seranser

kel+o+girî kelogirî

TÎPÊN KURDÎ BI ALFABEYA FONETÎK A NAVNETEWEYÎ (IPA)

Tîpên kurdî	IPA	Mînak (kurdî)	Mînak (IPA)
a	[a]	bav	[bav]
b	[b]	ber	[bɜr]
c	[dʒ]	cih	[dʒɛh]
ç	[tʃ]	çar	[tʃar]
ç	[tʃʰ]	çav	[tʃʰav]
d	[d]	dar	[dar]
e	[ɜ]	berhem	[bɜrhɜm]
ê	[ə]	hêz	[hɛz]
f	[f]	find	[fɛnd]
g	[g]	gul	[gœl]
h	[h]	havîn	[havɪn]
i	[ɪ]	dil	[dɛl]
î	[i]	nîv	[nɪv]
j	[ʒ]	jar	[ʒar]
k	[kʰ]	kurd	[kʰœrd]
k	[kʰ]	kur	[kʰœr]
l	[l]	lêv	[lœv]
m	[m]	mar	[mar]
n	[n]	nav	[nav]
o	[o]	nod	[nod]
p	[pʰ]	pir	[pʰɪr]
p	[pʰ]	pênc	[pʰœndʒ]
q	[q]	qad	[qad]
r	[r]	kirin	[kʰɪrɪn]
r	[r]	kirîn	[kʰɪrɪn]
s	[s]	sêv	[sœv]
ş	[ʃ]	şîr	[ʃɪr]
t	[tʰ]	tev	[tʰɜv]
t	[tʰ]	tarî	[tʰarɪ]
u	[œ]	du	[dœ]
û	[u]	bûn	[bun]
v	[v]	tav	[tʰav]
w	[w]	wan	[wan]
x	[x]	xanî	[xanɪ]
x	[ɣ]	xar	[ɣar]
y	[j]	yek	[jɛkʰ]
z	[z]	zêr	[zœr]

DENGANIYA ZIMANÊ KURDÎ

Rêziman

Her wekî ji wateya peyvê jî xuya ye, rêziman rêz û rêzikên zimên nîşanî mirov dide. Rêziman, lêkolîn û lêhûrbûna li ser rêz û rêzikên zimanekî xwezayî ye. Diyar e ku tu ziman ne bêrêzik e. Deng, kîte, peyv û hevok li gorî hinek rêz û rêzikan pêk hatine; rêziman van rêz û rêzikan nîşanî mirov dide. Di zimên de çar warên bingeîn bûne mijara vekolan û lêhûrbûna zimanzanan: Deng; teşe û cureyên peyv; wateya wan û rêz û rêzikên pêkhatinê û rêzbûna wan.

Berê dema ku rêziman dihat gotin, bi tenê warên mîna peyvsazî (morfolojî) û hevoksaziyê (sentaks) dihatin bîra mirovan. Lê îro bergeha rêzimanê firehtir bûye, qadên zimanzanîyê yên mîna dengesazî (fonetîk), dengzanî (fonolojî), rastnivîs (ortografî), watenasî (semantîk), kirdarînasî (pragmatîks) ketine nava qada rêzimanê.

Lewma em ê bala xwe bidin warên mîna danganî (dengesazî û dengzanî), peyvsazî, watenasî û hevoksazî û rastnivîsa kurdî jî.

Danganî

Di vê beşê de em ê li ser taybetiyên dengên kurdî rawestin. Em ê dengên kurdî jî du alîyan ve; jî aliyê dengesazî û dengzanîyê ve hildin dest. Dengesazî li ser pêkhatin, pevgihaştin û deranîna dengên axaftinê radiweste, dengzanî li ser pergal û qalibên dangan radiweste.

Dengsazî

Di zanista zimanzanîyê de ji zanista lêkolîna pêkhatin, pevgihaştin, ravekirin û pêşkêşkirina dengên axaftinê re dengsazî tê gotin. Di zimanzanîyê de dema ku mirov dibêje, “*deng*” mirov qesta dengên zimên dike.

Mirov dikare bi kurtasî “*dengên zimên*” wiha rave bike: Bayê ku ji pişika mirov derdikeve, diçe zengilorê, li vir bizavekê dide ta ango jiyên deng; ew deng bi alîkariya qirik, lêv, diran, ziman, arikê dêv û difina mirov dirûvekî digire. Deng dibin du bir: Dengdêr û dengdar. Dengdêr ew cure deng in ku bi serê xwe bêtî ku li cihekî bialiqin, rasterast ji devê mirov derdikevin.

Dengdar, bi tena serê xwe ji devê mirov dernakevin, ji bo ku mirov karibe wan bi lêv bike pêdivî bi dengdêrekê heye. Dengdar bi alîkariya dengdêran tên dêrandin. Jixwe wateya dengdêrê jî ji wir tê.

Di zimanê kurmançî de 31 dengên bingehîn û pevdengê hene. Ji wan 23 heb dengdar, 8 heb dengdêr in. Ligel van dengan hinek deng hene ku wekî dengên bingehîn nehatine pejirandin û di nav alfabeyê de nehatine nîşandan, lê nîqaşa der barê wan de jî hê bi dawî nebûye.

Alfabeya kurdî

Deng bi alîkariya hin nîşaneyan (îşaret) tên nimandin. Ji wan nîşaneyan re “*tîp*” tê gotin. Her wekî me berê jî dabû xuyakirin, di zaravayê kurmançî de 31 dengên bingehîn û pevdengê hene, ew deng bi hin nîşaneyan hatine destnîşankirin ango ji wan re tîp hatine danîn. Li nik wan dengan gelek “*rengedeng*” hene, hê jî li ser wan lihevkirineke giştî pêk nehatiye.

Di vê xebatê de, em dê li ser rêça Celadet Bedirxan bimeşin, ji ber ku her lêkolîner û zimanzanê/a ku li ser navê sererastkirinê hinek gav avêtine, şaşiyek li şaşiyên heyî zêde kiriye. Heta ku saziyeke hevgerî ya zimanê kurdî pêk were û li ser alfabeya kurdî mercên lihevkirineke giştî bi dest bikevin, çêtir e ku mirov hîmê ku Celadet Bedirxan daniye xera neke. Niha piraniya weşanên kurdî li ser şopa

Celadet Bedirxan dimeşin. Gelekên din jî hinek guhartinên biçûk tê de çêdikin, lê dîsa jî bi awayekî giştî li ser vê rêçê ne. Em ê jî wisa bikin.

Wekî ku me li jor jî diyar kir, tîp nîşaneyên dangan in, mirov bi riya tîpan dikare dangan nîşan bide û mayinde bike.

Berî ku em tîpên kurdî rêz bikin, divê em bi bîr bixin ku di alfabeya latînî de tîp ji aliyê şeweyê ve dibin du cure; hinek ji wan hûr, hinek jî mezin tên nivîsandin. Di rêzimanî de ji tîpên hûr re “hûrdek” ji yên mezin re “girdek” tê gotin. Di alfabeya erebî de ev cudatî nîn e.

Di alfabeya kurdî de ev tîp hene:

Tîpên girdek:

ABCÇDEÊFGHIÎJKLMNOPSŞTUÛVWXYZ

Tîpên hûrdek:

abcçdeêfghiîjklmnopqrsştuûvwxyz

Pevdeng:

Ji dengê ku ji çend dangan hevedudanî ye re pevdeng (diftong) tê gotin. Di zimanê kurdî de pevdengek heye. Ew pevdeng ji du dengdaran pêk tê. Pevdenga kurmancî ev e: xw

Her wekî dangan, nîşaneyên wan jî wekî dengdêr û dengdar ji hev cuda dibin.

Dengdêr

Tîpên dengdêr:

Di kurdî de 8 dengdêr hene, ji wan 3 heb kurt, 5 heb jî dirêj in.

Tîpên dengdêr ev in:

a, e, ê, î, î, o, u, û

Di kurdî de dengdêrên kurt û dirêj ji hev cuda ne; wekî hinek zimanên din bi hin nîşaneyan naguherin. Di nava peyvê de kurtî û dirêjîya wan diyar e. Di hin zimanan de ev rewş cuda ye. Wekî mînak, di erebî de dengdêrên kurt bi tîpekê nayên nîşandan, bi hin nîşaneyên ku datînin ber dengdaran, tên nimandin.

Wekî din jî dengdêr li gorî cihê zimên ê ku deng jê derdikeve û li gorî tevgera zimên ji hev cuda dibin. Hinek deng ji pêşiya zimên, hinek ji nîveka zimên hinek jî ji dawiya zimên derdikevin. Di hinek dangan de ziman ber bi jor ve radibe, di hinekan de ziman razayî dimîne, di hinekan de jî serê zimên ber bi jêr ve diçe, nîveka zimên bilind dibe. Her wiha dengdêr li gorî tevgera lêvan jî ji hev cuda dibin.

Dengdêrên dirêj:

a, ê, î, o, û

Dengdêrên kurt:

e, i, u

Li gorî cîderkê dengdêr

Pêşderkî: *î, ê, e*

Navderkî: *i, u*

Paşderkî: *û, o, a*

Li gorî awayê vebûna devê mirov

Gilover: *o, u, û*

Nîvgirtî: *î, i, ê*

Vekirî: *a, e*

Li gorî asta derketinê

Dengdêrên bilind: *î, û, i, u*

Dengdêrên navincî: *ê, o*

Dengdêrên nizm: *a, e*

Dengdar

Dengdarên kurmancî ev in:

bcçdfghjklmnpqrsstvwxyz

Di kurmancî de 23 dengên dengdar hene. Dengdar bi sê awayan ji hev û din vediqetin.

- 1- Li gorî cîderka dangan
- 2- Li gorî şeweyê derketina dangan
- 3- Li gorî asta derketinê

Li gorî cîderkê dengdarên kurdî

Di kurmancî de li gorî cîderkê ev dengdar hene.

Lêvkî: *b, m, p, w*"

Ev deng bi tevgera lêvan pêk tên. Di her sê dengên pêşîn (*b, m, p*) de her du lêv digihêjin hev, lê di dengê "**w**" de lêv nagihêjin hev.

Diranlêvkî: *f, v*

Ev deng bi tevgera diran û lêvan der tên. Diranên jorîn bi ser lêvên jêrîn de têne guvaştin.

Diranî: *t, d, s, z, n*

Bi tevgera zimên a li ser diranên pêşîn pêk tên.

Pêşezmandevî: *c, ç, ş, j, y, l, r*

Ezmandevî û qirikî: *g, h, k, q, x*

Di kurmancî de li gorî awayê derxistinê deng ev in:

Girtiya hişk: *p, t, k, q*

Girtiya nerm: *b, d, g*

Fîzeka hişk: *f, s, ş*

Fîzeka nerm: *v, z, j,*

Herikiya lertzokî: *r*

Herikiya rexkî: *l*

Girtiya difînî: *m, n*

Nîvdengdêr: *y, w, h*

Domdara hişk: *x*

Dengzanî

Dengzanî ango fonolojî beşeke zimanzaniyê ye ku li ser pergala dangan a zimanekî / çend zimanan dixebite. Dengzanî bala xwe dide awayê kargerîya deng a di nava zimanekî yan jî di navbera zimanan de. Dengzanî, dahûrandin û senifandina fonemên wî zimanî di zimên de jî pêk tîne. Her wiha bandora dangan a li ser hev û guherîna dangan a di zimanekî de jî dikeve nav qada dengzaniyê.

Di zimên de peyv li ser foneman ava dibe. Fonem biçûktirîn beşa axaftinê ye ku di pêkanîna wateyê de xwediyê peywireke diyarker e. Di zimên de bi tenê fonem wekî dengên bingehîn tên pejirandin.

Di kurdî de hinek deng hene, lê tevî ku alfabeya kurdî wekî alfabeyeke fonetîk (ji bo her dengî tîpek) hatiye pejirandin ji van re tîp nehatine diyarkirin. Hin deng her çî qas di kurdî de hene jî wekî dengên bingehîn nehatine pejirandin û ji wan re nîşane ango tîp nehatine destnîşankirin. Vê yekê bi xwe re nîqaşek daye destpêkirin.

Celadet Bedirxan dema ku alfabeya latînî amade kiriye, ew deng wekî rengedeng dîtine û ji wan re tu nîşane diyar nekirine, lê hê di wê demê de jî Osman Sebrî li dijî wî rabûye û du niçik danîne ser ên nerm, bi wî rengî jî yê hîşk cuda kirine. Îro jî hinek kes dixwazin bi awayekî van dangan di nava alfabeya kurdî de bi cih bikin. Ew dengên ku dibin mijara gengeşiyên ev in:

- 1- Dengên hilmî û nehilmî yê tîpên: *ç, k, p, t*
- 2- Dengên ku ji erebî derbasî kurdî bûne *eyn* (ع), *he* (ح) û *xeyn* (خ)
- 3- Dengên “*r*”ya lertzok û “*l*”ya bişid.

1- Dengdêrên hilmî û nehilmî

Di kurdî de tîpên “*p, ç, t, k*” du dengên cuda nîşan didin, beşek ji van hilmî (aspirative) ne, beşa din jî nehilmî (unaspirative) ne. Dengên hilmî ew deng in ku bi hilmê ji devê mirov derdikevin. Dema ku em dengên hilmî bi lêv dikin, heke em destê xwe bidin ber devê xwe, em ê hilmê rabihîzin. Di dengên hilmî de mirov bi dengê “*h*” yê dihesê. Lewre jî zimanzan “*h*”yekê datînin ber dengên hilmî.

Hilmî

çh (*çar, çil, çûn*)
kh (*ker, kêr, ken*)
Ph (*par, per, pir*)
th (*tas, tevn, tor*)

Nehilmî

ç (*çav, çiya, çem*)
k (*kur, kund, kanî*)
p (*pênc, parî, pêlav (sol)*)
t (*tarî, tenî, tîr*)

Di literatûra rêzimanî ya kurdî de ev her du deng wekî “*nerm*” û “*hişk*” jî hev hatine cudakirin. Me jî di çapa yekemîn a pirtûkê de wisa kiribû, lê di xebatên zimanzanîyê de ev her du deng wekî hilmî û nehilmî hatine senifandin, me jî ev yek tercîh kir.

Me di çapa yekemîn de navê rengedeng li van dangan kiribû, dema ku mirov bala xwe dide wan mirov dibîne ku ew gelek peyvan

ji aliyê wateyê ve ji hev cuda dikin, lewre jî ew “fonem” in. Ji ber vê yekê jî mirov nikare navê rengedeng li wan bike. Rengedeng ew deng e ku di wateya peyvekê de tu guhartinê pêk nayîne.

2- Dengên ku ji erebî derbasî kurdî bûne

Têkiliya dîrokî ya kurdî û erebî hiştiye ku hinek deng ji erebî derbasî kurdî bibin. Di vî warî de divê bandora dinê îslamê û perwerdehiya medreseyan jî li ber çavan were girtin. Her wiha dibe ku hinek deng ne ji erebî, ji asûrî-suryanî jî derbasî kurdî bûbin, lewre têkiliya kurdan û gelê asûrî hê kevntir e. Êdî ji ber çî sedemê be, niha di kurdî de *he* (ح), *eyn* (ع) û *xeyn* (خ) a erebî di gelek peyvan de derdikevin pêşberî mirov. Ji van dangan “*xeyn*” bi tenê di wan peyvan de ku bi binyada xwe erebî ne derdikevin pêşberî mirov. Lê belê dengên “*h*” û “*eyn*” di hin peyvên kurdî yê resen de jî balê dikêşin. Wisa xuya dike ku wan dangan di gelek peyvan de cihê “*h*” ya kurdî girtiye. Her wiha “*h*” ya ku maye jî di hin peyvan de rengê “*h*” ya erebî wergirtiye. Ji ber ku “*h*” ya erebî hişktir e. Ji ber heman sedemê dengdêrên kurt ên mîna “*e*”, “*i*” û “*u*” ku bi hêsanî têne pişaftin, bi alîkariya *eyn* (ع) a erebî xwe radigirin.

Mînak:

<i>hesin</i>	<i>hesin</i>
<i>hewr</i>	<i>‘ewr</i>
<i>asîman</i>	<i>‘esman</i>
<i>çehv</i>	<i>çe’v</i>
<i>hişk</i>	<i>‘işk (hişk)</i>
<i>hêjîr</i>	<i>hejîr</i>
<i>hewş</i>	<i>hewş</i>

Divê em vêke bibêjin ku gelek bêjeyên erebî jî bi fonetîka xwe ketine nava kurmancî. Mirov dikare bêjeyên mîna “*erebî*”, “*Eli*”, “*umir*”, “*ilm*”, “*Hesen*”, “*Helîm*” wekî mînak bide.

Lê ev dengên erebî di kurdî de nebûne fonem ango dema ku mirov li şûna wan dengên kurdî bi kar bîne, ji aliyê wateyê ve tu guhartin çênabe. Heta li hinek herêman li şûna wan, dengên kurdî têne bikaranîn.

Danerê alfabeya kurdî Celadet Bedirxan bi armanca ku wan den-

gan ji nav dengên kurdî veder bike, ew nexistine nav alfabeya kurdî. Li gorî min jî ev deng denganiya kurdî xera dikin, lewre jî bi tenê di deqên klasîk de, di dema tîpguhêziyê de bêne nîşandan bes e.

3- Dengên lerzok û bişid

Her wiha dengên “l” û “r” jî bûne mijara gotûbêjan, hê jî gelek nivîskar di hin peyvên de cot “l” cot “r”yê bi kar tînin. Bo nimûne: “Pir”a ku wateya zehf dide, wekî “pirr” tê nivîsandin, her wiha peyva gelek jî bi du “l”yan mîna “gellek” tê nivîsandin. Ji van her du denga dengê “r” di hinek peyvên de fonem e. Lê dengê “l” tu guhartinê di wateya peyvê de pêk nayîne.

Wekî encam mirov dikare li ser vê mijara dengên ku neketine alfabeyê wiha bibêje, di her zimanî de hemû deng nakevin alfabeyê, pirî caran bi tîpekê gelek deng tene nîşandan. Di kurdî de jî wisa bûye. Lê Mîr Celadet Bedîrxan alfabeya kurdî wekî “*alfabeyeke fonetîk*” bi nav dike, ew jî tê wê wateyê ku ji bo her fonemê tîpek hatiye danîn, li gorî bawerîya min, ev angaşt Mîr Celadet li gorî rewşa heyî tîk diçe, lewre hinek dengên ku neketine alfabeyê bi awayekî berbiçav fonem in. Nexwe alfabeya kurdî ne alfabeyeke fonetîk e, heke em dixwazin alfabeyeke fonetîk pêk bînin, divê em çend tîpan li alfabeya xwe zêde bikin. Lê belê êdî alfabeya kurdî cihê xwe girtiye, zêdekirina tîpan dê bi xwe re hinek arîşeyên nû bîne.

Lewre jî mirov dikare di karê perwerdehî û lêkolînê de hinek nîşaneyan ji bo wan bi kar bîne. Wek nimûne di pirtûkên perwerdehiyê de û di ferhengan de divê cudatiya wan bi awayekî bê nîşandan. Lê di zimanê rojane de pêdivî pê nîn e ku cudatî bikeve navbera wan her du denga, ew jî bo zimên bargiranî ye. Her wekî çawa di erebî de zêr û zeber hene, di dema perwerdehiyê de tene bikaranîn, lê di zimanê rojane de nayên bikaranîn.

Divê em bibêjin ku hê li ser dengzaniya zimanê kurdî xebateke xurt û zanistî nehatiye kirin. Heke em bikevin nava gund û bajarên kurdan, li gorî pîvanên dengsaziyê li dengên ku di zimanê axaftinê de tene bikaranîn binêrin, em dê rastî gelek denga bîn. Ji bo nimûne, di kurdî de dengê “n” di hin peyvên de bi şid tê gotin.

Mînak:

genim

genî

Vê yekê heta niha bala tu zimanzanên kurd nekişandiye. Lewre kesî li serê nîqaş jî nekirîye û di wan peyvên de “n” dubare nekirîye. Ji bilî vê jî di devokên kurmançî de hinek deng û rengedengên din jî hene. Bo nimûne, li hin herêman dengê nêzî “î” ya tirkî heye, her wiha di kurmançiya kurdên Meraşê de dengê di navbera “a” û “o” yê de jî heye.

Her wekî me da xuyakirin heke mirov li ser dengên lêkolîneke dût û kûr bike, dê gelek dengên din jî derkevin holê, îcar tu alfabe têrê nakin û kes nikare jê re klavyayê jî çêke. Her wekî Celadet Bedirxan ji Osman Sebrî re gotîye, her kes hewl dide ku hejmara tîpên xwe kêr bike, divê em berevajî xelkê nekin. Li ser dubarekirina dengên “l” û “r” yê jî, bîr û bawerîya min bi vî rengî ye: Bi tenê ji bo jihev cudakirina hinek peyvên yekreng, xwe li ser mirov ferz dike, lê heke em rabin li şûna hemû “r” yê lîzok cot “l” yê binivîsin, em ê nivîsandina kurdî gelekî dijwar bikin. Li hin cihan dibe ku em mecbûrî sê “r” yan bibin. Her wekî şerrawestandin. Heçî “l” ye, li gorî bawerîya min pêdivî bi nivîsandina cot “l” yê nîn e.

Dengên alîkar ango dengên kelijandinê

Di zimên de hinek deng hene, di navbera dengdêr û dengdaran de wekî pirekê tene bikaranîn. Ev deng her çî qas dengdar bin jî, di dema bilêvkirinê de wekî dengdarên din li cihekî nêliqin û bi hêsanî jî devê mirov derdikevin. Ji ber vê taybetîya xwe, nêzî dengdêran in. Lewre jî ji van dengên re nîvdengdêr tên gotin.

Di kurmançî de du dengdêr li pey hev nayên. Dema ku du dengdêr tên ber hev, dengê alîkar dikeve navbera wan û wan digihîne hev. Gelek zimanzanên kurd bi bandora tirkî jî wan dengên re “*dengên kelijandinê*” dibêjin. Ji ber ku fêmkirina mijarê hêsanîr dike, em ê jî heman têgihê bi kar bînin.

Di zaravayê kurmançî de sê dengên ku bi vî karî radibin hene: “y”, “w”, “h”. Dema du dengdêr tên ber hev, dengê jî van dikeve navberê û wan digihîne hev. Ji bo nîşandana rola wan tîpan mirov dikare çend nimûneyan bide:

“h”: *avahî, ronahî, şînahî, perwerdehî, xwezahî, keskahî, tenahî...*

“y”: *rûyê min, xwezayî, bi vî awayî, piyê min, siya te, hevîya me...*

“w”: *duwemîn, xwesiwa te, cîzrawî, kawî, ewrawî...*

Ji van her sê dengan a ku herî zêde tê bikaranîn “y” ye. Ew her du dengdarên din kêmtir têne bikaranîn. Divê em bidin xuyakirin ku dengdara “y” têkildarî dengê “î” ye. Dengdêra “h” têkildarî dengên “a-e” ye û dengdêra “w” jî têkildarî dengê “û-u” ye. Ji ber vê yekê di alfabe ya erebî de dengên “y” û “î”, dengên “a-e” û “h” û dengên “u” û “w” bi heman tîpan hatine nîşandan. Her wekî tê zanîn di zimanê îngilîzî de jî tîpa “y” hin caran di cihê tîpa “î” yê de tê bikaranîn.

Wekî rêgez di kurdî de du dengdêr nayêne ber hev, lê her wekî gelek rêgezan ev rêgez jî bi domana demê re têk çûye. Sedema vê yekê ya bingeşîn tîkçûna taybetiyeke din e. Di kurdiya kevn de peyvên bi dengdêran dest pê nekiriye. Lê belê wisa xuya dike ku di kurmancî de “h” ya ku cihê hinek dengên kurdiya kevn girtiye, bi domana demê re jî holê rabûye. Ji ber vê yekê jî peyvên ku berê bi dengdarekê dest pê dikir, niha bi dengdêrekê dest pê dikin.

Teşeya kevn

havêjtin

hanîn

herê

heger

hêsan

hêrîş

hêş

hewr

hêdî

Teşeya nû

avêtin

anîn

erê

eger

asan

êrîş

êş

ewr

êdî

Dema ku hinek peyv bi dengdêrê dest pê bikin, ev rêgez (qaîde) di hin rawe û deman de jî holê radibe. Lêkerên ku bi dengdêran dest pê dikin, li gorî hin dem û raweyan saz bibin, du dengdêr tîp ber hev û mirov nikare tîpeke kelijandinê jî bixe navbera tîpan.

Mînak:

înan (anîn) bîîne (raweya fermanî)

êşîn diêşîne (dema niha)

<i>ewr</i>	<i>biewr</i> (<i>wekî rengdêr</i>)
<i>avêtin</i>	<i>biavêje</i> (<i>raweya fermanî</i>)
<i>ajotin</i>	<i>naajo</i> (<i>dema niha, awayê neyînî</i>)

Ji ber vê yekê, meyla zimên ber bi wê yekê ve ye ku, ji vê aloziyê rizgar bibe û barê xwe siviktir bike. Her wekî ji mînakên jorê jî xuya dibe, di hinekan de dengê ku bi domana demê re ji holê rabûye, ji nû ve derdikeve holê. Bo nimûne, “*înan*” di dema niha û raweya fermanî de dibe “*dihîne*”, “*bihîne*”. Ew şêwe jî hê kurtir dibe û teşeya “*tîne*”, “*bîne*” digire. Wekî ku tê ditin, di dema niha de “*d*” dibe “*t*”. Ew hêsanbûna peyvan, di gelek mînakên din de jî balê dikişîne:

Mînak:

<i>biaqil</i>	<i>baqil</i>
<i>diavêje</i>	<i>davêje</i> (<i>tavêje</i>)
<i>biajo</i>	<i>bajo</i>
<i>diêşîne</i>	<i>dêşîne</i> (<i>têşîne</i>)
<i>naajo</i>	<i>najo</i>
<i>biîne</i>	<i>bîne</i>

Di hinek peyvan de jî piştî ku dengê “*h*” ketiye, peyv ji dengdêra piştî wê jî rizgar bûye.

<i>Histiran</i>	<i>stran</i>
<i>husto</i>	<i>sto</i>

Her çi qas hewldana zimên ji bo rizgarbûna ji bargiraniyê hebe jî, ev pêvajoyên hîn negihîştîye qonaxeke tekûz, lewre jî aloziyên di vî warî de bandora xwe li rastnivîsa kurmancî dikin.

Her wiha hin caran dengdêra “*t*” jî di navbera du dengdaran de rista tîpa kelijandinê pêk tîne. Tevî ku di kurmancî de du dengdarên ji hev cuda, heta hin caran sê dengdarên ji hev cuda têne ba hev jî, hin caran “*t*” yek dikeve navbera wan û wan jî hev vediqetîne. Bo nimûne, di dema boriya dûdar de dema lêker bi dengdarê biqede “*t*” yek dikeve navberê.

Mînak:

Hatiye, xwariye, şûştiye, biriye, kiriye...

Sedema vê yekê jî li gorî baweriya me, hem cînavka kesandinê ya kesê sêyem “-e” û hem jî qertafa dema boriya dûdar “-e” ye. Ji bo ev her du “-e” jî hev bêne cudakirin, “-e”ya dema boriya dûdar hatiye dirêjkirin û bûye “-iye”.

Mînak:

Cîhan hate mala me.

Cîhan hatiye mala me.

Lê di kesê yekem de tiştêkî wiha nîn e, lewre jî “-e” wekî xwe maye.

Mînak:

Ez hatim mala we.

Ez hatime mala we

Her çi qas di demên borî de “-e”ya kesê sêyemîn ji holê radibe jî rewş naguhere.

Mînak:

Wî nan xwar.

Wî nan xwariye.

Li gorî rêgezê diviya “*Wî nan xware.*” bihata gotin, her çi qas di hin devokan de ev form jî hebe, bi gelemperî wisa nehatiye gotin.

Dubarekirina tîpekê

Taybetiyeke din a zimanê kurdî jî ew e ku di kurdî de tîp xwe dubare nake. Yanê tu dengên ji hev û nêzî hev bi hev re nayên bilêvkirin. Di warê denganiyê de zêde nîqaş li ser vê mijarê nayên kirin. Ew yek ji aliyê piraniya zimanzanên kurd ve tê zanîn û peji-randin, lê di warê rastnivîsê de rewş diguhere. Celadet Bedirxan, dixwaze ku ji du tîpên wekî hev an jî nêzî hev (wekî “d” û “t”) yek bê xistin û peyv bi tîpekê bê nivîsandin. Bi rastî jî bilêvkirina du tîpên ji hev û nêzî hev gelekî dijwar e. Yanê kurmanç nikarin bibêjin “*xurttir*” dibêjin “*xurtir*”. Ligel vê yekê jî îro gelek nivîskar û bikarhênerên zimanê kurdî ji bo nîşandana dengên lertzok van tîpan dubare dikin.

Li aliyê din, di hinek peyvên biyanî de jî, dubarekirina tîpekê

heye û ji bo parastina reseniya peyvê tîp dubare dibe. Tevî ku di peyvên kurdî yên resen de tîpa dubare tune ye jî, di hin peyvên hevedudanî de û di payeya hevrûkirinê ya rengdêran de û di hin rewşên din de du tîpên ji hev, li pey hev tên.

Celadet Alî Bedirxan jî li ser vê bingehe xwestiye ku ji du dengên ji hev û nêzî hev yek bê xistin.

Mînak:

Payeya hevrûkirinê

<i>xurt</i>	<i>xurt-tir</i>	<i>xurtir</i>
<i>rast</i>	<i>rast-tir</i>	<i>rastir</i>
<i>kurt</i>	<i>kurt-tir</i>	<i>kurtir</i>
<i>rind</i>	<i>rind-tir</i>	<i>rintir</i>
<i>bilind</i>	<i>bilind-tir</i>	<i>bilintir</i>
<i>dewlemend</i>	<i>dewlemend-tir</i>	<i>dewlementir</i>

Peyvên hevedudanî

<i>Serokkomar</i>	<i>serokomar</i>
<i>paşşîv</i>	<i>paşîv</i>
<i>yekkîte</i>	<i>yekîte</i>
<i>şerrawestandin</i>	<i>şerawestandin</i>
<i>dehhezar</i>	<i>dehezar</i>
<i>zimannasî</i>	<i>zimanasî</i>
<i>desttêwerdan</i>	<i>destêwerdan</i>

Lê ev rêgez hin caran alozî û astengiyan derdixe pêşberî mirov. Ji ber vê rêgezê, mirov nikare du peyvan ji hev derxe. Heke li gorî vê rêgezê bê nivîsandin, mirov nikare şe-rawestandin û şer-rawestandin, ter-kirin (şilkirin) û terk-kirin (terikandin) ji hev veqetîne. Di rewşên wiha de, azîneke bikêr ew e ku mirov tîrekê bixe navbera her du birên peyvê û wekî "*terk-kirin*", "*şer-rawestandin*" binivîse, lê dîsa jî ev kêşeyê bi temamî çareser nake. Rêbazeke din jî ev e ku mirov rastnivîs û denganiyê ji hev cuda bifîkire, peyvan wekî "*wêne*" bibîne û nehêle ku wêne têk biçe, ango bilêvkirin û nivîsandin ji hev cuda be. Ev bîr û baweriya duyemîn her ku diçe li bal rêzimanzan û nivîskarên kurd xurt û geş dibe. Lê dîsa hê li-hevkirineke giştî pêk nehatiye.

Xuya ye ku dema mirov li gorî vê rêgezê biçê, rayeka gelek peyvan diguhere. Her wiha ev rêgez, di warê perwerdehiyê de jî karê mirov hinekî dijwar dike. Lê divê mirov ji bîr neke ku ziman jixweber xwe hêsan û sadetir dike. Bo nimûne, bêjeya “*destmal*” di zimanê axaftinê de hema bêje di hemû devokan de bûye “*desmal*”.

Li aliyê din divê mirov bi bîra kesên ku li awayê resen ên peyvê digerin bixe ku zimanê kurdî jixwe zimanekî tewangbar e û tu peyv di nava hevokê de bi dirûvekî namîne, peyvek dikare di nava hevokê de dirûvekî wisa bigire ku mirov nizanibe ka ew ji ku hatiye.

Li vir ji ber ku mijara me ne rastnivîs e, em ê tiştêkî teqez nebêjin. Tiştê ku a niha ji bo me girîng e, aliyê dengsaziyê ye, ew jî her wekî me da xuyakirin, di kurmançî de dengê dubare nîn e. Kurmanç nikarin du dengên ji hev û nêzî hev li pey hev bi lêv bikin.

Nîvdengdêr û dengdêrên dirêj

Di kurmançî de nîv-dengdêrên ku wekî tîpên kelijandinê jî tên bikaranîn, dema ku têne pêşîya dengdêrên dirêj ên ji heman cîderkê û cîderka nêzî xwe, wê dengdêra dirêj kurt dikin. Li ser vê bingehe “*y*” bandorê li “*t*” dike, heta radeyekê tesîra wê li ser “*ê*” jî heye. Her wiha dengê “*w*” jî bandorê li dengdêra dirêj “*û*”yê dike.

Ji ber heman sedemê, dema ku “*h*” bikeve ber dengdêrên dirêj wan kurt dike, bi vepêçan dema ku “*h*” jî ber dengdêreke kurt radibe, ew dengdêr dirûvê dengdêreke dirêj a nêzî xwe werdigire. Piştî vê agahdariya giştî em dikarin mijarê yek bi yek hilgirin dest.

“*t*” û “*ê*”ya berî “*y*”yê

Her wekî me berê jî diyar kiribû, dengdara “*y*” wekî nîv-dengdêrekê tê pejiirandin û têkiliya wê rasterast bi dengê “*t*”yê re heye. Lewre dema ku “*t*” berî dengê “*y*”yê tê, kurt dibe. Heman tişt jî bo têkiliya “*ê*” û “*y*”ê jî heta radeyekê tê pejiirandin. Lê divê em bidin xuyakirin ku têkiliya “*ê*” û “*y*” naşibe têkiliya “*t*” û “*y*”ê, dengê “*y*” bi qasî “*t*”yê bandorê li “*ê*” nake.

Di warê dengzaniyê de ev yek ji hêla pîraniya zimanzanên kurdî ve tê pejirandin.

Lê dema mijar tê ser rastnivîsê, nîqaşeke gur dest pê dike. Em dê vê nîqaşê û bîr û boçûna xwe ya di vî warî de bihêlin ji beşa rastnivîsê re.

“û”ya berî “w”yê

Têkiliya van her du dangan jî dişibe têkiliya “î” û “y”yê. Ji ber ku “w” nîvdengdêr e û cîderka wê jî nêzî ya dengê “û” û “u”yê ye, ew “û”ya berî xwe ku dengdêreke dirêj e, kurt dike û dadigerîne ser “u”yê. Ev “u” jî ji ber ku dengdêreke pir lawaz e, bi hêsanî dadigire ser dengdêra “î”yê. Her kes bi hêsanî dikare biciribîne û bibîne ku piştî “û”yê bilêvkirina dengê “w” ne pêkan e û yek ji yekê dixwe.

Mînak:

rû	<i>ruwê min</i>	<i>riwê min</i>
xwesû	<i>xwesuwa wî</i>	<i>xwesiwa min</i>
çarsû	<i>çarsuwa wan</i>	<i>çarsiwa wan</i>
bûn	<i>bibuwa (bibûya)</i>	<i>bibiwa (biba)</i>
tû	<i>tuwên me</i>	<i>tiwên me</i>

Li hinek herêmên Kurdistanê dema veqetandekê tînin dawîya peyva ku bi “û”yê diqede, di cihê “w”yê de “y”yê wekî tîpa keli-jandinê bi kar tînin û di bilêvkirina wê de tu arîşe namîne. Di cihê “riwê” min de “rûyê” min dibêjin.

Her wekî me di serî de jî got dengê “w” jî nîvdengdêr e û têkildarî dengdêra “û” û “u”yê ye, “û”ya ku dengdêreke dirêj e, dema ku berî “w”yê tê kurt dibe. Dema ku kurt bû, dê vegere ser dengdêra kurt a nêzî xwe ku ew jî “u” ye. Lê ez nîzanim ji ber çî sedemê Celadet Bedirxan gotiye, berî “w”yê “u” nayê.

Li gorî baweriya min di vir de şaşiyek heye. Heke bigota, dengdêra “u” bi hêsanî dadigere ser dengdêra “î”yê zêdetir cihê xwe digirt. Wekî mînak li gorî baweriya min di telafûza peyva “duwemîn” de mirov tu zehmetiyê nakêşe. Lê di gelek peyvan de dengê “u” dadigere ser dengê “î”yê. Ew jî ji ber ku dengê “u” li gelek herêman wekî dengdêreke ji dengê “w” û “î” hevedudanî, tê bilêvkirin û hîn peresandina xwe nebiriye serî wisa dibe.

Mînak:

<i>tu kes</i>	<i>ti kes</i>
<i>wusa</i>	<i>wisa</i>
<i>dul</i>	<i>dil</i>
<i>pur</i>	<i>pir</i>
<i>ku</i>	<i>ki/gi</i>

“h” dengdêra berî xwe kurt dike

Ji ber ku tîpên nîvdengdêr tîpên berî xwe kurttir dikin, dema ew tîp ji holê radibin, dengdêreke dirêj cihê dengdêra kurt digire. Di pirtûka Feqî Huseyin Sagnîç *“Hêmana Rêzimanê Kurdî”* de ev rêgez wiha hatiye şîrovekirin: *“Gava li dawîya hinek peyvên ‘‘h’’ hebe ew ‘‘h’’ dikare bikeve û dengdêra kurt cihê xwe bide ya dirêj. Li gorî vê yekê ‘‘e’’ dikare cihê xwe bide ‘‘a’’yê, ‘‘i’’ cihê xwe bide ‘‘î’’yê û ‘‘u’’ cihê xwe bide ‘‘o’’ yan jî ‘‘û’’yê.”* (*Hêmana Rêzimanê Kurdî*, r.29)

Seyda li ser vê mijarê çend mînakên jî dide wekî;

<i>çehv</i>	<i>çav</i>
<i>sih</i>	<i>sî</i>
<i>rih</i>	<i>rî</i>
<i>cih</i>	<i>cî</i>
<i>xwehr</i>	<i>xwar</i>
<i>buhtan</i>	<i>botan</i>
<i>cuh</i>	<i>co</i>
<i>duht</i>	<i>dot</i>
<i>dirih</i>	<i>dirî</i>

Hê gelek mînakên ku vê rêgezê nîşan didin hene. Di zimanê nivîskî de nezanîna vê rêgez û rêzanê dibe sedema tevlihevî û çewtiyan. Ji wan her du teşeyên peyvê neqandina yekê, zêde arîşeyan dernaxe pêşberî mirov, ji ber ku her du jî rast in. Yanê mirov dikare *“cih”* an jî *“cî”* binivîse. Lê hin kes radibin *“cîh”*, *“doh”*, *“mîh”* dinivîsin, ev yek şaş e. Li gorî Celadet Bedirxan, *“h”* di zimanê kurdî de cihê gelek dengên îranî girtiye, îro jî ew hêdî hêdî ji holê radibe. Bi vî awayî jî dengdêrên kurt cihê xwe ji yên dirêj re dihêlin.

Dengdêreke xwesiî kurdî; “u”

Divê em hinekî jî li ser dengdêra “u”yê rawestin. Ji ber ku ew dengdêreke xwesiî kurdî ye û hinek taybetiyên wê jî hene. Ev dengdêreke kurt e û bilêvkirina wê ji bo kesên ku bi kurmancî nizanin, hinekî dijwar e. Gelek kes wê wekî “u”ya tirkî bi lêv dikin, ew jî dibe sedema hinek çewtiyan. Ev deng di destpêka bêjeyan de cih nagire, di hin bêjeyên mîna “umîr”, “udî” de bi alîkariya *eyna*(ع) erebî xwe radigere. Di dawiya bêjeyan de jî pir kêr peyda dibe.

Li gorî Celadet Bedirxan ev deng jî ji tîpên “w” û “î” pêk hatiye, lewre bi hêsanî diguhere, dibe “î” wekî “tu / tî”, “çu / çî”, “ku / kî”.

Li aliyê din gelek peyvên ku bi vê dengdêrê tên nivîsandin di teşeya “wî” de jî derdikevin pêşberî mirov, mîna;

<i>xurt</i>	<i>xwîrt</i>
<i>xu</i>	<i>xwî</i>
<i>xuya</i>	<i>xwîya</i>
<i>xurandin</i>	<i>xwirandin...</i>

Lê bi gelemperî ev deng êdî ji awayê kevnar “wî” gelekî dûr ketiye û mirov nikare “u” bi dengên “wî” nîşan bide.

Her wekî Celadet Bedirxan jî diyar kiriye, ev deng ji bilî çend awarteyan, nayê dawiya peyvê û bi piranî dikeve pêşiya dengdarên “g”, “h”, “k”, “q”, “x”; wekî *hunda*, *hundir*, *guh*, *guher*, *gulat*, *gulok*, *guman*, *guzvan*, *kuç*, *kul*, *kulî*, *kum*, *kurt*, *kurm*, *qub*, *qul*, *qurç*, *qunders*, *qure*, *qurm*, *xubar*, *xurme*, *xur*, *xurdek*, *xurîn*, *xurt*...

Taybetiya dengdêra “û”yê

Dengdêra “û” di warê bilêvkirinê de dişibe “u”ya tirkî, yanê divê beranberî “u”ya tirkî “û”ya kurdî bê bikaranîn, lê gelek kesên ku ji tirkî derbasî xwendin û nivîsandina kurdî dibin di vî warê de şaşiyên dikin. Her wiha dengdêra “û” dengdêreke dirêj e, di kurdî de jî du dengên nêzî hev, dengê dirêj bi alîkariya bilindekê ango kumikê ji dengê kurt hatiye veqetandin. Wekî “î” û “î”; “e” û “ê”; “u” û “û”...

Dîsa divê mirov bide zanîn ku di bilêvkirina tîpa “û”yê de li gorî herêman dubendiyek heye. Li hinek herêman dengêkî nêzî “û”ya

tirkî heye, ev deng di alfabeyê de nehatiye bicihkirin. Lewre li şûna wî dengî jî “û” tê bikaranîn.

Lê hinek qîma xwe bi vê yekê nayînin, “û”ya tirkî jî dixin nava alfabeya kurdî. Yanê hinek peyvên wekî “bûk”, “çûk”, “bûn” mîna “bük”, “çük”, “bün” dinivîsin. Hinek jî ji ber baweriya ku ev dengê “ü” ji du dangan “w” û “î” pêk hatiye, peyvên mîna “bûn”, “çûk”, “gûz”, “bûk” wekî “bwîn”, “çiwik”, “gwîz”, “bwik” dinivîsin. Lê bi baweriya min ev tişt şaş in.

Cudatiya denganiya kurdî û tirkî

Piraniya kesên ku dê ji vê pirtûkê sûdê wergirin, alfabeya tirkî dinasin, lewma jî pêwîst e ku em cudatiyên deng û tîpên kurdî ji yên tirkî, bi wan bidin nasîn. Ji bilî çend dangan her du ziman wekî hev in. Li ser vê bingehê dema ku alfabeya kurdî ya latînî hatiye diyarkirin, pêdiviya kurdên Bakur li ber çavan hatiye girtin û tîpên nêzî yên tirkî hatine pejirandin. Dengên mîna “ö” di kurdî de nîn e. Dengê “ü” jî her çi qas di hinek devokên kurdî de hebe jî wekî “fonem” nehatiye dîtin û jê re tîp nehatiye destnîşankirin. Dengê “i” di her du zimanan de wekî hev in, lê bi du tîpên cuda; di kurdî de bi “î”yê û di tirkî de bi “i”yê hatiye nimandin. Her wiha dengê “û”ya kurdî û “u”ya tirkî jî yek in, lê bi du tîpên cuda hatine nîşandan. Tîpa “u”yê di kurdî û tirkî de du dengên ji hev cuda nîşan dide. Her wiha tîpa “î”yê her çi qas di her du zimanan de hebe jî, du dengên ji hev cuda nîşan dide.

Ji bilî van hinek dengên kurdî di tirkî ne nîn in, ji ber vê yekê tîpên ku wan nîşan didin jî di tirkî de nîn in. Kesên ku ji perwerdehiya tirkî derbasî kurdî dibin, di xwendin û nivîsandina van dangan de zehmetiyê dikêşin, lewre jî divê em der darê wan de çend tiştan bibêjin. Dengên kurdî yên ku di tirkî nîn in ev in: “q”, “ê”, “w”, “x”, “u”. Tîpên kurdî yên ku di tirkî de nîn in jî ev in: “x”, “ê”, “w”, “û”, “q”. Em yek bi yek li ser van dangan û hinek taybetiyên wan rawestin.

“X”: Ev deng ji qirika mirov derdikeve, mirov ji bo vê dengdarê, mirov dikare mînakên wekî “xurt”, “axîn” û “tax” bide. Xêya (x) erebî cihê wê digire. Di zimanê îngilîzî de bi pevdenga “kh” û di al-

manî de jî bi pevdenga “ch” tê nîşandan. Pêwîst e em ji bîr nekin ku xeyna (خ) erebî jî di kurdî de bi vê tîpê tê nîşandan.

Mînak: Xezal, axa, xerîb...

“Q”: Ev jî dengdareke qirikî ye, wekî qafa (ق) erebî ye, peyvên “qenc”, “teqîn” û “req” dikarin ji bo nasandina vê tîpê bibin mînak.

Li ser tîpên “ê”, “w”, “û” em berê hinekî rawestiyabûn. Lê bi taybetî kesên ku hînî fonetîka tirkî bûne, di telafûza wan de dikevin xeletîyan dikin, lewre jî mirov dikare bi kurtasî li ser wan çend tiştan bibêje.

Cudatiya “v” û “w”yê

“W” nîvdengdêreke dulêvî ye. Ev deng bi tevgera her du lêvan teşeyê digire, li cihekî naaliqê. Ev wekî wawa (و) erebî ye. Cudatiya di nava wê û dengê “v”yê de gelekî berbiçav e; ji ber ku “v” dengdêreke diranlêvî ye. Dema ku mirov “v”yê bi lêv dike, diranên pêşîn ên jorîn digihêjin lêva jêrîn û hinekî tê de têne çikandin. Lê dengê “w” bi tevgera her du lêvan pêk tê û her du lêv nagihêjin hev. “v”ya kurdî hinekî nêzîkî “f”yê ye.

Peyvên “wan”, “awa”, “wir” û “ew” dema digel peyvên “van”, “ava”, “vir” û “ev” bên gotin, cudatiya her du tîpan bi awayekî berbiçav derdikeve holê. Nemaze li hin herêmên kurmançîaxêv ên mîna Gever, Elk û Şemzînan û Qerqeliyê aloziyek di telafûzkirina her du dangan de heye. Li şûna “vexwe”, “wexwe”, li şûna “veke” “weke” tê gotin, li şûna “veke” jî “weke”, ji “av”ê re “aw” tê gotin.

Di warê van her du dangan de zimanê kurdî û zimanê îngilîzî dişibin hev. Cudatiya van her du dangan di îngilîzî de nêzî kurmançî ye. Dema ku mirov peyvên mîna “war”(şer), “walk” (meşîn) “wind” (ba), “wish” (daxwaz) bi peyvên mîna “verb” (lêker), “video”, “travel” (gerîn), “love” (evîn) re hevrû bike, dê ev rastî derkeve holê.

Cudatiya “e” û “ê”yê

“Ê” jî dengdêreke dirêj e, di navbera “e” û “î” de ye. Cudatiya di navbera wê û “e”yê de gelekî diyar e. Ji bo jihevderxistina her du dangan xwendina mînakên wekî “êzing”, “têr” (diawatya birçiyê),

“şêr” digel mînakên “ez”, “ter” (şil), “şer” (ceng) dikarin bibin alîkar. Kurd di telafûzkirina van her du dengên de tu zehmetiyê nakêşin, lê kesên ku piştî hînî kurdî bûne, nikarin van her du dengên ji hev cuda bikin. Van demên dawîn ji ber ku bandora zimanê tirkî li ser kurdî zêde bûye, nîşên nûhatî nikarin bi hêsanî dengê “ê”yê bi lêv bikin.

Cudatiya “u” û “û”yê

“û” bi gelemperî wekî “u”ya tirkî tê xwendin. Mirov dikare ji bo wê van mînanan bide: “bûk”, “bûn”, “şûn”, “şûr”, “kûr”. Dengê “u”ya kurdî dengdêreke taybet e, her wekî berê jî hate gotin, dengdêreke kurt e, ji bo wê jî peyvên “guh”, “gund”, “xurt”, “kul”, “du” dikarin bibin mînak. Kesên ku ji tirkî derbasî, kurdî dibin, “u”ya kurdî wekî “u”ya tirkî bi lêv dikin, ew jî dibe sedema hinek tevliheviyan. Lewre jî divê tu car neyê jîbîrkin ku “û”ya kurdî cihê “u”ya tirkî digire.

Kîte

Kîte, ew beşa peyvê ye ku bi yek carê re ji devê mirov derdikeve. Kîte wekî yekîneyeke girîng a dengzaniyê tê binavkirin, lê li ser ravekirina wê lihevkarîneke giştî nîn e. Li gorî ravekirina klasîk, ji bo her kîteyê pêdivî bi dengdêrekê heye. Dengdêrek dibe bi serê xwe yan jî digel çend dengdaran, kîteyekê pêk bîne. Dengdar bi serê xwe nikarin kîteyekê pêk bînin.

Di kurdî de kîteyek di be ku ji yekdengî heta çar dengên be, ev kîte dikarin peyvekê, daçek û qerfatekê pêk bînin. Çend mînakên kîteyê pênçdengî jî hene, lê li ser wan lihevkarîneke giştî nîn e. Em ê wan mînanan jî li xwarê bidin.

Kîteya yekdengî: Her dengdêrek kîteyekê pêk tîne, ji van dengdêran hinek, wekî pêşgir; a-şûjin, paşgir; kêr-î, veqetandek; bav-ê min, daçek û gihanekên mîna “û” û “ê” pêk bîne.

Du dengên ku kîteyekê pêk tînin, dikarin gelek bêje, daçek û qertafan pêk bînin.

Mînak: av, aş, êş, ar, ax, î, jî, tî, pê, tê, çû, rû, ra, kî, pî, mî, se, ga, çî, tu, ew, wî, ka, ma, vî, tû, hê, mû, to, ku...

Sê dengên ku dibin kîteyek, hinek bêje û daçek û qertafan pêk tînin.

Mînak: *ast, tew, şev, kar, şer, têr, mêr, jêr, şîn, çûn, ran, xan, şan, şeh, şar, şûr, sir, mîr, tîr, tîn, hîn, kul, gul, kel, kal, ker, kes, mer, bêr, bar, tev, tas, nas, zir, vir, jîn...*

Çar tîp jî dikarin kîteyekê pêk binin û di kurmancî de gelek bê-jeyên yek-kîteyî ku ji çar tîpan pêk tên hene.

Mînak: *merd, tewr, text, gewr, tirs, pîrs, çewt, nerm, rast, qenc, renc, hişk, peşk, sext, rext, bext, kort, kurt, newq, qurq, pûrt, xewn...*

Her wekî me di destpêka mijarê de jî diyar kir, çend peyv hene ku ji pênc dangan pêk tên. Lê hinek kes wan wekî peyvên dukîteyî qebûl dikin û wisa dinivîsin.

Mînak: *stand, şkeft, stran, şkest...*

Di kurmancî de vekîtandin li gorî dengdêran tê kirin, wekî *ra-bûn, şa-ki-rin, der-xis-tin, hil-ge-ran-dîn, be-ram-ber...* Dema ku peyvek tê vekîtandin dibe ku qertaf û rayeka peyvê ji hev parçe bibe. Mînak peyva *hil-ger-andîn* jî sê hêmanên ku bi tîrê ji hev hatine veqetandin pêk tê. Lê dema ku bê vekîtandin, wekî *hil-ge-ran-dîn* dibe çar kîte.

Her wekî me li jor jî bi mînakan nîşan da peyvek dibe ku yek-kîteyî be an jî reng e ku bibe pîrkîteyî jî. Peyvên xwerû yên kurdî bi giranî yek-kîteyî û dukîteyî ne û kêman dibin sêkîteyî û çarkîteyî. Peyvên pîrkîteyî bi piranî peyvên pêkhatî û hevedudanî ne.

Mînak:

Yekkîteyî: *aş, baş, kar, dev, sext, berg, ceng, stran...*

dukîteyî: *gu-lan, he-val, hev-kar, ho-gir, bê-je, tev-ger, ba-hoz...*

sêkîteyî: *cen-ga-wer, dil-bî-rîn, dest-kef-tin, ra-gir-tin, ser-kef-tin, hil-gir-tin, da-ke-tin, ser-hil-dan, bex-te-war, ten-ge-zar, şa-ne-şîn, tol-hil-dan...*

çarkîteyî: *qe-mi-ran-dîn, pe-yî-tan-dî, hil-ge-ran-dîn, bex-te-warî, te-men-kur-tî, hil-bî-jar-tin, ke-ser-kû-rî, ten-ge-za-rî*

pêncîteyî: *te-men-dî-rê-jî, ber-be-lav-ki-rin...*

PEYVSAZÎ

Peyvsazî angî morfolojî di zimanzaniyê de beşek e. Bi riya vê beşa zanistê, mirov reng û dirûvê bêjeyan, cureyên wan û rêz û rêzikên pêkanîna bêjeyan nas dike. Di vê mijarê de em ê li ser van aliyên bêjeyên kurmancî rawestin.

Pêşî em diyar bikin ka peyv angî bêje, çi ye? Peyv ku jê re “*bêje*” jî tê gotin, ew tişt e ku jî kîteyekê yan çend kîteyan pêk tê û xwediyê wate û peywirekê ye. Hest û ramanên mirov bi riya peyvan digihêjin mirovên din.

Her wekî çawa fonem yekeya herî biçûk a dengan e, morfem jî yekeya herî biçûk a peyvan e. Di kurdî de jî wekî gelek zimanên din morfem dibin du cure; morfemên watedar û morfemên erkdar. Cureyên peyvan ên mîna navdêr, rengdêr û lêker morfemên watedar in. Cureyên peyvan ên mîna daçek, gihanek, cînavk, qertafên kêşanê û qertafên bêjesaz jî morfemên erkdar in.

Morfemên erkdar jî dibin du cure; hinek ên mîna gihanek û daçekan serbixwe ne, hinek ên mîna qertafên bêjesaz û qertafên kêşanê jî qertafî ne. Lê belê hinekên awarte jî hene, bo nimûne veqetandek hinek caran dibin qertaf hin caran jî bi serê xwe wekî cînavk derdikevin pêşberî mirov. Her wiha morfemên kesane jî dema ku piştî lêkeran tên dibin qertaf, lê dema ku piştî rengdêr û navdêran tên dibin morfemên serbixwe.

Piştî ravekirina mijarê êdî em dikarin bi çend mînakên mijarê zêlaltir bikin. Dema ku em “*biaqiltir*” dibêjin em qala peyvekê dikin ku jî sê morfeman pêk hatiye. Peyva “*biaqiltir*” jî pêşgira “*bi-*”, bêjeya “*aqil*” û jî qertafa payeya hevrûkirinê ya rengdêran “*-tir*”ê pêk hatiye.

Di kurdî de qertaf

Di kurdî de qertaf dibin du cure; qertafên bêjesaz û qertafên kêşanê. Di beşa pêkanîna peyvan de em ê bi berfirehî li ser qertafên bêjesaz rawestin. Heçî qertafên kêşanê ne, dê di cihê pêwîst de werin ravekirin û nasandin. Lê divê em cudatiya wan bizanin da ku em bikarin wan ji hev derxin. Qertafên bêjesaz ji peyvekê peyveke nû pêk tînin, wateyeke nû didin peyvê. Her wiha hin caran pê re cureyê peyvê jî diguhere. Wekî mînak, bi qertafekê rengdêrek dibe navdêr, an jî navdêrek dibe lêker û hwd. Her wekî çawa rengdêra “xweş” bi paşgira “-î” yê dibe “xweşî” û bi vî rengî jî dibe navdêr.

Qertafên kêşanê

Qertafên kêşanê, wateyeke nû li peyvê bar nakin, bi tenê rewşa wê diguhêrin. Bi kurtasî qertafên kêşanê ev cure qertaf in ku tu wateyê li bêjeyan zêde nakin, li şûna wê, bêjeyan ji aliyê dem, kes, rawe, mêjer û zayendê ve temam dîkin. Qertafên kêşanê jî wekî qertafên bêjesaz du cure ne; hinek pêşgir in, hinek jî paşgir in.

Qertafên kêşanê yên kurmançî ev in:

- 1- Qertafa dema niha “*di-*”

Mînak:

diçim, dikim, didim, dixwazim, dibêjim...

- 2- Qertafên raweya fermanî

- a) “*bi-*” (pêşgira raweya fermanî)
b) Paşgirên raweya fermanî: “*-e*” (yekjimar), “*-in*” (pirjimar)

Mînak:

Yekjimar: biçe, bixwe, bide, bigire....

Pirjimar: biçin, bixwin, bidin, bigirin

- 3- Cînavkên kesandinê (nîşaneyên kesandinê)

- a) “*-im*”, “*-î*”, “*-e*”, “*-in*”

Mînak:

Ez dikim.

Tu dikî.

Ew dike.

Em dikin.

Hûn dikin.

Ew dikin.

4- Qertafên payeyê yên rengdêran

a) Payeya rûberkirinê “-tir”

b) Payeya rajorîn “-tirîn”

Mînak:

baştir/ baştirîn

berztir/ berztirîn

xweştir/ xweştirîn

5- Qertafên gazîkirinê

a) “-o” (yekjimar û nêr)

b) “-ê” (yekjimar û mê)

c) “-ino” (pirjimar)

Mînak:

hevalo, birako, dengbêjo...

hevalê, xwişkê, stranbêjê...

hevalino, karkerino, cotkarino....

6- Qertafên tewangê

a) “-ê” (yekjimar û mê)

Mînak:

Gurgîn Bêrîvanê dibîne.

b) “-î” (yekjimar û nêr)

Mînak:

Gurgînê Bêrîvan dît.

c) “-an” (pirjimar)

Mînak:

Bêrîvanê ji şivanan re got.

7- Qertafên demên borî

a) Qertafên dema boriya dûdar “-iye” (yekjimar), “-e” pirjimar

Mînak:

hatiye / hatine, gotiye / gotine, xwestiye / xwestine, dîtiye / dîtine, kiriye/ kirine...

b) “di” dema boriya berdest (çîrokiya dema niha)

Mînak: dihat, digot, dixwest, didît, dibir, dikir....

8- Qertafên raweya daxwazî

a) “-a” (paşgira raweya daxwazî)

b) “bi-” (pêşgira raweyên merc û daxwaziyê)

Mînak:

Bigota, bikira, bida, bistanda, bîfirota, bixwesta...

9- Qertafên neyîniyê

a) Qertafa neyîniyê ya raweya fermanî “me-”

Mînak:

meke, meçe, mexwe, mede, megire, megirî....

b) Qertafa neyîniyê ya dema niha “na-”

Mînak:

nakim, naçim, nadim, naxwim, nagirim, nastînim...

c) Qertafa neyîniyê ya dema bê “ne-”

Mînak:

dê neke, dê neçe, dê neyê, dê negire, dê nestîne...

d) Qertafa neyîniyê ya demên borî /ne-/

Mînak:

neçû, nekir, nedîtibû, nedixwest...

e) Qertafa neyîniyê ya hinek lêkerên awarte /ni-/

Mînak:

nikarim, nîzanî.

10- Qertafên nebinavkirinê (nenasiyê)

“-ek”

Ev qertaf tiştekî binavkirî dike nebinavkirî, ew bingeha xwe ji hejmara yek digire.

Mînak:

darek, pirtûkek, helbestek, diyariyek...

Ev qertaf dema ku ravekê pêk tîne, veqetandekên “-a” û “-ê” digire, dibe “-eka” û “-ekê” ew jî bi domana demê re guherîne bûne “-eke” û “-ekî” lê formên pêşîn jî di hin devokan de hatiye parastin.

Mînak:

Hevaleke min hat.

Hevalekî min hat.

Ev qertaf dema ditewe, qertafên tewangê “-ê” û “-î” digere, dirûvê “-ekê” û “-ekî” werdigire.

Mînak:

Hevalekê got.

Hevalekî got.

“-in”

Ev qertaf hin tiştên binavkirî dike nebinavkirî, ji bo nîşandana pirjimariya nebinavkirî tê bikaranîn, bingeha xwe jî rengdêra nebinavkirinê “hin” digire.

Mînak: darin, mirovin, gulin, hevalin...

Ev qertaf dema ku ravekê pêk tîne, veqetandeka “-ên” digire û dibe “-inên” ew jî kurt dibe dibe “-ine”.

Mînak:

Hevaline min hatin.

Her wiha qertafa “-in” di dema tewangê de jî qertafa tewangê “-an”ê digire û dibe “-inan”

Mînak:

Carinan mirov rastiye baş nabîne.

Di kurmancî de bêjeyên nû û bêjesazî

Bi gelek awayan peyv li kurdî zêde dibin. Em dikarin hinek rêbazên pêkhatina peyvnan wiha rêz bikin:

1- Peyvek ji aliyê wateyê ve diguhere û wateyeke nû digire. Hin caran jî wateya peyvê bi domana demê re fireh an jî teng dibe. Carinan jî ligel wateya bingeîn wateya duyemîn û sêyemîn jî pêk tê.

Bo nimûne lêkera “*girtin*” di kurdî de tê çend wateyan. Wekî din peyva “*welat*” berê xwediyê wateyeke teng bû. Ji bo her kesî cih û warê wî “*welat*” bû, lê îro “*welat*” jî bo kurdan hemûyan yek e.

2- Wekî hemû zimanan, zimanê kurdî gelek peyv jî zimanên din wergirtine.

3- Du yan jî zêdetir peyvên serbixwe têne ber hev û peyveke nû pêk tînin.

4- Peyvek qertafan digire û peyveke nû pêk tê.

5- Peyveke hevedudanî, qertafan digire û peyveke kompleks pêk tê.

Ji aliyê sazbûnê ve cureyên bêjeyan

Di xebata xwe ya bi navê “*Waneyên Rêzimanê Kurmancî*” de ji aliyê peyvsaziyê ve min bêje kiribûn sê cure: “*xwerû*”, “*hevedudanî*” û “*pêkhatî*”. Bi domana demê re min dît ku gelek bêje hem pêkhatî û hem hevdudanî ne. Bêjeyên bi vî awayî gelek bûn û bi vê dabeşkirinê ew li holê diman. Piştî dema ku min bala xwe da dabeşkirina hinek zimanzanan, min dît ku ew pêşî kirine du bir: “*Xwerû*” û “*nexwerû*”. Her wiha bêjeyên *nexwerû* jî kirine du pişk: “*Hevedudanî*” û “*pêkhatî*”. Ev dabeşkirin çêtir e, ji ya ku min berê kiribû û pirsgirêka dabeşkirina bêjeyên ku hem hevedudanî ne hem jî pêkhatî ne. Li hêla din hinek bêje, bi serê xwe bêje ne, lê belê li cihinan rista pêşgir û paşgiran pêk tînin.

Di encamê de divê em li ser senifandina bêjeyan jî çend tiştan bibêjin. Senifandina bêjeyan bi kêrî hêskirina mijarê tê. Wekî din divê mirov sînorên hişk nexwe navbera cureyên bêjeyan. Yanî bêjeyek dikare hem pêkhatî be, hem jî hevedudanî be. Bêjeyeke hevedudanî bi hêsanî dikare paşgirekê yan jî pêşgirekê wergire.

Mînak: *hilgerandî, çavreşî, porxelekî, hehecok, çermesorik, daxistî, ragirtî, pelweşandî, veqetandek, serjêrkî, berepaşkî, dest-pêkî, raborandî...*

Her wiha divê mirov sînorên hişk nexwe navbera peyvên pêkhatî û hevedudanî jî. Bêjeyek dikare bi domana demê re wateya xwe ya bingehîn winda bike û bi tenê rista qertafeke bêjesaz bigire ser xwe. Hin caran ev pêvajoyê bi temamî neçûye serî, lê dest pê kiriye. Lewre

jî hin caran dibe ku mirov di binavkirina hin peyvên de diwariyê bikêşe. Wekî mînak, peyvên mîna “*dêl*” û “*bed*” niha di rewşeke wiha de ne. Wateya peyva “*dêl*” a di ferhengê de terî û boçîk e. Di hinek biwêjan de jî wekî çêr tê bikaranîn. Lê peyv hêdî hêdî wateya xwe ya bingeşîn jî dest dide û wekî pêşgirekê derdikeve pêşberî mirov.

Mînak: *dêlegur, dêleseg, dêlemar, dêleperk..*

Her wiha peyva “*bed*” jî hema bibêje wateya xwe jî dest daye. Li şûna wê bêjeya erebî “*xerab*” hatiye di zimanê kurdî de kon ve-daye. Bêjeya “*bed*” jî wekî pêşgir derdikeve pêşberî mirov.

Mînak: *bedbest, bedmebest, bedmirov, bednam, bednav, bedniya, bedpaye, bedpeyker..*

Ji bilî van mînan jî gelek peyvên ku di vê rewşê de hene ev gotin ew nayê wê wateyê ku tu sînor di navbera bêjeyan de nîn in, ez dibêjim heke mirov xeta wan sînoran pir hişk nekêşe baştir e.

Peyvên xwerû: Ev cure peyv her wekî jî navê wan jî diyar e, ji hêmanekê pêk hatiye û dema ku ji hev bê xistin, wateya xwe jî dest dide. Ev peyvên sade ne û tu qertaf bi wan ve nebûne.

Mînak: *Azad, dest, hest, roj, şer, kan, jan, sar, ketin, jeng, ew, hiş, kar, ker, pez, rez, das, masî, ga, ken, gul, bêr, bar, ceng, reng, jeng, tûr, tîr, kêr...*

Peyvên nexwerû: Bêjeyên nexwerû ew cure peyv in ku ji çend hêmanan pêk hatine. Ew hêmanên ku wan bêjeyan pêk tînin, hin caran peyvên serbixwe ne, hin caran bêjeyeke serbixwe û qertafek tene ba hev û bêjeyeke nû pêk tînin. Her wiha carinan jî qertaf tîna pêşî yan jî paşîya bêjeyekê û bêjeyeke nû pêk tînin. Gelek caran jî bêjeyek hem pêşgirê hem jî paşgirê werdigire.

Bêjeyên nexwerû di nava xwe de du cureyên sereke pêk tînin: Peyvên hevedudanî û pêkhatî.

Peyvên hevedudanî: Peyvên hevedudanî ji çend hêmanên serbixwe pêk tînin. Dema ku mirov wan jî hev bike, her peyv xwedî wateyeke serbixwe ye, ew peyv ku li gorî rêz û rêzikên zimên digihên hev, peyveke nû pêk tînin. Ango pirî caran wateya peyva nû ji yê ku wê pêk tînin gelekî dûr e.

1- Du navdêr têne ber hev navdêrekê yan jî rengdêrekê çêdikin.

Mînak: *kerbav, cankûçik, darhinar, destav, pozberan, gûhesin, sertac, gulbihar, destbira, birajin (jinbira), jinap, kurap, kurxal, marmasî, segmasî, rihteşî, dilkevîr, şorbeşîr, avdew, kundirmast, malzarok, malgîsin, malgolîk, malgule...*

2- Navdêr û rengdêr têne ber hev, navdêr û rengdêreke nû pêk tînin.

Mînak: *destdirêj, çavreş, guhbel, devçepel, çavpehn, porxelek, çavbelek, lingxwar, çavsor, dilreş, totikvala, destbelav, bêhteng, porsor, şevreş, destkurt, pozbilind, kumsor, serrût, rûreş, stûxwar, devbelaş, bargiran, aqilsivik, sorgul, bedbext, serhişk, kezîzer, enîbeş, bextereş, germav, berfemot ..*

3- Her wiha navdêr û rengdêr dema ku lêkerê wergirin, dibin lêkerên hevedudanî.

Mînak: *sorkirin, reşkirin, reşbûn, xweşkirin, geşkirin, balkişandin, bêhnvedan, kurkirin, valakirin, germkirin, sarkirin, tengkirin, kurtkirin, dirêjkirin, badan...*

4- Kêm caran jî du rengdêr têne ber hev û rengdêreke nû, hin caran jî navdêreke nû pêk tînin.

Mînak: *reştarî, reşbelek (name), keskesor, sorgevez, belekreş, beleksor...*

Peyvên pêkhatî: Ev cure peyv in ku bi alîkariya qertafên bêjesaz pêk hatine. Peyveke xwerû yan jî hevedudanî qertafekê yan jî çend qertafên bêjesaz werdigire û bi vî awayî peyveke nû derdikeve holê. Ji vê peyva nû re “*peyva pêkhatî*” tê gotin. Her wekî me li jorê jî diyar kir, peyvên pêkhatî bi alîkariya “*qertafên bêjesaz*” têne dariştin. Piştî vê ravekirina gelemperî, êdî em dikarin bala xwe bi hûrbîni bidin mijarê, ji bo vê yekê jî divê em hinekî qala “*qertafên bêjesaz*” bikin.

Qertafên bêjesaz

Di kurdî de peyv bi alîkariya hinek qertafan pêk tên. Ji van qertafan re qerfatên “*bêjesaz*” tê gotin. Qertafên bêjesaz her wekî jî navê wan jî diyar e, dema têne pêşî yan jî paşîya peyvan, wateyeke nû didin wan. Hinek ji wan qertafan bi dawîya peyvê ve dibin, ji ber

vê yekê ji wan re “paşgir” an jî “parkî” tê gotin. Hinek qertaf jî dikevin ber peyvên, ji wan re jî “pêşgir” an jî “pêrkî” tê gotin.

Mirov dikare qertafên bêjesaz jî wekî hinek morfemên din bike du bir; qertafên bêjesaz ên resen û qertafên bêjesazên demdemî. Lê divê em ji bîr nekin ku qertafên bêjesaz ên kurdî bi piranî berê peyvên serbixwe bûne, bi domana demê re wateya wan hatiye jibîrkirin û ji peyvên watedar dageriyane morfemên peywirdar.

Qertafên bêjesaz ên resen bi xwe ne xwediyê tu wateyê ne, heke di demên berê de wateyeke wan hebe jî, ew wate ji bîr bûye. Hin caran jî wateya wê qertafê di zaravayekî zimên de ji bîr bûye, lê di zaravayekî din de tê zanîn. Bo nimûne peyva “têkoşîn” ji du hêmanan pêk hatiye; “tê” û “koşîn”. Li vir “koşîn” xebitîn e. “Têkoşîn”, di tiştêki koşîn e. Ji bo kurmancî “tê” bi xwe jî ji du hêmanan pêk hatiye daçeka “di” û cînavka qertafî “-ê”. Lê belê di soranî de ev binyada “tê” nayê zanîn, bi tenê wekî pêşgîrekê tê nasîn.

Her wiha pêşgîra “zir-” ku di peyva “zirtîlî”, “zirbav” de derdikeve pêşberî me, ji bo kurmancan tu wateya wê nîn e, lê di zaravayê dimilkî de “zûr” derew e. Bi dimilkî dibêjin, “Tî zûrî kena” ango tu derewan dikî. Jixwe pêşgîra “zir-” jî wateya derewê dide peyvê. Ne dûr e ku têkildarî “vir” a kurmancî be. Lê bi gelemperî qertafên bêjesaz bi serê xwe ne xwediyê wateyekê ne yan jî wateya wan hatiye jibîrkirin.

Hinek qertafên bêjesaz jî xwediyê risteke cuda ne, lê hin caran bi karê bêjesaziyê radibin. Bo nimûne qertafa neyîniyê di peyvên mîna, “nexweş”, “neyar”, “nelê”, “netê”, “newêrek”, “nezan” de pêşgir e. Ji ber ku bi wê, peyvên nû derketine holê. Her wisa daçeka “bî” jî di peyva “bikir” wiha ye.

Pêşgirên kurmancî

Pêşgir ew cure qertaf in ku tene ber peyvê û wateyeke nû li peyvê bar dikin. Pêşgir bi xwe ne xwediyê tu wateyê ne, yan jî wateya wan a bingehîn hatiye jibîrkirin. Hin caran jî digel ku wateya wan tê zanîn jî, ew qertaf bi karê pêşgîrekê radibe, lê bi xwe ne pêşgir e.

Pêşgirên resen

1- Hinek pêşgirên din jî hene ku zêdetir navdêr û rengdêran çêdikin, wekî “zir-”, “tele-”, “man-”, “bele”, “çele-”, “xele-” û

“kele”. Em dê li ser fonksiyon û wateya ku ew pêşgir li peyvan dîkin tiştêkî nebêjin, ji ber ku di mijara têkildar de em dê li serê rawestin.

/zîr-/: zirbav, zirdest, zirdiran, zirbapîr, zirbar, zirberaz, zirbira, zirfistiq, zirgizêr, zirhinar, zirkar, zirnexweş, zirtîlî, zirtivir...

/tele-/: telereşî, telexewî, telebext, telerîşk...

/bele-/: beletewş, beleban, beleçek, beleder, belefîre, belegoşk, beleguh, belehewr, belevîç, belexwar, belezîz...

/kele-/: keleşêr, kelepôr, kelebab, kelebacok, kelebest, kelemamîk, kelerim, kelereş, kelevajî...

/xele-/: xelenêr, xelexwar...

/man-/: Ev pêşgir hin caran wekî “ma” û “mê” jî derdikeve pêşberî mirov, peyva mak ango dayik ji vir tê. Di kurmanciya nûjen de /mak/ jî hêdî hêdî rengê pêşgirekê digire.

Mînak: Manga, manker, makerê, makezagon, makeşar, makeşêr, makeziman, makurk, makmij, mêkew, mêkund...

Her wiha rayeka dema niha ya hinek lêkerên xwerû morfemeke nû pêk tînin, ew morfem hin caran dibin qertaf bi peyvekê yan jî bi qertafekê dibin û peyveke nû pêk tînin.

Mînak: tîravêj, dûrbîn, bîner, dengbêj, bêjer, barkêş, hîinker, hilgir...

Pêşgirên lêkersaz

Hin pêşgirên mîna “çê”, “ra-”, “da-”, “hil-”, “ve-”, “wer-” û “rû-” jî hene têne ber lêkeran û lêkerên nû pêk tînin.

/çê-/: Ev pêşgir di kevn de têkildarî rengdêra “çê” ango qenc û baş e. Lê ji wateya xwe ya bingeîn dûr ketiye, peywira pêşgirekê girtiye ser xwe.

Mînak: çêkirin, çêbûn....

/ra-/: rabûn, rakirin, raxistin, raborîn, ragirtin, ragihandin, raguhasîn, raspartin, rabestan, rabezîn, rakêşan, raçandin, radan, rahiştin, rahejandin, raketin...

/da-/: dadan, daketin, dagirtin, daxistin, dawêşandin, dabestan, daborîn, daqurtandin, dabirîn, dahatin, dahanîn, dagerîn, dakişîn, dawêşandin...

/hil-/: *hilgirtin, hildan, hılanîn, hilhatin, hilsengandin, hilpekandin, hilavêtin, hilavistin, hilberandin, hilbestîn, hîlbûn, hilkirin, hîlbijartin, hilborîn, hîlciniqîn, hilçinîn, hilçûn, hîlfirîn, hilkeftin, hilgavtin, hilgerîn, hilhiştin, hilkelîn, hîlkulîn, hîlkutan, hilpişkîn, hilweşandin, hilkişîn...*

/ve-/: *vebûn, vekirin, vedan, vegirtin, vegerandin, vexwendin, vegotin, veşartin, vehiştin, veman, vemalan, veşûştin, vekêşan, veguhastin, veguherîn, vehatin, vehewandin, vehesan, vehûnan, veçirandin, vejenandin, veketin, veqetandin...*

/wer-/: *wergirtin, wergerandin, werçerxan, werçûn, werdan, werfirandin, wergirtin, werkirin, werkutan...*

/rû-/: *rûniştin, rûdan, rokirin...*

Mijareke din heye ku pêdivî bi ronîkirina wê heye. Carinan di berhemên hinek zimanzanan de “-vê” jî wekî pêşgîrekê derdikeve pêşberî mirov. Bi min ew jî cînavka lihevexistî “pê-” hatiye. Lê belê, jî aliyê wateyê ve vêxistin û vêketin hinekî jî binyada xwe dûr ketine.

Jixwe dema ku mirov bala xwe dide mînakên wekî “vêxistin” û “vêketin”, mirov dibîne ku ew jî “pêxistin” û “pêketinê” hatine, bîngeha wan jî daçeka “bî” ye. Pevguherîna dengên “b” û “v”yê ne tiştekî seyr e, gelek mînakên din jî hene ku pevguherîna van her du dengên nîşan didin.

Mînak:

<i>birêkirin</i>	<i>virêkirin</i>
<i>bi êk re</i>	<i>pêk re</i>
	<i>vêk re</i>

Pêşgirên neresen

Her wekî me li jor jî da zanîn hinek daçek, hoker tevî ku di bîngeha xwe de ne pêşgir in jî, peywira pêşgiran bi cih tînin. Pêşgirên neresen ên sereke ev in:

1- “bi-”ya ku cihê paşgira “dar”ê digire, “bê”ya ku wateyeke

dijberî wateya “bî”yê dide peyvê û qertafa neyîniyê “ne-” di hin peyvên de karê pêşgîrekê bi cih tînin, lewre jî dibin pêşgir.

/bê-/: Ev di rastiya xwe de daçek e, lê dema ku tê ber navdêran wan dike rengdêr û rista pêşgirekê bi cih tîne.

Mînak: *bênav, bêber, bédeng, bêzirav, bêwar, bêserûber, bêtixûb, bêzar, bêxêr, bêbav, bêgav, bêhest, bêhêz, bêkêr, bêber...*

/bi-/: Ev jî daçek e, lê dema ku tê ber navdêran hinek peyvên nû çêdike, jî navdêran rengdêran çêdike. Her wekî me li jor diyar kir, cihê paşgira “-dar” digire, wekî nimûne: *biber, biav, bideng, bikeser, bibext, bixêr, biceger, bireng, binas...*

Li hin cihan jî wekî pêşgireke cihêreng jî derdikeve pêşberî mirov.

Bo nimûne: *bikir (kiriya), bikuj (kujer), bibir (bivir)...*

/ne-/: Ev jî daçeka neyîniyê ye, lê li hin cihan rista pêşgirekê hildigire ser milên xwe.

Mînak: *nexweş, neçar, neyar, neçê, nezan, nerast, nebaş, nesax, nedîtî...*

Her wiha ew dikare di peyvên de bi rengê “na-” û “ni-” jî derkeve pêşberî mirov. Bo nimûne, nabîn di wateya “kor” de hatiye bikaranîn û di berhemên klasîk de jî cih girtiye.

2- Hokerên cih ên mîna “der-”, “ber-”, “bin-”, “ser-” û “nav-” jî wekî pêşgîr derdikevin pêşberî mirov.

/der-/: *derketin, derçûn, dermal, dercaw, derbûn, derdan, derdaw, derdest, deraqil, dergistî, deranîn û derhatin, derhest, derhişî, derkirin, derling, derpê, derpoş...*

/ber-/: *berstû, berpal, bermalî, berdan, bernav, berroj, berbang, berkoz, berpirs, berbûk, hervang, berav, berbar, barbaran, berbawerî, berbend, berbext, berbijêr...*

/bin-/: *binzik, binpê, binbar, bincil, binerd, bindest, binav, binban, binbelg, binbêder, binbêjing, binbisk, binçeng, binderî, bine-mal, binkiras, binfilîtî...*

/ser-/: *serbaz, serbar, sertar, sertac, serwext, sersal, serçavî, serkanî, serbizêr, sergovend, serbêjingî, serbijîşk, serbilind, serfiraz, serborî, sercerd, sercil, serçeç, serçong, serdem, serdest, serkeftin, serdeste, serdor, serdilk...*

/nav-/: *navmil, navsere, navmal, navber, navnêrî, navran, navpişt, navpîl, navqed, navroj, navbêj, navneteweyî, navçav, navdest, navkil, navteng, navxweyî...*

Paşgirên kurmancî

Paşgir ew cure qertaf in ku tên dawiya bêjeyekê û wateyeke nû didin wê. Paşgirên resen jî bi serê xwe ne xwediyê tu wateyê ne, bi tenê wateyekê didin bêjeya ku pê ve dibin. Di kurmancî de hejmara paşgiran gelekî zêde ye. Berevajî pêşgiran, paşgirên ku rengdêr û navdêran çêdikin gelekî zêde ne, lê paşgirên ku lêkeran çêdikin gelekî kêmtir in.

/a/: *beza, zana, nebîna, reva, kara, fehma...*

/ahî/, /awî/, /ayî/: Ev her sê paşgir têkildarî hev in, dengên “h”, “w” û “y” dengên kelijandinê ne, ew ketine navbera “a” û “î”yê, li gorî dengên berî xwe dengê kelijandinê diguhere. Li vê derê qertafa bingehîn “-î” ye, ew ên din dengên alîkar in.

Mînak: *dûrahî/dûrayî, ronahî/ ronayî, ewrayî/ ewrawî, rêwî, bawî, tawî...*

Divê bê gotin ku ji van tîpên kelijandinê ya ku herî zêde tê bikaranîn tîpa “y” ye. Piştî tîpa “h” tê bikaranîn û herî kêmtir jî “w” tê bikaranîn.

/e/: *şane, nîşane, pare, xane, bêje, rêje, şande, şîre, dane, nerme, awarte, bende, bere, çêre, birûske, bizmare ...*

/ak/: *civak, honak, mînak, ronak, sêlak, şilak...*

/al/: *heval, delal, çengal, kendal, tengal...*

/ane/: *mêrane, merdane, şêrane, dostane, tirane...*

/anî/: *mêranî, ciwanî, xortanî, piranî, mehanî, jinanî, keçanî, bûkanî...*

/ar/: *mirar, guhar, kovar, komar, kêmar, cotar, gotar, xewar, nivîsar, kevnar...*

/asa/: *hûtasa, dêwasa, perasa, qerasa...*

/asî/: *kêmasî, kurtasî, tengasî, kirdasî...*

/at/: *civat, gulat...*

Ev paşgir zêde ne karîger e.

/-atî/: *mirovatî, kirîvatî, xwişkati*
 /-awer/: *cengawer, dilawer, cemawer, pêlawer...*
 /-bar/: *xembar, guhêrbar, dîtbar, tawanbar, gunehbar*
 /-bend/: *nalbend, kemerbend, sazband, solbend...*
 /-çe/: *derîçe, deryaçe, baxçe, navçe, xalîçe, xwençe, nalçe, nîvçe...*

/-dank/: Ji lêkera danîn û paşgira /-k/ pêk hatiye.

Derzîdank, kildank, çaydank

/-dar/:

Ev qertaf têkildarî rayeka dema niha ya lêkera “*daştên*” a farisî xuya dike.

Kardar, maldar, kovandar, rêzdar, qerzdar, birîndar, xwîndar...

/-de/: *talde, diyarde, piyade, gêjde, kirde, revde...*

/-dêr/: *çavdêr, dengdêr, navdêr, rengdêr...*

/-ek/: *kulek, çilek, dizek, serek, pişte, birek, tirek, fisek, silek...*

/-ende/: *kujende, balende, firende, dirende, mayende*

Ev paşgir hin caran wekî /-inde/ jî derdikeve pêşberî mirov.

/-er/: *koçer, bêjer, kujer, pêjer...*

/-êr/: *qilêr, gelêr, dilêr, şilêr...*

/-gar/: *rojgar, şûngar, yadîgar, pêgar...*

/-geh/: *pêgeh, bergeh, wargeh, şargeh, nîşangeh, kargeh, girtîgeh, binge...*

/-istan/: *gulistan, daristan, morî(i)stan, xerîbistan, şaristan...*

/-xane/: Ev paşgir bi xwe paşgireke hevedudanî ye. Ji hêmanên “*xan*” û “*-e*” pêk hatiye.

Mînak: *dermanxane, mêvanxane, karxane, dersxane, pirtûkxane, meyxane, nexweşxane, nivîsxane...*

/-gîn/: *lezgîn, xwazgîn, mizgîn, sergîn, xemgîn...*

-ng/: Ev paşgir di bingeha xwe de “-ng” ye, lê li gorî rewşê bi dirûvê “-ing”, “-eng”, “-îng” û “-ang” jî derdikeve pêşberî mirov.

Mînak: *nêzing (nezîk), êzing, daring, rojîng, kolving, girîng, kereng, bêjîng, soring, çolang, gedeng, zavaing, birang, xweyîng...*

/-î/: Ev paşgir bi van peywiran radibe:

1- *Ji navdêran navderêke din çêdike*: kêrî, nêrî, serî, derî, kerî...

2- *Ji lêkeran, rengdêran ango raweya çêbiwar çêdike*: Ketî, şûştî, xistî, biraştî, bijartî, kelandî, helandî, mirandî, kuştî, qelaştî...

3- *Rengdêr û hokeran dike navdêr*: sarî, germî, kalî, tehlî, tûjî, gêjî, bilindî, xweşî, derengî, lezgînî...

4- *Mensûbiyetê nîşan dide*: botî, serhedî, xerzî, semsûrî, sêrtî, mêrdînî, qaqasî, silivî, gundî, bajarî, hewremanî...

5- *Navê zîmanan pêk tîne*: kurdî, tirkî, almanî, erebî, farisî, îngilîzî...

/-în/: zêrîn, zîvîn, şîrîn, darîn, kevirîn, goştîn...

/-înî/: çavînî, kurdînî, goştînî, keçînî, dilînî, hevalînî, lawînî.

/-inc/: serinc, gazinc, qolinc, sarinc...

/-îç/: spîçk, sorîçk, zerîçk...

/-încek/: pirîncek, marîncek...

/-îne/: yekîne, tevîne, çavîne...

/-ij/: paqij, mêwij, lavij...

/-oşk/: beqmaroşk, dapîroşk...

/-tî/: nezantî, merivî, biratî, hevaltî, kerîtî, aştî, xayîntî, kurdîtî...

/-ik/: kêrik, darik, keçik, jinik, sîrik, pîrik, kalik, xweşik, dayik, berxik, karik, guharik, bêrik, lihêfik...

/-k/: binkirask, bincilk, berdilk, berçavk, jêderk...

/-kar/: Ev bi xwe bêjeyeke watedar e, lê di van mînanan de bi karê paşgirê radibe.

Mînak: cotkar, xebatkar, goşkar, serkar, xwendekar, nivîskar...

/-kî/: devkî, nivîskî, serserkî, çitikî, paşpêkî...

/-lan/: mozelan, kuçelan, borelan, marelان, berdelan...

/-lka/: hasûlka, pişîlka, xwezilka, hêdîka...

/-mend/: bawermend, hunermed, aqilmend, dewlemend...

/-nak/: tirsnak, xeternak, derdnak, endîşenak...

/-ok/: kenok, şermok, qeşmerok, revok, qeliştok, bezok, qelînok, şekirok, gezgezok, xaşxaşok, xapînok, şevşevok, pitpitok bilbilok, dilok, xalxalok, mijmijok, binefşok, bazinok, bizmarok, teyrok, benok, benîştok, dudevok...

/-ole/: hişkole, tirole, pirole, girole, rîxole...

/-onek/: tirsonek, bizdonek, fîsonek...

/-or/: gulor, gilor, kilor, gincor...

/-ox/: dayox, firoştox, kirox, gotox...

/-oyî/: şeroyî, şermoyî, germoyî...

/-saz/: Ev qertaf jî bingeha xwe ji rayeka dema niha ya lêkera farisî “saxten”ê werdigire.

Mînak: çeksaz, diransaz, dermansaz...

/-baz/: Ev paşgir têkildarî lêkera hevedudanî “bazdan”a ku tê wateya govendgirtin û dîlkinê ye.

Mînak: rimbaz, serbaz, canbaz, hîlebaz...

/-ûd/: şerûd, sirûd...

/-ûn/: kaşûn, dijûn, gerdûn, qelûn, şitûn...

/-ûr/: destûr, bilûr, şilûr, qabûr, rencûr...

/-van/: aşvan, dergevan, baxçevan, gavan, şivan, mêvan, mazûvan, rezvan, tenûrvan, nêçîrvan, tembûrvan, bilûrvan, berxvan...

/-war/, */-wer/:* şalwar, berwar, xwendewar, serwer...

/-waz/: Ev qertaf jî bi peyva “awaz” re têkildar e.

Mînak: şaşwaz, cihêwaz...

/-yar/: bextyar, pirsyar, cotyar, kiryar, şandyar, zanyar, firoşyar, kuştayar, bîryar...

/-il/: zengil, gungil, çepil, çîkil, dîkil, çakil...

/-île/: şepîle, tepîle, zerîle, arîle...

/-îsk/: Çimçîlîsk, pêpelîsk, pêyîsk...

Paşgirên lêkersaz

Ev cure paşgir du hebin; “-în” “-andin”. Bi van her du paşgiran ji rengdêr, navdêr, lêker û bêjeyên ne kurdî lêker têne çêkirin. Paşgira “-în” lêkerên negerguhêz, “-andin” jî lêkerên gerguhêz pêk tîne. Her wiha çend heb paşgirên din ên mîna “-ijîn” û “-ijandin”, “-isîn” û “-isandin” bi baweriya me ew jî têkildarî “-în” û “-andin” in.

Mînak:

Ji rengdêran: sorandin, xweşandin, tengijandin, repisandin, xemilîn, xemilandin, dirandin, keskandin...

Ji navdêran: kelîn / kelandin, revîn / revandin, firîn / firandin, çêrîn / çêrandin, gerîn / gerandin, kenîn / kenandin, livîn / livandin, êşîn / êşandin....

Ji lêkeran: *kişîn / kişandin, guherîn / guherandin, nivîsandin, gihîn / gihandin, mirin / mirandin, pijîn / pijandin, şewitîn / şewitandin...*

Ji kokên bêjeyên biyanî: *elimîn / elimandin, helîn / helandin, acizîn / acizandin, sekinîn / sekinandin, şêwirîn / şêwirandin, herimîn / herimandin, cihenimîn / cihenimandin, bihecîn / bihecandin, heyirîn / heyirandin, meşîn / meşandin...*

Ji bilî van paşgiran gelekên ku em bi ser ve nebûne hene.

Divê bê gotin ku di kurmancî de bi alîkariya rayeka dema niha ya lêkeran jî gelek paşgir bi dest dikevin.

Ji kirinê /-ker/: karker, zêrker, zivker, çêker, têrker...

Ji avêtinê /-avêj/: tîravêj, rimavêj, ronavêj...

Ji rêtinê /-rêj/: avrêj, xwînêj ...

Ji kêşanê /-kêş/: şûrkêş, qelûnkêş, cixarekêş, esrarkêş...

Ji birinê /-ber/: rêber, rêncber, dilber...

Ji metinê /-mij/: xwînmij, şîrmij...

Ji sotinê /-soj/: dilsoj, malsoj..

Ji malaştinê /-mal/: destmal, pêşmal...

Ji kuştinê /-kuj/: agirkuj, mêrkuj, hêvîkuj...

Ji kotinê /-koj/: hestîkoj, darkoj...

Ji tiraştinê /-tiraş/: dartiraş, sertiraş...

Ji pehtinê /-pêj/: aşpêj, nanpêj..

Ji gotinê /-bêj/: dengbêj, çîrokbêj, stranbêj...

Ji biraştinê /-birêj/: goştbirêj...

Ji xwarinê /-xur/: goştخور, giyaxur, nanخور, kurtêlخور...

Navbend

Navbend ku bi îngilîzî jê re “*interfix*” tê gotin, ev cure qertaf in ku dikevin navbera du peyvan û wan digihînin hev, bi wî awayî dibin navgîna dariştina peyveke nû. Di kurdî de fonemên “-e-”, “-an” vê peywirê bi cih tînin.

“-e-”

Mînak: *germegerm, zingezing, şîregerm, tîremar, reşeba, kurte-dem, saregerm, çirkeçirk, kurtepişt, xuşexuş, gijegij, tiretir, şingeşing, darebî, rengereg, kurtenûçe...*

“-an”

Mînak: *seranser, beranber...*

Her wiha daçeka “bi” jî hin çaran peywireke nêzî navbendê hildigire ser xwe lê ew “bi” bi serê xwe tê nivîsandin.

Mînak: *Ser bi ser, der bi der, cur bi cur...*

Di vî warî de gihaneka “û” jî xwediyê erkeke balkêş e. Ew gi-hanek bi awayê “o” dikeve navbera du peyvan û dibe navbend, her wiha heman “o” tê dawiya peyvê jî. Peywira wê nêzikî “circumfix” ango dorgirê ye.

Mînak: *serobino, şaşomaşo...*

Navgir

Navgir ku bi îngilîzî jê re “*infix*” tê gotin dikeve nava peyvê û wateyeke nû dide wê. Di kurdî de dengê “-a-” dikeve nava hinek lêkeran û ji wan navdêran çêdike.

Mînak:

<i>şewitîn</i>	<i>şewat</i>
<i>xebitîn</i>	<i>xebat</i>
<i>filitîn</i>	<i>felat</i>
<i>weşîn</i>	<i>weşan</i>
<i>seridîn</i>	<i>serad</i>
<i>gerîn</i>	<i>geran</i>
<i>hewîn</i>	<i>hewan</i>

Wekî encam li ser rêbaza dariştina peyvan divê em çend tiştan bibêjin. Di kurdî de her çi qas me gotibe, pêşgir (pêrkît), paşgir (parkît) û heta navbend û navgir jî hene, giranî li ser paşgiran e. Bi taybetî navdêr û rengdêrên pêkhatî bi alîkariya paşgiran hatine dariştin. Piraniya pêşgirên di kurdî de lêkeran pêk tînin. Her wiha piraniya rengdêr û navdêrên di kurdî de hevedudanî ne, lê hejmara lêkerên hevedudanî kême. Hejmara paşgirên ku lêkeran pêk tînin jî ji çend heban nabore.

WATENASÎ

Lêkolîna di warê wateyê de di nav xebatên zimanzanîyê de warekî taybet e. Ji vî warî re watenasî tê gotin. Zimanzanên ku li ser vî warê zimanzanîyê radiwestin, ji aliyê wateyê ve li ser peyvan, komekan û hevokan lêkolînê dikin. Her peyv xwediyê wateyekê ye û peyamekê radigihîne mirovan. Heke mirov bi awayekî din bibêje, her peyv xwediyê xwebêjekê ye. Watenasî nîşan dide ka xwebêja bêjeyekê çi qas xurt e, ji aliyê wateyê ve peyv çendî kûr û berfireh e û hwd.

Watenasî li ser wateya têgihî ya peyvê radiweste. Ew wate bi domana demê re pêk hatiye û wateya bingehîn e. Wek nimûne dema ku em dibêjin, “*gul*” kulîlkeke rengîn ku bi gelemperî rengê wê sor e, tê bîra mirov. Wateya wê ya sereke ev e. Ji ber reng û bêhna xwe, “*gul*” di hinek wateyên mecazî de jî hatiye bikaranîn. Bo nimûne, gelek helbestkaran ji bo evîndara xwe peyva “*gul*” bi kar aniye. Wateya bingehîn a peyvan li gorî bikarhêneran naguhere, piraniya bikarhêneran li ser wê wateyê li hev dikin, lê wateya ku li gorî bikarhêner biguhere dikeve nav hewana warekî din ê zimanzanîyê ku ew jî “*pragmatîk*” e.

Wateya bingehîn ji bo bikaranîna rast a peyvê dibe alîkar. Hin caran peyvek ji aliyê hevoksazîyê ve cihê xwe digire lê belê ji aliyê wateyê ve cihê xwe nagire. Mînak; dema ku yek bibêje, “*Pirtûkê darek çand.*” Ji aliyê peyvsazî û hevoksazîyê ve ev hevok ne çewt e, lê di warê watenasîyê de hevokeke wisa nayê pejirandin. Lewre “*pirtûk*” ne tiştekî zindî ye, nikare darê biçîne. Lê belê heke mirov wateya wê ya mecazî bi kar bîne, mirov dikare bibêje, “*Vê pirtûkê*

serê vî xortê ciwan xwar.” Dema ku mirov peyvî li gorî wateya bingeîn û taybetiyên heyberên ku nîşan dide dabeş bike, wê demê rê li ber bikaranînên nelicîh digire.

Ji bilî wê divê mirov ji aliyê wateyê ve bala xwe bide peywira ku ew di nava hevokê de bi cih tîne. Li gorî vê yekê, dema ku em dibêjin, “*Zarokan kevîr avêt.*” Lêkera di vê hevokê de tevgerekê nîşan dide. Dema ku mirov ji aliyê karîgeriya wateyê ve li vê hevokê binêre, dibîne ku “*zarok*” li vir “*bikir*” in, “*kevîr*” di vê hevokê de “*pêkir*” e. Dema ku em bibêjin, “*Zarok kevîr bi destê çepê avêt.*” Li vê derê “*destê çepê*” navgîn e. Dema ku di lêkerê de bizaveke çalak nîn be, wê demê “*taqîker*” cihê “*bikir*” digire. Di hevoka “*Xecê deng bihîst.*” de “*Xec*” tu tiştî nake, bi tenê tiştêkî dijî, lewre jî “*jiyer*” e. Dema ku hêmaneke hevokê cih nîşan bide, peywira cih pêk tîne, di hevoka “*Pirtûk li ser maseyê ye.*” de “*mase*” cih e. Heke bûyer ji cihekî ber bi cihekî din ve be, cihê destpêkê “*jêderk*”, cihê dawiyê “*armanç*” e.

Her wiha di hevoka “*Hogir bi balafîrê ji Amedê çû Tehranê*” de “*Hogir*” bikir e, “*balafîr*” navgîn e, “*Amed*” jêderk e û “*Tehran*” jî “*armanç*” e. Ji dabeşkirina bi rengî ya hêmanên hevokê re di wate-nasiyê de “*pîşeyên wateyê*” tê gotin.

Ji aliyê têkildariyê ve wate

Dema ku mirov bala xwe dide wateya navê heyberekê, bivê nevê mirov têkildarî heybereke din dinirxîne ango mirov bi heybereke din re hevrû dike û li gorî wê disenifîne. Gava ku em dixwazin peyvê rave bikin, em hewl didin ku wê peyvê bi alîkariya hinek peyvên din rave û pênase bikin. Em vê yekê jî li gorî hinek taybetiyên tiştan û têkiliya wan bi tiştên din re, pêk tînin. Bi vî awayî mirov dikare “*xwebêj*”a peyvekê destnîşan bike. Ji bo zelalkirina mijarê em dikarin mînakeke bi vî rengî bidin:

	mêr	jin	xort	mih	kulîlk
gihîştî	+	+	-	+	-
nêr	+	-	+	-	-
mirov	+	+	+	-	-
giyanewer	+	+	+	+	+

Ev rêbaz di pênasekirin û senifandina hemû peyvên de bi kêr nayê, lê belê dîsa jî ji bo ravekirina gelek peyvên dibe alîkar.

Têkildarî vê mijarê hinek têgihên mîna “*peyvên hemwate*”, “*peyvên diywate*”, “*peyvên hevdeng*”, “*peyvên hevrenge*”, “*cotepeyv*” hene. Em li ser wan jî hin tiştan bibêjin.

Bêjeyên hemwate

Peyvên “*hemwate*” ew cure peyv in ku ji aliyê wateyê ve yek hev in. Di her zimanî de ji ber sedemên cuda peyvên hemwate hene. Hin caran jêderka peyvên ji hev cuda ye. Ew peyvên hemwate ji çavkaniyên cuda hatine û ketine nava zimên. Her wekî ku çawa gelek peyv ji ber ola îslamê ji erebî ketine nav kurdî. Pîrî caran ew peyvên hemwate bi hev re têne bikaranîn.

Divê neyê jibîrkerin ku hemwatebûna du peyvên nayê wê wateyê ku ew her du peyv ji sedî sed wekî hev in. Pîrî caran cudatiyeke pîr biçûk di navbera wan de heye. Hin caran peywira wan ji hev cuda ye. Gelek caran jî du peyvên hemwate, yek di hevokekê de cihê ya din nagire.

Dema ku mirov bala xwe dide zimanê kurdî, mirov dibîne ku gelek peyvên hemwate hene. Sedema vê yekê pîrbûna zarava û devokên kurdî ye. Ji ber vê sedemê jî bo her tiştî çend navên cuda hene. Ji bo zelalkirina mijarê em çend nimûneyan bidin.

Mînak:

heftreng, keskesor, bûka baranê, qozeqer, kevana dawûd.

soberî, ajneberî, melevanî...

peyvîn, axaftin, şorkirin, qezîkirin...

bişîrîn, beşîşîn, besimîn...

karîn, kanîn, şîyan.

kesk, sewz, kihû.

xwestin, viyan.

Pîrbûna peyvên hemwate ji bo kurdî dewlemendî ye, lê bi rewşa xwe ya heyî jî bo kurdan alozî û bargiraniyê pêk tîne. Heke ziman bi awayekî siruştî yekgirtina xwe pêk bîne, dê ev peyv werin moxilkirin û her wiha dê bi domana demê re ev peyvên hemwate peywirên cuda

bigirin ser xwe û karîger bibin. Bo nimûne, ji pênc peyvên hemwate yên ku “*keskesor*”ê nîşan didin, dibe ku yek bibe têgiheke esman-nasiyê, yek bibe têgiheke wêjeyê, yek jî bibe têgiheke hunerê û hwd. Bi vî rengî ev peyv hêza derbirînê ya zimên zêde dikin.

Bêjeyên dijwate

Peyvên dijwate ji wan peyvan re tê gotin ku wateya wan li dijî hev e. Peyvên dijwate du cure ne; peyvên dijwate yên “*pîvanber*” û yên “*nepîvanber*”, her wekî peyvên “*kurt û dirêj*”, “*mezin û biçûk*” û hwd. Di peyvên pîvanber de, “*pile*” hene. Her wekî “*mezin/ mez-intir/ mezintirîn*”, “*biçûk / biçûktir/ biçûktirîn*”. Lê di peyvên dijwate yên nepîvanber de ev taybetî nîn e. Her wekî, “*ketin û rabûn*”, “*ken û girî*”, “*şîn û şahî*”, “*birin û anîn*”... Divê em neyîniya peyvekê wekî dijwateya wê peyvê nebînin. Ji ber ku peyvên mîna “*qenc û neqenc*”, “*sivik û nesivik*” ne dijwate ne. Lê peyvên mîna “*giran û sivik*”, “*qenc û xerab*” dijwate ne. Berî ku em dawî li vê mijarê binin, em dikarin çend mînakên din jî bidin:

<i>çûn</i>	<i>hatin</i>
<i>xemgîn</i>	<i>kêfxweş</i>
<i>rabûn</i>	<i>rûniştin</i>
<i>birin</i>	<i>anîn</i>
<i>qencî</i>	<i>xerabî</i>
<i>bilind</i>	<i>nizm</i>
<i>reş</i>	<i>spî</i>
<i>şer</i>	<i>aştî</i>
<i>jiyan</i>	<i>mirin</i>
<i>ronahî</i>	<i>tarî</i>

Bêjeyên hevdeng

Hinekê bête jî hene ku ji aliyê teşe û dirûv ve wekî hev in, lê wateya wan jî hev cuda ye. Di kurdî de bêtejeyên bi vî rengî bi qasî bêtejeyên hemwate ne zêde bin jî, peyda dibin.

Bo nimûne bêtejeya “*xal*” bi sê wateyan derdikeve pêşberî mirov; birayê dayikê “*xal*”, wekî niqte “*xal*” û hemwateya şanikê “*xal*”. Her wiha bêtejeya “*gelek*” di wateya “*xelkek*” de, “*gelek*” di wateya

“*pir*” de jî derdikeve pêşberî mirov. Mînakên din jî bêjeya “*ber*” e, ew jî wekî “*pêşî*”, wekî “*zad*”, wekî “*kevir*” û wekî “*xalîçe*” derdikeve pêşberî mirov. Bêjeya “*bîr*” jî hem wekî “*hafîza*” hem jî wekî “*çal*” derdikeve pêşberî mirov.

Mînak:

<i>hûr (biçûk)</i>	<i>hûr (wekî hûr û rovî)</i>
<i>rovî (wekî ajal)</i>	<i>rovî (rodî)</i>
<i>şîn (hêşîn)</i>	<i>şîn (şîna miriyan)</i>
<i>çek (sîleh)</i>	<i>çek (kinc)</i>
<i>tûj (kêra tûj)</i>	<i>tûj (îsota tûj)</i>
<i>dem (wext)</i>	<i>dem (dema çayê)</i>

Gelek bêjeyên hevrenge bi riya zayendê ji hev têne cudakirin. Wek nimûne bêjeya “*dar*” dema ku “*dara ter*” be mê ye, lê dema dar hişk be nêr e.

Mînak:

<i>dara tûyê</i>	<i>darê hişk</i>
<i>nava min</i>	<i>navê min</i>
<i>bera me</i>	<i>berê me</i>
<i>xala girîng</i>	<i>xalê min</i>
<i>kara me</i>	<i>karê me</i>

Peyvên hevrenge

Hinek bêje jî her çî qas dengê wan ne yek be jî, awayê nivîsandina wan yek e. Em dikarin van peyvên wekî “*hevrenge*” bi nav bikin. Peyvên hevrenge jî ber du dengên ku heman tîpê hatine nîşandan, pêk hatine.

Mînak:

<i>gur (gurg)</i>	<i>gur (wekî agir gur)</i>
<i>pir (pire)</i>	<i>pir (gelek)</i>
<i>ker (heywana barkêş)</i>	<i>ker (kesê ku nabihîze)</i>
<i>teng (sewiye)</i>	<i>teng (dijwateya bêjeya fireh)</i>
<i>çil (40)</i>	<i>çil (wekî çilek)</i>
<i>ter (hîç)</i>	<i>ter (şil)</i>
<i>kal (zebeşê kal)</i>	<i>kal (kalemêr)</i>

Cotepeyv

Di warê watenasiyê de mijareke mayî jî mijara cotepeyv e ku bi îngilîzî jê re “*biword*” hatiye gotin. Di axaftina rojane de gelek caran cotepeyvên mîna “*qirş û qal*”, “*dar û ber*”, “*erd û zevî*”, “*gil û giha*”, “*kul û derd*”, “*êş û azar*”, “*hiş û aqil*”, “*ar û namûs*”, “*ked û emeg*”, “*cil û berg*”, “*mal û milk*”, “*cih û war*”, “*şûn û war*”, “*şîn û girî*”, “*ken û girî*”, “*kevîr û kuç*”, “*pûş û pelax*”, “*dar û devî*”, “*teyr û tilûr*”, “*çek û sîleh*”, “*kend û kosp*”, “*çol û çiv*” û hwd. bi ber guhên mirov dikevin

Dema ku mirov bala xwe dide cotepeyv, mirov dibîne ku hinek ji wan hemwate ne. Her wekî “*çek û sîleh*”, “*hiş û aqil*”, “*bext û miraz*”, “*cejn û îd*”, “*cih û mekan*”. Ji van peyv, yek bi kurdî ye, ya din jî bi erebî ye. Hin caran dibe ku her du jî bi kurdî bin, her wekî “*ap û mam*”, “*cî û nivîn*”, “*rind û qenc*”. Hinekan wateya wan nêzî hev e; her wekî “*dar û ber*”, “*erd û zevî*”, “*dar û devî*”, “*ben û ta*”, “*berf û baran*”, “*ba û bahoz*”, “*bisk û kezî*”, “*çek û rext*”, “*tund û tûj*” ... Hinek diwate ne her wekî “*kend û kosp*”, “*xwar û jor*”, “*şîn û şahî*”, “*çak û xerab*” ... Mirov dixwazin bi vî awayî wateya peyvê xurt bikin, bi alîkariya du peyv, têgiheke gelemperî bi dest bixin, her wiha dema ku vê yekê dikin hem ji aliyê wateyê ve hem jî ji aliyê denganiyê ve peyvên têkildarî hev dîneqînin.

Cotepeyvên hemwate: Bi du peyvên hemwate, wateya peyvê tê xurtkirin. Her wiha, sedema ku peyveke kurdî ligel yeke erebî hatiye bikaranîn, bandora perwerdehiya medreseyan e. Ji ber ku di medreseyan de ders bi erebî bûn, lê belê bi kurdî dihatin şîrovekirin. Gava mirov bala xwe dide şêwaza meleyên medreseyan mirov vê yekê bi awayekî zelaltir dibîne. Dema her du peyv jî bi kurdî bin armanc xurtkirina wateyê ye. Her wekî “*zar û ziman*”, “*ap û mam*”, “*mak û dayik*”, “*zarok û biçûk*” ...

Cotepeyvên diwate: Bi du peyvên diwate kurdan xwestiye têgiheke gelemperî bi dest bixin. Pîrî caran jî bi dubarekirina du peyvên diwate, mirov dixwaze tiştekî texmînî bibêje. Wekî peyva “*zû û dereng*”, “*dûr û nêzik*”, “*xwar û jor*”, “*yar û neyar*”, “*xêr û şer*”, “*kêm-zêde*”, “*pir-hindik*” ...

Cotepeyvên nêzwate: Bi alîkariya du peyvên nêzwate, kurdan

xwestiye têgiheke berfirehtir bi dest bixin. Dema ku em dibêjin “*dar û ber*” qesta me têgiheke ji her dukan firehtir e. Dema ku em dibêjin “*çol û çiya*” em qala hemû cihê çolter dikin. Her wiha “*kevir û kuç*”, “*dar û devî*”, “*gil û giha*” jî armanca me bidestxistina têgiheke gelemperî ye.

Hin caran jî her du peyv ne ji aliyê wateyê ve lê belê ji aliyê deng ve nêzî hev in, bi hev re rêzbandekê pêk tînin li pey hev tên. Ji wan jî dîsa armanç pêkanîna têgiheke gelemperî ye. Dema ku jî aliyê wateyê ve nêzîkiyek hebe jî, dîsa nêzîkbûna danganî jî li ber çavan tê girtin. Ji ber ku ahenga danganî peyvê xurt dike. Her wekî “*zor û bor*”, “*xan û man*”, “*ax û ox*”, “*bext û text*”, “*bêtir û çêtir*”, “*deng û reng*”, “*car û bar*”, “*xêr û bêr*”, “*dar û ber*”...

Di peyvên de kirpandin

Di kurmancî de kirpandin her tim ne li heman cihê ye. Dema ku peyv xwerû bin kirpandin li ser kêteya dawîn e, lê hin caran kirpandin dikeve ser kêteya berî wê jî. Çi kurt çi dirêj hemû dengdêr dikarin kirpandinê bigirin ser xwe. Di kurmancî de kirpandin bi tenê di hişkatiya wê de guherînê çêdike, ji bilî wê di reng û cîderka dengdêrê de tu guhartinê pêk nayîne. Dengdêr çi kurt çi jî dirêj be, di dema kirpandinê de wekî xwe dimînin. Di peyvên yekkîte de her tim kirpandin (derblêdan) li ser dengdêrê ye.

Mînak: *ba, ga, rê, pê, ro, se, ar, av ol, êl, bav, mal, kon, kar, ker, mêr, jin, gîsk, peşk, mişk, nîr, bîr, berx, kurd, qul, cil, mîl, dil, sor, mor, dor, kor, sel, ber, der...*

Di peyvên pîrkîteyî de kirpandin bi gelemperî li ser kêteya paşîn e.

Mînak: *bizin, çivîk, gîsin, hesin, nogin, qulîng, golik, kolos, selik, tevîr, eylo, nêrî, serî, berek, kirîn, birîn, mirîn, kuştin, hiştin, ketin, conega, hevaltî, tirsandin, gerandin, qelaştin, daristan, serkarî, derbedarî, cînartî, belengaz, nihêrîn, hevkarî, xeniqandin, derman, gerden, wekî, hemî, darbest, serhevîrk, destnivêj, nanûzik.*

Di hemû navdêr û rengdêran de kirpandin bi giranî dikeve ser kêteya dawîn. Piraniya hêmanên rêzimanî (yên mîna -ek, -ê, -a) ku bi navdêran ve dibin bandorê li kirpandina peyvê nakin.

Her wekî;

<i>Mirov</i>	<i>mirovek</i>
<i>Gund</i>	<i>gundê me</i>
<i>Mal</i>	<i>mala wan</i>

Di vî warî de qertafên pirjimariyê “-ên” û “-an” awarte ne. Di ravek û tewangê de kirpandin dikeve ser wan.

Mînak:

mala kurdan
mirovên azadîxwaz

Di peyvên hevedudanî de kirpandin

Peyvên hevedudanî dema ku di rewşa xwerû de bin, kirpandin dikeve ser kêteya dawîn a hêmana paşîn.

Mînak: *cotkarî, havîngeh, virker.*

Di warê peyvên hevedudanî de xaleke din a balkêş jî heye. Peyvên hevedudanî ji ber ku ji du hêmanan pêk tên, kirpandina di hêmana yekemîn de jî tê parastin, lewre jî du kirpandin di wan peyvên de pêk tên.

Mînak: *esmandev, sîngebend, seyrangeh, herêna, keskesor...*

Di lêkeran de kirpandin

Lêker dema ku rader bin wekî navdêran kirpandin dikeve ser kêteya dawîn. Her wekî; *hatin, gotin, xwestin, şûştin, firotin, girtin, birin, firin, gerandin...*

Lê dema ku têne kişandin kirpandin dikeve ser kêteya dawîn a rayeka dema borî.

Mînak: *hatin, gotin, ketin, xwestin, birin, girtin, gerandin, kişandin...*

1- Di neyiniyê de kirpandin dikeve ser pêşgirên neyiniyê (na-, ne-) her wekî; *naçim, neçû, nexwara...*

2- Pêşgirên mîna “ve-“, “da-“ û “wer-” kirpandinê digirin ser xwe.

Mînak: *hildidin, vedixwim, daqurtand, wergerand...*

3- Pêşgirên raweyî yên mîna “*di-*” û “*bi-*” kirpandinê digirin ser xwe.

Mînak: *dipeyive, bixaive, bike, dide...*

4- Lêkerên di forma raweya çêbiwar de dema ku lêker dukîteyî be kirpandin dikeve ser kîteya dawîn. Lê belê dema ku lêker sêkîteyî yan jî jê zêdetir be, kirpandin dikeve ser kîteya berî ya dawîn.

Mînak: *kuştî, hatî, ketî, çûyî, kelandî, firandî, zivirandî...*

Qertafên kêşanê bandorê li cihê kirpandinê nakin, kirpandin her tim li ser kîteya dawîn a rayeka lêkerê ye.

Mînak:

<i>Ez hatim</i>	<i>ez bihatama</i>
<i>Tu hatî</i>	<i>tu bihatayî</i>
<i>Ew hat</i>	<i>ew bihata</i>
<i>Em hatin</i>	<i>em bihatana</i>
<i>Ew hatin</i>	<i>ew bihatana</i>
<i>Ez geriyam</i>	<i>ez bigeriyama</i>
<i>Tu geriyayî</i>	<i>tu bigeriyayî</i>
<i>Ew geriyaye</i>	<i>ew bigeriyaya</i>

Di pirtûka Celadet Bedirxan û Roger Lescot a rêziman de hatiye gotin ku cihê kirpandinê di kurdî de pir ne birêkûpêk e û ev nirxandin hatiye kirin: “*Divê neyê jibîrkin ku di kurdî de kirpandin pir zêde ne birêkûpêk e, ji ber vê yekê ji bo hemû rêzikan mînakên awarte hene.*”

Bo nimûne: jîrkî, avî, palewî, îro...

Her wiha D. N. Mackenzie di xebata xwe ya bi navê “*Kurdish Dialect Studies (Lêkolîna Zaravayên Kurdî)*” de gotiye, “*Materyalên ku li ser zaravayên kurdî bi dest ketine, çi yên li vir hatine pêşkêşkirin, çi jî yên berê hatine çapandin, ji bo ravekirina rêbaza kirpandinê bingeheke pêwîst pêk nayînin.*”

ERGATÎVÎ

Berevajî tirkî ku zimanekî nomînatîf-akuzatîf e, kurdî zimanekî ergatîv - absolûtîv (xwerû-tewandî) e. Di zimanên ergatîv de di hevokên bi lêkerên gerguhêz de lêker dikeve bin bandora bireserê. Ango lêker li gorî bireserê tê kişandin û kesandin. Ergatîvîteya kurmancî şikestî ye, anga ergatîvî tenê di dema borî de diyar dibe. Ergatîvîteya kurmancî her wiha hem tewanga kesan a lêkeran hem jî cînavkan diguhere. Ji bo zelalbûna mijarê ez pêdivî bi dayîna hinek mînakên dibînim. Di zimanên ne ergatîv de lêker her tim di bin bandora kesê ku wî karî dikin anga kirdeyê de ye. Wekî mînak em dikarin li tirkî binêrin.

Ben elma yedim.
Ben elmaları yedim.
Ben elmayı yerim.
Ben elmaları yerim.
Ben elmayı yiyeceğim.
Ben elmaları yiyeceğim.

Her wekî diyar e, di hemû deman de lêker li gorî kesê yekemîn hatiye kişandin.

Lê di kurdî de rewş diguhere. Em îcar bala xwe bidin kurdî ka heman hevok di kurdî de çawa têne kişandin:

Min sêv xwar.
Min sêv xwarin.
Ez sêvê dixwim.
Ez sêvan dixwim.
Ez dê sêvê bixwim.
Ez dê sêvan bixwim.

Her wekî ji mînakên jî diyar dibe di demên borî de lêker di bin bandora bireserê ango “sêv”ê de ye. Mêjera “sêv”ê ji lêkerê tê fêmkirin. Em mînakeke din jî bidin da ku mijar zelaltir bibe.

*Ben seni gördüm.
Sen beni gördün.
Biz sizi gördük.
Siz bizi gördünüz.
Ben seni görüyorum.
Sen beni görüyorsun.
Ben seni göreceğim.*

Li vir jî her wekî diyar e, lêker tim li gorî kirdeyê ango kesê ku dibîne hatiye kişandin. Tu caran li gorî kesê ku hatiye dîtin nayê kişandin. Lê di kurdî de rewş cuda ye. Di dema niha û dema bê de kurmancî jî wekî tirkî ye.

*Ez te dibînim.
Tu min dibînî.
Ez dê te bibînim.
Tu yê min bibînî.*

Lê gava ku mirov tê ser demên borî rewş jî binî ve diguhere. Lêker dikeve bin tesîra bireserê.

*Te ez dîtîm.
Min tu dîtî.
We ez dîtîm.
Me tu dîtî.*

Her wekî me li jor jî da zanîn, bi riya ergatîviyê lêkerên gerguhêz û negerguhêz jî hev cuda dibin. Di zimanê ku bi temamî ergatîv in de, lêkerên gerguhêz di hemû deman de di bin bandora bireserê de ne. Lê jî ber ku kurmancî bi tenê di demên borî de dikeve bin bandora bireserê jê re nîv-ergatîv hatiye gotin. Di kurmancî de tewanga navdêr, cînavk û veqetandekan, hebûna du kom cînavkan têkildarî vê meseleyê ye.

Di devokên kurmancî de têkçûna ergatîviyê

Di hin devokên kurmancî de ergatîvî jî holê rabûye. Ev yek bi

du awayan pêk hatiye. Li herêmên di bin bandora tirkî de lêkerên gerguhêz di dema borî de jî wekî demên din li gorî kirdeyê têne kişandin. Bo nimûne, li şûna “*Min xwest ez te nas bikim.*”, “*Ez xwestim te nas bikim.*” tê gotin. Her wiha li şûna “*Min nan xwar.*”, “*Ez nan xwarim.*” tê gotin. Ev cure têkçûna ergatîviyê li Kurdistanê zêde ne berbelav e, li hinek deverên Amedê bi ber çavan dikeve. Lê awayekî din ê têkçûna ergatîviyê heye ku li seranserî Kurdistanê berbelav e û di gelek devokên kurmancî de heye. Ji vê formê re di îngilîzî de “*double oblique*” ango “*cot-tewangî*” tê gotin. Di van devokan de têkçûna ergatîviyê bi awayekî din pêk tê. Di demên borî de lêkera gerguhêz li şûna ku bikeve bin bandora bireserê û li gorî wê were kişandin, lêker bi serê xwe dimîne û qertafên kesane nagire. Di van devokan de di demên borî de hem kirde hem jî biresera lêkerên gerguhêz têne tewandin, kirde û bireser ne bi nîşaneyên morfolojîk lê belê li gorî rêzbûna xwe ango bi awayekî sentaksî ji hev têne cudakirin. Wekî mînak, li şûna “*Te ez dîtîm.*”, “*Te min dît.*” tê gotin. Her wekî me li jor jî diyar kir, kirde û bireser ji awayê rêzbûnê ango bi awayekî sentaksî ji hev têne veqetandin.

Mînak:

Min wî dît. (Min ew dît.)

Wî min dît. (Wî ez dîtîm.)

Di vê formê cot-tewangî de di demên borî de mêjer û zayenda bireserê jî bi riya tewangê têne nîşandan.

Mînak:

Min sêvan xwar. (Min sêv xwarin.)

Zîne Gulê ditiye.

Ev form di gelek devokên kurmancî de heye û ligel ku di zimanê nivîskî de wekî formeke rewa nehatiye pejirandin jî gelek kes vê formê dixin zimanê nivîskî, lê li gorî baweriya min ev form di rêzimana kurmancî de tevliheviyên mezin pêk tîne û bi tu awayî divê nekeve zimanê nivîskî. Kesên ku vê formê nas nekin bi tu awayî nikarin mebesta bêjer fêhm bikin û nikarin kirde û bireserê ji hev cuda bikin. Tiştekî din jî heye ku divê em ji bîr nekin; ergatîvî taybetiyeke zimanê kurdî ye û wî jî zimanên din cuda dike, lewre jî divê wekî nîşaneyê xweserî û reseniya kurdî were parastin.

Guherbarî

Di nava hevokê de hêmanên guherbar dirûvê xwe diguherînin, hinek tîp ji wan dikevin, hinek tîpên nû bi wan ve dibin, di nava wan de hinek tîp bi hinekên din tîpên guhartin. Hinek cureyên peyvan jî naguherin, her tim wekî xwe dimînin, ji vê yekê re jî neguherbarî tê gotin. Ji vê taybetiyê re guherbarî tê gotin.

Di kurmancî de cureyên peyvan ên wekî; “navdêr”, “veqetandek”, “cînavk”, “jimarnav”, “lêker”, “rengdêr” û “hoker” guherbar in. Bo nimûne, lêker li gorî dem û kesan tîpên guherand. Her wiha navdêr û cînavk û qismek rengdêrên ku di bingeha xwe de cînavk in û hinek hokerên cih ku di rastiya xwe de navdêr in, ditewin. Li aliyê din cureyên bêjeyan mîna, “daçek”, “gihanek” û “baneşan” neguherbar in û di nava hevokê de her tim wekî xwe dimînin. Her wekî balê dikêşe, cureyên bêjeyan ên erkî ne guherbar in, lê belê cureyên wateyî guherbar in. Li vir divê ez tîbîniyekê der barê rengdêr û hokerên resen jî diyar bikim. Her çî qas Celadet Bedirxan ew wekî “neguherbar” destnîşan kiribin jî ji ber ku di dema payedariyê de qertafan digirin ew jî guherbar in.

Bo nimûne:

baş, baştir, baştirîn
lezgîn, lezgîntir, lezgîntirîn
berz, berztir, berztirîn
hêdî, hêdîtir, hêdîtirîn

Her cureyê bêjeyê guherbariya wê bi awayekî ye. Heçî lêker in, li gorî dem, kes û mêjerê tîpên guherand. Nimûne:

kirin: *dikim, bike, bikira, kiribû, kiribûya...*
xwarin: *bixwe, xwaribû, dixwar, dixwim, bixwara....*
dîtin: *dîtim, dîtî, bidîta, didît, dibîne, dê bibîne...*
kêşan: *dikêşim, bikêşe...*
hejandin: *dihêjîne, bihêjîne...*

Guherbariya navdêr û cînavkan bi alîkariya tewangê pêk tê.

Tewang

Her wekî me li jorê diyar kir, guherbariya hin cureyên bêjeyan bi alîkariya tewangê diyar dibe. Em pêşî binêrin ka tewang çi ye. Serê pêşîn em bala xwe bidin wateya peyva “tewang”ê. Peyva “tewang”ê peyveke hevedudanî ye, ji rayeka dema niha ya lêkera “tewandin”ê “tew” û paşgira “ang”ê pêk hatiye. Tewandin (çemandin) xwarkirina tiştêkî. Di îngilîzî de wekî “oblique” hatiye destnîşankirin. Celadet Bedirxan tewang bi vî rengî rave kiriye: “Zimanê kurdmancî zmanekî tewangbar e. Yanî bêjeyên wî di qisetê de weke xwe namînin û li gora cihê ko di qisetê de dikevin ê, û wezîfa ko li ser xwe digirin tene tewandin û hin parkîr bi wan ve dibin an hin tîpên wan bi tîpên din diguhêrin.” (Elfabêya Kurdî û Bingehên gramera kurdmancî, r. 57)

Wisa diyar dibe ku Celadet Bedirxan “tewang” di wateya teng a kêşana hinek cureyên peyvan de bi kar aniye. Ji bo tewanga gelemperî wî navê “guherbarî” bi kar aniye. Dema ku mirov bala xwe dide xebatên zimanzanîyê, tewang di wateyeke berfirehtir de tê bikaranîn. Tewang bi wateya xwe ya gelemperî bi mebesta nîşandana dem, kes, rawe, zayend û rewşê, guherîna teşe û dirûvê bêjeyan e. Tewanga ku di îngilîzî de jê re “inflection/ inflexion” tê gotin ji bo nîşandana kategoriyên rêzimanî yê mîna dem, rawe, bang, kes, mêjer, zayend û rewşê ye. Ew jî dibe du beş;

1- Kêşana lêkeran ango “conjugation”

2- Tewanga navdêr, cînavk û rengdêran jî ango “declension”

Her wekî me diyar kir, di rêzimana kurdî de peyva “tewang”ê bi tenê ji bo beşa duyemîn hatiye bikaranîn. Ji ber ku di kurdî de cihê xwe girtiye, em jî peyva “tewang” di wateya ku Celadet Bedirxan bi kar aniye de bi kar binin û kêşana lêkeran jê cuda bikin. Di kurdî de armanca tewangê nîşandana rewşa navdêran e. Di kurdî de navdêr (cînavk, veqetandek, hinek rengdêr) di sê rewşan de derdikevin pêşberî mirov:

1- Rewşa xwerû (direct case)

Di vê rewşê de di bêjeyan de tu guhartin çênabe. Bêjeyên xwerû bi serê xwe nêtar in, mêjera wan jî dema ku bi serê xwe bin ne diyar e, lê di nava hevokê de ji lêkerê tê fêmkirin. Her wiha zayend û mêjera wan di ravekê de bi alîkariya veqetandekan tê nîşandan.

2- Rewşa banglêkirinê (vocative case)

Di vê rewşê de navdêr hinek paşgiran werdigirin û bi wan paşgiran zayend û mêjera navdêran diyar dibe. Qertafên rewşa banglêkirinê ev in: “-o (*yekjimar; nêr*), “-ê (*yekjimar; mê*), “-ino” (*pir-jimar*).

Mînak:

Hevalo!

Hevalê!

Hevalino!

3- Rewşa tewandî (oblique case)

Mijara ku em ê bi berfirehî li ser rawestin jî rewşa tewandî ye. Di vê rewşê de bêje tûşî hinek guherînan dibin. Ev guherîn bi du awayan pêk tê; peyv hinek qertafan werdigirin an jî di nava wan de hinek deng diguherin. Bi vî awayî di hevokê de kirde û bireser ji hev cuda dibin, her wiha zayend û mêjera wan jî diyar dibe.

Di kurmancî de tewang bi du awayan pêk tê:

1- Bêjeyên ku ditewin hinek qertafan digirin, bi vê yekê jî zayend û mêjera wan tê fêmkirin.

Qertafên tewangê:

/-ê/: Bi alîkariya vê qertafê, navdêr, cînavk û veqetandekên mê têne nîşandan.

Navdêr:

Darê nebire.

Zinê porê xwe şeh kir

Berzan sêvê dixwe.

Cînavk:

(E)wê ez dîtîm.
Ez (e)vê naxwazîm.
Kîjanê li te xist?

/-î/: Mirov dikare bi vê qertafê jî navdêr, cînavk û veqetandekên nêr nîşan bide.

Mînak:

Navdêr:

Hesenî gûz anîn.
Ez nanî dixwîm.
Ez hevalî dibînim.

Cînavk:

Ez (e)wî dibînim.
(E)vî karê xwe nekiriye.
Kîjanî got?

/-an/: Bi alîkariya vê qertafê mirov tewanga navdêrên pirjimar pêk tîne.

Mînak:

Navdêr

Ez hevalan dibînim.
Gundiyan qesrek lêkir.
Ji textan deriyek çêkir.

Cînavk:

Ez (e)wan nabînim.
Kîjanan ev kar kir?
Çendan nan nexwariye?
Hinekan ev qeşmerî kiriye.

Tewanga qertafên nebinavkirinê

Di kurmancî de ne tenê navdêr û cînavk, qertafên nebinavkirinê “-ek” û “- in” jî ditewin ango qertafên tewangê werdigirin û dibin “-ekê” (yekjimar / mê), “-ekî” (yekjimar / nêr) û “-inan” (pirjimar).

Qertafa nebinavkirinê ya bêjeyên nêr “-ekî”

Hevalekî ji min re got.
Dostekî ev qencî bi min kir.

Qertafa nebinavkirinê ya bêjeyên mê “-ekê”

Gulekê bide min.

Sêvekê bixwe.

Qertafa nebinavkirinê ya bêjeyên pirjimar “-inan”

Hevalinan îşev gelekî xebat kir.

Ez dê ji bo malê darinan bînim.

2- Li hin herêman kurmanc navdêrên nêr bi awayekî din ditewînin. Heke di wan bêjeyan de dengên “e” û “a” hebin, ji wan her du dengan “a”, “e”ya kîteya dawîn a bêjeyê bi dengê “ê”yê tê guhartin. Li van herêman bêjeyên ku tê de “a” û “e” nîn bin, navdêrên nêr nayên tewandin.

Bozên nan xwar.

Berzan çû ber pêz.

Eyşan çû ser xênî.

Apê min ji bajêr hat.

Şivên pez çêrand.

Rêgeza tewangê: Di lêkerên gerguhêz de ji bo veqetandina kirde û bireseran, navdêr, cînavk û qertafên nebinavkirî ditewin. Tewang di hevokê de li gorî demê diguhere. Di dema niha û dema bê de kirde (subje) xwerû ye, bireser ditewe. Di demên borî de berevajî vê yekê ye, îcar bireser xwerû ye, kirde ditewe.

Girtin:

Gul diyariyê digire.

Gul dê diyariyê bigire.

Gulê diyarî girt.

Gulê diyarî girtiye.

Bozan dêrî digire.

Bozan dê dêrî bigire.

Bozên derî girt.

Bozên derî girtiye.

Bozan deriyan digire.

Gul diyariyan digire.

Jinan derî girtin.

CUREYÊN BÊJEYAN

Di hevokê de peyv li gorî peywira ku pêk tînin, ji hev vediqetin. Di kurmançî de deh cureyên bêjeyan hene: “Navdêr”, “veqetandek”, “rengdêr (hevalnav)”, “cînavk”, “lêker”, “jimarnav”, “hoker (hevalkar)”, “daçek”, “gihanek” û “baneşan”.

Veqetandek

Di kurmançî de du peyv bi alîkariya hinek qertafan bi hev ve têne girêdan ango têne îzafekirin, ji wan qertafan re veqetandek (zêder) tê gotin. Bi riya veqetandekê tiştek ji yên din ji aliyê zayend û mêjerê ve tê veqetandin, ji ber vê sedemê ji wan qertafan re veqetandek hatiye gotin. Yanê di dema ravekê (îzafe) de mirov zayend û mêjera bêjeyan jî nas dike.

Îro her çi qas veqetandek bi gelemperî wekî qertaf derdikevin pêşberî mirov jî, ew wekî morfemên serbixwe têne pejirandin. Dema mirov baş lê dikole, mirov rasterast têkiliya wan bi cînavkên kurdî re dibîne. Dema ku ew bi tena serê xwe tînin bikaranîn, cihê navdêrê digirin. Bo nimûne, di vê gotûbêjê de

- Ev pirtûka kê ye?

- A min e.

Di bersivê de veqetandeka “a” yekser cihê pirtûkê digire.

Celadet Bedirxan jî li ser binyada veqetandekan ev nirxandin kiriye:

“Şaneka tarîxî

Gramêra frensîzî dibêje ko zmanê frensîzî veqetandekên xwe ji pronaveke latînî girtine. Gelo me yên xwe, ev bêjeyên hûr, ji kû gir-

tine? Li gora tedqîqatên ko heta niho min çêkirine, me jî veqetandekên xwe ji hin pronavan girtine, lê ne ji pronavine biyanî, ji pronavine xwe. Belê, veqetandekên me yên binavkirî ji pronavine me ên îşarkî bi der hatine. Herwekî pêşdetir dê bête gotin, “yê, ya, yê” pronavine îşarkî ne û veqetandekên me ên binavkirî ji wan hatine pê. Di esl û bingehî de gava ev pronav diketin pêşiya navderêkê û dibûn rengdêrîne îşarkî “di”yek dikete navbera wan û navdêrê. Mesela gotina “Hespê Soro” di eslê xwe de “Hespê di Soro” ye. (Elfabêya Kurdî û Bingehên gramera kurdmançî, r. 68)”

Di kurmançî de ew veqetandek dibin du cure; yên binavkirî û yên nebinavkirî:

Veqetandekên binavkirî

/-ê/ yekjimar û nêr:

Hevalê min hat.
Gundê me li ber behrê ye.
Xaniyê wan çarqatî ye.
Birayê min te baş nas dike.
Deriyê me ji te re her tim vekirî ye.
Apê min duh ji bajêr hat.
Kalikê te ji Amedê hatiye.

/-a/ yekjimar û mê:

Hevala min hat.
Xwişka min çû bajêr.
Dayika wî jê hez dike.
Meta min li vê taxê ye.
Dara gûzê hişk bûye.
Ava kaniyê diherike.

/-ên/ pirjimar:

Hevalên min hatin.
Çavên wî reş in.
Pirtûkên min pir in.
Tiliyên wî qerisîne.
Guhên kalikê wî ker bûne.

Veqetandekên nebinavkirî

Celadet Bedirxan qertafên “-ek” û “-in” ku wateya nenasiyê didin bêjeyan wekî “*veqetandekên nebinavkirî*” bi nav kirine. Lê her wekî wî bi xwe jî destnîşan kiriye, di kurmanciyê de navdêr dema ku bi tena serê xwe bin binavkirî ango nas in. Ew bi alîkariya qertafên “-ek” û “-in” dibin nebinavkirî. Her wiha ew qertaf paşê veqetandekên binavkirî digirin û dibin veqetandekên nebinavkirî. Her wekî diyar e, ev qertafa “-ek” bingeha xwe ji cînavka nebinavkirî “*yek*”ê werdigire. Her wiha bingeha qertafa “-in”ê jî cînavka nebinavkirî “*hin*” e. Lewma jî qertafên “-ek” û “-in” bi xwe ne veqetandek in, qertafên nenasiyê ne.

Bi kurtasî em dikarin bibêjin ku veqetandekên nebinavkirî her yek di bingeha xwe de ji du hêmanên cuda pêk hatiye. Wate; qertafên “-ek” û “-in” qertafên nebinavkirinê ne, dema ku ew veqetandekên binavkirî “*a*”, “*ê*” û “*ên*” digirin, dibin “-ek*a*”, “-ek*ê*”, “-in*ên*”, bi vî awayî jî ravekê pêk tînin ango dibin veqetandekên nebinavkirî. Lê belê ev dirûvê wan ê resen îro her çî qas di hinek devokan mabe jî, di zimanê nivîskî de bi rengê “-ek*e*”, “ek*î*” û “in*e*” tê bikaranîn. Her wiha heman qertafên nebinavkirî “-ek” û “-in” qertafên tewangê “-î”, “-ê” û “-an” werdigirin û dibin “-ek*î*”, “-ek*ê*” û “-in*an*”.

Mînak:

/-ek/: hevale*k*, gûze*k*, dare*k*, mirove*k*, tişte*k*, keçike*k*...

/-in/: hevalin, gûzin, darin, mirovin, tiştin, keçin, stranin...

Her wekî tê zanîn mirov li şûna “*hevalin*” dikare bibêje, “*hin heval*” jî. Ji aliyê wateyê ve tu cudatî di navbera her du gotinan de nîn e. Ev her du qertaf dema ku veqetandekên binavkirî “-ê”, “-a” û “-ên” digirin, dibin veqetandekên nebinavkirî.

Dirûvê resen

/-eka/ (*mê û yekjimar*)

/-ekê/ (*nêr û yekjimar*)

/-inên/ (*pirjimar*)

Dirûvê guhartî

/-ekel/ (*mê û yekjimar*)

/-ekî/ (*nêr û yekjimar*)

/-inel/ (*pirjimar*)

Mînak:

/-eke/:

guleke sor
dareke sêvê.
maleke li pala gund.
şûneke xweş.

/-ekî/:

xaniyekî biçûk.
deriyekî fireh.
çiyayekî bilind.
darekî stûr.

/-ine/ pirjimar:

Hevaline min ji gund çûn.
Maline taxê hilweşîyan.
Darine baxçeyê me hişk bûne.
Guline baxçeyê me geş bûne.
Saline dirêj derbas bûne.

NAVDÊR

Navdêr ango nav tişteki bi mirov dide nasîn, ew tişt dibe ku tişteki giyanewer be yan jî ne giyanewer be; her wiha dibe ku tişteki razber be yan jî şênber be; ew tişt dibe ku serenav be yan jî hevenav be. Hin caran jî dibe ku navê komelî be. Mirov dikare navdêran wiha dabeş bike:

1- Li gorî mêjera xwe navdêr

a- Yekjimar

Di kurmancî de navdêrên yekjimar dema ku xwerû bin, nêtar in. Di dema ravekê de zayenda wan diyar dibe. Dema ku binavkirî bin tu qertafan nagirin, lê dema ku nebinavkirî bin, qertafa “-ek” digirin. Wekî din jî yekjimariya navdêran bi alîkariya tewang û veqetandekê tê nîşandan. Ligel yekjimariya navdêran zayenda wan jî diyar dibe.

Mînak (veqetandek):

Meta min hat.

Bavê min çû zozanan.

Xwişkeke min heye.

Birayekî wê hatiye.

Mînak (tewang):

Gulê biçîne.

Dêrî veke.

Gulekê bide wê.

b- Pirjimar

Di kurmancî de ji bo diyarkirina pirjimariya navdêrên xwerû tu qertaf nîn in. Lewre jî dema ku navdêr bi serê xwe be, pirjimar nabe.

Mêjera navdêrên xwerû di hevokê de di bi alîkariya lêkerê tê nîşandan.

Mînak:

Zarok hat.

Zarok hatin.

Wekî din mêjera navdêran bi alîkariya tewang û veqetandekê diyar dibe.

Mînak (veqetandek):

Xwişkên min dilovan in.

Mirovine baş hatin mala me.

Mînak (tewang):

Gulan av bide.

Hevalinan bîne malê.

c- Komenav

Ev cure navdêr komekê nîşan didin, tevî ku bi xwe piraniyekê di nava xwe de di hewînî jî, lê wekî yekjimar têne pejirandin. Bo nimûne “*gel*”. Dema em dibêjin, “*gelê min*”, em qala pir kesan dikin, lê navdêr bi xwe yekjimar e, ji bo ku em vê peyvê bikin pirjimar divê qertafên pirjimariyê pê ve bikin. Her wiha dema ku em dibêjin “*netewe*” jî heman tişt pêk tê. Ji bo zelalkirina mijarê em çend mînakên din jî bidin.

Mînak: *gel, netewe, pez, naxir, şênî, artêş, garan, ...*

2- Li gorî hestpêkirinê navdêr

a- Navdêrên şênber: Navên heyberên ku mirov dikare bi pênc lebatên sehekê (dîtin, bihîstin, çêştin, bêhnkirin û pêlandin) hebûna wan pesend bike, şênber in.

Mînak: *dar, çiya, kevîr, serheng, îsot, sarinc, tevşo, pîvaz, mêr, jin, hesp, das, hestî, kûsî, kêrguh, gustîl, bazin, hesin, gelî, newal, sosin...*

b- Navdêrên razber: Hebûna wan cure navdêran nayê rabihîstin, lê ji hebûna wan tê bawerkirin. Ew tiştên hestî ne.

***Mînak:** evîn, bawerî, rûmet, xem, tirs, hiş, azadî, aramî, daxwaz, hêvî, dem, helwest, qencî, guneh...*

3- Li gorî taybetiya heyberên ku nîşan didin

a- Serenav

Ew cure navdêr e ku yekta ye, li ser rûyê cîhanê jê yek heye. Serenav di nava hevokê de, bi tîpa girdek dest pê dikin. Bi hinek xwe-seriyên xwe ji yên din vediqetin.

***Mînak:** Ferat, Zap, Êzdîn, Gulistan, Şêrgo, Neteweyên Yekbûyî, Partiya Civaka Azad, Tîrkiye, Rojnameya Welat, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Agirî, Sêrt...*

b- Hevenav

Ew cure navdêr in ku navê komekê ye ku ew kom ji ber hin taybetiyan di bin wî navî de gihîştine hev. Dema mirov dibêje “dar”, heyberek tê ber çavên mirov. Ji ber hin taybetiyên wê, ew nav lê hatiye kirin, lê gelek cureyên “dar”ê hene, wekî “sinc”, “bî”, “spîndar” û hwd. Ew jî di bin sîwana hevenava “dar” de hevenavên din in. Hevenav di nivîsandinê de ji bilî destpêka hevokê bi tîpên hûrdek dest pê dikin.

***Mînak:** çiya, hirç, mar, das, hesin, giya, kulîlk, xanî, rastkêş, depreş, pênuş, jêbir, lênûsk, tembûr, kevan...*

Peyvsaziya navdêran

Ji aliyê peyvsaziyê ve navdêr ji hev cuda dibin. Hinek ji wan, xwerû hinek jî nexwerû ne. Heçî yên nexwerû ne, hinek ji wan pêkhatî û hinek jî hevedudanî ne. Her wekî di mijara cureyên peyvan de hate gotin, navdêrên xwerû jî ji hev nabin, ên pêkhatî bi alîkariya paşgir, pêşgir û navgiran pêk hatine, yên hevedudanî jî ji çend hêmanên serbixwe pêk hatine.

Navdêrên xwerû

Navdêr ku ji hêmaneke tenê pêk hatine, navdêrên xwerû ne, ji bo dikare wekî navdêrên sakar jî bi nav bike, navdêrên xwe dema ku parçe bibin, wateya xwe ji dest didin.

Navdêrên xwerû: aş, nav, meh, roj, kes, temen, tav, tas, kum, ker, şev, kul, dev, lêv, sêv, çav, mar, dar, ser, ax, zevî, cot, berx, bext, rext, ceng, kon, mal, gel...

Navdêrên nexwerû

Navdêrên nexwerû ji bilî navdêrên xwerû hemû cure navdêran digire nava xwe. Mirov dikare navdêrên nexwerû wekî navdêrên hevedudanî, pêkhatî û kompleks dabeş bike. Ji ber ku navdêrek dibe ku hem hevedudanî, hem jî pêkhatî be; navdêreke hevedudanî dikare qertafan wergire. Her wiha navdêreke pêkhatî jî dibe ku bi peyveke din re bibe yek û navdêreke nû pêk bîne. Mirov dikare navdêrên bi vî rengî wekî navdêrên kompleks bi nav bike.

Navdêrên hevedudanî: Avaşîn, heftreng, keybanû, dotmam, dotmîr, pisxaltî, jintî, marmasî, dûvpişk, kêrguh,, avdev, destav, germav, beraş, serêş, serçav, birazava, jinbira, kurap, destbira ...

Navdêrên pêkhatî: aşvan, mehanî, kesayetî, nanxur, kervan, şevger, rojî, tevger, kêrî, derî, bivir, kolîng ...

Navdêrên kompleks: keskesor, serêşî, dûvmeqesk, şevşevok, rojnamegerî, nûçegihanî...

Qertafên navdêrsaz

Pêşgirên Navdêrsaz

/zir-/: Tiştê derewîn nîşan dide û ji navekî navekî nû çêdike.

Mînak: zirbav, zirçen, zirtilî, zirgizêr, zirdest, zirdiran, zirberaz, zirhinar, zirtivir, zirkar, zirbira...

/kele-/: Ew jî derewînbûna tiştêkî nîşan dide û ji nav û rengdêran navekî nû pêk tîne.

Mînak: keleşêr (dîk), kelepîj, kelezûr, kelemamik, kelerim, kelebab, kelevajî...

/man-/, **/ma-/**, **/mê-/:** Ev pêşgir hin caran wekî ma û mê jî derdikeve pêşberî mirov, peyva “mak” ango dayik jî vir tê. Di kurmanciya nûjen de “mak” jî hêdî hêdî rengê pêşgirekê digire. Ev pêşgir ji bo nîşandana tiştên mêza tê bikaranîn.

Mînak: *manga, manker, maker, makezagon, makeşar, makeşêr, makeziman, makurk, makmij, mêkew, mêkund...*

Her wekî me di mijara peyvسازیê de jî diyar kir, gelek caran hokerên mîna “ser-”, “bin-”, “ber-”, “nav-” û daçekên mîna “bî” û “bê” û “ne-” jî karê pêşgiran pêk tînin.

/bi-/: *bikir, bivir, bikuj...*

/ne-/: *nexweş, neyar...*

/ber-/: *berdest, berbang, berêvar, bermal...*

/bin-/: *binkirask, bincilk, binzik...*

/ser-/: *serbaz, serheng, serçavî...*

/nav-/: *navmil, navmal, navçav...*

Navbend û navgirên ku navdêran pêk tînin

/a/: Ev navgir ji lêkeran nav çêdike.

Ji weşînê weşan

ji xebitînê xebat

ji filitînê felat

ji hewînê hewan

ji qewimînê qewam

/e/: Ev navbend dikeve navbera du navdêran an jî navdêrek û rengdêrekê, wan digihîne hev û ji wan navekî nû pêk tîne.

Mînak: *kurtenivîs, darebî, kalemêr, jinebî, keskesor, zirtemêr, şengebî, kurtepişt...*

Paşgirên navdêrsaz

Di kurdî de paşgirên ku navdêran pêk tînin gelek in. Em ê hinekên ku pir têne bikaranîn, li vir bidin.

/-î/ ji navan navan çêdike.

Mînak: *kêrî, kerî, derî, serî, şênî...*

Ji nav û rengdêrekê navekî razber pêk tîne.

Mînak: *bilindî, sorî, keskî, sewzî, çakî, delalî, hevalî...*

Paşgirên /-ayî/, /-ahî/, /-awî/, /-tî/, /-îtî/, /-atî/ û /-înî/ ji navdêrên şênber ên razber pêk tîne.

/-ayî/, /-ahî/, /-awî/:/ Ev her sê paşgir ji bingehekê tîn, dengên “y”, “h” û “w” dengên alîkar in, lewre jî em ê wan bi hev re hilgirin dest.

Mînak: şinahî, ewrawî, kesqayî...

/-tî/, /-îtî/, /-atî/:/ Ev her sê paşgir jî têkildarî hev in.

Mînak: kurdîtî, mirovatî, hevaltî...

/-înî/:/ Ev paşgir ji navdêr û rengdêran navdêreke din çêdike angû ji tiştekî mefhûma wê çêdike.

Mînak: biçûkîni, kurdîni, birayîni...

/-çe/ ji navekî navekî din pêk tîne, wateya biçûkiyê dide navdêrê.

Mînak: baxçe, xalîçe, deryaçe, nalçe, xwençe, derîçe, navçe ...

/-ik/ ji navdêr û rengdêrê nav çêdike. Dema ji navekî yekî din çêdike, yê berê biçûk dike. Hin caran jî bo nîşandayîna delaliya tiştekî jî tê bikaranîn.

Mînak: sorik, kêrik, tûrik, berik, darik, karik...

Paşgirên ku navên cihan pêk tînin

/-xane/:/ *girtîxane, dermanxane, pirtûkxane...*

/-geh/:/ *dezgeh, dergah, çêregeh, dadgeh, bergeh...*

/-istan/:/ *gulistan, moristan, şaristan, goristan, daristan...*

Paşgirên ku navên alavan çêdikin

/-ing/:/ Ji rayeka dema niha ya lêkerê navê alavekê çêdike.

Mînak: Kolîng (tevir), bêjîng (ji bêjtinê), tewang (ji tewandinê), rêjîng (ji rêjtinê) ...

Ev paşgir ji hinek rengdêr û navdêran navdêreke nû pêk tîne.

Mînak: soring, rojîng, daring, êzîng, girîng, zivîng ...

Ev paşgir di hin peyvên de wekî “eng”, di hin peyvên de jî wekî “îng” û “ng” derdikeve pêşberî mirov.

Mînak: *kereng, xweyîng, birang, şaheng...*

/-ek/ Ev paşgir ji rayeka lêkerê ya dema niha û ji navdêrekê navê alavekê çêdike.

Mînak: *birek, badek, pêçek, serek, pişte, xurek...*

/-dank/ Ji navekî navê alavekê pêk tîne. Ev paşgir bi xwe wekî paşgireke hevedudanî xuya dike. Dibe ku ji “dan” û “k”yê pêk hatibe.

Mînak: *Kildank, derzîdank, xwelîdank, guldank, kewdank, kardank, mîzdank, çaydank...*

Heman paşgir di mînaka “kadîn” de wekî **/-dîn/** derdikeve pêşberî mirov, lê di zaravayê soranî de “kadan” e.

/-ar/: Ev paşgir ji navdêran navdêreke nû pêk tîne. Her wiha hin caran jî ji rayeka lêkeran navdêrê pêk tîne.

Mînak: *girar, guhar, cotar, mirar, kirar...*

Hin paşgirên din ên ku navan çêdikin

/-al/: *heval, delal...*

/-ak/: *civak, birak...*

/-anî/: *mêranî, jinanî, dostanî...*

/-asî/: *kêmasî, tengasî* (ji rengdêrê navan çêdike)...

/-k/: *binkirask, berçavk, cînavk...*

/-or/: *kilor, gilor...*

/-bat/: *malbat, sazbat...*

/-de/: *diyarde, talde...*

/-e/: *deste, bêje, rêje, beste, şane, xane...*

/-inc/: Ev paşgir ji rengdêr û navdêran navekî nû pêk tîne.

Mînak: *sarînc, qolînc, gazînc...*

/-lan/: Wateya cih û hêlînê dide bêjeyê

Mînak: *kundelan, dûvelan, mîzelan, berdelan ...*

/-ok/: Ev paşgir jî wateya xweşkokiye û biçûkbûnê dide navdêran.

Mînak: kuçkok, xwişk, gundok, xecok, şemamok, tîrok...

/-menî/: çapemenî, şilemenî, teqemenî, sotemenî, xurdemenî...

Ev paşgireke zaravayê soranî ye, van salên dawîn ketiye nav kur-mancî û bi berfirehî tê bikaranîn.

Zayendên navdêran

Di kur-mancî de du cure zayend hene. Cureyê yekem di hemû zimanan de heye û zayenda biyolojîk e. Ji mirov û ajalên hinek nêr in û hinek jî mê ne. Zayenda duyemîn jî ya rêzimanî ye. Di kur-mancî de jî bo navdêrê zayendek heye.

Zayenda biyolojîk

Ev cure zayend di hemû zimanan de heye. Her wiha di kurdî de jî heye. Her wekî me li jor jî destnîşan kir, ji ajal û mirovan hinek nêr in, hinek jî mê ne. Zayenda hin giyaneweran jixweber tê zanîn.

Mînak:

<i>Nêr</i>	<i>Mê</i>
<i>kur</i>	<i>keç</i>
<i>mêr</i>	<i>jin</i>
<i>hesp</i>	<i>mehîn</i>
<i>bira</i>	<i>xwişk</i>
<i>ap</i>	<i>met</i>
<i>bav</i>	<i>dayik</i>
<i>xal</i>	<i>xaltî</i>
<i>keleşêr</i>	<i>mirîşk</i>
<i>bûra</i>	<i>diş</i>
<i>zava</i>	<i>bûk</i>
<i>xezûr</i>	<i>xesû</i>
<i>beran</i>	<i>mih</i>
<i>nêrî</i>	<i>bizin</i>
<i>ga</i>	<i>çêlek</i>
<i>pismam</i>	<i>dotmam</i>

Hinek navdêr jî hene bi xwe nêtar (notr) in, lê zayenda wan bi alîkariya hin peyv û qertafan diyar dibe. Mirov dikare bi alîkariya peyvên nêr û mê zayenda wan diyar bike. Wekî *hirçê nêr/ hirça mê, kewê nêr/ kewa mê, pisîngê nêr/ pisînga mê...*

Her wiha hinek peyv û pêrkîten ku bi mebesta diyarkirina zayendê tên bikaranîn hene. Wekî *dêl, mak, man, mê, nêr, pis, dot.*

Mînak: *dêlegur, nêrekew, mêkew, manga, maker, pismam, dot-mam, jinbira, jinap...*

Zayenda hinek peyvên nêtar jî bi riya tewang û veqetandekê diyar dibe. Bo nimûne heval peyveke nêtar e, mirov di nava hevokê de bi riya tewang û veqetandekê zayenda wê nas dike.

Mînak:

Hevalê got.

Hevalekê got.

Hevala min.

Hevaleke min.

Ji van hevokan mirov fêhm dike ku ew heval jin e. Lê dema me got,

Hevalî (hevêl) got.

Hevalekî got.

Hevalê min got.

Hevalekî min got.

Wê gavê tê zanîn ku mirov qala hevalekî mêr dike.

Zayenda rêzimanî

Cureyê duyemîn ê navdêran di binyada xwe de ne xwediyê tu zayendê ne, lê kurmancan ew wekî nêr an jî mê diyar kirine. Lewre jî hinek zimanzan wê wekî “zayenda derewîn” jî bi nav dikin. Zayenda van navdêran bi riya tewang û veqetandekan tê nasîn. Divê neyê jibîrkin ku zayenda siruştî (biyolojîk) jî bi riya tewang û veqetandekê tê nimandin.

Her wekî tê zanîn peyvên mîna “*kevir, dar, xanî, behîv, sêv, pêniûs,*

pirtûk, qeşa, derî, kêrî, tîr, çek, al, kerî, gul, kul, gel, welat, gelî, çiya, mijar, bext” di rastiya xwe de ne xwediyê tu zayendê ne. Lê di kur-mancî de hinek ji van mê ne, hinek jî nêr in. Ji van peyvan “*xanî, derî, kerî, bext, welat, gelî, çiya*” nêr in, lê bêjeyên “*behîv, sêv, pêûs, pirtûk, qeşa, tîr, çek, al, gul, kul, mijar*” mê ne.

Bi riya tewangê zayenda bêjeya nêr:

*Xênî bişo.
Dêrî veke.
Ez ê vî bextî çî bikim?
Wî kerî bîne.
Ez dê herim welêt.
Ji çiyê dakete xwarê.*

Bi riya tewangê zayenda bêjeyên mê:

*Dara behîvê hişk bûye.
Gelo tu sêvekê naxwî?
Wê pêûsê bide min.
Wê qeşayê bihelîne.
Bi tîrê hevîr vekir.
Birayê min çekê dikire.
Wê alê rake.
Jiyan mîna gulekê xweş e.*

Bi riya veqetandekê zayenda bêjeyên nêr:

*Neyaran xaniyê me hilweşand.
Te heta roja îro deriyê mala me venekiriye.
Şivên keriyê pêz bire bin darê.
Gelo çima bextê min wiha reş e?
Kê welatê me xiste vê rewşê?
Bûyera Geliyê Zilan çî ye?
Çiyayê welatê me pir bilind in.*

Zayenda navdêrên mê bi riya veqetandekê:

*Sêva sor ji gişan xweştir e.
Pêûsa te bi kêrî nivîsandinê nayê.
Pirtûka xwe ji bo çend rojan bide min.*

Qeşaya li ser banî paqij bike.
Dayika min tîra xwe dixwaze.
Dengê çardexura te em tirsandin.
Ala her welatî bi rengekî ye.
Tu di baxçeyê jiyanê de guleke sor î.
Kula dilê te pir giran e.
Mijara vê pirtûkê çi ye?

Li ser navdêrên ku di binyata xwe de ne xwediyê zayendekê ne, rêz û rêzîkek tune ye. Lewre jî zayenda wan tê jiberkirin. Ev yek ne tenê ji bo zimanê kurdî wisa ye, ji bo zimanên din ên mîna fransî, almanî jî wisa ye. Kesên ku hînî van zimanan dibin divê zayenda bêjeyan jî ji ber bikin. Di ferhengan de li ber bêjeyan ligel cureyê wan, zayenda wan jî tê nivîsandin.

Divê bê gotin ku di kurmancî de li ser zayenda hinek peyvan dubendî heye, li hin herêman peyvek mê ye, li yeke din nêr e. Bo nimûne, peyvên mîna *por, erd, tişt, wext, hefte, rih û hwd.* li hin herêman wekî mê, li hinekên din jî wekî nêr tên bikaranîn. Ji bilî vê yekê hin peyvên hev reng bi alîkariya zayendê ji hev cuda dibin. Wekî bêjeya “*dar*” dema ku “*dara ter*” be, mê ye, lê dema ku tê birîn dibe “*darê hişk*”, dibe nêr.

Ji ber ku ji bo diyarkirina zayenda rêzimanî rêgezek tune, hinek zimanzanên kurd lîsteya tiştên nêr û mê daye.

Navdêren nêr

1) Hemû hevenav û serenavên giyanewerên nêr.

Mînak: Azad, bav, xal, bira, ap, pisman, xezûr, zava, Gurgîn...

2) Hejmara yek ne tê de hemû jimarnav.

Mînak: duyê şevê, çarê adarê, şeşê êvarî, sedê min...

3) Navên rengan dema wekî navdêr bîr bikaranîn.

Mînak: zerê gûzan, sorê sêvan, keskê tarî, şînê behrê....

4) *hirî, liva, hêk, lorik, toraq* ne tê de, hemû berên ku ji sewalan bi dest dikevin.

Mînak: goştê mirîşkan, çermê maran, dohnê goştî, dûvê mihan, hingivê Dêrsimê, şîrê mihan, mastê me, dewê birûn, firoyê çêlekê, toyê mastî, rûnê nivîşk...

5) Cîwa ne tê de hemû navên metalan nêr in.

Mînak: zêr, zîv, hesin, sîfir, pola

6) şemamok ne tê de hemû berên bîstên.

Mînak: zebeş, petêx, qîtî, kundir...

Navdêrên mê

1) Hemû hevenav û serenavên giyanewerên ku zayenda wan mê ye, mê ne.

Mînak: Zîn, Zelal, xwişk, xesû, dê, bûk, diş, dotmam...

2) Kon, xanî, axur ne tê de, hemû navên cih û wargehan mê ne.

Mînak: jûr, qonax, hêwan, kargeh, hewş, dêr, mizgeft, nivîsgeh, gom...

3) Makîneyên ragihandinê mê ne.

Mînak: erebe, balafîr, firoke, kelek, keştî, kamyon, otobûs, duçerxe...

4) Ezman û ewr ne tê de hemû heyberên fezayî û qewmînên atmosferî mê ne.

Mînak: heyv, stêrk, zîpik, xusî, pûk, babelîsk, bahoz...

5) Garis, genim, ceh, tirî ne tê de, hemû navên celebên beqleyan, fêkî û sewzeyan mê ne.

Mînak: hinar, sêv, bihok, guhîj, xox, mewîj, pîvaz, tîvir, kartol, bacan, firengî...

6) Serenavên cografîk hemû mê ne.

Mînak: Ewropa, Mêrgahmed, Amed, Dêrsim, Rûsya...

7) Gund, bajar, welat, erd, çiya, zozan, çem, delav, gir, zinar, kendal ne tê de hemû navên cografîk.

Mînak: *bîr, gol, tengav, kendav, newal, parzemîn, cihuk, kanî, herê, dever...*

8) Amûrên muzîk û bûroyê giş mê ne.

Mînak: *def, dahol, bilûr, mase, kursî, daktîlo...*

9) Lêker dema wekî navdêr tên bikaranîn giş mê ne.

Mînak: *hatina min, çûna te, xwarina baş, dîtina wî...*

10) Navê roj, meh û salan, danên rojê giş mê ne.

Mînak: *Duşemî, avrêl, roj, hefte, meh, berbang, navroj, êvar...*

11- Navdêrên ku bi paşgirên mîna “-î”, “-hî”, “-ahî”, “-atî”, “-yetî”, “-înî”, “-tî” giş mê ne.

Mînak: *mêraniya wî, mêvandariya wan, firehiya malê, kêmasiya hevalan, hevaltiya hin kesan, mamostetiya wî...*

Mirov nikare bibêje ku ev lîste tekûz e, dibe ku hinek awarteyên (îstisna) ku di vê lîsteyê de cih negirtibin hebin, ev lîste bi tenê ji bo ku fikir û ramanê bide hatiye nivîsandin. Lewre jî mirov nikare vê lîsteyê wekî rênîşandêreke tekûz bibîne.

Di navdêran de mêjer

Mêjer ew tişt e ku pirjimari û yekjimariya navdêran nîşan dide. Di zaravayê kurmancî de mêjera navdêran bi alîkariya tewang û veqetandek diyar dibe. Mêjera navdêrên xwerû bi alîkariya kişandina lêkeran diyar dibe.

Her wekî berê jî hatibû gotin, paşgirên ku wekî veqetandek têne binavkirin, tiştan ji aliyê zayend û mêjerê ve ji yên din cuda dikin. Veqetandekên binavkirî “-a” û “-ê” navdêrên yekjimar û veqetandeka “-ên” jî navdêrên pirjimar dinimînin. Dema ku em dibêjin “mirovê baş” an jî “mirova baş” mirovek bi tenê, tê bîra mirov, lê dema yek bibêje, “mirovên baş”, tê zanîn ku çêlî pir kesan hatiye kirin. Bi riya veqetandekê mêjera bêjeyan wiha tê destnîşankirin.

Veqetandekên binavkirî

/-a/: yekjimar û mê

dara gûzê...

sêva sor...

gula geş...
hevala baş...

/-ê/: yekjimar û nêr

geliyê kûr...
çiyayê bilind...
aşê avê...
gundê me...

/-ên/: pirjimar

darên behîvê...
çiyayên bilind...
hevalên baş...
bajarên kurdan...

Vegetandekên nebinavkirî

Vegetandekên nebinavkirî dema ku piştî navdêran tên mêjera wan jî nîşan didin.

/-eke/: yekjimar û mê

hevaleke baş...
maleke mezin...
saleke dirêj...
rojeke xweş...

/-ekî/: yekjimar û nêr

hevalekî baş...
gundiyeke me...
birayekî te...
destekî min...

/-ine/: pirjimar

hevaline baş...
saline dirêj...
maline mezin...
guline geş...
rojine xweş...
kurine çak...
rûpeline spî...

Bi tewangê diyarkirina mêjerê

Di kurmançî de tewang ji bilî diyarkirina zayendê, mêjera navdêrê jî nîşan dide. Di kurmançî de navdêra xwerû yekjimar e. Tewanga navdêrên yekjimar zayenda wan nîşan dide.

Mînak:

Zînê av vexwar.
Zînê sêv xwar.
Derwêş sêvê dixwe.
Kamîran dêrî vedike.

Li vir bêjeyên ku hatine tewandin ango “*derî*”, “*sêv*”, “*Zîn*” yekjimar in. Pirjimariya wan bêjeyan bi alîkariya qertafa “*-an*” pêk tê.

Mînak:

Derwêş sêvan dixwe.
Zîn deriyan vedike.
Bazîrganan fêkî anîn.
Maldaran mal kirî.

Her wiha dibe ku bi riya tewanga qertafên nebinavkirî jî mêjer bê nîşandan.

Yekjimar:

Hevalekî got.
Birayekî ew anî.
Xwişkekê ez dîtîm.
Gundekî dikire.

Pirjimar:

Hevalinan ew bir.
Li gundinan dar pir in.
Şivanan pez bire çolê.

Mêjera navdêrên xwerû

Ji bilî vê di kurmançî de navdêr dema neyên tewandin an jî veqetandekê negirin, mêjera wan bi alîkariya lêkerê tê nîşandan. Navdêrên ku pirjimar in qertafên pirjimariyê digirin, lêkerên yekjimar jî qertafên yekjimariyê digirin.

Yekjimar

Şivên berxik anî.
 Bavo bizinek kiriye.
 Zozanê sêv xwar.
 Apo dar çand.

Pirjimar

Şivên berxik anîn.
 Bavo çar bizin kirîne.
 Zozanê sêv xwarin.
 Apo dar çandin.

Mêjera navdêrên nebinavkirî bi alîkariya qertafên nenasiyê “-ek” û “-in” pêk tê.

Yekjimar

Kevirek avêt.
 Darek çand.

Pirjimar

Kevirin avêtin.
 Darin çandin.

Di mêjera navdêrên xwerû de alozî

Mêjera navdêrên xwerû, heta ku ew di nava hevokê de neyên bikaranîn, diyar nabe, ji ber vê yekê jî hin caran astengî derdikevin pêşberî mirov. Bo nimûne, Firat Cewerî ji ber vê yekê nekariye pirtûka John Steinberk a bi navê “*Of Men and Mice (Fareler ve İnsanlar)*” li gorî awayê resen bi pirjimarî wergerîne, lewre jî wekî “*Mişk û Mirov*” wergerandiye. Belkî mirov bi awayê “*A Mişk û Mirovan*” wergerîne, pirsgirêk çareser dibe. Lê her kêşeya ku ev rewş wê derdixe, wiha bi hêsanî çareser nabe.

Pirsgirêka sereke dema ku ev rewş û rêgeza ergatîvî digihêje hev pêk tê. Her wekî me di beşa ergatîviyê de jî diyar kir, di hin devokan de ergatîvî têk çûye, her tişt tevlihev bûye, lewre jî li şûna “*Min sêv xwarin*”, bi awayekî şaş “*Min sêvan xwar*”, tê gotin.

Kesên ku bi van devokan xeber didin, pirî caran bi devoka xwe dinivîsin jî. Ji ber ku di van devokan de ergatîviya kurmancî têk çûye û lêker her tim li gorî kirde tê kişandin, di demên borî de gava ku kirde yekjimar be, bêtî ku guh bidin mêjera bireserê, lêkerê jî dîkin yekjimar. Bi vepêçan dema ku kirde pirjimar be dîsa bêtî ku guh bidin mêjera bireserê lêkerê dîkin pirjimar.

Ji bo zelalbûna mijarê pêwîst e em çend mînakên şaş bidin û piştî jî rastiya wan.

Mînak:

Apê min û bavê min dersdariya medresên dînî dikirin...

Divê lêker li gorî bireserê bê kişandin, li vir bireser “dersdarî” ye û yekjimar e, lê xwediyê hevokê lêker li gorî kirde (apê min û bavê min) kişandiye.

Awayê rast:

*Apê min û bavê min dersdariya medreseyan dîni **dikir**.*

Di dersan de Nûbara Ahmedê Xanî jî ligel hin kitêbên Kurdî dihatin xwendin.

Li vir jî nivîskar bi şaşî li şûna “Nûbara Ahmedê Xanî”, “hin kitêbên Kurdî” wekî bireser dîtiye, lê bireserê “Nûbara Ahmedê Xanî” ye, diviya lêker li gorî wê bihata kişandin.

Lewre jî hevok divê wiha be:

*Di dersan de Nûbara Ehmedê Xanî jî ligel hin kitêbên kurdî **dihat** xwendin.*

*Berpirsyarên Komeleya Nivîskarên Kurd li Swêdê daxwaz ji min **kirin** ku ez beşdarî semînereke li ser Ahmedê Xanî bim...*

Di vê hevokê de jî bireser daxwaz e û ew jî yekjimar e, lewre jî divê lêker yekjimar be, ango divê hevok wiha be:

*Berpirsyarên Komeleya Nivîskarên Kurd li Swêdê daxwaz ji min **kir** ku ez beşdarî semînereke li ser Ehmedê Xanî bibim...*

Min hemû eserên ku li ser Mem û Zînê û Ahmedî Xanî rawestiyane xistiye nav wan.

Li vir jî bireser (eserên li ser Mem û Zînê û Ehmedê Xanî) pirjimar e, lewre jî divê lêker pirjimar be û awayê rast ê hevokê ev e:

*Min hemû eserên ku li ser Mem û Zînê û Ehmedî Xanî rawestiyane **xistine** nav wan.*

*Eyşe Şanê ji malbata xwe rexneyên tund **dîtiye**.*

Di vê hevokê de bireser (rexneyên tund) pirjimar e, lewre jî divê lêker pirjimar be.

*Eyşe Şanê ji malbata xwe rexneyên tund **dîtine**.*

*Kurdan dengê xwe bilind **kirine**.*

Her wiha di vê hevokê de jî tiştê ku hatiye bilindkirin ango bireser “*deng*” e, ew jî yekjimar e, ji ber vê yekê pêwîst e, lêker jî bibe yekjimar.

Kurdan dengê xwe bilind kiriye.

Ev hevokên şaş ji berhemên kesên pispore hatine wergirtin. Heta yek ji wan xwediyê berhemeke li ser zimanê kurdî ye. Ev jî nîşan dide ku aloziya di vî warî de aloziyeke cidî ye û divê mirov li ser vî tiştî serê xwe biêşîne.

Hêjayî gotinê ye ku zaravayê kirmancî (dimilî) xwediyê derfeteke baştir e. Lewre di vî zaravayê kurdî de navdêrên xwerû bi alîkariya qertafa “-î”yê tên pirjimarkirin. Bo nimûne heke hevokên,

Ehmedî sêv xwar.

Ehmedî sêv xwarin

Bi kirmancî dibin

Ehmedî say werd.

Ehmedî sayî werdî

Di devoka Rojhilat a zaravayê kurmançiya xwarê de pirjimariya hin bêjeyan bi bêjeya “*gel*” tê nimandin. Bi baweriya min kurmanç jî dikarin ji vê bêjeyê sûde wergirin û bi vî awayî dikarin navdêrên xwerû bikin pirjimar. Jixwe ev bêjeya “*gel*” bingeha xwe ji gelek kurmançî digire.

Di hin gotinan de bêjeya “*gel*”tê bikaranîn. Hin caran ji bo nîşandana navdêrekê bi gelemperî bêjeya pirjimarkirî tê îzafekirin. Her wekî “*apanê wî*”, “*xalanê te*”. Hinek caran li şûna “*xezûranê wî*”, “*xezûrgelanê wî*” tê gotin. Dîsa dema ku em dibêjin, “*gelî hevalan*”, “*gelî birayan*” em heman bêjeyê bi kar tînin.

Yekjimar

Pirjimar

mirov

mirovgel

dar

dargel

pirtûk

pirtûkgel

zarok

zarokgel

Mêjera navdêrên ku nayên hejmartin

Mêjera navdêrên ku nayê hejmartin, ji mêjera navdêrên ku tên hejmartin cudatir e. Ev cure navdêr tim yekjimar tên hesibandin.

Mînak:

Min taştê xwar.

Min goşt kirî.

Wî av vexwar.

Çay vexwar.

Ji van navdêran hinek jî tim pirjimar in. Mirov dikare di vî warî de “*simbêl*”an wekî mînak bide.

Mînak:

Mêrik simbêlên xwe badan.

Berber simbêlên min kur kirin.

Hinek caran jî pirjimariya wan navdêran bi alîkariya hevalnavên binavkirî tê kirin.

Mînak:

Min hinek goşt kirî.

Piçek av vexwar.

Hin caran jî bi alîkariya hin navgînan tên pîvan û hejmartin.

Mînak:

Min tasek av vexwar.

Çayger îskanek çay da wî.

Seyranê kîloyek goşt kirî.

Wan du kilo penêr kirin.

Di hin devokan de “-in” bi qertafên zayendê “-î” û “-ê” tên tewandin.

Mînak:

Avinê bide min.

Nanînî bikire.

Goştinî bixwe.

Penêrinî bîne.

Tirînî têxe selikê.

Li vir ji ber ku ev navdêr nayêne hejmartin, tewanga wan wisa tê tewandin. Her wekî jî mînakan diyar e, li şûna “*hinek goşt*”, “*hinek av*”, “*hinek nan*”; “*goştinî*”, “*avinê*”, “*nanînî*” hatiye gotin.

Navdêrên binavkirî û nebinavkirî

Di kurmancî de navdêrek dema bi tena serê xwe hate nivîsandin, binavkirî ango nas e.

Dema ku mirov bibêje.

Zilam hat.

Keçik çû.

Me lawik dît.

Her wiha jî dema em dibêjin;

Min lawik dît.

Darê pelên xwe weşandin.

Gul çilmisî.

Keçikê porê xwe da ber meqesê.

Navdêrên di van mînan de giş qala kes û tiştên nas û binavkirî dîkin.

Navdêrên binavkirî bi alîkariya qertafên nenasiyê “-ek” û “-in” tîn bidestxistin.

Ji van qertafan “-ek” her wekî diyar e ji cînavka nebinavkirî “yek” tî û navdêra yekjimar dike nebinavkirî.

Mînak:

Hevalek hat.

Mîn ji te re malek ava kir.

Bi ser xwarinê de tasek av vexwar.

Xwedê deriyek lê vekir.

Ew bi seriyek sîr nake.

Her wiha qertafa “-in” jî ji cînavka nebinavkirî hin tî û bêjeyên pirjimar û nenas nîşan dide.

Mînak:

Hevalin hatin.

Wî avin vexwar.

Me darin anîn.

Lêwik gulî kirîn.

Keçikê pirtûkî xwendin.

Gelempêrîkirina navdêran

Di kurmancî de navdêr tên gelempêrîkirin û bi vî awayî dibin nebinavkirî. Gelempêrîkirin bi vî rengî pêk tê; navdêr tê dubarekirin, gihaneka “û” dikeve navbera navdêra dubarî û tîpa “m” cihê tîpa yekemîn a bêjeya duyemîn digire.

Mînak: Tişt û mişt, kinc û minc, ser û mer, dest û mest, tilî û milî...

Digel vê rêbazê di hin bêjeyan de jî dîsa bêje tê dubarekirin, gihanek dikeve navbera wan û îcar tîpa navîn a bêjeya duyemîn bi “û”yê tê guhartin.

Mînak: Kes û kûs, naz û nûz, pars û pûrs....

Peywira navdêran

Di nava hevokê de navdêr bi karekî dadikeve, bi gotineke din peywirekê digire ser xwe, guherînên ku di wê de çêdibin jî li gorî peywira ku girtiye ser xwe pêk tîne. Di nava hevokên bi lêkerên gerguhêz de navdêrek an kirde ye, yan bireser e. Heke mirov bi awayekî din bibêje, yan karê ku tê kirin jî aliyê navdêrê ve tê kirin, yan jî ew kar li ser wê pêk tê. Bo nimûne dema em bibêjin “Zozanê sêv xwar” li vê derê du navdêr hene; navdêra serenav “Zozan” û navdêra hevenav “sêv” e. Di hevokê de “Zozan” kirde ye, lewre kar jî aliyê wê ve tê kirin, lê navdêra hevenav “sêv” bireser e, lewre ew kar tê serê wê, yanê tiştê ku tê xwarin “sêv” e.

Di hevokên bi lêkerên negerguhêz de navdêr dikare bibe hoker jî.

Qenco diçe Amedê.

Li vir Amed bûye hokera cih.

Gavan ji ber naxirê tê.

Li vir “naxir” bûye hokera cih.

Ji bo ku mirov di nava hevokê de kirdeyê bibîne, divê mirov jî lêkerê pirsên “kî/kê” û “çî”yekê bipirse, bersiva wê kirdeyê destnîşan dike.

Wekî mînak, di hevoka *"Bozên kevîr avêt"* de em dema bibêjin, *"Kê kevîr avêt?"* bersiva wê yekcar kirdeyê dide pêş, ew jî *"Bozan"* e. Ji bo diyarkirina kirdeya hevoka *"Azad nê (nanî) dixwe"* jî divê mirov ji lêkerê pîrsa *"kî nê dixwe"* bipirse, bersiva wê jî dîsa *"Azad"* e. Ji bo diyarkirina bireserê mirov divê pîrsên *"kî", "kê"* û *"çî"* arasteyî lêkerê bike. Dema ku mirov di hevoka *"Zînê av anî"* de pîrsa çî arasteyî lêkera anîn bike, bersiva wê bireser anga *"av"* xwe dide dest. Dema di cihê wê bireserê de, mirovek hebe, wê demê, pîrsa me dibe, *kî*, yanê dema hevoka me *"Zînê Azad anî"* be, pîrsa me jî dibe *"Zînê kî anî?"*, her wiha bersiva wê jî dîsa *"Azad"* e. Gava di hevokê de bireser tewandî be wekî, *"Zîn Zozanê tîne"*, wê demê pîrsa me jî dibe *"Zîn kê tîne?"* Her wekî tê dîtin, bersiva wê jî *"Zozan"* e.

Wekî encam, mirov dikare bi çend nimûneyan, dawî li vê mijarê bîne.

Zînê xanî malaşt. (Kê çî malaşt?)

Soro firaqan dişo. (Kî çî dişo?)

Mazlûm(i) doz bi pêş xist. (Kê çî bi pêş xist?)

Gundiyan dar çandin. (Kê çî çandin?)

Raveka navdêran

Di ravekê de navdêr hin caran raveker û hin caran jî raveber in.

Mînak:

Bavê Zînê...

Li vir *"Zîn"* raveker, *"bav"* raveber e, her du bi hev re raveka navdêran pêk tînin.

Destê birayê te...

Di vê ravekê de *"dest"* raveber, *"bira"* hem raveber, hem jî raveker e...

Gûzên dara apê Hesên...

Di vê ravekê de *"gûz"* raveber, *"dar"* hem raveker, hem raveber, *"ap"* hem raveker, hem raveber û *"Hesên"* jî raveker e.

Tewanga navdêran

Ji ber ku di mijara tewangê de bi awayekî gelemperî em li serê rawestiyên, em ê bi berfirehî mijarê hilnedin dest. Her wekî berê jî hate gotin, bi riya tewangê zayend û mêjera navdêrê tê nîşandan. Di hevokên bi lêkerên gerguhêz de di demên niha û bê de navdêrên bireser ditewin.

Mînak:

Gul avê vedixwe.

Zîn dê kincan bişo.

Di demên borî de kirde ditewe.

Gulê av vexwar.

Şivên pez anî.

Navdêrên ku li dûv daçekekê tên ditewin. Lê belê daçekên ku hokerên hevedudanî pêk tînin, navdêra piştî xwe natewînin. Her wekî “Azad bi lez û bez çû dibistanê.”

Gulan ji darê ket.

Zarokan li Bêrîvanê xist.

Hogir li hevalan temaşe dike.

Di ravekê de raveker ditewe.

Mînak:

guliyên darê

porê dayikê

berê êş (aşî)

xwişka birayekî

dara sêvê

bûka malekê

doza mirovan

mala hevalinan

Neyîniya navdêran

Di navdêran de neyînî bi alîkariya hokera “ne” tê nîşandan. Ew daçek bi tena serê xwe berî navdêrê tê nivîsandin.

Mamoste:

*Ez ne mamoste me.
Tu ne mamoste yî.
Ew ne mamoste ye.
Em ne mamoste ne.
Hûn ne mamoste ne.
Ew ne mamoste ne.*

Şagirt:

*Ez ne şagirt im.
Tu ne şagirt î.
Ew ne şagirt e.
Em ne şagirt in.
Hûn ne şagirt in.
Ew ne şagirt in.*

Her çi qas di hin devokan de piştî navdêran ‘*nîn*’ û ‘*nin*’ tê danîn û bi awayê “*Ez mamoste nîn im.*” neyînî tê kirin jî ew yek aloziyan pêk tîne, lewre “*nîn*” tê wateya nebûn û tunebûnê.

CÎNAVK

Her wekî ji wateya peyvê jî tê fêmkirin, cînavk di nav hevokê de cihê navdêran digirin, ji ber vê yekê jê re cînavk hatiye gotin. Di cînavkan de jî zayend, mêjer û tewang hene. Ji ber ku ew cihê navdêran digirin, taybetiyên navdêran derbasî wan jî dibin. Li gorî navdêrên ku cihê wan digirin, cînavk jî yan nêr an mê, an jî nêtar in. Her wiha li gorî navdêrên ku cihê xwe didinê, cînavk jî yekjimar an jî pirjimar in. Dîsa di nav hevokê de, cînavkek an kirde yan jî bireser e. Di ravekê de cînavkên tewandî raveker in, cînavkên xwerû jî raveber in. Taybetiyeke sereke ya cînavkan jî tewangbariya wan e. Piraniya cînavkan ditewin û bi vî awayî cihê navderên tewandî digirin.

Wekî têbîniyekê mirov dikare rewşa cînavka vegerok "xwe" destnîşan bike. Di kurmancî de ev cînavk ne guherbar e. Cînavka "xwe" tu qertafan nagire û tê de tu guhartin pêk nayên. Ev yek hin caran di warê wateyê de aloziyan derdixe holê.

Li gorî peywîrê cînavk

Di nava hevokê de cînavk carinan cihê kirde carinan jî cihê bireserê digire. Bo nimûne:

Di hevoka "*Min ew dît*" de "*min*" kirde, "*ew*" bireser e.

Di hevoka "*Ez wê dibînim*" de îcar, "*ez*" kirde û "*wê*" bireser e.

Di hevokên bi lêkerên negerguhêz de ji ber ku bireser nîn e, cînavk tim cihê kirdeyê digire.

Ew çû malê.

Ez ji gund hatim.

Hûn ketin.

Ev reviya.

Di ravekê de cînavk:

bavê min
diya te
apê wî
xwişka wan

Di van mînan de cînavk her tim raveker e.

eza porkur
ezê reben
ewê ehmeq
ewên qeşmer

Di van mînan de cînavk bûye raveber, lê ew giş mînakên awarte ne.

Li gorî zayendê cînavk

Cînavkên xwerû giş nêtar in, ji bo diyarkirina zayenda cînavkê divê bê tewandin, an jî veqetandekê bigire.

Ji cînavkên tewandî jî cînavkên kesên sêyemîn “wî” û “wê”, cînavkên şanîdanê “vî” û “vê”, cînavkên pirsyarî “kîjanî” û “kîjanê”, cînavkên nebinavkirî “yekî” û “yekê” bi zayend in, yên mayî nêtar in.

Nêr: *wî, vî, kîjanî, yekî...*

Mînak:

Wî ew xwest.
Kîjanî wisa got?
Yekî ev tişt anîn.

Mê: *wê, vê, kîjanê, yekê...*

Mînak:

Wê keçik bir.
Vê zarok anîn.
Kîjanê ew xwest?
Yekê ew tişt kir.

Li gorî mêjerê cînavk

Ji cînavkan hinek pirjimar, hinek jî yekjimar in. Hinek jî cihê her du mêjeran jî digirin. Bo nimûne, ji cînavkên kesane sê heb yekji-

mar, sê heb pirjimar in. Her wiha di nav cînavkên din de hinek yekjimar, hinek jî pirjimar in. Ji bo zelalkirina mijarê çend mînak:

Yekjimar: *Vî, vê, wî, wê, ez, tu, yek, yekî, yekê, kîjanê, kîjanî, kî, kê...*

Pirjimar: *Van, wan, em, hûn, hin, hinekan, çaran, çendan...*

Mêjera cînavkên “ev”, “ew” jî lêkerê tê fêmkirin.

Wî ew/ev bir.

Wî ew/ev birin.

Te ew/ev xwar.

Min ew/ev nexwarin.

Nîşe: *Ji lêkerên pirsyarî “kî” û “kê” di bingeha xwe de yekjimar in, ji bo nîşandana pirjimariyê ew tên dubarekirin.*

Mînak:

Kî hat? (yekjimar)

Kî û kî hatin? (pirjimar)

Kê got? (yekjimar)

Kê û kê got? (pirjimar)

Ji aliyê tewangê ve cînavk

Her wekî me li jor destnîşan kir, cînavk cureyekî bêjeyê yê guherbar û tewangbar e. Di hevokên bi lêkerên gerguhêz de cînavkên tewandî cihê navdêrên tewandî digirin. Her wekî me berê jî gotibû, navdêra ku piştî daçekê were ditewe, cînavka ku bikeve cihê wê navdêrê jî cînavkeke tewandî ye. Dîsa di ravekê de raveker her tim tewandî ye.

Xwerû: *Ez, tu, ew, ev, kî, kîjan, hinek, çend, yek...*

Tewandî: *Min, te, wî, wê, wan, van, kê, yekî/ê, çendan, çaran, hinekan...*

Piştî daçekê cînavk

Te li min nihêrî.

Ez bi te dizanim.

Me ji wan re got.

*Em bi wî re çûn.
Min ji wê re diyariyek stand.
Xezal ber bi wê ve meşiya.
Delîl bi ser wî de çû.*

Di ravekê de cînavk

*diya min
xelata we
hevala xwişka min
destê te
mamosteyê me
pênûsa wî
pirtûkên wê
gazinên wan*

Cureyên cînavkan

Pişti van agahiyên giştî, mirov dikare derbasî mijara, cureyên cînavkan bibe.

- 1- *Cînavkên kesane*
- 2- *Cînavkên şanîdanê*
- 3- *Cînavka vegerok*
- 4- *Cînavka qertafî*
- 5- *Cînavkên kesandinê*
- 6- *Cînavkên berbihevîn*
- 7- *Cînavkên lihevxiştî*
- 8- *Cînavkên nebinavkirî*
- 9- *Cînavkên xwedîtiyê*
- 10- *Cînavkên girêkî*
- 11- *Cînavkên jimarîn*
- 12- *Cînavkên pirsyarî*

Cînavkên kesane

Mijara herî berfireh, cînavkên kesane ye. Cînavkên kesane, di nav xwe de dibin çend bir. Pêşî mirov dikare cînavkên kesane bike du bir; “xwerû” û “tewandî”:

<i>Xwerû</i>	<i>Tewandî</i>
--------------	----------------

<i>ez</i>	<i>min</i>
<i>tu</i>	<i>te</i>
<i>ew</i>	<i>wî/wê</i>
<i>em</i>	<i>me</i>
<i>hûn</i>	<i>we</i>
<i>ew</i>	<i>wan</i>

Di nav van de “*ez*”, “*tu*”, “*ew*” cihê navdêrên xwerû yê yekjimar digirin, “*em*”, “*hûn*”, “*ew*” cihê navdêrên xwerû yê pirjimar digirin. Li aliyê din, cînavkên “*min*”, “*te*”, “*wî/wê*” cihê navdêrên tewandî yê yekjimar, “*me*”, “*we*”, “*wan*” jî cihê navdêrên tewandî yê pirjimar digirin.

Cînavkên xwerû cihê navdêrên xwerû digirin û li ser lêkerê bandora wan rasterast e. Lêker li gorî cînavkên xwerû tê kesandin. Kesandina cînavkên xwerû bi alîkariya cînavkên kesandinê “*im*”, “*i*”, “*e*” û “*in*” pêk tê.

Ez im.
Tu yî.
Ew e.
Em in.
Hûn in.
Ew in.

Her wekî me got, lêker tim di bin bandora cînavkên xwerû de ye. Dema ku cînavka xwerû kirde be lêker li gorî kirdeyê tê kişandin, dema ku bireser be, li gorî bireserê.

Di lêkerên negerguhêz de jî ber ku bireser nîn e, di hemû deman de kirde jî cînavkên xwerû pêk te.

Mînak:

Hatîn (dema niha)

Ez têm.
Tu têtî.
Ew tê.
Em tèn.
Hûn tèn.
Ew tèn.

Ketin (dema borî)

Ez ketim.

Tu ketî.

Ew ket.

Em ketin.

Ew ketin.

Di lêkerên gerguhêz de li gorî deman cihê cînavka xwerû diguhere, lê bandora wê ya li ser lêkerê naguhere.

Dîtin (dema niha)

Ez te dibînim.

Tu min dibînî.

Ew min dibîne.

Em wê dibînin.

Hûn me dibînin.

Ew wan dibînin.

Dîtin (dema borî)

Min tu dîtî.

Te ez dîtîm.

Me hûn dîtî.

We ew dît.

Wî ew dîtî.

Wan em dîtî.

Di cînavkên kesane de tewang

Her wekî me berê jî diyar kiribû cînavkên kesane du kom in, komek ji wan cihê navdêrên tewandî, komek jî cihê navdêrên xwerû digire. Rêgeza ku me di mijara tewangê û di destpêka mijara cînavkan de gotibû, ji bo cînavkên kesane jî pêk tê.

Mînak:

Elî şivên (şivani) nas nake.

Ew wî nas nake.

Şivan Zînê nas nake.

Ew wê nas nake.

Şivan gundiyan nas nake.

Ew wan nas nake.

Ger em demê biguhêrin, dê cihê navdêra tewandî û pê re jî cihê cînavka tewandî biguhere, ew ê jî li gorî wê rewşê teşeyê bigirin.

Bozên (Bozanî) şivan nas nekir

Wî ew nas nekir.

Bozên (Bozanî) şivan nas nekirin.

Wî ew nas nekirin.

Xezalê şivan nas nekir.

Wê ew nas nekir.

Xezalê şivan nas nekirin.

Wê ew nas nekirin.

Gundiyan qeraş nas nekir.

Wan ew nas nekir.

Di cînavkên kesane de zayend

Di zaravayê kurmançî de, di cînavkên kesane de zayend pir kêr bûye. Di kurmançî de roja îro di kesê yekjimar ê sêyemîn de bi tenê di cînavkên tewandî de zayend maye. Di zaravayê dimilkî de di cînavkên kesê sêyemîn ê yekjimar de hem di yên xwerû de hem jî di yên tewandî de zayend maye.

Di dimilkî de

O vano.

A vana.

Lê di kurmançî de her du gihîştine hev bûne:

Ew dibêje.

Şaneke dîrokî: Dema ku mirov bala xwe dide cînavkên kirmanckî "a" û "o" mirov dibêje qey cînavka kurmançî "ew" cînavkeke pêkhatî ye. Cînavka "ew" îro di hinek devokên kirmanckî de jî heye. Dibe ku di kurdî de ji bo nîşandana her du zayendan her du cînavk "a" û "o" anîbin ber hev û "ao" derketibe holê. Lê divê ez diyar bikim ku ev tenê pêşbîniyek e, ji bo peyîvandina vê pêşbîniyê lêkolînên qadî û hinek belgeyên kurdiya qedîm pêwîst in.

Di cînavkên kesê sêyem awayê tewandî de di kurmançî de zayend heye.

Mînak:

Wê got.

Wî ez dîtîm.

Wê baxçeyek ava kir.

Wî bostan av da.

Wê av vexwar.

Wî li televîzyonê temaşe kir.

Tiştêkî din î balkêş heye ku divê teqez bê gotin. Her wekî me di mijara tewangê de da zanîn, bi riya tewangê zayend û mêjera navdêr û cînavkê tê nîşandan. Lê dema ku mirov bala xwe bide koma cînavkên kesane, cînavkên koma duyemîn ji bilî cînavka kesê sêyemîn roleke wan a wisa nîn e. Her wiha bi awayê ku em dizanin têkiliyeke rasterast di navbera her du koman de jî xuya nake. Yanê tu têkiliyeke rasterast di navbera “ez” û “min”; “tu” û “te”; “em” û “me”; “hûn” û “we” de nîn e. Lê digel vê yekê jî cînavkên koma duyemîn cihê navdêrên tewandî digirin.

Berî ku ez dawî li vê mijarê bînim, min divê li ser forma kevn a van cînavkan hin tiştan bibêjim. Di hin çavkaniyên kevn de û di hin hevokan de cînavkên kesane bi rengên cur bi cur derdikevin pêşberî mirov. Bo nimûne; di pirtûka D.N: Mackenzie “*Kurdish Dialect Studies-I*” de bi vî rengî derdikevin pêşberî mirov:

<i>Koma yekem</i>	<i>Koma duyem</i>
<i>ez</i>	<i>(e)min</i>
<i>etû</i>	<i>(e)te</i>
<i>ew</i>	<i>(e)wî</i>
<i>em(a)</i>	<i>(e)me</i>
<i>engo/hing</i>	<i>(engo), we, hewe</i>
<i>ew(an)</i>	<i>(e)wan</i>

Awayê ku me li jor da, êdî renekî standart di zimanê nivîskî de girtiye. Dibe ku hinek ji wan bi me hinekan xweş bîn, ji bo yek-girtina kurmancî divê em dev ji hin tiştên xwe yên “*xweşik*” jî berdin.

Cînavkên şanîdanê

Ev cure cînavk, tişteki nîşanî mirov didin. Wate, ev cînavk dûr û nêzîkiya tişteki diyar dikin. Balkêş e, di kurmancî de, cînavkên şanîdanê yên bi “v”yê cihê nêzîk, ên bi “w”yê jî tiştê li dûr pêşberî mirov dikin. Cînavkên şanîdanê mîna yên kesane du cure ne; yên “xwerû” yên “tewandî”. Her wiha cînavkên şanîdanê hinek “nêr” in, hinek “mê” ne, hinek “pirjimar” û hinek jî “yekjimar” in.

Cînavkên şanîdanê yên xwerû

Ev cînavkên xwerû yên şanîdanê du heb in, her wekî li jor jî hate gotin, tiştê ku tê şanîdan li gorî dûrî û nêzîkiyê ji hev cuda dikin. Cînavka ku dikeve dewsa tiştê nêzîk “ev” e, ya ku tiştê dûr dinimîne jî, “ew” e.

Cînavkên xwerû ji hêla zayendê ve nêtar in, yekjimarî û pirjimarîya wan ji cînavkên kesandinê diyar dibe.

Dema mirov bibêje: “Ev baş e.” tê zanîn ku ev tişt, yekjimar û nêzîk e.

Dema yek bibêje: “Ev baş in.” wê çaxê tiştên ku tên şanîdan nêzîk e, lê pirjimar e.

Mînak:

Nêzîk (yekjimar) *Nêzîk* (Pirjimar)

Ev hat. *Ev hatin.*

Ev kî ye? *Ev kî ne?*

Ev li wî dixê. *Ev li wî dixin.*

Dûr (Yekjimar) *Dûr* (Pirjimar)

Ew hat. *Ew hatin.*

Mîn ew anî. *Mîn ew anîn.*

Cînavk şanîdanê yên tewandî

Her wekî ku berê jî hatibû gotin, cînavkên şanîdanê tewangbar in û wekî navdêran ditewin. Li vir cînavkên me yên şanîdanê “ev” û “ew” jî ditewin û li gorî zayend û mêjera xwe hin qertafan digirin.

ev evî (nêr/nêzîk) evê (mê/nêzîk) evan (pirjimar/nêzîk)

ew ewî (nêr/dûr) ewê (mê/dûr) ewan (pirjimar/dûr)

Piştire jî “e”ya destpêka wan ketiye, ev bûye; “vî”, “vê”, “van” û ew jî bûye “wî”, “wê”, “wan”.

Mînak:

Nêzîk

Dûr

Vî mala xwe bar kir.

Wî ji min re got.

Vê trimpêl ajot.

Wê pirtûk xwendin.

Van ji me re stranek got.

Wan karê xwe nekir

Li gorî zayendê cînavkên şanîdanê

Nêr: vî, wî

Mê: vê, wê

Li gorî mêjerê cînavkên şanîdanê

Yekjimar: vî, wî, vê, wê

Pirjimar: van, wan

Di cînavkên şanîdanê de bêjeyek heye ku wateya şanîdanê xurt dike. Ev bêje hem tê dawîya cînavkên şanîdanê hem jî tê dawîya rengdêrên şanîdanê.

Mînak:

Ev ê han dibêje.

Ew ê han diçe.

Vê ya han ez şandim.

Wê ya han dît.

Vî yê han xwest.

Wî yê han got.

Ev ên han dixwazin.

Ew ên han diçin.

Van ên han anî.

Wan ên han kir.

Di cînavkên şanîdanê yê xwerû de jî xalek heye ku divê em li serê rawestin. Dema ku mirov bala xwe dide zimanê devkî mirov dibîne ku li dawîya cînavkên xwerû yê şanîdanê, ev û ew /e/yek an jî “a”yek heye. Ango di zimanê devkî de “eve” û “ewe” yan jî “eva” û “ewa” tê gotin. Ev deng “e/a” dema ku cînavkên şanîdanê

yên xwerû dibin rengdêr bi navdêrê ve dibin. Her wekî “*ev mirove/a*”, “*ev gunde/a*”, lê ev deng ji aliyê peywirê ve tiştekî li cînavkê zêde nake, ji gelek devokan jî veder bûye, lewre di zimanê nivîskî de cih negirtiye.

Cînavka vegek

Di tirkî de jê re “*dönüşlü zamir*”, di xebatên bi îngilîzî de jê re “*reflexive*” û di hinek xebatên bi kurdî de jî “*cînavka vegek*” hatiye bikaranîn. Ji ber vê yekê em ê jî bi vî rengî bi nav bikin.

Cînavka “*xwe*” ji aliyê zayendê ve nêtar e, hem cihê navdêrên mê hem jî yên nêr digire. Her wiha ji aliyê mêjerê ve jî ew cînavkeke bêlayan e. Yanê ew hem cihê navdêrên yekjimar hem jî cihê navdêrên pirjimar digire.

Pêwîst e ku mirov hinekî jî li ser peywira vê cînavkê raweste. Di hevokê de heke, kirde û bireser heman kes be, di cihê bireserê de “*xwe*” tê bikaranîn. Heke kesê ku bipeyive û kesê ku qalê tê kirin ango kirde û bireser (subje û obje) heman kes bin, hingî “*xwe*” cihê bireserê digire.

Gava karê ku yek dike li wî/wê vegere “*xwe*” tê bikaranîn. Dema yek li awênayê dinihêre, dibêje: “*Ez xwe dibînim*” nikare bibêje; “*Ez min dibînim*.” Dîsa mirov nikare bibêje, “*Wî ew dît*.” lewre heke wisa bê gotin, dê tevlihevî çêbibe, dê hinek bibêjin ka wî yekî/e din ditiye, lewre jî divê bibêje, “*Wî xwe dît*.” Her wiha dema ku bireser bi awayekî têkildarî kirdeyê be, ew têkilî jî bi riya cînavka “*xwe*” tê nîşandan, li wê derê “*xwe*” dibe raveker.

Mînak:

Zozanê birayê xwe dît.

Kevok bi hevala xwe re çû bajêr.

Delîl li xwişka xwe nêrî.

Dewletê kevîr li gûzeka xwe xist.

Di hevokên ku bi lêkerên negerguhêz tene sazkin de cînavka “*xwe*” bi alîkariya daçekan, wateya kirdeyê xurt dike. Her wiha di ravekê de jî cînavka “*xwe*” her tim raveker e.

Hatin:

Ez bi xwe hatim.

Tu bi xwe hatî.

Ew bi xwe hat.

Gotin:

Me bi xwe got.

We bi xwe got.

Wan bi xwe got.

Di ravekê de cînavka “xwe”

Wê diya xwe dît.

Wî xalê xwe nas nekir.

Ew ne li ser hemdê xwe bû.

Hin aloziyên cînavka vegerok

Her wekî tê zanîn bi riya tewangê jî em zayend û mêjera navdêran dinasin. Cînavka vegerok “xwe” di vî warî de ji cînavkên din vediqete, ji ber ku cînavka “xwe” cînavkeke nêtar e. Ew tu qertafên mêjer, zayend û kesandinê nagire. Ligel vê yekê jî ev cînavk hem cihê navdêra nêr, hem jî cihê navdêra mê digire. Her wiha ew hem dikeve cihê navdêra yekjimar, hem jî dikeve cihê navdêra pirjimar.

Mînak:

Wê di awênayê de li xwe temaşe kir.

Wî di awênayê de li xwe temaşe kir.

Wan di awênayê de li xwe temaşe kir.

Her wekî ji mînakan jî diyar dibe, di van hevokan de reng û dirûvê cînavka “xwe” qet naguhêre, her tim wekî xwe dimîne. Li aliyê din cînavka “xwe” cihê navdêrên xwerû û tewandî jî bi heman awayî digire.

Mînak (tewandî):

Ez xwe dibînim.

Tu xwe dibînî.

Ew xwe dibîne.

Em xwe dibînin.
Hûn xwe dibînin.
Ew xwe dibînin.

Her wekî ji mînakan diyar e, cînavka “xwe” li vir cihê navdêreke tewandî girtiye, lê tu guhartin tê de çênebûye.

Mînak (xwerû):

Min xwe dît.
Te xwe dît.
Wî/wê xwe dît.
Me xwe dît.
We xwe dît.
Wan xwe dît.

Ji mînakan jî tê fêmkirin ku cînavka “xwe” jî aliyê mêjerê ve her tim yekjimar e. Li gorî rêz û rêzika ergatîviyê, di demên borî de lêker dikeve bin bandora bireserê (objeyê). Li vir jî lêker li gorî cînavka “xwe” hatiye kişandin, lewre jî her tim yekjimar maye. Heke li şûna cînavka “xwe” navdêr an jî cînavkeke din hebûya, dê lêker li gorî hejmara wê bihata guhartin.

Mînak:

Min du sêv xwarin.
Te sêvek xwar.

Cînavka xwe û xwedîtî

Di kurmancî de xwedîtî jî bi alîkariya veqetandek û cînavkan pêk tê.

Mînak: *ê min, ê te, ê wî/wê, ê me, ê we, ê wan, a min, a te, a wî/wê, a me, a we, a wan, ên min, ên te, ên wî/wê, ên me, ên we, ên wan...* Ji bilî van cînavkên kesane û şanîdanê, bi cînavka “xwe” xwedîtî jî tê destnîşankirin.

Mînak: *ê xwe, a xwe, ên xwe...*

Di dema xwedîtîyê de ev nêtarbûna cînavka “xwe” bi xwe re hinek aloziyan tîne. Nemaze di devoka Semsûr, Meletî û Efrînê de cînavka “xwe” di şûna kesên sêyemîn de jî tê bikaranîn.

Nimûne:

Navê xwe çi ye?

Bavê xwe kî ye?

Navê bavê xwe çi ye?

Pirtûkê rengê xwe sor e.

Ji bo ku rista vê cînavkê baştir bê famkirin, divê em hinekî li ser xeletiyêke ku li herêmine Kurdistanê tê kirin, rawestin. Di kurmançiya derdora Semsûr û Meletiyê de mirov dibîne ku cînavka “xwe” di cihê cînavkên wî/wê de jî tê bikaranîn. Wekî mînak li wan herêman yek dikare bibêje; “Navê xwe çi ye?”. Xuya ye ku ew bikaranîn ne di cih de ye. Dema ku mirov pîrsa “kê” arasteyî lêkerê bike, bersiv dê vê çewtiyê bide dest. Gava em bipirsin; “Navê kê çi ye?” dê bersiv “wî/wê” be. Me divê bi straneke gelêrî ya ji herêma Semsûrê vê çewtiyê nîşan bidin.

Lo lo berxê bar e

Miyê berx e, bizinê kar e

Karî ku tu dikî ne tu kar e

Pêşî şîrîn e, paşîya xwe tim zirar e.

Di vê mînakê de jî xeletî diyar e. Li vir “xwe” cihê kar digire, kar bi kirde re ne heman kes e, lewre jî divê di cihê “xwe” de “wî” bihata bikaranîn.

Xwezî aloziya ku ev cînavk derdixe holê, bi şaşîya li jorê bişînkorkirî bûya, lê mixabin ne wisa ye. Hin mînak hene ku bi rastî jî mirov nikare ji navê derkeve.

Nimûne: *Bager û bavê xwe çûn bajêr.*

Heke mirov ji aliyê watenasiyê ve li vê hevokê binêre, dikare bibêje ku gelo ev hevok çendî di cihê xwe de ye? Aya dibe ku em bibêjin, “Bager û bavê wî çûn bajêr”? Cînavka “xwe” di zaravayê kirmanckî (dimilkî) de jî nêtar e, lewre di hin devokên kirmanckî de jî ev alozî heye. Li şûna ku “Nameyê aye çik o?”, “Nameyê êy çik o?”, “Nameyê xo çik o?” tê gotin. Lê di zaravayê kurmançiya jêrîn (sorani) de rewş cuda ye. Ji ber ku cînavka “xwe” jî wekî navdêran cînavkên qertafî yên xwedîtiyê “-m”, “-l”, “-y”, “-man”, “-tan”, “-yan” digire. Ev paşgir di farisî de jî hene, bi tenê li şûna

“-y” û “-yan” a soranî “-ş” û “-şan” hene. Wate di soranî û farisî de xwedî bi alîkariya van paşgiran pêk tê. Mînak Soranî: “*destim, destit, destî, destiman, desttan, destiyan*.” Ev paşgir têne dawîya cînavka “*xwe*” û xwedîtîyê nîşan didin.

Mînak: xom , xot, xoy, xoman, xotan, xoyan

Hevokên ku di zaravayên Bakur de aloziyê derdixin, di soranî de bi vî rengî ne:

Nawî xoy çî ye? Bawkî xoy kam e? Nawî bawkî xoy çî ye? Pirtûk rengî (xoy) sor e.

Wekî encam em dikarin bibêjin ku nêtarbûna cînavka “*xwe*” di zaravayên Bakur ên kurdî de bi *xwe* re hinek aloziyan tîne. Ji ber ku cînavka “*xwe*” natewe, di demên borî de mirov nikare zayend û mêjera bireseran bi cînavka “*xwe*” nîşan bide. Her wiha di dema xwedîtîyê de jî, ji ber ku cînavka “*xwe*” qertafên xwedîtîyê nagire, hin caran mirov nikare pê kesên sêyem nîşan bide. Lewma jî di hevoka “*Bager û bavê xwe çûn bajêr*.” de kirde nikare bandorê li cînavka “*xwe*” bike.

Heke mirov hevokê bike “*Bager û bavê wî çûn bajêr*.” îcar wate tam cihê *xwe* nagire. Heke navdêr û cînavkên kurmancî jî wekî soranî û zimanê farisî qertafên wê yên xwedîtîyê hebûna, dê ev pirs-girêk derneketana, lê mixabin zaravayên Bakur ên kurdî ji vê derfetê bêpar in.

Cînavka qertafî

Ev cînavk cihê kesên sêyemîn ên yekjimar “*wî/wê*” digire. Taybetiya vê cînavkê ev e ku wekî qertaf bi dawîya lêkeran ve dibe û cihê kesên sêyemîn ê yekjimar digire. Ev cînavk ji aliyê zayendê ve nêtar e. Li şûna ku yek bibêje, “*Min gote wî/wê*”, dibêje, “*Min gotê*.” Ev cînavk jî bi tenê cihê navdêrên tewandî digire û di dema gotûbêjê de ji bo kurtkirina axaftinê tê bikaranîn. Lê belê ji bo ku cînavk cihê navdêrê bigire divê di navbera navdêr û cînavkê de peyveke din nîn be.

Di pirtûka Qanatê Kurdo de ev wekî “*cînavka kurtkirî*” hatiye navandin. Li ser bingeha vê cînavkê jî mirov dikare çend tiştan

bibêje. Celadet Bedirxan ev cînavk di nav cînavkên bireser de nîşan daye. Der barê binyata wê de tiştek negotiye, lê dibe ku ji qertafa tewandinê ya zayenda mê jî hatibe, lewre ew “-ê”ya “ewê” bi xwe jî qertafa tewangê ya zayenda navdêrên mê ye.

Mînak:

<i>Min tasek av daye wî/wê.</i>	<i>Min dayê.</i>
<i>Ez dibêjime wî/wê.</i>	<i>Ez dibêjimê.</i>
<i>Min şande gund.</i>	<i>Min şandê.</i>
<i>Ez difîroşime wî/wê.</i>	<i>Ez difîroşimê.</i>
<i>Ew çû Amedê.</i>	<i>Ew çûyê.</i>

Her wekî ji mînakan jî diyar e, cînavka qertafî her tim cihê bireserê digire, tu caran cihê kirdeyê nagire. Lê ew bi hêsanî dikare cihê hokera cih bigire. Her wekî di mînaka “*Ez çûmê*” de jî diyar e.

Ew hate malê?
Hatê.
Wî nan xiste tûr?
Belê, nan xistê.

Lê divê di navbera hokera cih û lêkerê de daçek nîn be. Heke daçek hebe, ew cînavk rola xwe nalîze.

Cînavkên kesandinê

Li gorî hinek zimanzanan, ew jî lêkera bûn tên. Celadet Bedirxan, wan wekî lêkera “*bûn*” bi nav dike, Fêrgîn Melîk, navê “*cînavkên paşgînkirî*” li wan kiriye. Hindek kes jî navê “*parkîtên kesandinê*” li wan dikin. Murad Ciwan ew di nav “*cînavkên kesane*” de hesibandine. Di farisî de ji van cînavkan re “*şînase*” tê gotin. Peyva “*şînase*” rayeka dema niha lêkera “*şînaxten*” ango “*naskirin*”ê hatiye bidestxistin.

Lê bi baweriya min ew her çi qas di nîşandana rewşa mirov û nasandina kesan de ango di hevokên navdêrî de lêkera “*bûn*”ê di nava xwe de dihevinin jî, jî lêkera “*bûn*” cudatir in. Ev yek di hevokên lêkerî û demên borî yên hevokên navdêrî de xwe bi awayekî zelal nîşan dide.

Mînak:

Ez baş im.
Tu baş î.
Ew baş e.
Em baş in.
Hûn baş in.
Ew baş in.

Li vir cînavkên kesandinê lêkera “bûn” jî di nava xwe de di-hewînin.

Lê di dem û raweyên din de lêkera bûn, bi awayekî xwe nîşan dide.

Mînak:

<i>Ez baş bim</i>	<i>Ez dê baş bim.</i>	<i>Ez baş bûm.</i>
<i>Tu baş bî.</i>	<i>Tu yê baş bî.</i>	<i>Tu baş bûyî.</i>
<i>Ew baş be.</i>	<i>Ew ê baş be.</i>	<i>Ew baş bû.</i>
<i>Em baş bin.</i>	<i>Em ê baş bin.</i>	<i>Ew baş bûn.</i>

Di hevokên lêkerî de bêyî lêkera “bûn” jî li dawiya lêkeran cih digirin.

Ez diçim.
Tu diçî.
Ew diçe.
Em diçin
Hûn diçin
Ew diçin.

Ev cure cînavk, wekî paşgir bi dawiya lêkeran ve dibin. Cînavkên kesandinê bi lêkeran ve dibin, lê ji navdêr û rengdêran cuda tên nivîsandin.

Bo nimûne:

ez im
tu yî
ew e
em in
hûn in
ew in

Dema ku ev cînavk bi navdêran an jî rengdêran re tîbikaranîn, du dirûvên ji hev cuda digirin; heke navdêr/rengdêrên ku berî wan tîb, bi dengdarê biqedin vî dirûvî digirin:

Ez mirov im.

Tu mirov î.

Ew mirov e.

Em mirov in.

Hûn mirov in.

Ew mirov in.

Dema navdêr/rengdêr bi dengdêrê biqedin, wê demê teşeyê wan cînavkan jî diguhere. Wekî mînak; dema ew li pey rengdêra “bajari” bî, dirûvê wan wiha dibe.

Ez bajarî me.

Tu bajarî yî.

Ew bajarî ye.

Em bajarî ne.

Hûn bajarî ne.

Ew bajarî ne.

Pîştî lêkeran dirûvê cînavkên kesandinê wiha ye:

Ez diçim.

Tu diçî.

Ew diçe.

Em diçin.

Hûn diçin.

Ew diçin.

Li vir xaleke girîng heye. Her wekî berê jî hatibû daxuyandin, cînavk jî li gorî peywira ku digire ser xwe, diguhere. Li hin cihan cînavkên xwerû kirde ne, li hin cihan jî bireser in. Cînavkên kesandinê her tim li gorî cînavkên xwerû tîbikaranîn; heke kirde ji cînavkên xwerû be, lêker li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê digire, heke bireser be, îcar cînavkên kesandinê li gorî bireserê tîbikar dawiya lêkeran.

Wekî mînak:

Ez nên dixwîm.

Tu nên dixwî

Ew nên dixwe.

Em nên dixwîn.

Hûn nên dixwîn.

Ew nên dixwîn.

Di mînakên li jor de cînavkên xwerû kirde ne, bireser navdêrek e. Lê dema ku ew kom cînavk bibe bireser, îcar cînavkên kesandinê bi bireseran re lihevkişî ne.

Bo nimûne:

Te ez birîm.

Min tu birî.

Wî ew bir.

Te em birin.

Min hûn birin.

Wê ew birin.

Li hin herêman lêkerên kesê sêyemîn wekî kesê duyemîn tên kişandin. Yanê li cihê ku bibêjin: "*Ew diçe*", dibêjin "*Ew diçî*". Heke mirov bi awayekî din bibêje; li nik kesê sêyemîn "*ew*" cînavka kesandinê ya kesê duyemîn "*-î*" tê bikaranîn.

Her wiha li hin herêman jî berevajî vê yekê, digel cînavka kesane ya kesê duyemîn cînavka "*tu*", cînavka kesandinê ya kesê sêyemîn "*-e*" tê bikaranîn. Yanê "*Tu dibîne!*", "*Tu diçe!*", tê gotin.

Ew her du form jî xelet in. Xeletiyên bi vî rengî divê bi tu awayî wekî tişteki rewa neyên pejirandin, lewre ew rêzikên zimên têk dibin û dibin sedema tevliheviyên mezin.

Xaleke din jî wekî "*-î*" bikaranîna cînavka kesandinê ya kesê sêyemîn e. Xuya ye ku ev form di kurmanciya berê de hebûye û niha jî di hinek devokan de tê bikaranîn. Ji ber ku ev form tu alozî û tevliheviyan di zimên de pêk nayîne, hêdî hêdî dikeve zimanê nivîskî jî. Lê zehmet e ku piştî vê demê cihê xwe di zimanê nivîskî de bigire. Di dîwanên wêjekarên klasîk ên kurd de ev form bi xurtî

hatiye bikaranîn. Em dişên ji Dîwana Melayê Cizîrî çend beytan wekî mînak pêşkêş bikin:

*Yar divê hakim **bitin** qewlê reqîban guh **nedit**
Şahê milkê dilberê dê fa'ilek muxtar **bit***

*Mehbûb bi dil **bit** me bi efraz çî hacet
'Enqa bi xwe **bêtin** fir û perwaz çî hacet*

Dema ku mirov bala xwe dide cînavkên kesandinê yên hin zimanên din mirov dibîne ku ji bo her kesî cînavkek heye. Mirov dikare di vî warî de farisî wekî nimûne bide. Lê mixabin di kurdî de her sê cînavkên kesandinê yên pirjimar yek in. Ev yek kurmançî di warê hêza derbirinê de qels dike. Ji ber vê rewşê mirov ji bêgavî ligel cînavkên kesandinê, cînavkên kesane jî bi kar bîne. Lê belê di hin devokên kurmançî de cînavka kesandinê ya kesê yekem ê/ pirjimar “în” e. Li şûna “*Em baş in.*”, di van devokan de “*Em baş in.*” tê gotin. Ev form di klasîkên kurdî de jî heye. Bo nimûne Ehmedê Xanî di şahkara xwe ya bi nav û deng “*Mem û Zîn*”ê de wiha gotiye:

*Malûmê te bû ku **em** nezan **in**
Qedrê wî emanetî nizan**in** (r.154)*

*Xeffar e ku **em** kir**in** gunehkar (r.156)*

*Sed merte gerçî **em** xirab **in**
Emma ji te naumîdi nab**in** (r.150)*

Di soranî de jî cînavka kesandinê ya kesê sêyem ê/a pirjimar “în” e. Ez nizanim ka çima Celadet Bedirxan tevî ku ev form li herêma Cizîrê heye jî, ew tercîh nekiriye?

Wekî encam em dikarin bibêjin ku di kurmançî de heke bêtî cînavka kesane were bikaranîn, cînavka kesandinê “în” bi tenê cihê kesê sêyemîn ê/ pirjimar digire. Her wekî lêkerên “*hatin*”, “*gotin*”, “*çûn*”, “*birin*” wateya kesê sêyemîn ê/a pirjimar didin.

Cînavkên berbihevîn

Ev cure cînavk du heb in: “*hev*” û “*êk*”. Cînavka “*êk*” bi tenê li herêmên Behdînan û Hekarî tê bikaranîn. Li herêmên din “*hev*” tê

bikaranîn. Ev cure cînavk têkilî û danûstandina piralî dinimîne. Her wekî çawa ku cînavka “-ê” bi tenê kesê yekjimar dinimîne, bi tu awayî nikare kesên pirjimar binimîne, ew jî nikare kesê yekjimar binimîne. Wate, gava ku yekî got: “*Em birayên hev in*” an jî got: “*Em birayên êk in*”, tê zanîn ku li holê jî yekî zêdetir kes hene û ev cînavk têkiliya van kesan rave dike.

Li vê derê pêwîst e ku mirov çend têbîniyan li ser binyata wan cînavkan bibêje. Ji wan cînavkan “*êk*” her wekî diyar e, ji hejmara “*yek*” hatiye. Di nava hevokê de ew bi awayê “*êk û du*”, “*êk û din*” û “*êk û di*” jî derdikeve pêşberî mirov. Diyar e ku ew peyvên “*du*”, “*din*”, “*di*” jî têkildarî hejmara “*du*” ne. Li gorî daxuyandina Celadet Bedirxan cînavka “*hev*” jî ji hejmara “*jew*”, “*yew*” a kirmanckî (dimilî) hatiye. Lê belê dema ku mirov bala xwe dide zimanê farisî mirov rastî bêjeya “*hem / hem digêr*” tê ku heman wateya “*hev / hev û du*” yê dide. Lewma jî mirov dikare bibêje ku her du peyv têkildarî hev in. Her wiha di farisî de cînavka “*yek digêr*” jî heye di zimanên din de jî ev cînavk beranberî heman hejmaran hatiye bikaranîn. Di îngilîzî de “*each-other*” jî di wateya “*êk û du*” de ye.

Mînak:

*Me li hev nihêrî, lê me **hev û din** nas nekir.*

*Em pismamên **êk û du** ne.*

*Ew birayên **hev in**.*

*Van li **hev û du** xistiye.*

*Ew bi **hev û din** re çûne malê.*

*Kes li rewşa **hev** napirse.*

*Em xwişk û birayên **êk in**.*

*Em bi **hev du** re mezin bûn.*

Her çi qas di bîngeha vê cînavkê de cînavka hevedudanî “*hev û du*”, “*êk û du*” hebe jî, êdî “*hev*” û “*êk*” bi serê xwe têrî derbirîna wateya giştî dikin, lewre jî êdî bi tena serê xwe têne bikaranîn.

Mînak:

*We kengê **hev** nas kir?*

*Em kurapên **êk in**.*

Hûn xizmên hev in.
Malên we nêzî hev in?
Bi hev re mezin bûne.
Ew xwişk û birayên hev in.

Cînavkên lihevxiştî

Ev cure cînavk, cînavkên hevedudanî ne û ji du hêmanan pêk hatine. Ji bo ku mirov vê mijarê zelal bike, pêwîst e mirov hinek agahiyan li ser daçekan bide. Daçek ew tişt in ku di nav hevokê de bi serê xwe tu wateyê nadin, lê hevokê ji hin aliyan ve sergihayî dikin ango pozîsyona bêjeyan diyar dikin.

Di kurdî de daçekên bingehîn ev in: "li", "ji", "di", "bi". Hinek ji wan daçekan bi paşdaçek in, wekî "bi... re", "ji... re", "bi...ve", "ji...ve" û "di ... de", "di ... re"... Pêşdaçeka "di" ji bilî hinek lêkerên biwêjî bêtir paşdaçek nayê bikaranîn, lê yên din bêtir pêşdaçek jî dibin.

Ev daçek bi du cînavkan re dibin yek û cînavkên lihevxiştî pêk tînin:

1- Bi cînavkên berbihevîn cînavkên lihevxiştî

Daçek û cînavkên berbihevîn (êk / hev) dibin yek û cureyekî cînavkên lihevxiştî pêk tînin. Cînavkên lihevxiştî yên ku bi vî awayî pêk tên jî ev in:

ji + hev = jev

Ev avahî jev ketiye.
Te tişteki jevketî aniye.

bi + hev = pev

Pevxistina van tiştan ne hêsan e.
Ew çawa pev ketin.

li + hev = lev

Ev çi qas lev hatine.
Wan kaxizan lev bixe.
Levdana wan tişteki sosret bû.

di + hev =tev

Hûn tev hatin.

Tev mede, bila bikele.

ji + êk = jêk

Evîndaran jêk nekin.

Destên me jêk bûn.

Em jêk cuda kirin.

bi + êk = pêk

Ez ê vî karî pêk bînim.

Karê ku pêk hat, ne baş e.

Ez û Zozan, em ê pêk ve biçin.

li + êk = lêk

Hûn kengê lêk hatin?

Gelekî lêk çûne.

di + êk = têk

Hûn li hemberî me têk çûn.

Te dît, me çawa ew têk birin.

2- Cînavkên lihevxiştî bi daçekan û cînavka “ê”

Ev daçekên navborî bi cînavka “-ê” ve digihêjin hev û cînavkên lihevxiştî derdikevin holê.

ji + ê = jê

Mînak:

-Te ji wê re çi got?

-Min jê re rastî got.

-Te ji wî çi xwest?

-Min jê alîkarî xwest.

di + ê = tê

Mînak:

-Di malê de çend kes hebûn.

-Tê de çar kes hebûn.

- Tu **di daristanê** re derbas bûyî?
- Belê, ez **tê** re derbas bûm û hatim.
- Di mala we** de çend jûr hene?
- Tê** de sê jûr hene.

bi + ê = pê

Mînak:

- Te **bi wî** pereyî çî kirî?
- Min **pê** pirtûkek kirî.
- Kî **bi Zozanê** re çû?
- Hesen **pê** re çû.

li + ê = lê

Mînak:

- Tu kengê **li hotelê** mayî?
- Ez sala çûyî **lê** mam.
- Gelo dê ev fîstan **li Zînê** were.
- Ez bawer dikim **dê lê** were.

Di daçekên bi paşdaçek de, paşdaçek wekî xwe dimîne û dîsa wekî berê tê dawîya pêşdaçekê. Yanê "ji wî/wê re" dibe "jê re, di wê de" dibe "tê de", "bi wî/wê ve" dibe "pê ve" û hwd.

Dema yek bibêje: *Te li wî/wê nihêrî?* Tu dikarî bibêjî: *Belê min lê nihêrî.* Pêwîst nake ku tu careke din bibêjî: *Min li wî/wê nihêrî.*

Mînak:

- Min **ji Elî** re got.*
- Min **ji wî** re got.*
- Min **jê** re got.*
- Ez **li malê** rûniştim.*
- Ez **lê** rûniştim*
- Ew **ji gund** hat?
- Belê ew **jê** hat.
- Te **ji wî** re pênûsek anî?
- Erê, min **jê** re anî.
- Te **di malê** de kes dît?
- Min **tê** de mirovek dît.

- Tu **bi wî** re peyivî?
- Ez **pê** re peyivîm.
- Te **ji wî** re nan anî?
- Min **jê** re anî.

Ev cure cînavk bi tenê cihê kesên sêyemîn ên yekjimar digirin. Cihê kesên sêyemîn ên pirjimar “wan” nagirin.

Yanê gava yek bibêje: *Te ji wan re got?* Mirov nikare bibêje: *Min jê re got.* Divê mirov bibêje: *Min ji wan re got.* Lê di zimên de meyleke wisa heye ku vê pîvanê bînpê bike, gelek nivîskar di cihê navdêr û cînavkên pirjimar de jî van cînavkan bi kar tînin.

Bi cînavkên lihevxiştî lêkerên biwêjî

Bi alîkariya cînavkên lihevxiştî gelek lêkerên biwêjî pêk hatine. Ev cure lêker jî çend hêmanan pêk hatine, cînavkên lihevxiştî wateya wan sergîhayî dîkin. Ew cure lêker jî du cure ne; hinek jî wan bi alîkariya cînavkên lihevxiştî yên bi daçek û cînavkên berbihevîn, hinek jî bi cînavkên lihevxiştî yên bi daçek û cînavka “ê” pêk hatine.

Em pêşî bala xwe bidin lêkerên biwêjî yên ku bi alîkariya cînavkên lihevxiştî yên bi daçek û cînavkên berbihevîn pêk hatine. Wekî; “*pêkhatin*”, “*pêkanîn*”, “*têkçûn*”, “*lêkdan*” “*pevçûn*”, “*pevxistin*”, “*tevgerîn*”, “*jevketin*”, “*lêkxistin*”, “*têkbirin*”, “*têkdan*” û hwd. Hinek jî wan cînavkan wekî yên din bi hêsanî jî hev nabin, çawa ku mirov bêje: “*Ew her du mirov têk çûn, tev çûn, pêk ketin*” mirov nikare bibêje; “*ew her du mirov di êk yan jî di hev çûn, bi êk ketin*” lewre ev lêkerên biwêjî ne û wateyeke nû li wan bar bûye. Lê di cihê “*pevketin*”ê de mirov dikare bibêje; “*Ew mirov bi hev ketin.*”

Mînak:

Pêkhatina vê bûyerê, karê me tevlihev kir.

Kê ev kar ***pêk anî***?

Bi ***têkoşîna*** me planên qirêjî ***têk çûn***.

Di ***lêkdana*** duh de sê kesan jiyana xwe jî dest da.

Li gundê me du malbat ***pev çûn***.

Tevgera me azadiya mirovan dixwaze.

Me ew kes ***têk birin***.

Têkdana vê bernameyê bi kêrî me nayê.

Mirov dikare lêkerên biwêjî yên ku bi alîkariya cînavkên lihevxiştî yên bi daçek û cînavka “ê” pêk hatine jî wiha rêz bike: “*Destpêkirin, têhilatin, têfirandin, têgihîştin, têhildan, têderxistin, têwerdan, têwerbûn, pêketin, pêxistin, pêlistin, pêzanîn, pêhesîn, serjêkirin, jêbirin, pênivîsîn, lênivîsîn, lêtemaşekirin, lênihêrtin, pêrabûn, pêşabûn, têgerîn, lêketin, lêkirin û hwd.*”

Her wekî me berê jî got, ev lêker jî çend hêmanan pêk hatine. Heke mirov wekî nimûne lêkera “*destpêkirin*”ê dahûrîne, dê bê dîtin ku jî navdêra “*dest*”, jî daçeka “*bi*” jî cînavka “-ê” û jî lêkera “*kirin*” pêk hatiye. Ev lêkerên li jor giş jî çend hêmanan pêk hatine û mirov dikare wan jî wekî “*destpêkirin*”ê dahûrîne.

Dema ev cure lêker têne bikaranîn, bi berdewamî çewtiyek tê kirin. Ji bo ku rê li ber vê çewtiyê bê girtin, divê neyê jibîrkirin ku di wan lêkeran de cînavkên lihevxiştî cihê navdêrekê digirin. Lewre ew bi tu awayî nikarin tevî navdêrê bêne bikaranîn.

Ji bo ronîkirina mijarê mirov dikare vegere ser mînakên li jor.

Dema ku em navdêra “*kar*” bixin cihê “*pê*” ya *destpêkirinê*, cînavka “ê” jî holê radibe û daçeka “*bi*” jî vedigere dirûvê xwe yê resen.

Lewre mirov nikare bibêje: *Min dest pê kar kir*, divê mirov bibêje: *Min dest bi kar(i) kir*.

Mînak:

têhilatin:

-Ev kinc di wî walîzî hilnayên.

-Tê hiltên.

têfirandin:

Min kevîrek tê firand.

têgihîştin:

-Tu tê gihîştî ka ez çi dibêjim.

-Ez baş di gotinên te digihêjim.

têderxistin:

Te tê derxist ka ez kî me?

Erê, tu apê Hesên î.

pêketin:

-Gelo agir bi daristanê ket?

-Erê, pê ket.

pêxistin:

-Tu nikarî êgir bi pûş bixî?

-Ez dikarim pê bixim.

serjêkirin:

Gelo tu wê çêlekê serjê nekî nabe?

Wekî wisa ye, ez serjê nakim.

jêbirin:

-Wê nivîsê ji depreşê bibe.

-Baş e, ez dê jê bibim.

pênivîsîn:

-Wê pênûsê bide min ku ez pê helbestekê binivîsim.

-Fermo pê helbesteke xweş binivîse.

lênihêrtin:

-Ew li çi dinihêre?

-Qey tişteke dîtîye, lê dinihêre.

pêşabûn:

-Tu bi bextê xwe şa nabî?

-Ez çima pê şa nebim?

têgerîn:

-Di belayekê geriya.

-Gelo bela tê geriyaye, an ew di belayê geriyaye?

-Bela tê geriyaye.

lêketin:

-Lingê te li kêvir ket?

-Mixabin, lingê min lê ket.

lêkirin:

Min ji xwe re xaniyek lêkir.

Di vê lêkerê de “lê-” êdî rengê pêşgirekê wergirtiye, tiştê ku cihê wê girtiye jî hatiye jibîrkin. Lê dema mirov bibêje, “*min av lê kir û agir vekuşt*”, mirov dizane ku av li êgir kiriye.

Cînavkên nebinavkirî

Ev cînavk cihê tiştên nenas digirin. Ji ber vê yekê ji wan re “*cînavkên nenas*” jî hatiye gotin. Dema ku mirov bibêje: “*Kesek hat.*” Li vê derê “*kes*” cihê tiştê digire, lê reng û dirûvê wî tiştî jî hêla me ve nayê zanîn. Gava “*Yekî erebeya me biriye.*” bê gotin, li ser kesê ku ew kar kiriye agahiyên mirov nîn in. Lê yekî ku ew kar kiriye heye. Cînavkên nebinavkirî gelek in.

Yek, hin, hinek, tu, kes, kesek, her kes, hemû kes, ewk, çik, filan, bêvan, hemû, her yek, piçek, hîç, qet, pir, gelek, gişk, çend...

Ev cînavk jî wekî hemû cînavkan ditewin; hinek ji wan li gorî zayendê, hinek jî li gorî mêjera xwe ditewin. Bo nimûne, cînavka “*yek*” li gorî zayendê ditewe. Yanê em dibêjin; “*Yekî nan xwariye.*”, “*Yekê nan xwariye.*” Li aliyê din cînavka “*hin*” dibe pirjimar û mirov dibêje, “*Hinan nan xwariye*”

Ev cure cînavk hem dibin kirde, hem jî dibin bireser. Mînak; dema ku yek bibêje: “*Yekî yek dîtiye.*” Li vir “*yekî*” kirde û “*yek*” jî bireser e. Her wiha em dema bibêjin, “*Hinekan ji hinekan re gotiye were vir.*” Li vê derê, “*hinekan*”a di serî de kirde û ya din jî bireser e.

Mînak:

Hin dikin, *hin* jî dixwin.

Tiştêk bi *kesî* nebûye.

Kes bi *kesî* re naçe.

Guhê xwe nede gotina filan û bêvanî.

Ewko ji *min* re got.

Ewkê mala xwe jî vir bar kiriye.

Çiko armanca xwe jî *min* re negot.

Kuro te bi xwe re *çik* jî neanî.

Kesî *tu* tişt neda.

Kesekî (tuyan) jî te re negot?

Tu kes tiştêkî wiha nake.

*Hemû tên li me diqelibin.
Her kes ketiye derdê xwe.
Giş li benda keysa xwe ne.
Her yek bi aliyekî de çûye.
Yekî ji yekê re got, meçe!*

Tewanga cînavkên nebinavkirî

Her wekî me di serî de jî got, cînavkên nebinavkirî ditewin, bi vî awayî mirov zayend û mêjera tiştan nas dike.

Mînak:

*Yekî ji min re got.
Yekê ji min ev pirtûk xwest.
Hinekan ev kar kiriye.
Hinan karê xwe nekiriye.
Her kesî ber mala xwe paqij kiriye.
Tu kesî alîkariya wî nekiriye.
Gelekan karê xwe qedandiye.
Gişkan bi hev re soberî kiriye.*

Li cihê ku cînavkên nebinavkirî xwerû bin, wekî cînavkên din mêjera wan bi kesandina lêkerê tê nîşandan.

Mînak:

*Yek ji bajêr hat.
Gelek ji bajêr hatin.
Hinek dixwazin bizanin.
Tu naxwazin bibînin.
Hemû diçin serdana gundê cîran.*

Cînavkên xwedîtiyê

Di kurdî de bi serê xwe cînavkên xwedîtiyê nîn in. Lê belê veqetandek û hin cînavkên bireser digihêjin hev, ji wan cînavkên xwedîtiyê pêk tên. Ji van cînavkan re Reşîdê Kurd “*bernavên arizî*” gotiye, Celadet Bedirxan jî ji wan re “*pronavên xwemalîn*” gotiye.

Veqetandekên binavkirî “a”, “ê” û “ên” digel cînavkên kesane yên tewandî; “min”, “te”, “wî/wê”, “me”, “we”, “wan”, cînavkên

şanîdanê “vî”, “vê”, “van”, cînavka “xwe”, cînavkên berbihev in;
“hev û êk” tên û cînavkên xwedîtîyê pêk tînin:

a min, a te, a wî/wê, a me, a we, a wan

Ev pirtûk a min e.
Ev lénûsk a te ye.
Ev mal a me ye.
Pênûs a we ye.
Dara sêvê ya wan e.

a vî, a vê, a van

Dara gûzê ya vî ye.
Sêva sor a vê ye.
Mala mezin a van e.

ê min, ê te, ê wî/wê, ê me, ê we, ê wan

Ev xanî yê me ye.
Xaniyê bilind ê te ye.
Goştê hêrandî yê wî/wê ye.
Ev tevir ê we ye.
Deriyê vekirî yê wan e.

ê vî, ê vê, ê van

Tevir ê vî ye.
Ev derî yê vê ye.
Ev hesp ê van e.

ên min, ên te, ên wî/wê, ên me, ên we, ên wan

Ev dest ên min in.
Ev gûz ên te ne.
Pênûs ên wî/wê ne.
Kanî yê me ne.
Daristan ên we ne.
Darên mişmişan ên we ne.
ên vî, ên vê, ên van
Ev dar ên vî ne.
Ev gul ên vê ne.
Baxçe yê van in.

Nîşe: veqetandekên binavkirî “ê”, “a”, “ên” dema ku peyva berî wan li dengdêrê bi yek dibin “y’e”, “ya”, û “yên”

Di kurmancî de cînavka vegerok “xwe” ji ber ku ji her alî ve nêtar e, bi qasî cînavkên din nikare ligel veqetandekan cînavkên xwedîtîyê pêk bîne. Di soranî de ew tişt pêkan e, ji ber ku cînavka xo bi cînavkên qertaî tê kesandin, wekî “xom”, “xot”, “xoy”, “xoman”, “xotan”, “xoyan”. Dîsa jî hin caran cînavkên xwedîtîyê pêk tîne û hin caran jî wateya xwedîtîyê ya cînavkên din xurt dike. Vê yekê jî bi alîkariya daçek “bî” dike.

Mînak:

Ev pirtûk a min bi xwe ye.

Dara gûzê ya me bi xwe ye.

Pirsgirêk ên me bi xwe ne.

Gelo te deynê xwe neda? Min ê xwe da.

Te hevala xwe neanî? Min a xwe anî.

Min navê xwe jê re got, lê wî yê xwe ji min re negot.

Min solên xwe ji piyê xwe kirin, wê yên xwe ji piyê xwe nekirin.

Di kurmanciya berê de ji bo nîşandana xwedîtîyê daçek “dî” hatiye bikaranîn.

Mînak:

mala dî min

gundê dî me

hevalên dî wan

Ev daçek niha bi tenê di hin devokan de digel veqetandeka pirjimarî tê bikaranîn.

Her wekî

Malêd me, di hin devokan de bûye malêt me.

Zarokêd me yan jî zarokêt me.

Di zaravayê dimilkî de jî ev “dî” ya ku em qalê dikin, hin caran digel cînavk û hokeran derdikeve pêşberî mirov.

Mînak:

Dey (di ey) vat. (Wî got.)

Nameyê daye (di aye) çik o? (Navê wê çi ye?)

“Di het” bûye dot (alî).

Cînavkên girêkî

Cînavkên girêkî du hevokan bi hev ve girê didin. Ev cînavk komekên hevokên hevedudanî digihînin hev. Bo nimûne: "*Min mirovek dît. Ew mirov birayê hevalê min bû.*" Mirov dikare van her du hevokan bi alîkariya cînavkên girêkî "*ê ku*", "*a ku*" bi hev ve girê bide: "*Mirovê ku min dît, birayê hevalê min bû.*" Heke pirjimar be, her wekî "*Te ji min re tiştin gotin. Ew tişt rast derketin.*" Îcar divê em cînavka "*ên ku*" bi kar bînin û bibêjin, "*Tiştên ku te ji min re gotin, rast derketin.*"

Heta niha "*ku*" tena serê xwe wekî cînavk dihate binavkirin, Celadet Bedirxan û gelek kesên jî wisa kiriye. Min bi xwe jî di çapa yekem de wisa bi nav kir, lê piştî nîqaş û lêhûrbûnan ez gihastim wê baweriyê ku "*ku*" bi tena serê xwe nabe cînavk, ew jî wekî cînavkên xwedîtîyê wateya xwe ya cînavkiyê ji veqetandekan werdigire, lewre jî divê mirov "*ku*"yê bi tenê wekî cînavk bi nav neke, wê tevî veqetandekên "*ê*", "*a*", "*ên*" wekî "*ê ku*", "*a ku*", "*ên ku*" hilgire dest. Dema ku mirov wisa lê dinêre, cînavkbûna wê zelaltir xwe dide dest.

Mînak:

Ê ku hat, birayê min e.

A ku te dît, jinbira min e.

Ên ku vejeriyan, êdî neçûn.

Cînavka girêkî hin caran dibe kirde, hin caran jî dibe bireser. Mîna, di hevoka "*Kesê ku ez dîtme, giliyê min kiriye*" de kirde, di hevoka "*Keçika ku te dît, ji gundê me ye*" de bireser pêk aniye.. Wekî encam em dikarin çend mînakên din rêz bikin:

Dersa ku min xwend, dijar bû.

Şagirtê ku beşdarî pêşbaziya bû, bi ser ket.

Mirovê ku hat dostê min bû.

Kesê ku xerabiyê bike, xerabiyê dibîne.

Kesê ku dixebite, bi ser dikeve.

Xaniyê ku te kirî, li taxa me ye.

Darên ku we birîn, ên me bûn.

Di bikaranîna cînavka girêkî de du şaşiyên sereke balê dikêşin. Hinek nivîskar "*ku*"yê wekî bargiraniyekê dibînin û dixwazin jê riz-

gar bibin. Lewre jî li cihê pêwîst “ku”yê bi kar naynin. Bi baweriya me ew kes li şûna ku kil bikin kor dikan. Ji ber ku bêyî “ku”yê mirov nikare tu hevokên hevedudanî bi hev ve girê bide.

Lê em rastî hevokên wiha tên:

Mirovê hat xalê min e.

Gundê hatiye şewitandin ê xalanê min e.

Bi baweriya me ev hevok şikestî ne û divê bi vî rengî bin:

Mirovê ku hat, xalê min e.

Gundê ku hatiye şewitandin ê xalanê min e.

Şaşiya duyemîn jî ji ber wergerandina ji zimanê tirkî tê, di zimanê tirkî de bi alîkariya paşgirên mîna “-ip” û “-en” mirov dikare hevokên gelek dirêj ava bike, lê di kurmancî de ev derfet nîn e, hevokên dirêj, fêmbariya wê dikujin. Di hevokekê de “ku” çî qas zêde bin, ew qas sext û dijwar dibe.

Lewre jî li şûna ku mirov bibêje, “*Doza parlamenterên berê yên DEP’ê yên ku ji nû ve tene darizandin, bi sedema ku parlementer tevli rûniştinê nebûn, hate paşvexistin.*”, çêtir e ku mirov bibêje, “*Doza parlamenterên DEP’ê hate taloqkirin. Parlamenterên ku ji nû ve dihatin darizandin beşdarî danişinê nebûn, lewre jî danişin hate taloqkirin.*”

Cînavkên jimarîn

Jimarnav jî gelek caran cihê navdêran digirin û bi vî yekê jî dibin cînavkên jimarîn. Cînavkên jimarîn bi eslê xwe jimarnav in, lê rola ku pêk tînin, rola cînavkan e. Ji bilî hejmara “yek” hemû hejmar dibin cînavkên jimarîn, hejmara “yek” cînavka nebinavkirî ye. Tewanga cînavkên jimarîn jî wekî jimarnavan e. Yanê ji 2’yan heta 19’an bi “-an”ê ditewin. Piştî wê bi “-î”yê ditewin. Di hejmarên duxaneyî de tewang li gorî hejmara dawîn e.

-Gelo çendan ev karê xerab kiriye?

-Çaran kiriye, çaran jî lê temaşe kiriye.

Di vî diyalogê de hejmarên “çar” cînavk in.

Pêncan gotiye em naçin ser kar(î).

Sisiyan karê xwe baş kiriye, lê diduyan baş nekiriye.

Çilî kiriye, çaran xwariye.

Pencî hatine, bîst û pêncan xwe amade kiriye, lê bîst û pênc ne amade ne.

Cînavkên pirsyarî

Cînavkên pirsyarî di nav hevokê de pirsê cînavkên din dikin û bi vî awayî wan bi me didin nasîn. Ango, mirov bi alîkariya pirsên ku arasteyî lêkera hevokê bike, dikare cînavkan nas bike.

Heke kirde û biresera hevokê bi xwe cînavk bin, mirov dikare bi alîkariya wan pirsan cînavkên din jî nas bike. Cînavkên me yên pirsyarî her yek cureyekî cînavkê bi me dide nasîn.

Kî / kê: Cînavkên ku pirsê kesan dikin ev her du ne. Yek ji wan xwerû ya din jî tewandî ye. Cînavka xwerû “*kî*” pirsê peyva xwerû dike, ya tewandî “*kê*” jî pirsê peyva tewandî dike. Yanê dema yek bibêje; “*Kî dixwe?*”, dê bersiva wê jî navdêr an jî cînavkeke xwerû be; “*Zozan dixwe*”, an jî “*Ew dixwe*” .

Dema cînavka me ya pirsyarî tewandî be, yanê pirsê “*Kê xwar?*” be, dê bersiva wê jî cînavk an jî navdêreke tewandî be. Li gorî pirsê jorîn dê bersiv wiha be: “*Zozanê xwar*” an jî “*Wê xwar*” be.

Ev her du cînavk li hin deran dibin kirde, li hin deran jî dibin bireser. Bo nimûne, dema ku em bibêjin, “*Kî kê dibîne?*” di vê hevokê de “*kî*” kirde, “*kê*” bireser e. An jî “*kî*” pirsê kirde, “*kê*” jî pirsê bireserê dike. Heke em bibêjin, “*Kê kî dît?*” îcar, “*kê*” dibe kirde, “*kî*” dibe bireser. Li ser van her du cînavkên pirsyarî çend mînak:

Kî kê dibîne? Elî Zozanê dibîne. Yanê ew wê dibîne.

Kî çi dixwe? Zozan nên dixwe. Ew wî dixwe.

Kî jî kê sêvan distîne? Gulçîn jî Zînê distîne. Ew jî wê distîne.

Kî hat? Ez hatim.

Kê got? Sîdêr got. Wî got.

Çi: Cînavka “*çi*” pirsê tiştan dike angî heke kirde yan jî biresera hevokekê ne kesek lê tiştek be, wê demê bi “*çi*” pirsê wî/wê tê kirin. Cînavka “*çi*” cînavkeke nêtar e, hem pirsê kirde hem jî ya bireserê dike.

Mînak:

Eyşanê pirtûk xwend.

Eyşanê çi xwend?

Pirtûk xwend.

Gundiyan dar birîn.

Çi birîn?

Dar birîn.

Çi firî?

Eylo firî.

Te ji dukanê çi kirî?

Min kîloyek şeker kirî.

Her çi qas tewandina van cînavkan ne tişteki asayî be jî, li hin cihan tewandina wan pêkan e. Mîrov dikare çend mînanan jî bide:

Wekî; ***Çiyê hêk kir?*** *Mirîşkê hêk kir.* ***Çiyê ceh xwar?*** *Kerê xwar.*

Kîjan: Cînavka “*kîjan*”, ji aliyê peyvسازیê ve hevedudanî ye. Ji çend hêmanan pêk hatiye, wekî “*kî-ji-wan*”. Taybetiyeke vê cînavkê ya din jî tewangbariya wê ye. Ev cînavk, qertafên tewangê digire û li gorî zayend û mêjerê diguhere.

Mînak:

Kîjanê got? (mê, yekjimar)

Kîjanî got? (nêr, yekjimar)

Kîjanan got? (pirjimar)

Ev cînavk jî dikare bibe kirde yan jî bireser. Wekî nimûne, di hevoka, “*Kîjanê kîjan dîtiye?*” de, “*kîjanê*” kirde û “*kîjan*” jî bireser e. Cînavka “*kîjan*” pîrsa cînavkên şanîdanê dike.

Mînak:

Kîjan hat?

Ev hat.

Kîjan dibêje?

Ew a han dibêje.

Kîjanê kirî.

Vê ya hanê kirî.

Kîjanî got?

Vî got.

Kîjanê got?

Vê got.

Kijanan dît?

Van dît.

Kîjanî nedît?

Wî nedît.

Kîjanê nekir.

Wê nekir.

Çend: Cînavka “çend” pîrsa cînavkên jimarîn dike. Wekî nimûne,

- Çend çûn, çend man?

- Çar çûn, şeş man.

Cînavka “çend” jî cînavkeke hevedudanî ye. Ji du hêmanan “çî” û “hend”ê pêk hatiye. Ev peyva “hend” îro zêdetir wekî “hind” tê bikaranîn û di wateya “evqas” de ye. Ev cînavk di bingeha xwe de pîrjimar e. Lewre jî mirov nikare bibêje “çend hat?” divê mirov bibêje; “Çend hatin?” Ew li gorî mêjerê ditewe, lê li gorî zayendê natewe. Ew jî dikare di nav hevokê de hem pîrsa kirdeyê, hem jî pîrsa bireserê bike. Mirov dikare peywira ku ew digire ser xwe û rêgeza tewandina wê di nav van hevokan de destnîşan bike:

Çend çendan dibînin?

Çar sisiyan dibînin.

Çendan çend dîtin?

Çaran du dîtin.

Di hevoka yekemîn de ji ber ku dema niha ye, “kirde” (çend) xwerû maye, “bireser” (çend) tewiyaye. Di hevoka duyemîn de jî, “kirde” (çendan) tewiyaye, lê “bireser” (çend) wekî xwe maye. Her wekî ji bersivan jî xuya ye, cînavka çend pîrsa jimarnavan dike.

Bo nimûne:

Çendan dît?

Çaran dît.

Çendan xwar?

Dehan xwar.

Çendan kirî?

Pêncan kirî.

Çendan ev kar kir?

Çilî ev kar kir.

Di cînavkan de neyînî

Di cînavkan de jî neyînî her wekî navdêr û rengdêran bi alîkariya daçeka /ne/ tê nîşandan. Ew daçek tê pêşiya cînavkan û neyînîbûna wan nîşan dide.

Mînak:

Kesê ku tu qalê dikî **ne** ez im.

Ew ê ku min dît **ne** tu bûyî.

Kesê ku ez li hêviyê me, **ne** ew e.

Daxwaza min **ne** jî we ye.

Derdê min **ne** hûn in.

Birayê min **ne** çar in, sisê ne.

Gotinên min **ne** jî we re ne.

Axaftina min **ne** jî bo yekî tenê ye.

Sonda wî **ne** jî bo hinekan e.

HEVALNAV

Her wekî ji nav jî diyar e, “*hevalnav*” tê ber navdêran û reng, dirûv û teşeya wan vedibêje; hin caran hejmar û mêjera wan vedibêje. Celadet Bedirxan bi mebesta ku rengê navdêrekê didêre jê re gotiye “*rengdêr*”.

Gelek kesan jê re “*hevalnav*” gotiye. Di zaravayê soranî de jî jê re “*awelnav*” dibêjin ku tê wateya “*hevalnav*”ê. Bi baweriya me jî peyva “*hevalnav*” zêdetir di cihê xwe de ye. Ji ber ku ew hevaltiya navdêrê dike, navdêrê jî gelek aliyan ve bi mirov dide nasîn.

Hevalnav ji aliyê wateyê ve du bir in; “*hevalnavên çawaniyê*” û “*hevalnavên diyarkirinê*”. Hevalnavên ku di binyata xwe de hevalnav in, ew reng, dirûv û teşeyên navdêran didêrin û yên ku di binyata xwe de tiştekî din in, lê dema dikevin beriya navdêrê hinek taybetiyên navdêrê ji me re vedibêjin, ew jî hevalnavên diyarkirinê ne.

Bo nimûne, gava em dibêjin; “*reş*”, “*kinik*”, “*çavşîn*” tiştek tê ber çavên mirov. Yanê ev peyv kesekê/î yan jî tiştekî bi mirov didin nasîn, wekî; “*kera reş*”, “*lawikê kinik*”, “*keçika çavşîn*”... Ev giş hevalnavên çawaniyê ne.

Hevalnavên diyarkirinê çendanî û mêjera tiştan bi awayekî teqez an jî ne teqez nîşan didin.

Mînak:

Ev mirov hat.

Wê keçikê nan xwest.

Hinek mirovan gazî me kir.

Çar avahiyên wî hene.

Kijan zilamî got?

Çend berxik hene?

Ji cureyên hevalnavan bi tenê hevalnavên çawaniyê yên resen in, ew cure hevalnav ji bilî qertafên payeyê tu qertafan wernagirin û di nav hevokê de nayên guhartin.

Lê hevalnavên diyarkirinê di bingeha xwe de cînavk û jimarnav in, wekî hevalnavên şanîdanê, jimarîn û nebinavkirî guherbar in. Ew cure cînavk ditewin, heta navdêran jî bi xwe re ditewînin.

Mînak:

Vî mirovî got.

Vê keçikê xwest.

Van daran bîne.

Ji hêla peyvsaziyê ve hevalnav

Ji aliyê peyvsaziyê ve hevalnav jî wekî cureyên din ên bêjeyan dibin du birên sereke; “xwerû” û “nexwerû” yên nexwerû jî dibin du cure: “hevedudanî”, “pêkhatî”.

Hevalnavên xwerû, hêmanekê tenê di nava xwe de dihevin. Wekî; *no, tûj, reş, spî, kesk, jîr, berz, xweş, şor, kal, pîr, qenc, pak, zer, bilind, belek, baş, çê, heja, kesk...*

Dema ku mirov wan hevalnavan parçe bike, tiştekî watedar ji wan dernakeve.

Hevalnavên hevedudanî

Hevalnavên hevedudanî ji çend hêmanên serbixwe hatine pê. Peyvên ku wan pêk tînin jî bi serê xwe xwediyê wateyekê ne, lê hevalnava nû wateyeke nû digire. Her wekî ji mînakan jî diyar dibe, yek ji wan peyvan ku ev hevalnav pêk anîne bi serê xwe xwediyê wateyekê ne. Bo nimûne di hevalnava “*pozbilind*” de hem “*poz*” hem jî “*bilind*” watedar in

Hevalnavên hevedudanî bi çend awayan pêk tên:

1- Navdêrek tê ber hevalnavekê û hevalnaveke nû pêk tîne: Hevalnavên hevedudanî bi piranî bi vê rêbazê pêk hatine.

Mînak: *çavreş, cangiran, destsivik, pozbilind, payeberz, navno, porspî, porkej, devçepel, guhbel, serşûnik, diranpîj, meşwerdek, parîmezin...*

2- Her wiha hin caran jî hevalnav berî navdêrê tê û bi vî awayî hevalnaveke nû pêk tê.

Mînak: kêmxwê, pîrbêj, têrxwê, têrtijî, kêmaqil, xweşmêr, bilindwar, kalemêr, pîrejin...

3- Hin caran jî du navdêr têne ber hev û hevalnavekê pêk tînin.

Mînak: serteşî, gerdenbilûr, bejnrihan, devgirêz, devşikeft, pozberan, devşorbe, ziktêr, destgopal, diranpîj, çavxezal, cegerxwîn...

4- Hin caran daçekek tê ber navdêrekê yan jî dikeve navbera du navdêran û hevalnavekê pêk tîne.

Mînak: likar, jipiya, lirê, nelirê, jidil, devliken, devbixwîn, rûbi-mast, dilbikul, çavligoşt, bejnlihev, dilbiêş, babidev, çavlirê, destodev...

Hevalnavên pêkhatî û qertafên ku wan pêk tînin

Hevalnavên pêkhatî bi alîkariya peyveke watedar û qertefan pêk tên. Wekî mînak; “tirsonek”, “gundî”, “jîrek”, “bengî”, “navdar”, “watedar”...

Her wekî jî mînakan jî diyar e, peyvên “tirs”, “gund”, “jîr”, “beng”, “nav” bi xwe bêjeyên watedar in, lê qertafên “-onek”, “-ek”, “-î”, “-dar” wateyên nû dane wan.

Pêşgir

Hin paşgir û pêşgir hene ku hevalnavan pêk tînin, pir kêr in. Em ê çend hebên ku bi piranî têne bikaranîn, hildin dest. Em pêşî bala xwe bidin pêşgiran:

/ho-/: ji rayeka lêkeran a dema niha hevalnavan çêdike.

Mînak: hozan, hogîr, honas, hoker, hodar...

/zir-/: Mezinbûn û resenbûna taybetiyeke neyînî nîşan dide.

Mînak: zirker (kerê rastîn), zirdîn...

/kele-/ digel navdêran hin hevalnavan jî çêdike.

Mînak: kelepîr (yanê ne pîr), kelejîn, kelemêr...

/qeş-/: Ev di bingeha xwe de ji bêjeya qaşo tê lê wekî pêşgir jî cih girtiye.

Mînak: qeşmer...

Daçekên “bi-” û “bê-” û hokerên mîna “ser-”, “bin-”, “ber-” tên ber navdêran û pê hevalnav çêdibin.

/bi-/: *binav, bibext, bihêvî, bimirûz, dilbikul, biceger, bişans, bikeser, bijan...*

/bê-/: *bêbext, bêhêvî, bêqidûm, bêceger, bêbawer, bêteşe, bêaqil, bêşans...*

Bi hokerên cih ên mîna “ser”, “bin” û “ber” jî gelek hevalnav pêk tîne.

Mînak: *serdest, bindest, berdest...*

/çele-/ ji hevalnavekê hevalnaveke din pêk tîne.

Mînak: *çalexwar, çelewîç*

Daçeka neyiniyê **/ne-/** li vê derê rola pêşgirê bi cih tîne.

Mînak: *nezan, nexweş, nemir, neçar, newêrek ..*

Hevalnava **/bed-/** jî di kurdî de êdî rengê pêşgirekê wergirtiye.

Mînak: *bedbext, bedbîn, bedawaz, bednav...*

Paşgir

Di kurdî de wekî navdêran, hevalnavên pêkhatî jî bi alîkariya paşgiran tîne dariştin.

/-î/: Ji lêkeran hevalnavan çêdike. Ji van hevalnavan re lêkerên di rewşa raweya çêbiwar de tê gotin.

Mînak: *ketî (ketin), lewitî (lewitîn), peritî (peritîn), xwestî (xwestin)...*

Her wiha **/-î/** yeke din heye, mensûbiyetê nîşan dide ew jî hevalnavan çêdike.

Mînak: *gundî, bajarî, xerzî, botî, mirdêsî, reşî, silivî...*

/-a/ ji rayeka lêkerê ya dema niha hevalnavê çêdike.

Mînak: *beza (bezîn), zana (zanîn)...*

/-gîn/ digel navdêran hevalnavan jî çêdike.

Mînak: *lezgîn, xemgîn...*

/-asa/: ji navan hevalnavan çêdike.

Mînak: *dêwasa, qerase, hûtasa...*

- /-awer/:** ji navan hevalnavan çêdike.
Mînak: cengawer, dilawer, giyanewer...
- /-ak/:** ji navan hevalnavan çêdike.
Mînak: ronak, sêlak, şilak...
- /-ane/:** ji navan hevalnavan çêdike.
Mînak: jinane, mêrane, şêrane, aştiyane...
- /-bar/:** ji rayeka lêkeran hevalnavan çêdike.
Mînak: dîtbar, xwarbar, guherbar, guhêzbar...
- /-dar/:** ji navdêran hevalnavan çêdike.
Mînak: maldar, baldar, watedar...
- /-mend/:** ji navdêran hevalnavan pêk tîne.
Mînak: bawermend, hunermend, aqilmend...
- /-e/:** ji lêkeran hevalnavan çêdike.
Mînak: xwende, bende, bijarte...
- /-ek/:** Ji navdêr û hevalnavekê, hevalnaveke nû çêdike.
Mînak: zîrek, dizek, çilek, kulek, tirek, fisek, ...
- /-în/:** ji navdêran hevalnavan çêdike.
Mînak: zîvîn, zêrîn, darîn, şîrîn, germîn, sarîn...
- /-ok/:** Ev paşgir hin caran navdêran hin caran jî hevalnavan çêdike.
Mînak: şermok, tirsok, qerfok, kenok, revok...
- /-nak/:** ji navdêran hevalnavan çêdike.
Mînak: tirsnak, xeternak, derdnak, xemnak...
- /-onek/:** ji navdêran hevalnavan pêk tîne.
Mînak: tirsonek, bizdonek...
- /-yar/:** ji navdêran hevalnavan çêdike.
Mînak: hişyar, bextyar, bihîzyar, zanyar...
- /-ele/:** ji navdêran hevalnavan çêdike.
Mînak: rewtele, çengele...
- /-ezar/:** ji navan hevalnavan çêdike.
Mînak: şermezar, tengezar, dexesezar...

/-ar/: Ev paşgir digel navdêran hevalnavan jî pêk tîne.

Mînak: *mirar, xewar, kevnar...*

Hin paşgirên din ku hevalnavan çêdikin:

/-ûd/ *şerûd...* **/-co/** *nîvco...* **/-gan/** *bazirgan...* **/-ij/** *paqij, lavij...* **/-az/** *tolaz...* **/-wer/** *hunewer, serwer...* **/-ox/** *dayox, çûndox, kirox...* **/-oyî/** *şermoyî, germoyî...*

/-êr/: ji navdêran hevalnavan çêdike.

Mînak: *dilêr, gelêr...*

/-ik/: digel navdêran wateya biçûk û delalokiyê dide hevalnavan.

Mînak: *kinik, reşik, xweşik...*

Rayeka dema niha ya hin lêkeran jî wekî paşgir hevalnavan pêk tînin.

/-kuj/: *mêrkuj, hêvîkuj, mirovkuj...*

/-mêj/: *xwînmêj, şîrmêj...*

/-rêj/: *xwînrêj, avrêj, xwêdanrêj...*

/-ker/: *zêrker, derewker, hêsanke...*

/-revîn/: *xemrevîn, dilrevîn...*

/-xwaz/: *xêrxwaz, aştîxwaz, azadîxwaz, şerxwaz, dilxwaz...*

/-bir/: *rêbir, hêvîbir...*

/-xur/: *kedxur, kurtêlxur, bertîlxur, malxur, mîratxur...*

/-avêj/: *peravêj, dûravêj, kurtavêj...*

/-bêj/: *pirbêj, xweşbêj...*

/-bîn/: *dûrbîn, çakbîn, hûrbîn, bedbîn, tengbîn...*

/-gir/: *alîgir, piştgir, destgir...*

/-firoş/: *welatfiroş, aqîlfiroş, xweşfiroş, agahîfiroş...*

/-kêş/: *şûrkêş, balkêş, zehmetkêş, tîrkêş, xemkêş...*

/-xenêq/: *gurxenêq, pezxenêq...*

Divê neyê jibîrkin ku gelek qertafên bêjesaz ku hevalnavan çêdikin, di heman katê de navdêran jî çêdikin. Lewre hinek qertafan di her du cihan de jî cih girt.

Hevalnavên kompleks

Di pêkanîna hevalnavan de carinan hinek rêbazên cuda jî tên bikaranîn. Gelek hevalnavên nexwerû hem hevedudanî hem jî pêkhatî ne. Hin caran du bêjeyên hevedudanî têne ba hev heval-

naveke nû pêk tînin, her wekî peyva “*serîhildayî*” hin caran hevalnaveke hevedudanî qertafekê werdigire û dibe hevalnaveke nû. Bo nimûne, “*sergewezî*”. Ji bilî vê yekê jî hinek rêz û rêzikên pêkanîna hevalnavan hene.

1- Carinan jî bi dubarekirina hevalnavan bi guherîna gihaneka “û” bi awayê “o” û bi cihkirina tîpa “m” li destpêka peyva duyemîn, hevalnaveke nû tê çêkirin.

Mînak: *soromoro, xwaromaro, şaşomaşo, kevnomevno, şînomîno, reşomeşo...*

2- Bi dubarekirina navdêrê û alîkariya paşgira “-î” jî hevalnav têne çêkirin.

Mînak: *gulgulî, qulqulî, kerkerî, xelekxelekî, gincirgincirî, xalxalî, parçeparçeyî....*

3- Hinek rêbazên din hene ku wateya hevalnavê xurt dikin.

Mînak: *çîksayî, çîlspî, sorgevez, sipsor, kipkesk, ripreş...*

Cureyên hevalnavan

Hevalnav dibin çend celeb. Mirov dikare bi awayekî giştî di bin van sernavan de wan ji hev cuda bike:

- 1) *Hevalnavên çawaniyê (wesfîn)*
- 2) *Hevalnavên şanîdanê*
- 3) *Hevalnavên pîrsyariyê*
- 4) *Hevalnavên nebinavkirî*
- 5) *Hevalnavên jimarîn*

Hevalnavên çawaniyê

Hevalnavên çawaniyê her wekî ji navê wan jî diyar e, çawaniya navdêrê nîşan didin. Ev hevalnav bi du awayan bi navdêrê re têkildar dibin; bi alîkariya veqetandekê wekî “*mirovê baş*”, “*keçika bedew*”, “*xortê jêhatî*”, “*kesê qure*”, “*zaroka şûm*”, “*dara hişk*”, “*xaniyên kevirî...*” û bi alîkariya lêkera “*bûn*” mîna “*Ev dar hişk e.*”, “*Xaniyê me fireh e.*”, “*Hevalên min jêhatî ne.*”, “*Birayê min serhişk e.*”

Mirov dikare ji mînakên jî fêr bike ku hevalnavên çawaniyê hevalnavên resen in. Ew di nava hevokê de ji bilî qertafên payeyê tu qertafan nagirin û di wan de tu guherîn çênabe. Ew ji aliyê zayend û mêjerê ve neguhêrbar in. Ew qertafên tewangê nagirin, veqetandekên ku piştî hevalnavan tên jî jixwe ne veqetandekên hevalnavan in, ew veqetandekên navdêran dubare dikin, zayend û mêjera navdêra wê nîşan didin. Lewre jî divê ji hevalnavên çawaniyê cuda bîr nivîsandin. Bo nimûne, gava em dibêjin; *"Hevala dilgeş a jîrek."* Veqetandeka "a" ne veqetandeka hevalnava *"dilgeş"* e, lê veqetandeka *"heval"* e.

Hinek kes dema du hevalnavên li pey hev rêz dikin, veqetandeka duyemîn dikin *"-î"*, yanê dibêjin: *"hevala çeleng î delal"*. Ev bikaranîn çewt e, ji ber ku *"-î"* veqetandeka navdêrên nêr e, lewma jî mirov nikare li pey navdêrên mê bi kar bîne. Qertafa *"-î"* cihê *"-ê"* digire, lê tu car nikare cihê *"-a"* yê bigire.

Jixwe di hin devokan de li şûna veqetandeka *"-ê"* qertafa *"-î"* tê bikaranîn. Mînak, li cihê ku bibêjin *"Bavê min got."*, dibêjin; *"Bavî min got."* Ji ber vê egerê mirov dikare bibêje; *"Hevalê delal î ciwanmêr hat."*, lê nikare bibêje, *"hevala delal î xweşik"*, divê mirov bibêje, *"hevala delal a xweşik"*, carinan jî *"a"* dibe *"e"* ev hevok bi rengê, *"hevala delal e xweşik"* derdikeve pêşberî mirov.

Mînak:

Hevala min a çeleng baş dixebite.
Birayên min delal in.
Dayika niştîman li ber dilê min ezîz e.
Dara gûzê ya bilind sî daye dora xwe.
Karika biçûk wînda bûye.
Birayên min ên mezin li dor xwarinê civiyane.
Xwişka min a çavşîn çûye gund.
Warê xweş warê me ye.
Mirovê pîr hurmetkar e.
Hespê spî xweş dibeze.
Erdê hişk, asîmanê dûr.
Min yek ji rindikan dît.

Di hevalnavên çawaniyê de mijarek jî neyînîkirina wan e. Neyînîkirina hevalnavan bi alîkariya hokera *"ne"* tê kirin. Ew berî hevalnavan tê û neyîniyê nîşan dide.

Mînak:

Ev xwarin **ne** xweş e.
Ew gotin **ne** hêja ye.
Ev zilam **ne** qenc bû.
Ev keçik **ne** bedew e.
Ev kes **ne** ciwan e.
Ev welat **ne** pir sar e.
Zarokên we **ne** biçûk in.
Ew mirov **ne** camêr e.

Di zimanê devkî de li şûna “ne” piştî hevalnavê “nîn” an jî “nin”tê bikaranîn, her wekî “Ev welat pir sar nîn e.”, “Ev çiya bilind nîn e.” lê bi baweriya min ev aloziyê pêk tîne, ji ber ku “nîn” nîşaneyê nebûn û tunebûnê ye. Lewre jî divê ev form di zimanê nivîskî de neyê bikaranîn.

Di hevalnavan de paye

Di hevalnavên resen ango hevalnavên çawaniyê de paye heye. Ji ber vê yekê me mijara payeyê piştî hevalnavên çawaniyê danî. Paye asta navdêr û rewşa wan a li hemberî navdêrên din nîşan dide. Di kurmanciyê de sê payeyên bingehîn hene: “payeya asayî”, “payeya hevrukîrînê” û “payeya berztirîn”.

Em dikarin bi mînakekê mijarê rave bikin. Peyva “bilind” hevalnaveke di payeya asayî de ye. Dema em bibêjin; “Dara gûzê bilind e” ev li ser pîvanên bilindiyê tu tiştî nabêje, tê zanîn ku li gorî pîvanên giştî ew dareke bilind e. Lê dema dareke din hebe, mirov wan her du daran bide ber hev, wê gavê mirov ji yekê re dibêje “Ev dar ji ya din bilindtir e.” Heke dareke ji hemû darên heyî bilindtir li holê hebe, wê gavê divê mirov bibêje; “Ev dar ji hemûyan bilindtir e”, “Dara herî bilind ev e”.

Ji bilî van şeweyan mirov dikare bi awayê “Dara bilindtirîn ev e.” jî bibêje. Ev şeweyê dawîn her çi qas jî zaravayê kurmanciya jêrîn (sorani) hatibe wergirtin jî, niha di zimanê nivîskî de bi berfirehî tê bikaranîn.

Payeya asayî:

Di vê payedariyê de rewşa asayî ya hevalnavê heye. Hevalnav li vê derê qertafan wernagire û tu bêje nayên ber hevalnavê.

*hevalê baş
gundê xweş
mala fireh
xaniyê textîn
keçika çavreş
Ev heval baş e.
Ev xanî fireh e.
Ev av sar e.*

Di rewşa asayî de paye bi gelemperî tê nîşandan. Dema me got, “mirovê baş” em qala başiyeke asayî dikin.

Payeya hevrûkirinê:

Di vir de çend tişt bi hev re têne hevrûkirin. Du tişt an dê mîna hev bin û bi qasî hev bin an jî yek ji wan dê bi taybetiyeke xwe ji ya din kêm an jî zêdetir be. Hevrûkirina tiştên dişibin hev bi alîkariya hinek hokerên pileyî yên mîna, “*bi qasî hev, hindî hev, wekî hev, mîna hev*” tê kirin. Hevrûkirina tiştên ji hev cudatir jî carinan bi alîkariya hokerên pileyî yên mîna “*hinekî, gelekî, piçekî...*” û bi piranî jî bi alîkariya paşgira “*-tir*” pêk tê. Em pêşî ji bo tiştên dişibin hev hin mînakên bidin:

Mînak:

*Ew bi qasî te mezin e.
Bi zimandirêjiya xwe wekî hev in.
Bejna we hindî hev e.
Pênûsa te ne ewende sor e.
Çîroka wî pir xweş bû.
Bejna wî zêde bilind bû.
Şîva êvarî ecêb xweş bû.*

Bi awayekî gelemperî payedariya hevrûkirinê bi paşgira “*-tir*” tê nîşandan.

*Ew ji te biçûktir e.
Sêv ji hêjîrê xweştir e.*

Beybûn ji Sosinê ciwantir e.

Ga ji bizinê girantir e.

Payeya berztirîn:

Payeya berztirîn di kurmanciya gelêrî de bi alikariya hokerên pileyî “*herî û tewrî*” pêk tê. Lê di zimanê nivîskî de ligel van hokeran paşgira “-*tirîn*” jî tê bikaranîn. Ev paşgir di zaravayê kurmanciya jêrîn de û di zimanê farisî de heye, lê hê nû ketiye kurmancî.

Mînak:

Gûzên herî xweş li Gûzereşê hene.

Temenê dirêjtirîn li welatên pêşketî ye.

Şêvên tewrî xweş li Xelatê bi dest dikevin.

Darên herî bilind li ber avê ne.

Mirovên kiniktirîn li Çînê ne.

Em çend mînakan jî ji her sê payeyan bidin:

Birayê min biçûk e.

Ez jê mezintir im.

Kekê min mezintirînê me ye.

Tirî xweş e, lê sêv ji tirî xweştir e.

Fêkiya xweşıktirîn xox e.

Îsotên aliyê me tûj in. Lê yên Mêrdînê tûjtir in.

Îsotên herî tûj li Rihayê peyda dibin.

Divê bê zanîn ku radeya payeya hevalnavan bi xwe jî heye û ew pîvan bi hejmaran û bi hevalnavên nebinavkirî têne nîşandan.

Mînak:

Pîçekî mezin e.

Hinekî mezin e.

Gelekî mezin e.

Pir mezin e.

Pir û pir mezin e.

Çar salan jî te mezintir e.

Du bihostan jî te dirêjtir e.

Sê gavan jî zeviya me firehtir e.

Heta tu bêjî bes mezin e.

Ew ji gelekane mezintir e.
Ew ji hemûyan mezintir e
Ew gelekî ji ya din mezintir e.
Bi qasî serê derziyê ne girîng e.

Carinan diyarkirina payeya herî zêde bi awayekî din jî pêk tê. Qertafa dengê pêşîn ê rengdêrê tê pêşiya qertafa “-ip”ê bi vî awayî xurtbûna radeya rengê hevalnnavê tê nîşandan.

Mînak: *nipnû, ripreş, sipsar, kipkesk, hiphişk, xipxweş, sipsor, zipzer, çipçê...*

Dema mirov dibêje, “*nipnû*” wisa tê zanîn ku pir nû ye. Ev yek jî bo mînakên din jî wisa ye, di hin bêjeyan de ew “-ip” bi awayên din jî derdikeve pêşberî mirov, her wekî “*vitûvala*”, “*vikûvala*” û “*virtûvala*”, lê forma bi gelemperî bi “ip”ê tê çêkirin.

Hevalnavên şanîdanê

Ev hevalnav, bi xwe cînavkên şanîdanê ne. Cînavkên me yên şanîdanê “ev”, “ew” dema ku ev dikevin ber navdêran wan nîşanî mirov didin, dibin hevalnavên şanîdanê. Gava em bibêjin, di hevoka “*Ev çû mala xwe.*” de “ev” cînavk e, lewre cihê kesekî girtiye, wî nîşanî mirov dide, lê dema ku mirov heman hevokê bi şeweyê “*Ev heval çû mala xwe.*” saz bike, wê demê “ev” dibe hevalnav. Hevalnavên “ev” û “ew” hevalnavên xwerû ne û tên ber navdêrên xwerû.

Mînak:

Ev gundî duh ji bajêr hatin.
Ev heval ji min re navê xwe nabêje.
Ev mal ji mala me xweşiktir e.
Ev kurik xwarziyê min e.
Ew kurik şagirtê min e.
Ev rez ê bavê min e.
Ew rez ê bavê min e.

Her wekî jî mînakan jî diyar e, hevalnava “ev” navdêrên nêzîk, “ew” jî yên dûr nîşan dide. Pirjimariya wan jî bi alîkariya lêkerê û cînavkên kesandinê tê zanîn.

Mînak:

Ev pêlav baş e.
Ew pêlav baş in.
Ev sêv sor e.
Ew sêv sor in.
Ev çakêt nû ye.
Ew kinc nû ne.
Ev gore kevn in.
Ev kum kevn e.
Min ev sêv xwar.
Te ew sêv xwarin.
Ev mirov diçin bajêr.
Ev keçik diçe dibistanê.
Ev keçik diçin dibistanê.

Her wekî me di mijara cînavkan de jî dabû xuyakirin di zimanê gelêrî de “eve/eva” û “ewe/ewa” tê gotin, ji bo yên pirjimar jî “evana/evene” û “ewana/ewene” tê gotin. Dema ku ev cure cînavk dibin rengdêr ew qertaf derbasî navdêrên piştî xwe dikin. Dema ku mirov bala xwe dide cînavkên zaravayên din mirov dibîne ku ev formeke kevnare ye. Bo nimûne di soranî de jî cînavka şanîdanê “eme” ye. Lê vê formê di zimanê nivîskî de cih negirtiye, ji ber ku ew paşgir wekî bargiranî hatine dîtin, ji holê rabûne.

Mînak:

Ev mirove/ev mirova diçe.
Ev mirovana/mirovene diçin.
Ev tişte/ev tiştê baş e.
Ev tiştana/tiştene baş in.
Ew kesana/kesene diçin ku derê?
Ew gundana/gundene bi destê kê hatin wêrankirin?

Di hin devokan de pirjimariya hevalnavan bi veqetandekan jî tê nîşandan.

Mînak:

Ev mirov yê baş e.
Ev pêlav yê baş in.
Ev sêv ya baş e.

Tewanga hevalnavên şanîdanê

Ev hevalnav, her wekî di mijara cînavkên şanîdanê de hate gotin, ditewin; qertafên tewangê “-î”, “-ê” û “-an” digirin û “ev” dibe; “evî” (nêzîk-nêr), “evê” (nêzîk-mê), “evan” (nêzîk- pirjimar).

Ew jî dibe; “ewî” (dûr-nêr), “ewê” (dûr-mê), “ewan” (dûr-pirjimar). Di zimanê nivîskî de “e”ya destpêkê dikeve, ew jî dibin; “vî”, “vê”, “van”; “wî”, “wê”, “wan”.

Ev cure hevalnav navdêrên tewandî nîşanî mirov didin. Taybetiyeke hevalnavên şanîdanê yê tewandî ev e ku bi xwe re navdêrên li pey xwe jî ditewînin.

Mînak:

Min ji wî hevalî re got.

Wê hevalê ji min re negot.

Wan hevalan li mala me nan xwar.

Vê keçikê ez nedîtîm.

Vî lawikî têr nan nexwar.

Van rebenan çi digot?

Rêgeza giştî ya ji bo tewangê ji bo hevalnavên şanîdanê jî derbas dibe. Yanê di lêkerên gerguhêz de, di demên borî de kirde, di demên niha û bê de jî bireser ditewe.

Mînak:

Min ev heval dît.

Wî hevalî ez dîtîm.

Ez van hevalan dibînim.

Ew heval min dibînin.

Vê keçikê nan anî.

Ev keçik pirtûkan tîne.

Hevalnavên şanîdanê yê şibandinê

Celebeke din a hevalnavên şanîdanê heye ku mirov dikare wekî “hevalnavên şanîdanê yê şibandinê” bi nav bike. Her wekî; “wiha”, “wisana”, “wilo”, “halo”, “werê”, “hanî”, “weto”...

Ev cure hevalnav mirov dixin tengasiyê ji ber ku bi hinek taybetiyên xwe ew dişibin hevalnavên nebinavkirî jî. Her wiha ji ber ku hevalnava pirsyarî “çawa” pirsar van hevalnavan dike, mirov dibêje qey hevalnavên çawaniyê ne. Lê çawaniya ku ew nîşan didin nebinavkirî ye.

Di encamê de dema ku mirov baş bala xwe dide wan, mirov dibîne ku aliyê nîşandanê girantir e. Ji ber vê yekê me navê hevalnavên şanîdanê yên şibandinê lê kir, lewre taybetiya wan li gorî tiştê ku tê şibandin diyar dibe. Li aliyê din, ji aliyê peyvsaziyê ve ev hevalnav balkêş in. Dema ku mirov ji aliyê peyvsaziyê ve bi hûrbînî li wan dinêre mirov dibîne ku ew jî ne xwerû ne, bi alîkariya hevalnavên şanîdanê pêk hatine.

“Ewê ha” bûye “ewha” û paşê jî bûye “wiha”
“Ew san” bûye “ewsan” û paşê jî bûye “wisan”
“Ew lewn” bûye “ewlo” û paşê jî bûye, “wilo”
“Ew tewr” Bûye ewtewr û paşê jî bûye “weto”

Ji ber ku guherîn ji mêj ve pêk hatiye, bingeha wan hevalnavan hatiye jibîrkirin. Ev hevalnav dema ku hevaltiya navdêran dikan, hevalnav in, lê dema ku tên ber lêkeran û awayê kar nîşan didin, hevalkar ango hoker in.

Mînak:

Ez mirovekî **wiha** nas nakim.
Te tiştêkî **wisa** gotiye?
Zîn tiştêkî **wiha** nake.
Zarokên **wilo** li serê mirov dibin bela.
Guleke **wilo** da min, kuleke **halo** di dilê min de çêkir.

Hevalnavên jimarîn

Jimarnav dema tên ber navdêran, dibin hevalnavên jimarîn. Ji ber ku navdêran ji hêla jimarê ve bi me didin nasîn. Wekî mînak; dema em bibêjin “Çar gundiyan nan xwar”, hejmara “çar”, taybetiyeke gundiyan ango hejmara wan bi me dide nasîn. Lewre jî dibe hevalnav. Mirov dikare bi çend mînakan mijarê zelaltir bike:

Mînak:

*Çar xwişkên wî hene.
Du pismamên wî hatin.
Pênc hevalên wî pê re çûn.
Çil keziyên xwe şeh kirin.
Du mihan bikire.
Heft riyan bide ber xwe.
Çaryek nanî bixwe.
Ji pêncan yekê xwarinê min xwar.
Du gîskan bifiroşe.*

Hevalnavên jimarîn li gorî taybetiyên jimarnavan ji hev cuda dibin.

1- Bi jimarnavên bingehîn hevalnav:

Mînak:

*Çar hevalên min hatin alîkariya min.
Du bûkên mala apê min hene.
Pênc xwarziyên min bi hev re dixebitin.
Bi tîrekê du nîşan hildan.
Ciwanan li ber dibistanê bîst dar çandin.
Di tewleyê de sed mehîn û pêncî hesp hene.
Kî dikare şazdeh qesr û qonaxan di deh salan de ava bike?*

2- Jimarnavên rêzîn berevajî jimarnavên bingehîn piştî navdêran tên û bi veqetandekan rêza navdêran nîşan didin.

Mînak:

*Di salnameya kurdî de meha yekê (yekemîn) adar e.
Di dersa çaran (çaremîn) de mamoste nexweş ket.
Min gava pêncan (pêncemîn) avêt, ez gihîştim ber dêrî.
Di hejmarê sedî (sedemîn) de min xwe ji bîr kir.
Ez negihîştim hevalê sihî (sihemîn) da ku wî hişyar bikim.*

3- Bi hejmarên şikestî ango dabeşkirinê hevalnavên jimarîn

Mînak:

*Min du nan û nîv anîn malê.
Bozên çaryek kilo goşt kirî.
Ji sisiyan duyê xwarinê wî xwar.*

Hevalnavên nebinavkirî

Cînavkên nebinavkirî dema ku têne ber navdêran dibin hevalnav. Mînak, gava em bibêjin, *"Hinek mirov hatin vir"*, tête zanîn ku mirovin hatine, lê hejmara wan ne diyar e ango nebinavkirî ye. Her wiha dema ku em bibêjin, *"Min piçek xwarin xwar"* jî dîsa mîqdara xwarinê ne diyar e. Ji hevalnavên wiha re nebinavkirî hatiye gotin.

Mînak:

Hin berx li mêrgê diçêrin.

Gelek kar hatin kirin.

Her zarokek bi aliyekî ve reviya.

Filan hevalî ji min re got.

Tu mirov bêtî welat nikare bijî.

Hemû gundî ji hozekê ne.

Çend heval hatin mala me.

Birek mirov li wir in.

Hevalnavên pirsyariyê

Ev cure hevalnav tên ber navdêran û ji wan pirs hevalnavan dikin, ji ber vê yekê ev nav li wan hatiye kirin. Her yek ji hevalnavên pirsyarî pirs cureyeke hevalnavan dike.

Hevalnava pirsyarî ku pirs hevalnavên çawaniyê dike *"çawa"* ye. Di hevoka *"Zozan hevaleke baş e"* de ji bo naskirina hevalnavê divê em pirs *"çawa"* arasteyî navdêrê bikin. Yanê em bibêjin; *"Zozan hevaleke çawa ye?"* Bersiva wê dê jixweber *"baş"* be. Her wekî tê zanîn *"baş"* li vê derê hevalnava çawaniyê ye.

Di kurmancî de ji bilî peyva çawa gelek peyvên ku xwediyê heman wateyê ne, hene. Wekî; *"çito"*, *"çilo"*, *"çerê"*. Her wekî çawa em di mijara hevalnavên şanîdanê yê şibandinê de jî li ser rawestiyabûn, bêje hevedudanî ne. Ew ji bêtî *"çî"* û peyvên *"awan, lewn û tehr"* pêk hatine. Her çî qas di zimanê devkî de ev peyv giş bên bikaranîn jî, di zimanê nivîskî de bi giranî *"çawa"* tê bikaranîn.

Mînak:

Li bajêr bihayê nê giran e.

Bihayê nê çawa ye?

Giran e.

Zinar hevalekî qenc e.

Zinar hevalekî çawa ye?

Qenc e.

Dara gûzê bilind e?

Dara gûzê çawa ye?

Bilind e.

Her wekî ji mînakên li jor jî diyar e, hevalnava çawa yeke xwerû ye û natewe. Jixwe hevalnavên ku pirsar "çawa"yê dikin jî xwerû ne, ji ber ku ew ji aliyê mêjer û zayendê ve ne guherbar in.

Hevalnava pirsyarî ya ku pirsar hevalnavên nîşandanê dike "kîjan" e.

Mînak:

Ev heval ji gund nû hatiye.

Kîjan heval ji gund nû hatiye?

Ev heval.

Vi hevalî ji min re navê xwe negot.

Kîjan hevalî ji te re navê xwe negot?

Vi hevalî.

Wan kûçikan nanê şivên xwar.

Kîjan kûçikan nanê şivên xwar?

Wan kûçikan.

Ew mirov cihê xwe nizanin.

Kîjan mirov cihê xwe nizanin?

Ew mirov.

Hevalnava pirsyarî "kîjan" navdêra li dûv xwe ditewîne. Bo nimûne:

Kîjan hevalî got?

Wî hevalî got.

Kîjan mirovan rexne li we girt?

Wan mirovan rexne li me girt.

Kîjan keçikê navê xwe negot?

Wê keçikê navê xwe negot.

Pirsa hevalnavên şanîdanê yên şibandinî jî bi hevalnava “çawa” û hinek hemwateyên wê tê kirin. Ew jî hevalnavên mîna: “wiha”, “wisan”, “wilo”, “halo”... ne.

Mînak:

Ez hevalekî wiha me.

Hevalekî çawa?

Hevalekî wiha me.

Xebata me her roj wisa ye.

Xebata me çawa ye?

Wisan e.

Ew nanê halo naxwe.

Nanê çilo naxwe?

Nanê halo.

Bajarî mirovên wilo ne.

Bajarî mirovên çilo ne?

Mirovên wilo ne.

Hevalnava ku pirsra hevalnavên jimarîn dike “çend” e. Mirov bi alîkariya “çend”ê hejmara tiştekî hîn dibin.

Mînak:

Du sed karker ji kar hatin avêtin.

Çend karker ji kar hatin avêtin?

Du sed karker.

Du bira bi hev re ketin şer.

Çend bira bi hev re ketin şer?

Du bira.

Pênc zevî hatin avdan.

Çend zevî hatin avdan?

Pênc zevî.

Çar hezar gund hatin valakirin.
Çend gund hatin valakirin?
Çar hezar gund.

Hevalnava “çend” jî wekî “kîjan”ê navdêrê ditewîne. Ji ber ku çend pîrsa tiştên pîrjimar dike, mirov bi riya tewanga çendê mêjera navdêrê hîn dibe.

Mînak:

Çend zilaman simbêlên xwe kur kirin?
Tu çend gavan diavêjî?
Ez sê gavan diavêjim.
Ew çend nanan dixwazin?
Ew sê nanan dixwazin.

Ji hevalnavên pîrsyarî “çi qas” pîrsa hevalnavên ku ji aliyê mêjerê ve nayên hejmartin dike. Hevalnavên nebinavkirî yên ku hejmara wan ne teqez e bi “çi qas”ê tên pîrsîn. Çend mînak ji bo vê hevalnava pîrsyarî:

Çi qas xwarin ma?
Pîçek xwarin ma.
Çi qas karê me hate kirin?
Hinek karê me hate kirin.

Her wiha hin caran hevalnavên jimarîn jî bi çiqasê tên pîrsîn.

Mînak:

Çi qas dar hatin birîn?
Sed dar hatin birîn.
Çi qas mirov gihîştin cihê kar?
Du sed mirov gihîştinê.

Her wiha bi hevalnava çiqasê asta payeya hevalnavê jî tê pîrsîn.

Mînak:

Çi qas mezin e?
Pir mezin e.
Çi qas dirêj e?
Pîçekî dirêj e.

Tewanga çiqasê derbasî navdêrê dibe.

Mînak:

Çi qas goştî bikirim?

Çi qas avê vedixwî?

Nîşe: Tiştê ku xuya dike peyva "qas" ji "qiyas" a erebî hatiye, bêjeya xwerû bi kurdî "çend" e, ew jî ji peyvên "çi" û "hend" ê pêk hatiye. "Hend" îro bi gelemperî bi dirûvê "hind" tê bikaranîn, bêjeya hevrûkirinê ya kurdî ew e. Ji bilî "çend"ê, di peyva "ewende" de jî heman mantiq heye. Peyv ji "ew" û "hende" pêk hatiye. Cînavkên nebinavkirî "hin", "hinek" û qertafê nebinavkirinê "-in" jî ji heman peyvê tên.

HOKER

Bêjeyên ku wateya lêker, hevalnav, hokerên wekî xwe ji aliyê dem, cih, bergeh, rewş, sedem, rêje û hejmarê ve temam dikin “*hoker*” in. Bi tenê bêjeyên ku ji binyadî hoker in peywira hokeriyê bi cih naynin. Digel wan navdêr, hevalnav, komek, ravek jî carinan peywira hokeriyê bi kar tînin. Ji ber ku hoker bi gelemperî hevaltiya lêkerê ango “*kar*” dike jê re “*hevalkar*” jî tê gotin.

Peyvsaziya hokeran

Hoker jî mîna bêjeyên din di nav xwe dibin du cure; “*xwerû*” û “*hevedudanî*”. Ji ber ku hoker bi piranî di bingeha xwe de hevalnav û navdêr in, zêde cudatî di navbera wan û navdêr û hevalnavan de jî nîn e. Bo nimûne, hokerên cih bi piranî navê cihekî ne. Her wiha hokerên demê jî navekî demekê ne. Li aliyê din hokerên çawaniyê jî bi piranî hevalnav in. Digel vê yekê jî hinek xweseriyên peyvsaziya hokeran jî hene. Hoker jî mîna bêjeyên din dibin du cure; hokerên *xwerû* û hokerên *nexwerû*.

Xwerû: *zû, hêdî, duh, niha, pêr, par, paş, pêş, dor, hîn, vir, wir, pir...*

Nexwerû: *îro, îşev, bi şev, bi roj, nîvro, betir pêr, şeva din, roja çûyî, bi vir de, bi wir de, wê de, berî nîvro, piştî nîvro, serêvarkî, êvarî, berbangî sibê...*

Hoker bi çend awayan pêk tînin; bi alîkariya daçekan û bi alîkariya pêşgir û paşgiran. Divê neyê jibîrkin ku di hokerên hevedudanî de her peyv bi serê xwe tê nivîsandin.

1- Bi alîkariya daçekan:

Mînak: *bi şev, bi roj, ji niha ve, ji niha û bi şûn de, ji îro pê ve, di malê de, di nav re, di ser re, ji bin ve, mîna canik û camêran, fena keran...*

2- Bi paşgir û pêşgiran

Mînak:

Pêşgir:

/î-/ : îşev, îro, îsal...

paşgir:

/kî/ : serêvarkî, nîvrokî, binfiskî, tirekî, serserkî, paşpêkî, citikî...

/-ka/ : hêdîka, zûzûka, hêjka...

/-ane/ : mêrane, jinane, şêrane...

Cureyên hokeran

- 1) *Hokerên çawaniyê*
- 2) *Hokerên demê*
- 3) *Hokerên cih û berekê*
- 4) *Hokerên pirsyariyê*
- 5) *Hokerên şanîdanê*
- 6) *Hokerên çendaniyê*

Hokerên çawaniyê

Hokerên çawaniyê, bi piranî hevalnav in, lê çawaniya lêkerê nîşan didin. Bo nimûne, dema ku mirov dibêje; “*Hevala xweşik zû dimeşe*.”, li vê derê “*xweşik*” her wekî berê jî hatibû diyarkirin, taybetiya “*heval*”ê bi me dide nasîn, ji ber vê yekê jî hevalnav e. Lê dema ku em bibêjin; “*Hevala me xweşik dimeşe*”. Li vê derê “*xweşik*” çawatiya meşê bi me dide nasîn, lewre jî hoker e. Hinek hokerên ku têkildarî demê û awayê pêkanîna kar in, di bingeha xwe de jî hoker in.

Mînak: *zû, dereng, hêdî, bi lez, rasterast, nerasterast, çarmêrkî, paşpêkî, citikî, zûzûka, hêdîka, bi dizîka, qestîlka, bi zanayî, bi nezani...*

Ji bo zelalkirina mijarê em çend hevokên bi hokerên çawaniyê pêşkêş bikin.

Mînak:

Tu mîna keran xebitî û wan jî mîna guran xwar.

Min mîna şêran li ber xwe dâ.

Pismamê te wekî qralan dijî.

Şîva xwe xwar û zûzûka ji malê derket.

Şivan paşpêkî li kerê siwar bûye.

Zarok citikî li erdê ket.

Bozan bi dizîka çûye bajêr.

Hevalek çarmêrkî rûniştibû.

Ez bi çarlepîkî çûm.

Çivîk bilind firîya.

Heval karê xwe bi rêk û pêk dike.

Birayê min navê xwe zû dibêje.

Pirsgirêkê nerasterast bibêje.

Ez bi lez ji vir dûr ketim.

Kalemêr hêdî dimeşin.

Ew heval pir tûj xeber dide.

Hema wê gotinên xwe rasterast li nav çavên wî dan.

Vê sibehê em bi derengî çûne kar.

Hokerên şanîdanê

Hokerên şanîdanê bi nîşandana karekî awayê pêkhatina wî karî vedibêjin. Ev hoker du cure ne, hinek ji wan karên diyar û nêzîk, hinek jî karên dûr û nediyar nîşan didin.

Hokerên şanîdanê yên ku karên nediyar û dûr nîşan didin ev in: “wisa”, “wilo”, “werê”...

Hokerên şanîdanê yên ku karên diyar û nêzîk nîşan didin jî ev in: “wiha”, “halo”, “hanî”... Di mijara hevalnavan de em li ser peyvسازیا wan rawestiyabûn, lewre jî em ê heman tiştî dubare nekin. Niha em dixwazin çend mînakan bidin.

Mînak:

*Min ji te re wisa negot.
Wiha kir û wiha xwar.
Tu jî li min halo meke.
Te werê gotibû min.
Çawa bir, wisa jî anî.
Çawa kir, wilo jî xwar.
Te çilo got, min wilo jê re dubare kir.*

Divê bê gotin ku di zimanê nivîskî de ji wan hokeran “wiha” û “wisa” herî zêde têne bikaranîn, ên din kêmtir têne bikaranîn.

Hokerên demê

Her wekî ji nav jî diyar e, ev cure hoker dema kar nîşan didin. Mirov ji van hokeran derdixe ku ev kar kengê çêbûye. Dema ku mirov bibêje “Îro ez ji gund hatim”, “îro” di vê hevokê de hokera demê ye. Hinek hokerên demê ev in: *duh, îro, nîvro, serê sibê, piştî nîvro, serêvarkî, ber bi êvarî, ji sibê heta êvarî, pêr, par, îsal, îşev...*

Mînak:

*Duh hevalê min hate vir.
Sibe ez ê herim ba hevalê xwe.
Di meha gulanê de ez ê bêm
Berêvarkî were cem min.
Roj bi roj doz geştir dibe.
Her gav tiştekî derdixe.
Sal bi sal karê me ber bi başiyê ve diçe.
Roja duşemê ev bûyer qewimî.
Serê sibehê diçe kar, piştî nîvro vedigere.
Ez pêr çûm bajêr, ez duh vegeyriyam.
Par zewicî, îsal kurek jê re çêbû.
Ez ê serêvarkî ji kar vegeyrim.
Ew ê îşev werin mala me.*

Hokerên cih û berekê

Navê vî cureyî jî taybetiya wî dide dest. Yanê ev cure hoker, cih

û bergeha karê ku tê kirin, nîşan dide. Bo nimûne, gava yek bibêje, "Ez *ber bi malê ve diçim*" li vê derê "*ber bi ... ve*" berek kar nîşan dide û "*mal*" jî cih nîşan dide, lewre jî "*ber bi ... ve*" hokera berekê û "*mal*" jî hokera cih e.

Hinek hokerên cih ev in: *derve, hundir, li dûv, bi ser de, bi pêş ve, bi şûn ve, bi wir de, wê de, ji hundir, li derve, ji dûr ve, li nêzîk, li gelî û zozanan....* Her wiha divê bê gotin ku hemû navên cihan ligel daçekan dikarin bibin hokerên cih.

Minak:

Ez *bi wir de çûm*.

Ew diçe *gundê me*.

Mamoste ji *dibistanê tê*.

Ew stranan *li tomargehê tomar dike*.

Tu jî were *hundir*.

Ew derket *derve*.

Hinekî *bi wir de here*.

Me çend kevir *danîne ser hev*.

Zozan û Sorgul *li nik hev rûniştin*.

Tu hatî *nêzîkî min*.

Ew îro naçe *dibistanê, dê here seyrangehê*.

Zarok kete *xwarê*.

Xoce *li dûv kerê dimeşiya*.

Hokerên çendanî û hevrûkirinê

Ev cure hoker mêjer û radeya karê ku tê kirin nîşan didin. Mesela, di hevoka "*Karmend gelekî meşîyan*" de "*gelekî*" hokera mêjerê, miqdara "*meşînê*" ango karê ku tê kirin, nîşan dide. Em ji wê fêm dikin ku ew kar heta kîjan radeyê çêbûye.

Lê di vir de tiştekî jî sedî sed diyar tune ye. Di hevoka "*Ez zêde kar dikim*" de pîvana "*zêde*" ne diyar e, belkî li gorî meşa her rojê zêde be, yan jî li gorî meşa hinekên din zêde be. Çend hokerên çendaniyê: "*kêm, zêde, pir, hindik, gelek, ecêb, pir kêm, herî kêm, herî zêde, zehftirîn, zêde zêde, heta radeyekê, piçekî, kêmtir, qet, pir pir hindik...*"

Mînak:

Ev heval kê m dipeyive, lê yê din pîr dipeyive..

Bî qasî hûtekî dixwe.

Dehe deh gûzan dixwe tûran.

Karker pîr dixebitin.

Hûn jî me zêdetir xwarinê dixwin.

Herî zû ew diçin.

Te gelekî ez eşandim.

We zêde zêde xwar.

Herî kê m ew xebitiye.

Hûn qet nexebitîne.

Car caran bî min re xwarinê dixwe.

Hokerên pirsyariyê

Ev hoker jî pîrsa hokerên din dikin. Hokerên pirsyariyê ev in:
“çawa, çi, kengê, çi wext, li ku, jî ku, bî ku ve, çi qas, wekî çi ...”

Her wekî xuya ye her yek jî wan, pîrsa cureyekî hokerê dike. Bo nimûne hokera “çawa” pîrsa hokera çawaniyê dike. Dema em bibêjin, “Çûk çawa difire?” bersiva wê hokereke çawaniyê dide dest. Ew jî dikare hokereke wekî “nizm”, “bilind” û hwd. be. Yanê “Çûk bilind difire” yan jî “Çûk nizim difire.”

Nimûneyên din:

Tu jî ku têyî? Ez jî malê tîm.

Tu bî ku ve diçî? Ez ber bî dibistanê ve diçim.

Kendal bî çi dizane? Ew bî gelek tiştan dizane.

Mala we li ku ye? Mala me li Ruhayê ye.

Xwişka te jî kîjan hêla bajêr tê? Ji bakur tê.

Ew çi wext jî gund derketiye? Ew par jî gund derketiye.

Kalikê te kengê hate malê? Îro serê sibê hate malê.

Tu jî kengê vir de li vir î? Ji duh êvarê vir de, li vir im.

Şêrko mîna çi direve? Ew mîna kêrguhan direve.

Zozan çawa dimeşe? Baş dimeşe.

Te çawa nîşanî min da, min jî wisa kir.

DAÇEK

Daçek ji cureyên bêjeyan ên erkî ne. Daçekên xwerû bi xwe ne xwediyê tu wateyê ne, lê di nav hevokê de beşên din ên peyvê ji aliyê wateyê ve sergihayî dikan. Dîsa daçek ji aliyê wateyê ve (*wekhevî, dijberî, sedem, cih û bergek*) di navbera peyvvan de têkiliya wateyî pêk tînin. Daçek ne ji ber wateya xwe, lê ji ber peywira ku bi cih tînin, wekî peyv tînin hesibandin. Bo nimûne, bêjeya “*li*” bi serê xwe ne xwediyê tu wateyê ye, lê bêtî wê mirov nikare cih û pozîsyona heyberan diyar bike.

Peyvsaziya daçekan

Daçek, her wekî çawa dikarin bi serê xwe di nav hevokê de cih bigirin, dikarin digel hoker û gihanek û hwd. daçekên nû pêk bînin. Daçekên resen bi piranî xwerû ne û daçekên din jî bi alîkariya wan tîne bidestxistin. Her wiha bi alîkariya daçekan jî hin cînavk, rengdêr, hoker û lêkerên biwêjî tîne pêkanîn. Her wekî ji gotinên me yê heta niha jî tê fêmkirin daçek jî du cure ne: “*xwerû*” û “*hevedudanî*”. Daçekên resen, ên xwerû ne.

Daçekên xwerû

Daçekên xwerû hinek ji hêmanekê pêk hatine û berî navdêrê tînin, hinek ji wan jî du hêmanan pêk hatine; ji pêşdaçek û paşdaçekan, ev her du hêman bêjeyê digirin nav xwe. Daçek rewş û pozîsyona navdêrê diyar dikan.

Mînak: *li, ji, bi, jî, bê, di ... de, di ... re, ji ... re, ji ... de, bi ... re, bi ... de, bi ... ve û hwd.*

Daçekên hevedudanî

Daçekên hevedudanî bi piranî ji daçekekê û ji bêjeyeke ku cih û pozîsyonê nîşan didin pêk hatine. Her daçekeke resen komêk daçekên hevedudanî çêdike.

/li/: li paş, li ser, li bin, li dor, li ber, li nav, li kelekê, li pey, li dûv, li pişt, li jêr, li jor, li pêşberî, li şûna, li xwarê, li raserî, li cem, li nik, li hinda, li dij, li hemberî, li gel...

Mînak:

Ez **li ber** malê rûniştim.

Ew **li dûv** min hat.

Em **li paş** te rawestiyan.

Hinek **li dor** mala me digerin.

Li kêleka wî .yekî porspî hebû.

Li pişt mala wan qesrek heye.

Li pey xwe menihêre.

Ew **ligel** me hat.

Pirtûk **li ser** maseyê ye.

Hesen **li kêleka** wî rûnişt.

/bi/: bi dûv, bi pêş, bi bin, bi ser, bi dor, bi rex, bi jor, bi pişt, bi ber..

Mînak:

Lingê wî **bi ber** kevirekî ket.

Bi dûv min mekeve.

Hevind di vê lîstikê de **bi bin** avê ketiye.

Ez **bi nav** wan neyaran ketim.

Bi ser avê ket û soberî kir.

Bi jor ket û hat.

Bi min ew kar naçe sêrî.

/ji/: ji pêş, ji paş, ji ber, ji dor, ji aliyê ..., ji nêzîk, ji dûr, ji pişt, ji bin, ji ser, ji bo, ji bilî ..., ji dêl ve, ji nav, ji kêleka ..., ji cem, ji navbera ..., ji pêşberî, ji hember, ji dijî..

Ji ber erebeyê xwe da alî.

Ji pişt wî dermekeve.

Ji aliyê wî hayekî xurt tê.

Ji kêleka wî rabe.
Ji dor wan vekîşin.
Ji paş Çiyayê Qaf derket.
Ji hêla çepê ve lê xist.

/di de/: di ber de, di bin de, di nav de, di pêşiyê de, di kêlekê de, di ser de...

/di re/: di ber re, di ser re, di bin re, di dor re, di nav re, di kêlekê re, di paş re, di pêş re, di jor re, di jêr re...

Mînak:

Zozan di ber xaltîka xwe re derbas bû.
Xwarin di ber min de ma.
Ez di ser pirê re derbas bûm.
Di nav gund de nesekinî.
Di pêşiyê de dimeşîya.
Gund di bin berfê de mabû.
Ez di kêlekê de rûniştim.

Hinek daçekên din

Daçekên şibandinê: “wekî...”, “mîna...”, “nola...”, “fena...”

Ev daçek bi riya şibandinê têkiliyê di navbera du tiştan de pêk tîne.

Mînak:

Ev zarok wekî mirovekî mezin xeber dide.
Ava Çilçaviyê mîna qeşayê sar bû.
Ez nola te tevnagerim.
Ew fena guran êrîşî mirov dike.

Daçekên sedemîn: “ji bo”, “ji ber”

Mînak:

Ji ber baranê min nekarî biçim kar.
Jinek ji bo serdana lawê xwe çû bajêr.
Em vê çalakiyê ji bo mirovahiyê dikin.

Daçekên agahdariyê: “*der barê ... de*”, “*der heqê... de*”, “*li ser*”

Mînak:

Tu der barê vê mijarê de çi difikirî?

Agirî der heqê jiyana Cegerxwîn de agahiyên berfireh dan.

Li ser vê mijarê bîr û baweriya min zelal e.

Daçekên hevrûkirin: “*bî qasî*”, “*li gorî*”, “*bî tenê*”...

Ev daçek bi riya qiyas û hevrûkirinê têkiliyê di navbera du tiştan de datînin.

Mînak:

Ev zarok bî qasî Şakiro xweş stranan dibêje.

Kes bî qasî wî ne jîr û jêhatî bû.

Li gorî baweriya min ev kar şaş e.

Ev gotin ne li gorî devê te ye.

Vî karî bî tenê tu dikarî bibî sêrî.

Taybetiyên daçekan

Her wekî me di destpêkê de jî got, di kurmancî de daçekên bingehîn daçekên mîna: “*lî*”, “*bî*”, “*jî*”, “*dî*”, “*bê*”, “*jî*” ne, yên din jî bi alîkariya wan pêk hatine. Ji wan hinek daçek bi serê xwe, hinek hem bi serê xwe hem digel paşdaçekên xwe û hinek jî bi tenê digel paşdaçekên xwe têne bikaranîn.

Bo nimûne “*lî*” her tim bi serê xwe tê bikaranîn, lê “*jî*” û “*bî*” hem bi tena serê xwe hem jî digel paşdaçekên mîna “*ve*”, “*re*”, “*de*” tên bikaranîn û “*dî*” çend rewşên awarte ne tê de, her tim bi paşdaçekên mîna “*de*” û “*re*” tê bikaranîn.

Mînak:

Evîn bî balafirê diçe mala apê xwe.

Serdar li wir namîne, dê here malê.

Sînemxan jî bajêr tê.

Bozo kevîrek dî diz wer kir.

Heke tu bî min re werî, ez ê kêfxweş bibim.

Bî min ev gotina te ne rast e.

Rista daçekên bingehîn

/bi/: Bi gelek peywiran radibe û divê em wan yek bi yek destnîşan bikin. Ev daçek beranberî “ile” ya tirkî û “with”, “by” a îngilîzî ye. Daçeka “bî” dema ku bi tena serê xwe be bi van peywiran radibe:

1- Tê ber navgîna ku kar pê tê kirin û wê sergihayî dike. Karek bi çi tê kirin wê nîşan dide. Ango ew cihê “ile” ya tirkî û “by” a îngilîzî digire.

Mînak:

Ez **bi** erebeyê çûm bajêr.
Min **bi** koling erd kola.
Wî **bi** bivir darên hişk birîn.
Min **bi** kevîran xaniyek ji xwe re çêkir.
Balinde **bi** baskan difirin.

2- Alî û berek nîşanî mirov dide. Tê ber hinek hokerên cih û tevgera ber bi wî alî ve nîşan dide.

Mînak:

Ez **bi** ser avê ketim.
Hozan **bi** bin avê ket û hew jê derket.
Ew **bi** paş ket.
Xebat **bi** pêş dikeve.
Em **bi** dûv hinekan ketine.

3- Daçeka “bî” dikeve navbera du hejmaran û wateya dabeşbûna kom bi kom dide wan.

Mînak:

Zarok du **bi** du dimeşin.
Kew ref **bi** ref diçin.
Mirov kom **bi** kom li sûkê digerin.

Daçeka “bî” digel hin paşdaçekan jî tê û bi gelek karan radibe.

/bi ... re/: Ev daçek pêrebûnê nîşan dide. Ev beranberî “be-raber” a tirkî û “together” a îngilîzî ye.

Mînak:

Ew **bi** min **re** xeber nade.
Hûn **bi** hev **re** herin bajêr.
Em **bi** wan **re** karekî bikin.

/bi ... ve/: Tevgereke ber bi aliyekî ve nîşan dide.

Mînak:

Mem bi wir ve hilkişiya.

Tu bi ku ve diçî?

Bi wir ve hat û ji ber çavan winda bû.

Her wiha “bi ... ve” digel lêkera “kirin” lêkera biwêjî “pê ve kirin” û ligel hokera “ser” dîsa lêkera biwêjî “bi ser ve bûn” pêk tîne

Mînak:

Kincên xwe bi hilço ve kirin.

Min wêneyek bi diwêr ve kir.

Ez bi ser ve nebûm.

Tasek av bi ser xwe ve kir û vexwar.

/bi ... de/: Tevgera ber bi cihekî nîşan dide. Ji aliyê wateyê ve nêzî “bi... ve” ye, lê cudatîyek di navbera her duyan de heye. Di “bi ... de” de tevger ber bi cihekî diyar e. Lê di daçeka “bi ... ve” de tevger ber bi aliyekî ve ye, cih ne diyar e.

Mînak:

Xanî bi ser de ket.

Ew hat, lê tu bi ser de neçûyî.

Xwarinê bi ser de nekî.

Bi aliyê me de hat.

/ji/: Ev daçek wateya jêbûnê dide gotinê. Di tirkî de jê re “ismin -den hali” tê gotin û di îngilîzî de li şûna wê daçeka “from” tê bikaranîn.

Mînak:

Hogir ji gund derket.

Av ji kaniyê tê.

Xwîn ji birîna wî diçe.

Pez ji çêrê tê.

/ji ... re/: Karê ji bo yekî/ê tê kirin û gotinê arasteyî yekî dike.

Mînak:

Zozanê ji Zinêr re tu tişt negot.

Ji min re tişteki bîne.

Ji wî re xwarinê amade bike.

Ji me re çîroka xwe vebêje.

/ji ... ve/: Tevger ji cihekî derdikeve û heta cihekî din diçe. Bi tirkî “-den beri”, “-den itibaren” tê gotin, di îngilîzî de beranberî wê “since” tê bikaranîn.

Mînak:

Xanî ji binî ve hilweşiya, êdî bi kêrî tişteki nayê.

Ji serî ve dest bi çîrokê bike.

Ev kar ji aliyê wî ve hate kirin.

Ji niha ve te xwe amade kiriye.

Ji duh ve te guh ji me birin.

/li/: Ev daçek tu paşdaçekan nagire û cih û warekî nîşan dide. Cihekî ku “li” nîşan dide, cihekî gelemperî ye, sînorên wir ne diyarkirî ne. Di tirkî de jê re “ismin -de hali” tê gotin û di îngilîzî de beranberî wê daçeka “at” tê.

Mînak:

Apê min li bajêr dijî.

Zarok li dibistanê ne.

Karker li kargehê namînin.

Li gundan jiyan xweş e.

Li daristanan her cure gil û giha peyda dibin.

/di/: Ev daçek ji bilî çend biwêjan bi tena serê xwe nayê bikaranîn. Di wan biwêjan de jî bi ihtimaleke mezin paşdaçeka “de” bi domana demê re ji navê rabûye.

Mînak:

Ew belaya xwe di min dide.

Tişteki pîs di pantorê min geriyaye.

Di zinêr wer bû.

Min kevirek di wê fîrand.

/di ... de/: Nava cihekî ku sînorên wî diyarkirî ne nîşan dide. Peywira nêzî peywira “in”a îngilîzî ye. Bi tirkî jê re “ismin -de hali” tê gotin. Divê bê gotin ku “ismin -de hali” peywira “li”ya kurmancî jî digire nava xwe.

Mînak:

*Kesên wekî wî **di** cihê xwe **de** nasekinin.*

***Di** nav malê **de** rûnişt.*

***Di** gund **de** ji min jêhatîtir kes nîn e.*

***Di** te **de** hal nemaye.*

***Di** bajêr **de** gelek mal hene...*

/di ... re/:

Tevgera li ser şopeke destnîşankirî û dorgirtî nîşan dide. Di tirkî de ji bo wê bêje û daçekek nîn e. Lê di îngilîzî de daçeka "through" peywira wê pêk tîne. Lê "through" bi tenê tevgera di nav re nîşan dide. Daçeka me **/di ... re/** cihê "around", "above" û "under" a îngilîzî jî digire.

Mînak:

*Av **di** bin qeşayê **re** diherike.*

***Di** nav malan **re** bihurî.*

***Di** daristanê **re** derbas bû.*

*Av **di** ser **re** çû.*

*Ew **di** dêrê **re** derket.*

Daçek û tewang

Taybetiyeke daçekan ev e ku peyvên piştî xwe ditewînin. Peyva guherbar di kîjan demê de li pey daçekê bê, ditewe. Bo nimûne, gava em bibêjin: "Zozanê Zîn dît" di vê hevokê de "Zozan" kirde, "Zîn" bireser e û ji ber ku bûyer di dema borî de qewimiye, kirde (Zozan) tewiyaye, bireser (Zîn) wekî xwe maye. Lê dema ku em daçekê bînin ber bireserê, dê wê jî bi xwe re bitewîne. Ji bo zelalkirina mijarê mirov dikare hevoka "Zozanê li Zînê nihêrî" bide; di vê hevokê de jî "Zozan" kirde û "Zîn" bireser e, lê ji ber egera ku me li jor da xuyakirin, "Zîn" jî tewiyaye bûye "Zînê".

Mînak

*Hevala min **ji** wî **re** got.*

*Gundiyan **li** Bozên da.*

*Kes **li** Robêr (Robarî) nanihêre.*

***Di** dibistanê **de** mamoste tune.*

***Li** malê xwarin nema.*

***Ji** Bêrîvanê **re** tiştê nabêje.*

*Bizinê tîne da ku **li** bajêr bifiroşe.*

*Ez **bi** Zelalê **re** axivîm.*

GIHANEK

Her wekî ji navê wê jî diyar e, gihanek bi serê xwe ne xwediyê tu wateyê ne, lê bêjeyan, komek û hevokan bi hev ve girê didin, an jî peyvekê, komekekê bi hevokekê ve girê didin. Bo nimûne, dema em dibêjin; "*Hogir û Evîn xwişk û birayê hev in.*", "*û*" li vê derê gihanek e û her du navan digihîne hev. Dîsa gava ku em bibêjin; "*Piling çû malê, lê Zarîfe li bal xaltîka xwe ma.*" îcar peyva "*lê*" dibe gihanek û her du hevokan (Piling çû malê - Zarîfe li bal xaltîka xwe ma) digihîne hev, wan bi hev ve dibestîne.

Dema ku em baş bala xwe bidinê em ê bibînin ku di warê wateyî de di navbera gihaneka "*û*" û gihaneka "*lê*" de cudatiyek heye. Gihaneka "*û*" ji aliyê wateyî ve tu bandorê li hevokê nake, lê belê gihaneka "*lê*" balê dikêşe ser nakokiyekê. Bi piranî gihanek bi tenê peyv û hevokan bi hev ve girê nadin, pê re ji aliyê wateyî ve jî wan tekûztir dikin. Çend heb gihanekên sereke yên di kurmancî de ev in: *bes, çawa... wisa, jî, her çend... ew çend, çi qas ... ew qas, lewre, dibe ku, heke na, nexwe, dema ku, heta ku, hew, mixabin, di ser de jî, ji ber ku, lê, lê belê, û, qet nebe, yan... yan jî, ango, çi... çi, hem ... hem jî û hwd.*

Mînak

*Tu kengê têyî tu bi kêfa xwe yî, **bes** tu were.*

*Tu çi bixwazî, ez ê bidim te, **hew** zêde galegalê bike.*

*Tu here, **dibe ku** ew jî li pey te were.*

***Her çend** zêde bin, dê ew çend kar bikin.*

*Divê tu zû vegerî, **heke na** ez ê giliyê te bikim.*

*Şêr şêr e **çi** jin **çi** jî mêr e.*

Dema ku tu çûyî, ji min re nameyan bişîne.
Ew çû malê, lê belê kes bi xwe re nebîr.
Pîştî ku hat, nema çû.
Min tu dîtî, lê mixabin te ez nedîtîm.
Wî li min xist di ser de jî giliya min li bal bavê min kir.
Dayika min jî ber ku karê wê hebû, nehat.
Wan agahî nedan me, lewre jî em ketin kemîna neyaran.
Tu nehatî lewma ez jî neçûm.
Te mala me xera kir, qet nebe dev ji me berde.
Tu ji vir diçî, nexwe tu yê herî dibistaneke din.
An Zerîn an jî Ferzende divê bên alîkariya min.
Dimilkî ango zazakî zaraveyekî kurdî ye.
Carinan ew tê bal me, carinan jî em diçin serdana wan.
Tu hem tişteki nadi mirov hem jî fortan dikî.
Tu çawa hatî, wisa jî biçe.
Her çend te got jî, min ji te bawer nekir.
Xalê min çû bajêr, her wiha birayê min jî pê re çû.
Çima ku min alîkariya wî kir, ji min xeyidî.
Çer ku hat, pîrsa te kir.
Hate malê, da ku karê xwe bike.
Heta ku tu neyêyî, ez dev ji te naqerim.
Geh ew tê geh ez diçim.
Ne ew dixwaze ne jî ez diçim.
Her wekî min got, îsal çandinî ne baş bû.
Ku zû were, dê bigihêje min.
Xwest were, lê belê karê wî zehf bû.
Hey tu hatiye, îşev li vir be.
Çend caran got ez ê werim, dîsa jî nehat.

BANEŞAN

Mirov hestên xwe yên germ û gur bi alîkariya baneşanan dide der. Ew hest dibe ku gir û kîn an jî kêfxweşiyeke jidil be. Hin baneşan di binyata xwe de baneşan in mîna: *ax!, wax!, hey!, lo!, hey lo!, lê!, erik!, ey!, ox!, oxweş!, hey wax!, de! û hwd.*

Mînak

Ax dilo, wiha meke!

Wax kurê min wax!

Hey lo hevalo!

Oxweş! Dijminên me rastî belayê hatine.

Hey wax! Felekê te çima li me wiha kir?!

Wî! Kurê min tu çima wiha dikî?!

De! Em vegezin gundê xwe.

Ha ho! De werin li vê ecêba giran binêrin.

Of! Tu zanî ez çî qas tengav bûme?!

Hoşt! Segê heram, biqêşîte here jî vir!

Ço, ço! Kera reş em li pey heval û hogiran man.

Hindek peyvên ferman, hişyarî û hestên tund dema ku bi dengekî bilind û bi awayekî tund hate gotin, dibin baneşan.

Kuro rabe! Xêr e te xwe li erdê dirêj kiriye!

Bira wiha nabe! Divê em rabin ser xwe û tê bikoşin.

Bavo zû were!

Gelî hevalan, guh bidin min!

Xwedêyo, mala te ava be!

Dayê, tu meke melezîne!

Her wiha hinek peyvên ji dengên siruştî û teqlîdî jî wekî baneşan têne pejirandin.

Minak: vizz!, gurm!, teeeq!, virrr!, gurrr!, ring!, çirîng!, tirîng!, piss!, zing!...

Rewşa banglêkirinê

Çawa ku me berê jî diyar kiribû, di kurdî de ligel rewşa xwerû û tewandî ya navdêran, rewşa banglêkirinê ya navdêran jî heye. Di rewşa banglêkirinê de navdêrên ku qertafên banglêkirinê digirin dibin baneşan. Qertafên ku ew digirin li gorî zayend û mêjerê jî hev vediqetin. Navdêrên nêr qertafa “-o” digirin, navdêrên mê “-ê” û navdêrên pirjimar jî “-ino” digirin.

Dema ku em dibêjin; “Hevalê!”, em qala hevaleke keç, dema dibêjin, “Hevalol!” em çêlî hevalekî xort û dema em dibêjin, “Hevalino!” jî em çêlî çend hevalan dikin. Bi şêweyekî din afirandina baneşanên pirjimar bi alîkariya peyva “gelî” û bi qertafa tewangê ya pirjimariyê “-an”ê çêdibe. Wekî mînak: “Gelî hevalan!”

Mînak

Birako te çi zû xwe da dest!

Bavo wisa nabe!

Keko rabe! Mala te hilweşiya.

Lo dengbêjo, dengê xwe bilind bike!

Keçê! Te xêr e, tu çi ji me dixwazî?!

Hevalê, bêtî te xebat nameşe!

Birano! Dev ji xebatê bermedin!

Zarokino! Hûn li hêviya me ne.

Gundîno, guh medin cehş û nokeran!

Gelî hevalan! Zû em ji vir dûr bikevin!

Gelî karkeran! Roja giran û girîng hatiye.

Gelî aqilmendan! Aqilê xwe bidin serê xwe.

JIMARNAV

Jimarnav her wekî ji navê wan jî diyar e, qesta navê hejmaran dike.

Jimarnav çar cure ne:

- 1- *Navên hejmarên bingehîn*
- 2- *Navên hejmarên dabeşkirinê*
- 3- *Navên hejmarên rêzkirinê*
- 4- *Navên hejmarên hokerîn (hejmarên rîtmîk)*

Navên hejmarên bingehîn: yek, du, sê, çar, pênc, şeş, heft, heşt, neh, deh, yazdeh, dozdeh, sêzdeh, çardeh, pazdeh, şazdeh, hevdeh, hejdeh, nozdeh, bîst, sih, çil, pêncî, şêst, heftê, heştê, nod, sed, du sed, sê sed, çar sed, pênc sed, şeş sed, heft sed, heşt sed, neh sed, hezar, du hezar, sê hezar, milyonek, du milyon, deh milyon, milyar...

Mînak:

Sih û yek heval rabûn govendê.

Me bîst û pênc xanî ava kirin.

Di sala hezar û neh sed û çil û pêncan de hate cîhanê.

Wî di mehekê de milyonek û neh sed hezar lîra qazanc kirin.

Hejmarên dabeşkirinê: nîv, çaryek, didu û nîv, yek û nîv, ji sisiyan yek, ji çaran sê, ji pêncan du, ji dehan şeş, ji sedî pazdeh, ji sedî bîst, ji hezarî pênc, ji deh milyonî yek, ji milyarekê milyonek...

Mînak:

Diya min nîv nanî dixwaze.

Ez bi yek û nîvê têr naxwim.

Çaryek nan xwar.
Ji dehan yekê gundiyan vejeriyan.
Ji sedî çil qediya ma ji sedî şêşt.
Ji hezarî yek vî karî nake.

Navên hejmarên rêzkerinê: Di kurmancî de hejmarên rêzkerinê bi du awayan çêdibe; bi alîkariya tewangê û bi qertafên “-em”, “-emîn”.

1- *Bi tewangê:* yekê, diduyan, sisiyan, çaran, pêncan, şeşan, heftan, heştan, nehan, dehan, yazdehan, dozdehan, sêzdehan, çardehan, pazdehan, şazdehan, hevdehan, hejdehan, nozdehan, bîstî, sihî, çilî, penceyî, şêştî, heftêyî, heştêyî, nodî, sedî, hezarî...

Mînak:

Kesê çaran nasê min bû.
Di rêza pêncan de ez hebûm.
Ew li ber deriyê dehan rawestiya û li dêrî da.
Di hejmara çilî de xwe ji bîr kir.

2- *Bi qertafê “-em” û “emîn:* Ev qertaf ji kurmanciya başûr derbasî kurmanciya bakur bûne. yekemîn, duyemîn, sêyemîn, çaremîn, pêncemîn, şeşemîn, heftemîn, heştamîn, nehemîn, dehemin, yazdehemîn, dozdehemîn, sêzdehemîn, çardehemîn, pazdehemîn, şazdehemîn, hevdehemîn, hejdehemîn, nozdehemîn, bîstemîn...

Di bazdanê de kesa yekemîn ew bû.
Di rêza duyemîn de kesên nexweş dabûn sekinandin.
Di pêşbaziye de bû sêyemîn, lê tu xelat wernegirt.
Di dorê de li pêş wî bîst û sê kes hebûn, ew yê bîst û çaremîn bû.

HEJMARÊN HOKERÎN

Ev cure hejmar hokeran pêk tînin, awayê pêkanîna karekî nîşan didin. Di zimanên din de ji wan re hejmarên rîtmîk tê gotin. Ew bi alîkariya daçeka “bi” û qertafa “o” pê re jî bi dubarekirina hejmarekê tînin bidestxistin. Her wekî: *yek bi yek, du bi du, yeko yeko, deh bi deh, pênc bi pênc, sed bi sed, şeşo şeşo, bîsto bîsto...*

Her wiha bi awayê “yeke yek”, “dehe deh”, “bîste bîst”, “sede sed”... jî tê gotin.

Mînak:

Kesên ku çûbûn bajêr yeko yeko vegehiyan.

Me gûz deh bi deh li hev parve kirin.

Ew çar bi çar, em şeş bi şeş digeriyan.

Mamoste şagirt pênce pênc ji hev veqedandin.

Tewanga jimarnavan

Tewanga jimarnavan her çî qas li gorî devokan biguhere jî di zimanê nivîskî de bi vî rengî ye; hejmara yek mê ye û lewre jî tewanga wê bi “-ê” pêk tê. Lê dema ku ew cînavka nebinavkirî be nêtar e û zayenda ku dinimîne digire.

Mînak:

Di rêza yekê de ez hebûm. (jimarnava rêzêkirinê)

Yekî ji min re got, “Vê yekê bi min meke”. (cînavka nebinavkirî)

Hejmarên din ji diduyan heta 19’an bi qertafa tewangê ya pirjimariyê “-an” tînin tewandin.

Mînak:

*Dehan ev kar kiribe jî sêyan qebûl nekir.
Di wê rêzê de mala çaran a me ye.
Di dorê de ez yê bîstî bûm.
Hejmarên din bi “-î”yê ditewin.*

Mînak:

*Çilî kir, sihî xwar.
Ji sedî bîstan bide min.
Ji hezarî dehan bîne.
Şêstî pejirand, çilî nepejirand.
Ji sedî heftêyî ev armanc daye ber xwe.
Pênc sed kesî piştewaniya min kir.*

Di hejmarên pirxaneyî de tewanga hejmara dawîn diyarker e.

Mînak:

*Di sala hezar û neh sed û bîst û pêncan de.
Du sedî ev doz meşand, lê du hezar û du sed û bîst û pêncan jî lê
temaşe kir.*

Hejmarên mîna milyon û milyar ku ji zimanên biyanî ketine zimanê kurdî, li gorî hejmara berî xwe tene tewandin.

Mînak:

*Milyonekê bide min, ez ê du milyonan li te vegeřinim.
Bi bîst milyarî bikire û sed milyarî bîfiroşe.
Her wiha hejmarên şikestî ango dabeşkirinê jî li gorî hejmara berî
xwe ditewin.*

Mînak:

*Ew ê sê kîlo û nîvan bikire.
Nîvekî bide min, ez du nîvan bidim te.
Kîlo û nîvekî bide min.*

Her wekî ji hinek mînakên li jor jî diyar dibe, jimarnav dema ku dibin hevalnav, tewanga wan derbasî navdêra piştî wan dibe.

Mînak:

*Mirovek nikare sê karan bi hev re bike.
Sed mirovî heman çîrok ji min re gotiye.*

Tewanga hejmarên şikestî li gorî hejmara berî wê pêk tê.

Mînak:

Nîvekî bide min.

Du çaryekan jê bistîne.

Heke ev hejmar rengdêrên jimarîn bin li gorî navdêra berî xwe ditewin. Ji aliyê tewangê ve ev cure jimarnav bandorê li navdêrê nakin.

Mînak:

Niv sêvê bide min.

Goşt xist nava çaryek nanî.

Her wekî me di destpêka mijarê de jî da zanîn, di hin hevokan de tewanga jimarnavan cuda ye. Bo nimûne di devoka Culemêrgê de hemû hejmar bi “-ê” têne tewandin. Wekî: *yekê, duyê, sêyê, çarê, pêncê, şeşê, heftê, heştê...*

Raveka jimarnavan

Raveka jimarnavan li gorî rola ku ew jimarnav pêk tînin diguhere. Bo nimûne, heke ew jimarnav cînavkên jimarîn bin, raveka wan jî wekî ya navdêra ku cihê wê girtiye pêk tê.

Mînak: *yekê çeleng, yekî baş, duyên qeşmer, pêncên hêja, çilên pêwîst, dehên mayî, heftên te...*

Di diyarkirina mêjûyê de raveka hejmaran her tim nêr tê, ango dibe “-ê”. Her çî qas hejmara “yek” wekî hejmareke mê were peji-randin jî ew jî veqetandeka “-ê” digire. Lewre jî divê mirov vê yekê wekî tiştekî awarte yan jî xeletiyêke bicihbûyî bipejirîne.

Mînak:

Dehê meha adarê hewa pir germ bû.

Pêncê gulana par ez li Berlînê bûm.

Yekê pûşpera sê salan berî niha bavê min ji girtîgehê derketibû.

Dozdehê vê mehê ez ê werim Amedê.

LÊKER

Lêker ew cureyê bêjeyê ye ku bi awayekî rêzimanî hêmana sereke ya pêveberê ye û bizavekê yan rewşekê nîşan dide. Di gelek zimanan de bi mebesta pêkanîna ahenga bi kirdeyê re li gorî dem, rawe, avanî û rewşê tê kişandin.

Di ferhengan de “*lêker*” bi awayê ku me li jor da, hatiye ravekirin. Di kurdî de navlêka “*lêker*” bi xwe girîngiya wê li ber çavan radixe. Di nav cureyên bêjeyan de ya herî girîng û berfireh “*lêker*” e. Celadet Bedirxan dema ku ev nav li vê têgihê kiriye, girîngiya wê li ber çavan girtiye. Lewre peyva “*lêker*”, ji “*lêkirin*”ê tê. Lêkirin, her wekî xuya ye wateya “*avakirin*”ê dide. Her çî qas gelek wateyên wê yên din jî hebin, li vê derê di wateya “*avakirin*”ê de ye. Çawa ku “*dîwar lêkirin*” tê gotin. Hevok li ser lêkerê tê avakirin, bêtî wê hevok ava nabe. Heke mirov bi awayekî din bibêje, tu hevok bêtî “*lêker*”ê naçe serî. Hevokeke bêlêker, hevokeke nîvçe ye. Bo nimûne, dema ku mirov bibêje: “*Amed duh ji pirtûkxaneyê pirtûkek kirî*” mirov hemanên vê hevokê yek bi yek jê derîne, heke lêker bi tena serê xwe jî bimîne, hevok dîsa dimîne, lê heke lêker jê were derxistin, hevok nîvçe dimîne.

Mînak:

Amed duh ji pirtûkxaneyê pirtûkek kirî.

Amed duh pirtûkek kirî.

Amed pirtûkek kirî.

Amed kirî.

Kirî.

Di hevoka dawî de lêker (kirîn) bi serê xwe ma, lê dîsa jî hevok ji hevoktiyê neket. Lewre dema ku mirov dibêje “*kirî*” di nava wê de kirde û biresereke veşarî heye. Mirov dizane ku “*yekî tişteki-riye*”. Ev yek jî têrî sazkirina hevokekê dike. Lê dema ku di heman hevokê de lêker ango peyva “*kirî*” bê xistin, li holê hevok namîne. Kî dikare çî jî van peyvên ku li pey hev rêz bûne fêhm bike: “*Amed duh ji pirtûkxaneyê pirtûkek...*”

Taybetiyên sereke yên lêkeran

Dema ku mirov bi awayekî gelemperî bala xwe dide lêkeran hinek taybetiyên wê balê dikêşin. Wekî nimûne “*leker*” dema ku nehatibin kişandin, wekî navê lêkeran ango wekî “*rader*” derdikevin pêşberî mirov. Lêker di nav hevokê de bi riya kêşanê rist û peywira xwe bi cih tînin. Di dema kêşanê de reng û dirûvê lêkerê diguhêre. Di dema kêşanê de rayekên lêkerê derdikevin holê û lêker hinek qertafên dem, kes û raweyan werdigirin. Berî ku em bala xwe bidin peyvsaziya lêkeran, em ê hinek qala van taybetiyên bingeîn bikin.

Rader

Di kurdî de lêker di dirûvê raderîn de wekî navdêr derdikevin pêşberî mirov. Lêkera raderîn lêkera ku nehatiye kişandin e. Lêker bi dirûvê raderîn navdêr in. Ew jî wekî navdêran ditewin û veqetandekan digirin.

Mînak:

kirin, gotin, hatin, xwestin, birin, şûştin, kişandin, avêtin....

Lêkerên raderîn ango navên lêkeran ji aliyê zayendê ve mê ne. Her wekî tê zanîn di kurdî de zayenda bêjeyan di dema ravek û tewangê de diyar dibe. Dema ku em bi lêkereke raderîn ravekê pêk bînin an jî wê bitewînin, em ê bibînin ku raderên kurdî giş mê ne.

Mînak:

Ez bi dîtina te kêfxweş bûm.

Ev gotina wê li xweşa min neçû.

Ew dîtineke şaş e.

Her wiha di dema tewangê de jî zayenda wê diyar dibe.

Mînak:

Ez bi vê gotinê xemgîn bûm.

Bi xwestinê mirov bi ser nakeve.

Gerguhêzî û negerguhêzî

Her wekî berê jî em li serê rawestiyabûn, di lêkeran de gerguhêzî û negerguhêzî li gorî “bireser”ê diyar dibe. Heke lêkerek bi “bireser” be, ew lêker gerguhêz e, lê heke “bireser”a wê nîn be ne gerguhêz e. Di kurmancî de gerguhêzî gelekî girîng e, lewre zaravayê kurmancî nîv-ergatîv e, ji ber vê yekê jî lêkerên gerguhêz û negerguhêz ji hev cuda têne kişandin. Lêkerên gerguhêz di demên bê û niha de li gorî kirdeyê, di demên borî de li gorî bireserê têne kişandin. Ji ber vê yekê di lêkerên gerguhêz de di demên bê û niha de kirde xwerû, bireser tewandî ye, di demên borî de kirde tewandî bireser xwerû ye. Ji ber heman sedemê di kurmancî de peyv ditewin û du kom cînavk (xwerû û tewandî) hene. Di kurmancî de kirde û bireser bi riya tewangê ji hev têne veqetandin. Lewre jî di kurmancî de gerguhêzî û negerguhêziya lêkeran pir girîng e.

Nexwe em ê çawa fêhm bikin ku kîjan lêker gerguhêz e, kîjan ne gerguhêz e? Em di hevokê de li rewşa lêkerê binêrin. Di hevokê de dema ku mirov ji lêkerekê pirsar “*çi (ji bo tiştan)*”, “*kî/kê (ji bo kesan)*” bike, heke bersiv ji kirdeyê cudatir be, ew lêker gerguhêz e, heke bersiv dîsa li kirdeyê vegere, ew lêker ne gerguhêz e.

Mînak:

Xwarin

Me şîv xwar.

Pirs:

Kê çi xwar?

Bersiv:

Me şîv xwar.

Ji vê yekê jî diyar dibe ku lêkera xwarin gerguhêz e. Em mî-nakeke din bidin.

Hatin

Bêrîvan ji dibistanê hat.

Kî ji dibistanê hat?

Bêrîvan hat.

Çi hat?

Bersiv dîsa “Bêrîvan” e.

Lewre jî ew lêker negerguhêz e. Li gorî heman rêbazê em dikarin çend mînakên din jî bidin.

Mînak:

Hozên stranek got. Kê çi got? Hozên stranek got.

Gundî zevî firot. Kê çi firot? Gundî zevî firot.

Me êzing sotin. Kê çi sot? Me êzing sotin.

Me çar kes bijartin. Kê kî bijart? Me çar kes bijartin.

Ez ê hevalekî xwe bibînim. Kî dê kê bibîne? Ez ê hevalekî xwe bibînim.

Ev lêker giş gerguhêz in, lê dema ku em dibêjin;

Çûk firiya. Çi firiya? Çû firiya.

Lehî hat. Çi hat? Lehî hat.

Zarok ji darê ket. Kî ket? Zarok ket.

Dîlan çû bajêr. Kî çû bajêr? Dîlan çû bajêr.

Kulîlk vebûn. Çi vebûn? Kulîlk vebûn.

Mirov dikare gerguhêziya lêkerên xwerû bi vî awayî destnîşan bike. Ji lêkerên hevedudanî yên ku bi lêkera “kirin” pêk hatine, gerguhêz in, ên ku bi lêkera “bûn”ê pêk hatine, negerguhêz in. Ji bilî van her du lêkeran, hinek lêkerên mîna “ketin”, “man” û “şikestin”ê ku hene ku lêkerên negerguhêz çêdikin, hinek lêkerên mîna “dan”, “xistin”, “anîn”, “birin” û “girtin”ê hene ku lêkerên gerguhêz çêdikin.

Mînak:

Ez ji bo kar amade bûm. Kî ji bo kar amade bû? Ez amade bûm.

Wê lawik amade kir. Kê kî amade kir? Wê lawik amade kir.

Ez fêrî xwendinê bûm. Kî fêr bû? Ez fêr bûm.

Min Gulan fêrî xwendinê kir. Kê kî fêr kir? Min Gulan fêr kir.

Di lêkerên pêkhatî de paşgira “-în” lêkerên negerguhêz, paşgira “-andin” jî lêkerên gerguhêz pêk tîne. Her wiha paşgirên “-ijîn”, “-isîn” lêkerên negerguhêz, paşgirên “-ijandin” û “-isandin” jî lêkerên gerguhêz pêk tînin.

Lêkerên mîna “*firîn, şewitîn, êşîn, pelixîn, qelişîn, tengijîn û tepisîn...*” negerguhêz in.

Lêkerên mîna, “*firandin, şewitandin, êşandin, pelixandin, qelişandin, tengijandin, repisandin...*” jî gerguhêz in.

Divê em bi bîr bixin ku hinek lêkerên awarte yên mîna “*birîn*”, “*kirîn*”, “*nivîsîn*” her çî qas bi “-în”ê diqedin jî lêkerên gerguhêz in. Her wiha kesên ku ji zikmakî kurdî nizanin divê ji bo gerguhêzî/ negerguhêziya lêkerên xwerû li ferhengan binêrin. Ji bilî wê hinek lêkerên mîna “*lîstin*”ê hene ku di warê gerguhêziyê de nîqaş li ser heye.

Gerguhêziya lêkerên hevedudanî û biwêjî li gorî lêkera bingehîn diyar dibe. Bo nimûne, lêkera “*lihevkirin*” jî ber lêkera “*kirin*”ê gerguhêz e, “*lihevhatin*” jî ber lêkera “*hatin*”ê negerguhêz e. Di van lêkeran de biresera yekser nîn e, biresera neyekser ango têrker heye, lê dîsa jî ji ber lêkera bingehîn lêkerên wekî gerguhêz têne dîtin.

Kêşana lêkeran

Lêkerên kurdî guherbar in, li gorî kes, dem, rawe û avaniyê tên kişandin. Di zimanzanîyê de ji vê taybetiya lêkeran re tewang jî tê gotin. Di kurdî de lêker li gorî kes, dem, rawe û avaniyê hinek qertafan digirin an jî di wan de hinek guhartin pêk tên. Dem û rawe li ser “*rayekên lêkerê*” ava dibin. Di kurdî de du rayek hene; “*rayeka dema borî*” û “*rayeka dema niha*”.

Rayeka dema borî

Rayeka dema borî ya lêkeran, dema ku ji lêkeran qertafên raderîn “-în” û “-n” têne avêtin, tê bidestxistin. Rayeka dema borî ya lêkeran dema boriya têdeyî nîşan dide. Rayeka dema borî ya lêkerekê kesê sêyemîn ê yekjimar nîşan dide. Bo nimûne, “*kirin*” awayê raderî yê lêkerê ye, di vê lêkerê de “-în” qertafa raderî ye. Gava ku ev qertaf

bê avêtin rayeka lêkerê “*kir*” dimîne. Ev rayek jî her wekî diyar e, dema borî ya têdeyî pêk tîne. Ji ber vê yekê, ji vê rayekê re rayeka dema borî tê gotin.

Rayeka dema borî ya lêkerên xwerû

<i>Rader</i>	<i>Rayeka dema borî</i>
<i>alastin</i>	<i>alast</i>
<i>angaştin</i>	<i>angaşt</i>
<i>anîn</i>	<i>anî</i>
<i>aşkafîn</i>	<i>aşkafî</i>
<i>avêtin</i>	<i>avêt</i>
<i>awartin</i>	<i>awart</i>
<i>axaftin</i>	<i>axaft</i>
<i>bihîstin</i>	<i>bihîst</i>
<i>bijartin</i>	<i>bijart</i>
<i>biraştin</i>	<i>biraşt</i>
<i>birin</i>	<i>bir</i>
<i>bişkafîn</i>	<i>bişkafî</i>
<i>buhartin</i>	<i>buhart</i>
<i>bûn</i>	<i>bû</i>
<i>cûtin</i>	<i>cût</i>
<i>çûn</i>	<i>çû</i>
<i>feşartin</i>	<i>feşart</i>
<i>firotin</i>	<i>firost</i>
<i>gestin</i>	<i>gest</i>
<i>gihaştin</i>	<i>gihaşt</i>
<i>girtin</i>	<i>girt</i>
<i>gotin</i>	<i>got</i>
<i>guhartin</i>	<i>guhart</i>
<i>guhastin</i>	<i>guhast</i>
<i>guvaştin</i>	<i>guvaşt</i>
<i>hatin</i>	<i>hat</i>
<i>hejmartin</i>	<i>hejmart</i>
<i>heraftin</i>	<i>heraft</i>
<i>heristin</i>	<i>herist</i>
<i>hinartin</i>	<i>hinart</i>
<i>deristin</i>	<i>derist</i>

<i>hingaftin</i>	<i>hingaft</i>
<i>hiştin</i>	<i>hişt</i>
<i>jentin</i>	<i>jent</i>
<i>kêlan</i>	<i>kêla</i>
<i>keliştin</i>	<i>kelişt</i>
<i>kenîştin</i>	<i>kenîşt</i>
<i>keraftin</i>	<i>keraft</i>
<i>kesaxtin</i>	<i>kesaxt</i>
<i>kêşan</i>	<i>kêşa</i>
<i>ketin</i>	<i>ket</i>
<i>kevaştin</i>	<i>kevaşt</i>
<i>kirin</i>	<i>kir</i>
<i>koştin</i>	<i>koşt</i>
<i>kolan</i>	<i>kola</i>
<i>kuştin</i>	<i>kuşt</i>
<i>kutan</i>	<i>kuta</i>
<i>lîstin</i>	<i>lîst</i>
<i>malaştin</i>	<i>malaşt</i>
<i>mêtin</i>	<i>mêt</i>
<i>mirin</i>	<i>mir</i>
<i>nihartin</i>	<i>nihart</i>
<i>nivîstin</i>	<i>nivîst</i>
<i>nixamtin</i>	<i>nixamt</i>
<i>pişaftin</i>	<i>pişaft</i>
<i>qelaştin</i>	<i>qelaşt</i>
<i>parastin</i>	<i>parast</i>
<i>pelaxtin</i>	<i>pelaxt</i>
<i>pêçan</i>	<i>pêça</i>
<i>perastin</i>	<i>perast</i>
<i>peristin</i>	<i>perist</i>
<i>periştin</i>	<i>perişt</i>
<i>qevastin</i>	<i>qevast</i>
<i>rêtin</i>	<i>rêt</i>
<i>sotin</i>	<i>sot</i>
<i>spartin</i>	<i>spart</i>
<i>stran</i>	<i>stra</i>
<i>xistin</i>	<i>xist</i>
<i>xwarin</i>	<i>xwar</i>
<i>xwestin</i>	<i>xwest</i>

Rayeka dema borî ya lêkerên pêkhatî

Ji lêkerên ku bi “-în” û “-an”ê diqedin de, bi tenê “-n” tê avêtin û li holê rayeka dema borî dimîne.

<i>Lêker</i>	<i>Rayeka dema borî</i>
---------------------	--------------------------------

<i>mijîn</i>	<i>mijî</i>
<i>kişîn</i>	<i>kişî (ya)</i>
<i>dirîn</i>	<i>dirî (ya)</i>
<i>firîn</i>	<i>firî (ya)</i>
<i>kelijîn</i>	<i>kelijî</i>
<i>tepisîn</i>	<i>tepisî</i>
<i>revîn</i>	<i>revî (ya)</i>
<i>tewîn</i>	<i>tewî (ya)</i>
<i>êşîn</i>	<i>êşî (ya)</i>
<i>kêşan</i>	<i>kêşa</i>
<i>westan</i>	<i>westa</i>
<i>hêran</i>	<i>hêra</i>
<i>teqîn</i>	<i>teqî (ya)</i>

Di lêkerên ku bi “-andin” hatine pêkanîn de jî bi tenê “-in” tê avêtin.

Mînak:

<i>Lêker</i>	<i>Rayeka dema borî</i>
---------------------	--------------------------------

<i>kişandin</i>	<i>kişand</i>
<i>êşandin</i>	<i>êşand</i>
<i>şewitandin</i>	<i>şewitand</i>
<i>gerandin</i>	<i>gerand</i>
<i>kelandin</i>	<i>keland</i>
<i>xurandin</i>	<i>xurand</i>
<i>dirandin</i>	<i>dirand</i>
<i>nivîsandin</i>	<i>nivîsand</i>
<i>qelişandin</i>	<i>qelişand</i>
<i>peleşandin</i>	<i>peleşand</i>
<i>ceribandin</i>	<i>ceriband</i>
<i>qurifandin</i>	<i>qurifand</i>

Rayeka dema niha

Ji bilî vê rayeka dema borî, rayek dema niha jî heye. Ew li gorî her lêkerê diguhere. Ew jî di dema niha de bi dest dikeve. Piştî ku lêkerek li gorî dema niha hate kişandin û qertafên dem û kesan hatin je avêtin, tiştê ku li holê dimîne rayeka dema niha ye.

Wekî mînak em dîsa bala xwe bidine lêkera “*kirin*”ê. Lêkera “*kirin*” di dema niha de ji bo kesê yekemîn dibe “*dikim*”. Li vir “*di-*” daçeka dema niha ye, “*-im*” jî cînavka kesandinê ya kesê yekemîn e. Dema ku ev qertaf bîne avêtin li holê tîpa “*k*” dimîne. Nexwe rayek dema niha ya lêkera “*kirin*”ê bi tenê tîpek ango “*k*” ye. Di mijara peyvسازیê de em bi berfirehî li ser vê mijarê rawestiyên lê dîsa jî wekî liste em hinek lêkeran rêz bikin.

Lêkerên xwerû

<i>Rader</i>	<i>Rayeka dema niha</i>
<i>alastin</i>	<i>di-alês-e</i>
<i>angaştin</i>	<i>di-angêş-e</i>
<i>anîn</i>	<i>di-hîn-e</i> (tîne)
<i>aşkaftin</i>	<i>di-aşkêv-e</i>
<i>avêtin</i>	<i>di-avêj-e</i>
<i>awartin</i>	<i>di-awêr-e</i>
<i>axaftin</i>	<i>di-axêv-e</i>
<i>bihîstin</i>	<i>di-bihîz-e</i>
<i>bijartin</i>	<i>di-bijêr-e</i>
<i>biraştin</i>	<i>di-birêj-e</i>
<i>birin</i>	<i>di-b-e</i>
<i>bişkaftin</i>	<i>di-bişkêv-e</i>
<i>bihartin</i>	<i>di-bihêr-e</i>
<i>bûn</i>	<i>di-b-e</i>
<i>cûtin</i>	<i>di-cû</i>
<i>çûn</i>	<i>di-ç-e</i>
<i>dîtin</i>	<i>di-bîn-e</i>
<i>feşartin</i>	<i>di-feşêr-e</i>
<i>firoştin</i>	<i>di-firoş-e</i>
<i>gestin</i>	<i>di-gez-e</i>
<i>gihaştin</i>	<i>di-gihêj-e</i>
<i>deristin</i>	<i>di-deriz-e</i>

<i>girtin</i>	<i>di-gir-e</i>
<i>gotin</i>	<i>di-bêj-e</i>
<i>guhartin</i>	<i>di-guhêr-e</i>
<i>guhastin</i>	<i>di-guhêz-e</i>
<i>guvaştin</i>	<i>di-guvêş-e</i>
<i>hatin</i>	<i>di-hê (tê)</i>
<i>hejmartin</i>	<i>di-hejmêr-e</i>
<i>heraftin</i>	<i>di-herêv-e</i>
<i>heristin</i>	<i>di-heriz-e</i>
<i>hinartin</i>	<i>di-hinêr-e</i>
<i>hingaftin</i>	<i>di-hingêv-e</i>
<i>hiştin</i>	<i>di-hêl-e</i>
<i>jentin</i>	<i>di-jen-e</i>
<i>keliştin</i>	<i>di-keliş-e</i>
<i>keniştin</i>	<i>di-kenîj-e</i>
<i>keraftin</i>	<i>di-kerêv-e</i>
<i>kesaxtin</i>	<i>di-kesêx-e</i>
<i>kêşan</i>	<i>di-kêş-e</i>
<i>keftin</i>	<i>di-kev-e</i>
<i>kevaştin</i>	<i>di-kevêj-e</i>
<i>kirin</i>	<i>di-k-e</i>
<i>koştin</i>	<i>di-koj-e</i>
<i>kolan</i>	<i>di-kol-e</i>
<i>kuştin</i>	<i>di-kuj-e</i>
<i>lîstin</i>	<i>di-lîz-e</i>
<i>malaştin</i>	<i>di-malêş-e</i>
<i>mêtin</i>	<i>di-mêj-e</i>
<i>mirin</i>	<i>di-mir-e</i>
<i>nihartin</i>	<i>di-nihêr-e</i>
<i>nivîstin</i>	<i>di-nivîs-e</i>
<i>nixamtin</i>	<i>di-nixêm-e</i>
<i>pişaftin</i>	<i>di-pişêv-e</i>
<i>qelaştin</i>	<i>di-qelêş-e</i>
<i>parastin</i>	<i>di-parêz-e</i>
<i>pelaxtin</i>	<i>di-pelêx-e</i>
<i>peristin</i>	<i>di-periz-e</i>
<i>periştin</i>	<i>di-periş-e</i>
<i>gevastin</i>	<i>di-qevêz-e</i>

<i>rêtin</i>	<i>di-rêj-e</i>
<i>sotin</i>	<i>di-soj-e</i>
<i>spartin</i>	<i>di-spêr-e</i>
<i>xistin</i>	<i>di-x-e</i>
<i>xwarin</i>	<i>di-xw-e</i>
<i>xwestin</i>	<i>di-xwaz-e</i>

Lêkerên pêkhatî

Di lêkerên ku bi paşgira “-în” pêk hatine de rayeka dema niha morfema (navdêr, hevalnav, rayeka lêkera xwerû) ku lêkerê pêk tîne bi xwe ye. Her wekî “*rev-în*” “*di-rev-im*”. Gava ku mirov ji van lêkeran “-în”ê bavêje, li holê rayeka dema niha dimîne. Em di vî warî de çend mînakên bidin.

<i>Rader</i>	<i>Rayeka dema niha</i>
<i>gerîn</i>	<i>di-ger-e</i>
<i>meşîn</i>	<i>di-meş-e</i>
<i>êşîn</i>	<i>di-êş-e</i>
<i>kenîn</i>	<i>di-ken-e</i>
<i>nivîsîn</i>	<i>di-nivîs-e</i>
<i>rijîn</i>	<i>di-rij-e</i>
<i>mijîn</i>	<i>di-mij-e</i>
<i>elimîn</i>	<i>di-elim-e</i>
<i>xeyidîn</i>	<i>di-xeyid-e</i>
<i>kelîn</i>	<i>di-kel-e</i>
<i>şewitîn</i>	<i>di-şewit-e</i>
<i>çirîn</i>	<i>di-çir-e</i>
<i>zûrîn</i>	<i>di-zûr-e</i>
<i>firîn</i>	<i>di-fir-e</i>
<i>dirîn</i>	<i>di-dir-e</i>
<i>barîn</i>	<i>di-bar-e</i>
<i>reşîn</i>	<i>di-reş-e</i>

Di lêkerên gerguhêz de ku bi paşgira “-andin”ê hatine pêkanîn rewşeke cuda derdikeve pêşberî mirov. Rayeka dema niha ya van lêkeran awayê negerguhêz ê van lêkeran e. Em îcar jî lêkera “*revandin*”ê wekî mînakê bidin, “*di-revîn-e*”. Her wekî xuya ye lêkera “*revîn*” îcar bû ye rayek a dema niha ye lêkera “*revandin*”ê.

Rader **Rayek dema niha**

<i>gerandin</i>	<i>di-gerîn-e</i>
<i>meşandin</i>	<i>di-meşîn-e</i>
<i>êşandin</i>	<i>di-êşîn-e</i>
<i>kenandin</i>	<i>di-kenîn-e</i>
<i>nivîsandin</i>	<i>di-nivîsîn-e</i>
<i>rijandin</i>	<i>di-rijîn-e</i>
<i>mijandin</i>	<i>di-mijîn-e</i>
<i>elimandin</i>	<i>di-elimîn-e</i>
<i>xeyidandin</i>	<i>di-xeyidîn-e</i>
<i>kelandin</i>	<i>di-kelîn-e</i>
<i>şewitandin</i>	<i>di-şewitîn-e</i>
<i>çirandin</i>	<i>di-çirîn-e</i>
<i>zûrandin</i>	<i>di-zûrîn-e</i>
<i>firandin</i>	<i>di-firîn-e</i>
<i>dirandin</i>	<i>di-dirîn-e</i>
<i>barandin</i>	<i>di-barîn-e</i>

Lêkerên ku bi “-an”ê diqedin bi gelemperî li ser rayeka dema niha ya lêkereke xwerû ava bûne. Lewre jî forma rayeka dema niha ya lêkera xwerû hatiye parastin. Her wekî “*hêrtin*” û “*hêran*”, hinek ji wan lêkeran jî forma wan a xwerû hatiye jibîrkirin. Ji van lêkeran jî dema ku mirov “-an”ê bavêje, li holê rayeka dema niha dimîne.

Mînak:

Rader

<i>kêlan</i>	<i>di-kêl-e</i>
<i>kutan</i>	<i>di-kut-e</i>
<i>pêçan</i>	<i>di-pêç-e</i>
<i>westan</i>	<i>di-west-e</i>
<i>kêşan</i>	<i>di-kêş-e</i>

Rayekên ku dibin morfemên bêjesaz

Rayeka dema niha ya hin lêkeran wekî wekî morfemên bêjesaz bi kêr tên. Hin caran ew morfem wekî paşgir tene bikaranîn û bi alîkariya wan hinek bêjeyên nû tene dariştin.

Mînak:

/-alês/: *fîraqalês, rûnalês...*
 /-avêj/: *tîravêj, peravêj, dûravêj...*
 /-kêş/: *pêşkêş, şûrkêş, esrarkêş, serkêş, renckêş ...*
 /-kuj/: *agirkuj, êşkuj, mirovkuj, birakuj, xwekuj ...*
 /-ger/: *tevger, têger, şevger, bager...*
 /-koj/: *hestîkoj, darkoj...*
 /-kut/: *mîrkut, dankut, serkut..*
 /-xur/: *kurtêlxur, bertîlxur, nanxur...*
 /-bêj/: *çîrokbêj, stranbêj, goranîbêj, qewlbê...*
 /-pêj/: *nanpêj, aşpêj...*
 /-bihêr/: *zûbihêr, şevbihêrk, bihêrbar...*
 /-bijêr/: *hûrbijêr, hîlbijêr, berbijêr...*
 /-rêj/: *xwînrêj, avrêj, rondîkrêj...*
 /-gir/: *avgir, alîgir, destgir, kefgir...*
 /-guhêz/: *gerguhêz, malguhêz, wêneguhêz, dîmenguhêz...*
 /-hingêv/: *derhingêv, şûnhingêv, desthingêv...*
 /-jen/: *bilûrjen, neyjen, pembûjen...*
 /-nivîs/: *çîroknivîs, helbestnivîs, dîroknivîs, bûyernivîs...*
 /-kêl/: *dewkêl, têkilî...*
 /-pêç/: *dorpêç, derpêç...*
 /-kol/: *erdkol, dirankolk...*
 /-bir/: *cawbir, bivir (bibir), tevir (tebir), darbir, çolbir, rêbir*
 /-firoş/: *nanfiroş, agahîfiroş, darfiroş, rojnamefiroş, tilyakfiroş, xwefiroş, welatfiroş, çekfiroş...*

Hin caran jî berî hin paşgiran tên û bêjeyên nû pêk tînin.

Mînak: *bêje, kujer, bêjing, kolîng, pêjer, firoşkar, gerok, pêçek...*

Her wiha bi alîkariya paşgira “-k” jî van rayên bêjeyan navdêr têne çêkirin.

Mînak: *dirankolk, serşok, destşok, rojnivîsk...*

Mijareke ku divê em li ser rawestî jî di hin lêkeran de pevguherîna dengên e. Hin lêkerên xwerû di dema kêşanê de ditewin ango di wan de dengê li dengê dadigere. Di lêkerên kurmancî de hem dengdêr hem jî dengdar di dema kêşanê de diguherin. Ji dengdêran dengê “a” li dengê “ê” dadigere. Ji dengdêran jî dengên nefîzekî “ş, s, f, p” li dengên fîzekî (sewtanî) “j, z, v, b” dadigerin.

Di hin lêkeran de “ş” dibe “j”.

Mînak:

<i>kuştin</i>	<i>dikuje</i>
<i>biraştin</i>	<i>dibirêje</i>
<i>koştin</i>	<i>dikoje</i>
<i>gihaştin</i>	<i>digihêje</i>

Di hin lêkeran de “f” dibe “v”.

Mînak:

<i>pişaftin</i>	<i>dipişêve</i>
<i>keraftin</i>	<i>dikerêve</i>
<i>pişkaftin</i>	<i>dipişkêve</i>

Di hin lêkeran de “s” dibe “z”.

Mînak:

<i>guhastin</i>	<i>diguhêze</i>
<i>lîstin</i>	<i>dilîze</i>
<i>bihîstin</i>	<i>dibihîze</i>
<i>xwestin</i>	<i>dixwaze</i>
<i>parastin</i>	<i>diparêze</i>
<i>gestin</i>	<i>digeze</i>

Di hin lêkeran de “p” dibe “b”.

Mînak:

<i>Qulaptin</i>	<i>diqu lêbe</i>
-----------------	------------------

Her wekî ji mînakan jî diyar dibe, dengê “a” li “ê”yê dadigere.

Mînak:

<i>guhastin</i>	<i>diguhêze</i>
<i>parastin</i>	<i>diparêze</i>
<i>axaftin</i>	<i>di axêve</i>
<i>guvaştin</i>	<i>diguvêşe</i>

Di hin lêkeran de hinek deng ketine, lê di dema niha de ew deng ji nû ve derdikevin holê.

Mînak:

<i>ke(f)tin</i>	<i>dikeve</i>
<i>avê(s)tin</i>	<i>davêje</i>
<i>firo(s)tin</i>	<i>difiroşe</i>
<i>do(s)tin</i>	<i>didoşe</i>
<i>rê(s)tin</i>	<i>dirêje</i>

Di hin lêkeran de jî rayeka dema borî ya kevnare wekî paşgir tê bikaranîn, wekî ji kerdinê “-ker”, ji berdinê “-ber”.

Mînak:

<i>/-ker/:</i> <i>zîvker, karker, zêrker...</i>
<i>/-ber/:</i> <i>rêveber, rêber, rêncber...</i>

Di devoka Serhedê de forma nûjen a rayek dema borî wekî paşgir tê bikaranîn.

Mînak:

/kir/: *malkir, zarkir, karkir...*

Her wekî ji mînakan jî diyar e, rayeka dema niha û ya dema borî ya hin lêkeran gelekî dûrî hev in. Ev lêkerên nerêzikî ne. Lêkerên mîna “*hiştin*”, “*pehtin*”, “*gotin*”, “*dîtin*”ê lêkerên bi vî rengî ne.

Lêker	rayek dema borî	rayek dema niha
<i>gotin</i>	<i>got</i>	<i>bêj</i>
<i>pehtin</i>	<i>peht</i>	<i>pêj</i>
<i>dîtin</i>	<i>dît</i>	<i>bîn</i>
<i>hiştin</i>	<i>hişt</i>	<i>hêl</i>

Ji aliyê peyvسازیê ve lêker

Piştî van agahiyên destpêkê êdî em dikarin derbasî taybetmendiyên lêkerê bibin. Pêşî divê mirov ji hêla kêsim û teşeyê ve lêkeran hilde dest. Her wekî peyvên din, lêker jî di nav xwe de parve dibin ser du cureyên; “*xwerû*” û “*nexwerû*”. Her wiha lêkerên “*nexwerû*” jî di nav xwe dibin du bir; “*hevedudanî*” û “*pêkhatî*”.

Lêkerên xwerû

Ev cure lêker, her wekî ku ji navê wan jî diyar e, di binyata xwe de lêker in û ji hêmanekê tenê pêk hatine. Gava ku lêker li gorî dem û kesan neyên kişandin, qertafên raderan (masder) digirin. Lêker bi gelemperî ji lêkerên xwerû pêk tên. Hejmara lêkerên xwerû kême, lê ev cure lêker bingeha piraniya lêkerên kurmancî pêk tînin. Her wiha ji rayeka dema niha ya van lêkeran morfemên serbixwe bi dest dikevin, ew morfem carinan dibin paşgirên ku kirdenavan saz dikin û hin caran jî bingeha peyvên nû pêk tînin. Ji bilî vê yekê ji wan lêkeran hinek navdêr bi dest dikevin.

Gelek ji van lêkeran hatine jîbîrîkirin, hinekan jî wan karîgeriya xwe ji dest daye. Îro em li şûna wan hinek lêkerên pêkhatî, hevedudanî yan jî lêkerên biyanî bi kar tînin. Heke ev lêker ji nû ve karîger bibin dê hêza derbirîne ya zimanê kurdî zêdetir bibe. Em dixwazin li vê derê bîr û têbîniyên xwe der barê wan de bibêjin.

ajotin (ajo)

Lêkerekê karîger a xwerû ye. Ev lêkera gerguhêz îro jî tê bikaranîn. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê “*ajo*” wekî morfemekê tê bikaranîn û bi alîkariya wê gelek peyv bi dest dikevin. Bo nimûne, “*ajo, pêvajo, dûvajo, ajokar, ajodar...*”

ajûtin (ajû)

Ev lêker niha zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkera hevedudanî “*qîrîkirin*” û lêkera pêkhatî “*qîrandin*” tên bikaranîn. Wekî lêkerekê negerguhêz jî “*qîrîn*” tê bikaranîn.

alastin (alês)

Ev lêkerekê gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî paşgir tê bikaranîn. Ji bo kesên ku tiştekî dialêsin mirov dikare bi kar bîne. Her wekî “*destalês, kasalês, solalês*”. Her wiha ev lêker pêşgira “*da-*” werdigire û jê lêkera “*daalastin*” derdikeve holê.

arastin (arêz): xemilandin, rayekandin

Ev jî lêkerekê gerguhêz e, lê hatiye jîbîrîkirin. Li şûna wê lêkera pêkhatî “*xemilandin*” tê bikaranîn. Mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*arêz*”ê jî wekî paşgir bi kar bîne.

Mînak: xanî arêz, bûkarêz...

aşartin (aşêr): îtirafkirin

Lêkera “aşartin” lêkereke gerguhêz e. Ev lêker bi tenê di peyva “veşartin” de maye. Lêkera “aşartin” bi alîkariya pêşgira lêkersaz “ve-” wateya xwe guhartiye û wateyeke dijber wergirtiye. Lê belê lêkera “aşartin” di zimanê nivîskî de zêde nayê bikaranîn.

aşkartin (aşkêr): 1. derbirîn, beyankirin 2. aşkerakirin 3. teyîdkirin 4. peyitandin

Ev lêkera xwerû lêkereke gerguhêz e. Lêkera “aşkartin” di zimanê îroyîn de hatiye jibîrkirin, li şûna wê peyva “aşkera” ku ji wê lêkerê bi dest ketiye bi alîkariya lêkera “kirin” bûye “aşkerakirin” ango bûye lêkereke hevedudanî.

aşkaftin (aşkêv)

Ev lêker jî gerguhêz e û bi lêkera “aşkartin” re hemwate ye. Ew jî zêde nayê bikaranîn. Ev lêker bi rengê “şikaftin” jî derdikeve pêşberî mirov. Dibe ku têkiliya wê bi lêkera “pişkaftin”ê re jî hebe. Reng e ku ew “bi-şikaftin” be. Heke ev lêker di zimên de çalak û karîger bibe dê di warê wateyê de valahiyekê dagire.

avêtin / avêştin (avêj)

Lêkera “avêtin” lêkereke karîger e. Ew jî lêkereke gerguhêz e û rayeka dema niha ya vê lêkerê “avêj” wekî paşgir tê bikaranîn. Nimûne: *tîravêj, rimavêj...*

awartin (awêr): cudakirin, vederkirin

Ev lêker tenê di peyva “awarte” de wekî rengdêr derdikeve pêşberî mirov. Lê di hin berhemên berê de wekî lêker jî derdikeve pêşberî mirov. Îro li şûna wê hinek lêkerên ji zimanê biyanî û lêkera hevedudanî “cudakirin” tên bikaranîn. Heke ev lêker karîger bibe, dikare valahiyeke berbiçav dagire, her wiha mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “awêr” jî wekî paşgir bi kar bîne.

axaftin (axêv)

Ev lêker negerguhêz e. Li hin herêman tê bikaranîn, rayeka dema niha ya vê lêkerê “axêv” jî wekî paşgir tê bikaranîn. Bo nimûne, “*kurmancîaxêv*” “*tirkîaxêv*” û hwd.

baristin (bariz): ji ber germbûnê fireh bûn

Ev lêker zêde nayê bikaranîn, lê heke karîger bibe di warê zanistî de dikare valahiyekê dagire.

beraftin (*berêv*): 1. *sivikkirin* 2. *gotûbêjkirin*, *hevdiitinkirin*

Ev lêker di du ferhengên cuda de bi du wateyên cuda derket pêşberî me. Lê îro di her du wateyan de jî zêde nayê bikaranîn. Bi taybetî di wateya duyemîn de bikaranîna wê dê valahiyeke berbiçav dagire. Ji ber ku di kurmanciya nivîskî de li şûna vê lêkerê hinek lêkerên biwêjî tên bikaranîn.

beristin (*beriz*): *hurmetkirin*

Ev lêker îro zêde nayê bikaranîn, lê dibe ku bi peyva “rêz” re têkildar be. Her wiha wisa xuya dike ku têkiliya wê bi lêkera “peristin” re jî heye. Em dizanin ku dengê “p” û “b” di gelek peyvên de cihê xwe didin hev. Her wekî “bişaftin” û “pişaftin”.

bêjtin (*bêj*): *bêjandin*, *bêjinkirin*.

Ev lêkerekê gerguhêz e, di zimanê gelêrî de tê bikaranîn, lê di jiyana bajaran de zêde nayê bikaranîn. Peyva “bêjing (*bêj+ing*)” li ser bingeha rayeka dema niha ya vê lêkerê hatiye dariştin.

bihartin (*bihêr*)

Ev jî lêkerekê gerguhêz e. Bihartin îro jî lêkerekê karîger e. Her wiha lêkerên borîn û borandin, li ser bingeha vê lêkerê hatine dariştin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “bihêr” wekî morfemeke serbixwe, hin caran jî wekî paşgir tê bikaranîn. Peyvên mîna; “bihêrk”, “şevbihêrk”, “dembihêrk”, “serbihêrk”, “binbihêrk” jî vê rayekê bi dest dikevin.

bihîstin (*bihîz*)

Ev jî yek ji lêkerên xwerû yên karîger e. Bihîstin lêkerekê gerguhêz e û li gorî rêzikê tê kişandin. Rayeka dema niha ya lêkerê wekî morfemeke serbixwe û wekî paşgir jî tê bikaranîn. Ji rayeka dema niha “bihîz”ê mirov dikare peyvên mîna “bihîzer”, “dûrbihîz” bi dest bixe. Lêkera bihîstin bi tenê pêşgira “ra-” digire û jê peyva “rabihîstin (*hîskirin*, *hestpêkirin*)” tê bidestxistin.

bijartin (*bijêr*)

Lêkera “bijartin” jî lêkerekê karîger a kurdî ye. Ew jî lêkerekê

gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*bijêr*” jî morfemeke serbixwe ye. Ji wê peyvên mîna “*hûrbijêr*”, “*berbijêr*”, “*hilbijêr*” hwd. bi dest dikevin. Her wiha ji lêkera “*bijartin*”, lêkerên “*hilbijartin*”, “*vebijartin*” hatine dariştin. Ji wan jî peyvên mîna “*hilbijêr*”, “*vebijêr*”, “*vebijêrk*” bi dest dikevin.

biraştin (*birêj*)

Lêkera *biraştin* lêkereke xwerû ya karîger e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê jî wekî paşgir tê bikaranîn. Her wekî *goştbirêj*...

birûstin (*birûs*): *birîqîn*

Ev lêker di zimanê rojane de tê bikaranîn, lê zêde ne karîger e. Peyva “*birûsk* (*birûs*+*k*)” bingeha xwe ji rayeka dema niha ya vê lêkerê digire. Ev lêkereke negerguhêz e. Her wiha forma lêkera pêkhatî ya “*birûsîn*” jî heman bingehe tê.

birin (*b*)

Lêkera “*birin*” lêkereke gerguhêz e. Dema ku mirov bala xwe dide rayeka dema niha ya vê lêkerê mirov dibîne ku ew lêker jî bi domana demê re kurt bûye. Her wiha dirûvê vê lêkerê yê di *zaravayên* din ên kurdî de jî vê rastiye dipeyitîne. Di kurmanciya jêrîn de “*birdin*” di kirmanckî de “*berdene*” tê bikaranîn. Di hin devokên kurmanckî de jî di raweya fermanî de li şûna “*bibe*” “*bere*” tê gotin. Her wiha di peyva pêkhatî “*rêber*” de jî rayeka dema niha wekî “*ber*” derdikeve pêşberî mirov. Ew jî nîşan dide ku rayeka dema niha ya vê lêkerê, berê “*ber*” bûye, lê niha kurt bûye û wekî “*b*” maye.

bişaftin* / *pişaftin (*bişêv*/ *pişêv*): *helandin*

Lêkereke gerguhêz e, bi wateya di tiştê şilemenî (avî) de helandina tiştê hişk e û di zimanê gelêrî de “*pişaftin*” jî bo pel û titûna hişk tê bikaranîn. Van demên dawîn beranberî peyva “*asîmilasyon*”ê tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pişêv*” jî wekî morfe-meke bêjesaz bi kêr tê. Her wekî “*xwepişêv*”, “*çandpişêv*”...

bizaftin (*bizêv*): *tevgerîn*

Lêkera “*bizaftin*” di kurmanciya Bakur de zêde nayê bikaranîn, lê di kurmanciya jêrîn de wekî “*bizawtin*” tê bikaranîn. Di kurmanckî

de lêkera pêkhatî “*tevgerîn*” cihê wê girtiye. “*Bizaftin*” lêkereke negerguhêz e. Aliyê balkêş ê vê lêkerê ev e ku ji wê navdêra “*bizav*” bi dest dikeve. Her wiha mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*bizêv*” jî wekî morfemeke serbixwe bi kar bîne. Wekî mînak mirov dikare peyvên mîna “*lezbizêv*”, “*bizêvok*” darêje.

bizûtin (*bizû*): 1. *bizaftin* 2. *lihevgerîn*, *tevgerîn* (*mecazî*)

Lêkera “*bizûtin*” lêkereke negerguhêz e. Der barê bikaranîna wê de agahiyên berfireh bi dest neketin.

bûn (*b*)

Lêkera “*bûn*” lêkereke negerguhêz e. Di kurdî de xwediyê du wateyan e, ev lêker beranberî “*bûden*” û “*şoden*”a farisî, “*to be*” û “*to become*” a îngilîzî tê bikaranîn. Wisa xuya dike ku ev lêker bi domana demê re gelekî guheriye, lewre jî rayeka dema niha ya vê lêkerê daketiye yek dengî ango bi tenê “*b*” maye. Dema ku mirov bala xwe dide forma vê lêkerê ya “*bûden*” ê û dirûvê di hin devokên kurmancî de mirov dikare bibêje dibe ku forma kevnare ya vê lêkerê “*bûndin*” be.

cûtin (*cû*)

Lêkera “*cûtin*” gerguhêz e, di kurmancî de tê bikaranîn. Li ser bingeha peyva rayeka dema niha ya vê lêkerê bêjeya “*cûm*” bi dest dikeve. Bo nimûne “*cûmek benîşt*” tê gotin. Bi vê peyvê re paşgireke bêjesaz “*-m*” diyar dibe. Ev paşgir, di zimanê nivîskî de zêde nayê zanîn, ji rayeka dema niha ya lêkeran navdêran çêdike.

çêştin (*çêj*): *tehmkirin*

Ev lêkereke gerguhêz e, di kurmanciya Bakur de zêde nayê bikaranîn, lê di kurmanciya jêrîn de tê bikaranîn. Di kurmanciya Bakur de li şûna wê peyva erebî “*tehm*” rayeka dema niha ya vê lêkerê “*çêj*” tê bikaranîn. Her wiha di kurmanciya jêrîn de li şûna “*xwaringeh*”ê jî “*çêştixane*” tê bikaranîn

çûn (*ç*)

Ev lêkera negerguhêz di kurdî de lêkereke bingeîn e. Ev jî wekî lêkera “*bûn*”ê gelekî guheriye û rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî dengê “*ç*” maye. Ev lêker di nava gel de wekî “*çûndin*” jî tê bikaranîn, dibe ku forma kevnare “*çûndin*” be.

dan (d)

Lêkera “dan” lêkereke gerguhêz e û ev jî wekî lêkerên “bûn” û “çûn” lêkereke bingeîn e. Ev jî wekî lêkerên navborî gelek guheriye û rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî dengê “d” maye. Di zimanê farisî de beranberî vê lêkerê “*daden*” tê bikaranîn, ne dûr e dirûvê kevnare yê lêkera “dan” jî “*dantin*” be. Ji lêkera “dan” bi alîkariya qertafên lêkersaz lêkerên pêkhatî yên mîna “*vedan*”, “*berdan*”, “*werdan*”, “*hildan*”, “*dadan*”, “*radan*”,... tên dariştin.

dawîtin (dawî): *bêjtin*

Ev lêkereke gerguhêz e, lê zêde nayê bikaranîn, ji wê zêdetir hemwateya wê “*bêjtin*” tê bikaranîn.

deristin (deriz)

Ev lêkereke gerguhêze, ev forma xwerû zêde nayê zanîn, li şûna wê forma pêkhatî “*derizîn*” forma gerguhêz “*derizandin*” tên bikaranîn.

dirûtin (dirû)

Ev lêker jî gerguhêz e, di kurmancî de bi berfirehî tê bikaranîn. Du wateyên vê lêkerê hene: 1. *dirûtina cil û bergan* 2. *dirûtina giha*. Her wiha rayeka dema niha ya lêkerê “*dirû*” wekî paşgira bêjesaz tê bikaranîn. Bo nimûne, “*cildirû*”, “*soldirû*”.

dîtin (bîn)

Ev lêkereke nerêzikî ye. Rayeka dema niha ya lêkerê ji dirûvê raderîn û rayeka dema borî cudatir e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*bîn*” morfemeke karîger e. Ji wê gelek peyv tene dariştin, her wekî “*bînahî*”, “*çakbîn*”, “*dûrbîn*”, “*bîner*”, “*pêşbînî*” hwd... Li ser bingeha rayeka dema borî ya vê lêkerê jî hinek peyvên mîna, “*dîtbarî*”, “*dîmen*” hatine dariştin, lê ev rayek ji vê hêlê ve zêde ne karîger e.

dotin (doş)

Lêkereke gerguhêz e. Di dema niha de dengê “ş” derdikeve holê. Ji ber vê yekê dibe ku awayê kevn ê lêkerê “*doştin*” be. Di zimanê farisî de ji bo vî karî lêkera “*doşîden*” tê bikaranîn. Li gorî rêzika guherîna dangan a kêşana lêkeran diviya dengê “ş” bibûya “j”, lê tiştêkî wiha pêk nayê. Mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê jî wekî morfemeke bêjesaz bi kar bîne. Bo nimûne, ji bo kesên ku çêlekan didoşe “*çêlekdoş*” tê gotin.

dûtin (*dû*)

Lêkera “*dûtin*” di zimanê gundiyan de pir dihat bikaranîn, lê îro li şûna wê lêkera hevedudanî “*siwaxkirin*” jî tê bikaranîn. Di hin devokan de ev lêker kurt bûye û wekî “*dûn*” tê bikaranîn. Mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkera gerguhêz “*dû*” wekî paşgir bi kar bîne.

efsartin (*evsêr*): *efsirîn*

Ev lêkereke negerguhêz e, lêkereke kevnare ye, lê îro kêmtê bikaranîn, li şûna wê forma pêkhatî “*efsirîn*” tê bikaranîn.

engaştin (*engêj*): *xeyalkirin*

Ev lêker gerguhêz e û di kurmanciya jorîn zêde nayê zanîn. Li şûna wê peyva erebî “*xeyal*” tê bikaranîn. Di kurdî de peyveke hemwateya vê “*nîgaş*” heye, her wiha bi forma “*nîgaşkirin*” wekî lêkera hevedudanî jî tê bikaranîn, dibe ku binyata wan yek be. Bikaranîna vê lêkerê dê di kurmancî de dikare valahiyeke berbiçav dagire.

firotin (*firoş*)

Di vê lêkerê de jî di dema niha de dengê “*ş*” derdikeve holê, lewre dirûvê wê yê kevnare wekî “*firoştin*” tê zanîn. Lê di farisî de beranberî wê bêjeya “*fîrûxten*” tê bikaranîn, ev yek der barê forma “*firoştin*”ê de şik û gumanê bi mirov re çêdike. Rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî morfemekê tê bikaranîn û gelek bêjeyên nû jê têne dariştin. ***Mînak:*** *kinçfiroş, firoşkar, agahîfiroş, xwefiroş, welatfiroş...*

gestin (*gez*)

Lêkera “*gestin*” lêkereke gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê ne wekî paşgireke ku kirdenavan çêdike, lê belê wekî navdêr tê bikaranîn. Her wekî “*Gezek nan bi dest min nakeve*”, “*Min gezek li sêvê xist*.” Li ser bingeha rayeka dema niha lêkera hevedudanî “*gezkirin*” hatiye çêkirin.

gihaştin (*gihêj*)

Lêkera “*gihaştin*” lêkereke negerguhêz e, niha di zimanê nivîskî de tê bikaranîn, lê ne pir zêde. Li şûna wê forma gerguhêz “*gihêjandin, gihandin*” li ser bingeha rayeka dema niha ya vê lêkerê

hatiye çêkirin û forma “*gihan*” her wekî hemwateya “*gihaştin*”ê li ser heman bingehê hatiye dariştin. Li ser bingeha lêkera “*gi-handin*” jî bi alîkariya pêşgira “*ra-*” lêkera “*ragihandin*” hatin dariştin.

***girtin* (gir)**

Lêkera “*girtin*” lêkereke xwerû ya resen e. Ev jî lêkereke gerguhêz e. Di dirûvê vê lêkerê de zêde guhartin pêk nehatiye. Ji ber vê yekê mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê li gorî rêzîkê bi hêsanî bi dest bixe. Dema ku mirov qertafa raderê ji lêkerê diavêje, rayeka dema borî “*girt*” û dema ku mirov “*t*”yê jî diavêje îcar rayeka dema niha “*gir*” bi dest dikeve. Rayeka dema niha ya lêkerê gelekî karîger e. Wekî paşgir tê dawiya gelek bêjeyan û kirdenavan çêdike, her wekî “*kefgir, çepgir, alîgir...*” Ji lêkera “*girtin*”ê bi alîkariya qertafên lêkersaz gelek bêjeyên nû tên dariştin.

Mînak: *vegirtin, dagirtin, hilgirtin, wergirtin, ragirtin...*

Aliyekî din ê vê lêkerê jî ev e ku bi domana demê re qada wateyî ya vê lêkerê berfireh bûye, vê lêkerê cihê gelek lêkerên mîna “*radan, qefaltin û hingaftin*” ê jî dagir kiriye.

***gotin* (bêj)**

Lêkera “*gotin*” lêkereke gerguhêz, lê ew lêkereke nerêzîkî ye. Forma raderî û rayeka dema niha ji hev cuda ne. Dema ku mirov bala xwe dide forma vê lêkerê ya kirmanckî “*vaten*” mirov dibîne ku di raweya fermanî de dibe “*vaje*”. Ev yek di warê dirûvê kevnare yê lêkera “*gotin*” de ramanêke cuda bi mirov re çêdike. Wisa xuya dike ku lêkera “*gotin*” têkildarî lêkera farisî “*goften*” e. Di farisî de rayeka dema niha ya lêkerê “*go*” ye. Li gorî rêzîkê diviya rayeka dema niha ya lêkera “*gotin*” jî “*go*” bûya. Lê ne wisa ye, nexwe rayeka dema niha ya lêkera kurdî “*bêj*” têkildarî “*vaj*” a kirmanckî ye. Dibe ku di kurmanckî de lêkereke cuda ya bi rengê “*bêjtin*” an jî “*baştin*” hebe. Lêkera “*gotin*” bi xwe bi tenê pêşgira “*ve-*” digire û jê lêkera “*vegotin*” derdikeve holê. Lê belê rayeka dema niha ya vê lêkerê “*bêj*” wekî morfemekê bingeha gelek peyvan pêk tîne.

Mînak: *dengbêj, çîrokbêj, bêje, bêjer...*

guhartin (*guhêr*)

Lêkera *guhartin* lêkereke gerguhêz e û lêkereke rêzikî ye. Lê belê ji ber ku forma wê ya negerguhêz nîn e, li ser rayeka dema niha “*guhêr*”ê lêkera “*guherîn*” hatiye dariştin û li ser heman bingehe lêkera pêkhatî “*guherandin*” hatiye afirandin. Îro lêkera “*guherandin*” ji lêkera resen “*guhartin*”ê zêdetir tê bikaranîn. Ji lêkera “*guhartin*”ê bi alîkariya pêşgira “*ve-*” lêkera “*veguhartin*” hatiye dariştin, her wiha ji bo forma negerguhêz jî “*veguherîn*” hatiye çêkirin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*guhêr*” îro wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov dikare wê ji bo kirdenavên têkildarî “*guhartin*”ê bi kar bîne.

Mînak: *dirûvguhêr, helwestguhêr, dengguhêr, rengguhêr...*

guhastin (*guhêz*)

Lêkera “*guhastin*” jî lêkereke xwerû û resen a kurdî ye. Ew jî lêkereke gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*guhêz*” wekî morfemeke karîger tê bikaranîn. Her wekî di peyvên “*barguhêz, dîmenguhêz, guhêzer...*” de tê dîtin. Ji bilî vê yekê, bi alîkariya pêşgiran lêkerên “*raguhastin*” û “*veguhastin*” jî hatine dariştin.

guvaştin (*guvêş*)

Ev lêkereke gerguhêz e. Di vê lêkerê de tiştê ku balê dikêşe neguherîna dengê “*ş*”yê ye. Li gorî rêzika guherîna denga a kêşana lêkeran diviya dengê “*ş*” dageriya “*j*”yê, lê tiştêkî wisa pêk nehatiye. Ji bilî wê jî ji ber ku forma wê ya negerguhêz nîn e, ew bi alîkariya paşgira “*în*” wekî “*guvişîn*” hatiye çêkirin û li ser wê bingehe jî lêkera hemwate ya pêkhatî “*guvişandin*” hatiye dariştin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*guvêş*” her çî qas wekî morfemeke bêjesaz nehatiye bikaranîn jî, mirov dikare pê kirdenavên têkildarî *guvaştinê* pêk bîne. Her wekî “*tirîguvêş*”, “*fêkîguvêş...*”

hatin (*hê*)

Lêkera *hatin* lêkereke negerguhêz e. Lêkereke rêzikî ye, zêde tiştêkî ku mirov li serê bibêje nîn e.

hejmartin (*hejmêr*)

Ev lêker wekî “*hemcartin*”, “*jimartin*” jî derdikeve pêşberî mirov. Lêkereke gurguhêz e. Rayeka dema niha ya lêkerê wekî morfemeke bêjesaz tê bikaranîn. Her wekî “*demjimêr, xêvjimêr...*”

hêrtin (*hêr*): *hêran*

Lêkera “*hêrtin*” lêkereke gerguhêz e. Ji forma wê ya xwerû zêdetir formên “*hêran*” û “*hêrandin*” tên bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî bêje û qertaf nayê bikaranîn, lê mirov dikare wisa ji bi kar bîne û pê hinek peyvên mîna “*genimhêr*” bi dest bixe.

hêvotin (*hêvoj*)

Lêkereke gerguhêz û resen a kurdî ye, lê kêmtê zanîn. Li şûna wê lêkera “*perwerdekirin*” tê bikaranîn. Di rayeka dema niha ya vê lekerê de jî dengê “*j*” derdikeve holê, lewre dibe ku lêker bi xwe “*hêvoştin*” be. Wekî Lêkereke resen di zimanê gelêrî de heye, di nav gel de “*Filan kes di mala xwe de hêvotî ye.*” tê gotin. Mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*hêvoj*”ê jî wekî paşgireke bêjesaz bi kar bîne, her wekî “*zarokhêvoj*”, “*qenchêvoj*.”

hinartin (*hinêr*)

Ev lêker di kurdî de lêkereke karîger e. Her çî qas niha kurmancî lêkera pêkhatî “*şandin*” di gelek waran de şûna wê girtibe jî, lê dîsa ev lêker jî tê bikaranîn. Ji vê lêkerê morfema “*hinar*” bi dest ketiye û jî wê jî bêjeya “*hinarde*” hatiye dariştin. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê “*hinêr*” wekî paşgireke bêjesaz tê bikaranîn, her wekî “*peyamhinêr*.”

hingaftin (*hingêv*): *lêdan*, *li armancê dan*

Ev lêker berê pir karîger bûye, lê niha zêde nayê bikaranîn. Lêkereke gerguhêz e, rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî paşgira bêjesaz tê bikaranîn. Bo nimûne, “*şûrhingêv*”, “*derhingêv*.”

hiştin (*hêj/ hêl*)

Lêkera “*hiştin*” lêkereke gerguhêz e. Ev lêker bi du dirûvan derdikeve pêşberî mirov; “*hiştin*” û “*hêlan*”; her wiha forma “*heliştin*” jî di hin devokên kurmancî de hebûna xwe parastiye. Dibe ku forma kevnare “*helhiştin*” be û li ser vê bingehe du lêkerên cuda derketibin holê. Tiştê balkêş di dema borî de bi giranî forma “*hiştin*” tê bikaranîn, lê di demên din de forma “*hêlan*” tê bikaranîn.

Mînak: *Min pirtûk li cihê dibistanê hişt. Wê pirtûkê li wir bihêle.*

Lê belê di lêkera pêkhatî “*rahiştin*”ê de rayeka dema niha wekî “*ra+hêj*” derdikeve holê. Her wekî; *rahêje wê pirtûkê û ji min re bîne.*

Di heman demê de ew lêker wekî “*rahêlan*” jî tê bikaranîn, wê demê rayeka dema niha ya lêkerê dibe “*rahêl*” û hevoka li jor jî dibe; *rahêle wê pirtûkê û ji min re bîne*.

hîzvatin (*hîzvê*): *bi hûnandinê pînekirin*

Ev lêker berê di karê malê û karê çilagiyê de dihat bikaranîn. Mirov dikare îro di karê tekstîlê de wê bi kar bîne. Lewre jî vejîyandina wê ji bo kurdî pir girîng e. Ev lêker lêkereke gerguhêz e.

jentin (*jen*): *lêdan*

Lêkera “*jentin*” jî lêkereke xwerû ya gerguhêz e. Wisa xuya dike ku berê di kurmancî de zêde hatiye bikaranîn, lê îro pir kêmtir tê bikaranîn. Niha li şûna wê lêkerên ku ji hev dibin “*lêdan*” û “*lêxistin*” têne bikaranîn. Di farisî de beramberî wê lêkerê “*zeden*” tê bikaranîn. Lê rayeka dema niha ya wê lêkerê “*zen*” e. Peyva “*neyzen*” jî wir tê. Di kurdî de rayeka dema niha ya wê lêkerê peyvên mîna, “*kevanjen*, *libûjen*, *avjen*” hatine dariştin. Her wiha dîsa li ser heman bingehe lêkera dariştî “*jenandin*” pêk hatiye.

keftin (*kev*)

Lêkera “*keftin*” îro bi gelemperî wekî “*ketin*” tê bikaranîn. Ew lêkereke negerguhêz e. Ji ber vê yekê jî rayeka dema niha ya wê lêkerê “*kev*” wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn.

Ev lêker hinek pêşgirên mîna “*ra*”, “*hil*”, “*da*” “*ve*” û “*der*” digire û lêkerên mîna “*raketin*”, “*hilketin*”, “*daketin*”, “*veketin*”, “*derketin*” têne bidestxistin. Her wiha lêkerên biwêjî “*biserketin*” û “*bibinketin*” jî wê lêkerê têne bidestxistin.

kelaştin / qelaştin (*kelêş / qelêş*)

Ev lêkereke gerguhêz e, ji her du formên li jorê, forma “*qelaştin*” zêdetir tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya wê lêkerê bi serê xwe nayê bikaranîn, lê mirov dikare ji bo pêkanîna hinek kirdenavan bi kar bîne. Her wekî “*darqelêş*”, “*tarîqelêş*” û hwd.

kelistin / keliştin (*keliz / kelij*): *raçavkirin, çavnêrîkirin, diqikirin*

Ev her du lêker jî du lêkerên resen in û hatine jibîrkirin. Niha li şûna van her du lêkeran hinek lêkerên pêkhatî têne bikaranîn. Lê heke ev lêker jî nû ve di nava zimên de çalak û karîger bibin dê di warê wateyê de valahiyeke berbiçav dagirin.

keloştin (keloj): şikandin (bi diranan)

Ev lêker ji bo şikandina bi diranan a tiştên mîna gûzan tê bikaranîn. Wekî mînak “*Tovka dikelojî.*”

kenîştin (kenîj): beşîşîn, bişîrîn

Ev lêker îro zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkerên “*beşîşîn, bişîrîn, besimîn*” tîn bikaranîn. Dema ku mirov bala xwe dide vê lêkera negerguhêz, mirov têkiliya wê ya bi lêkera “*kenîn*”ê re dibîne. Her wekî tê zanîn lêkera “*kenîn*” lêkereke pêkhatî ye. Îro bêjeya “*ken*” wekî navdêr tê bikaranîn û li ser wê bingehê lêkera “*ken+în*” û “*ken+andin*” hatine dariştin. Lê dema ku mirov bala xwe dide lêkera farisî “*xenden*” û lêkera kirmanckî “*hiwatene*” ne dûr e ku dirûvê berê yê “*kenîn*”ê jî “*kenîştin*” be.

keraftin (kerêv): ziqimîn, kerifîn

Ev lêkereke negerguhêz e. Niha zêdetir wekî nifirekê tê bikaranîn. Ji wê lêkerê navdêra “*keraftî*” hatiye bidestxistin. Her wiha forma pêkhatî ya vê lêkerê jî “*kerifîn*” e. Wateya wê ya niha wateyeke mecazî ye. Dibe ku “*keraftin*” berê di şûna jehrîbûnê de hatibe bikaranîn.

kesaxtin (kesêx): dapeştin

Kesaxtin lêkereke gerguhêz e. Di jiyana çandiniyê de hê jî tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*kesêx*” di zimanê gelêrî de wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov dikare ji bo pêkanîna kir-denavên têkildarî “*kesaxtin*”ê (*bo nimûne darkesêx*) jî wê bi dest bixe.

kirin (k)

Lêkera “*kirin*” lêkereke qedîm û resen a gerguhêz e. Ji ber kevnarebûna xwe rayeka dema niha ya vê lêkerê pir kurt bûye, bi tenê dengê “*k*” maye. Lê belê dema ku mirov bala xwe dide dirûvê lêkera “*kirin*”ê ya di zaravayên din ên kurdî de, mirov guherîna pêkhatî baştir dibîne. Di kurmanciya jêrîn (sorani) de ev lêker dibe “*kirdin*”, di kirmanckî de “*kerdene*” û di zimanê farisî de jî “*kerden*” e. Heke mirov li gorî rêzikê lê binêre divê di kurmanciya jêrîn de rayeka dema niha ya vê lêkerê “*kir*” û di kirmanckî de jî “*ker*” be. Lê di hemûyan de jî rayeka dema niha wekî “*k*” tê bikaranîn. Forma “*bikerin*” û “*dikerm*” di zimanê hin hereman de bi ber çavan diheve. Rayeka “*ker*” di hinek peyvên mîna “*karker, lavaker*” de wekî paşgir derdikeve pêşberî mirov.

koştin (koj) / kevaştin (kevêş)

Lêkera “*koştin*” jî lêkereke xwerû ya gerguhêz e. Di jiyana siruştî ya kurdî de lêkereke karîger bû, lê di jiyana bajarî de zêde nayê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*koj*” jî wekî morfemekê tê bikaranîn, her wekî di peyva “*kojer*”, “*hestikoj*”, “*eyarkoj*” de. Hemwateya vê lêkerê “*kevaştin*” heye, lê ew zêde nayê bikaranîn.

kuştin (kuj)

Lêkereke din a qedîm û karîger a xwerû ye. Kuştin jî lêkereke gerguhêz e. Rayekên vê lêkerê bi awayekî rêzikî bi dest dikevin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*kuj*” wekî morfemeke serbixwe tê bikaranîn. Her wekî, *agirkuj*, *bikuj*, *kujer*, *xwekuj*... Bi alîkariya pêşgira “*ve*” ya lêkersaz lêkera “*vekuştin*” tê bidestxistin.

lîstin (lîz)

Lêkera “*lîstin*” ji aliyê gerguhêziyê ve lêkereke nakok e. Di hinek devokên kurmançî de wekî gerguhêz, di hinekan de jî wekî negerguhêz tê bikaranîn. Bo nimûne di hinek devokên kurmançî de “*ez lîstim*”, di hinekan de jî “*mîn lîst*” tê gotin. Lê di zimanê nivîskî de wekî gerguhêz tê bikaranîn. Lêkera “*lîstin*” bi alîkariya daçeka “*bi*” biresera nerasterast werdigire, her wekî “*bi tişteki lîstin*”.

Mînak: Zelal bi radyoyê melîze!

Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*lîz*” morfemeke serbixwe ye. Ew bi xwe wekî navdêr tê bikaranîn û bi alîkariya wê peyva “*lîzok*”, “*goglîz*” hatine dariştin. Mirov dikare ji bo pêkanîna kirdenavên têkildarî “*lîstin*”ê jî bi kar bîne. Her wekî “*xweşlîz*”, “*lîzer*” û hwd. Her wiha li ser bingeha lêkera “*lîstin*” lêkera “*velîstin*” hatiye dariştin. Rayeka dema borî ya vê lêkerê “*lîst*” jî wekî morfemekê tê bikaranîn. Peyva “*lîstik*”, “*pêlîstok*” li ser vê bingehe pêk hatine.

malaştin (malêj)

Lêkera “*malaştin*” jî lêkereke xwerû ya resen e. Ligel forma “*malaştin*”ê forma “*maliştin*” jî tê bikaranîn. Her wiha îro dirûvên wê yên pêkhatî yên mîna “*malan*”, “*malîn*” tene bikaranîn. Bi alîkariya hinek pêşgirên lêkersaz lêkerên mîna “*ramaliştin*”, “*vemalaştin*”, “*damalaştin*” hatine bidestxistin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*malêj*” wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov

dikare ji bo pêkanîna kirdenavên têkildarî “*malaştin*”ê bi kar bîne. Her wekî “*xweşmalêj*”, “*qadmalêj*”, “*kuçemalêj*”...

***man* (mîn)**

Lêkera “*man*” jî di kurmançî de lêkereke karîger e. Ev lêker negerguhêz e. Dirûvê îroyîn ê vê lêkerê wekî dirûvekî kurtbûyî xuya dike. Di rewşa îroyîn de rayeka dema niha bi guhartina dengdêra nîvekê “*a*”yê bi dest dikeve. Di zimanê nivîskî de rayeka dema niha wekî “*mîn*” tê pejirandin. Ew jî rayeka dema niha ya lêkerên ku bi paşgira “*-andin*” pêk hatine tîne bîra mirov. Heke wisa bûya, diviya wekî “*mandin*” bihata bikaranîn. Heke wisa be, ew lêkereke pêkhatî ye. Her wiha di zaravayê kirmancî de beranberî vê lêkerê “*men-dene*” û di zimanê farisî de jî “*manden*” tê bikaranîn. Lê di devoka toriyan de rayeka dema niha wekî “*mên*” tê bikaranîn. Lewre jî ji bo zelalkirina dirûvê resen ê vê lêkerê, lêkolîneke berfireh pêwîst e.

***mêştin* (mêj) mêtin**

Ev lêkereke negerguhêz e. Ji ber ku lêkereke qedîm e, ew jî tûşî gelek guherînan bûye. Niha formên wê yên pêkhatî “*mêjîn / mijîn*” û li ser wê bingehê forma gerguhêz “*mêjandin / mijandin*” hatine dariştin û bi gelemperî ew têne bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*mêj*” jî bi domana demê re guheriye û bûye “*mij*.” Rayeka dema niha “*mêj*” û dirûvê wê yê nû “*mij*” wekî morfem serbixwe têne bikaranîn û bi alîkariya wan gelek peyvên nû bi dest dikevin.

Mînak: *mijok, xwînmij, mêjok...*

***mezaxtin* (mezêx): xerckirin**

Lêkereke karîger a ku niha zêde nayê bikaranîn jî “*mezaxtin*” e. Ew lêkereke gerguhêz e. Heke ev lêker di jiyana rojane de karîger bibe, dê di warê wateyî de valahiyeke berbiçav dagire. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê “*mezêx*” jî wekî morfemekê bi kar tê û li ser wê bingehê peyva “*mezêxer*” hatiye dariştin. Ji bilî wê jî mirov dikare gelek peyvên têkildarî “*mezaxtin*”ê darêje.

Minak: *pirmezêx, xwemezêx...*

***mirin* (mir)**

Lêkera “*mirin*” lêkereke negerguhêz e. Ji ber ku forma gerguhêz a vê lêkerê “*kuştin*” heye, di lêkerê de guherîneke zêde pêk nehatiye.

Lê dîsa jî dema ku mirov bala xwe dide forma vê lêkerê ya di zaravayên din ên kurdî de mirov dibîne ku forma kurmancî kurt bûye. Di kurmanciya jêrîn de dirûvê vê lêkerê “*mirdin*” e, di kirmanckî de jî “*merdene*” ye. Ev jî nîşan dide ku dirûvê kevnare yê lêkera me “*mirtin*” e. Di vê lêkerê de aliyekî din î balkêş rayekên wê ne. Ji ber kurtbûnê her du rayekên lêkerê jî bûne “*mir*”. Lê di rastiya xwe de rayeka dema borî divê “*mirt*” û rayeka dema niha jî “*mir*” be. Bi alîkariya rayekên vê lêkerê “*mir*”ê gelek peyv bi dest dikevin, her wekî; *mirî*, *mirdar*, *mêrmirî*, *jinmirî*, *gamirî*... Li aliyê din lêkerên pêkhatî yên mîna “*vemirîn*”, “*vemirandin*” jî vê rayekê bi dest ketine.

mîstin (*mîz*)

Ev lêker lêkerekê xwerû ya kevnare ye, lê belê jî dirûvê xwerû zêdetir forma hevedudanî “*mîzkin*” tê bikaranîn. “*Mîstin*” lêkerekê gerguhêze, forma wê ya hevedudanî “*mîzkin*” e. Di vê lêkerê de aliyê balkêş ev e ku rayeka dema niha ya lêkerê “*mîz*” wekî navdêr tê bikaranîn, li ser bingeha vê rayekê gelek peyv hatine dariştin.

Mînak: *mîzkêş*, *mîzdank*, *mîzandin*, *mîzo*...

mîstin (*mis*) *rîtin*

Ev lêkerekê gerguhêz e, lê zêde nayê bikaranîn. Lewre der barê wê de tiştekî ku mirov bibêje nîn e. Li şûna wê peyva “*rîtin*” tê bikaranîn.

naştin (*nêj*): *çalkirin*, *defînkirin*

Lêkera “*naştin*” jî lêkerekê gerguhêz e. Îro zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkerên mîna “*defînkirin*”, “*binaxkirin*” tîn bikaranîn. Lê ji van lêkeran yek ji peyveke erebî bi alîkariya lêkera “*kirin*” hatiye bidestxistin û ya din jî lêkerekê biwêjî ye. Lewre bikaranîna lêkera “*naştin*” dê ji aliyê wateyî ve valahiyekê dagire. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*nêj*” wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê heke mirov bixwaze dikare hinek peyvên mîna “*mirînêj*”, “*nêjer*” darêje.

nehiftin (*nehiv*): *veşartin*

Ev lêker jî zêde nayê bikaranîn û lêkerekê gerguhêz e. Îro li şûna vê lêkerê, lêkera pêkhatî “*veşartin*” tê bikaranîn.

nimartin (*nimêr*): *nimandin, xuyakirin*

Lêkera “*nimartin*” jî lêkereke gerguhêz e, kê m tê zanîn. Li şûna wê lêkera pêkhatî “*nimandin*” zêdetir tê bikaranîn. Heke lêker karîger bibe, mirov dikare bi alîkariya rayeka dema niha ya lêkerê “*nimêr*”ê jî hinek peyvên pêk bîne.

Mînak: xwenimêr, rastînimêr...

nimûtin (*nimû*): *xuyabûn*

Ev lêkereke negerguhêz e. Ligel ku pêdivî pê heye jî ev lêker pir kê m tê bikaranîn, li şûna wê lêkera hevedudanî “*xuyabûn*” tê bikaranîn. Balkêş e, forma gerguhêz a vê lêkerê “*nimartin*” jî zêde nayê zanîn, li şûna wê jî forma pêkhatî “*nimandin*” pir tê bikaranîn. Wisa xuya dike ku peyvên “*nimûne*” û “*nimûş*” têkildarî vê lêkerê ne. Di peyva “*nimûş*”ê de heke “*ş*” ne paşgir be, dibe ku rayeka dema niha ya lêkerê “*nimûş*” û radera lêkerê bi xwe jî “*nimûştin*” be.

nîştin (*nîş*): *qewirandin*

Lêkera “*nîştin*” jî lêkereke e ku kê m tê zanîn. Ew lêkereke gerguhêz e, di dewsa wê de lêkerên pêkhatî “*qewirandin*” û “*qewitandin*” tên bikaranîn.

nîştin (*nîş*)

Lêkera “*nîştin*” lêkereke xwerû ye. Ev lêkera negerguhêz bingeha gelek lêkerên pêkhatî yên mîna “*venîştin, daniştin û rûniştin*”ê pêk tîne. Her wiha forma gerguhêz a lêkera “*rûniştin*” ango “*rûniştandin*” jî li ser heman bingehe pêk hatiye.

nivistin (*niv*): *razan, raketin*

Lêkera “*nivistin*” lêkereke xwerû ya kevnare ye. Ew lêkereke negerguhêz e. Di zimanê îroyîn de zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkerên mîna “*razan, raketin, ramedîn*” tên bikaranîn. Li gorî rêzikê diviya rayeka dema niha ya vê lêkerê “*niviz*” bûya, lê ew kurt bûye, wekî “*niv*” maye. Li ser bingeha vê rayekê peyvên “*nivîn, nivan*” pêk hatine.

nivîstin (*nivîs*): *nivîsandin*

Lêkera “*nivîstin*” lêkereke gerguhêz e. Forma wê ya xwerû zêde nayê bikaranîn, li şûna wê formên pêkhatî “*nivîsîn*” û “*nivîsandin*” tên bikaranîn. Divê em bibêjin ku rayeka dema niha ya vê lêkerê

“*nivîs*” wekî navdêr tê bikaranîn. Peyvên mîna “*nivîsar, nivîser, nivîskar, destnivîs, dîroknivîs...*” li ser vê bingehe hatine dariştin. Rayeka dema borî ya vê lêkerê “*nivîst*” di peyva “*nivîşt*” de derdikeve pêşberî mirov. Di kirmanckî de beranberî vê lêkerê “*nuştene*” tê bikanîn, ew jî nîşan dide ku forma berê ya vê lêkerê dibe ku “*nivîştin*” be.

nîgartin (*nîgêr*) : *wênekirin, nîgarkirin, neqîşandin*

Lêkera “*nîgartin*” jî lêkereke xwerû ya gerguhêz e, lê zêde nayê bikaranîn. Li şûna wê forma hevedudanî “*nîgarkirin*” tê bikaranîn. Ji vê lêkerê navdêra “*nîgar*” bi dest dikeve, ji wê peyva “*nîgare*” hatiye dariştin. Mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*nîgêr*”ê jî wekî paşgira kirdenavên têkildarî “*nîgartin*”ê bi kar bîne.

nixaftin (*nixêv*): *porkirin, nixamtin, poştin*

Ev jî lêkereke gerguhêz e, lê zêde nayê zanîn. Hemwateya wê “*nixamtin*” û forma wê ya pêkhatî “*niximandin*” zêdetir tîn bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*nixêv*” di wateya devik û devang de tê bikaranîn. Mirov dikare wê rayekê wekî morfemeke serbixwe jî bi kar bîne û pê hinek peyvan darêje.

nixamtin (*nixêm*)

Lêkera “*nixamtin*” bi lêkera *nixaftin* û *poştin* re hemwate ye. Ew di zimanê rojane de ji wan peyvan zêdetir tê bikaranîn. Ligel wê peyvê forma wê ya hevedudanî “*niximandin*” jî tê bikaranîn.

noştin (*noş*): *vexwarin*

Lêkera “*noştin*” lêkereke gerguhêz a xwerû ye, lê kêmtir tê bikaranîn, li şûna wê lêkera pêkhatî “*vexwarin*” tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*noş*” di dema vexwarina alkolê de tê bikaranîn. Ev lêker di hinek berhemên klasîk ên kurdî de jî heye.

nûriştin (*nûrij*): *avêtin, virvirandin*

Ev lêker gerguhêz e ku îro zêde nayê bikaranîn, li şûna wê hinek lêkerên din ên pêkhatî tîn bikaranîn. Heke ew jî nû ve karîger bibe dê di zimên de valahiyekê dagire.

palafitin (*palêv*): *palandin, parzinandin, dawerivandin*

Lêkera “*palafitin*” lêkereke xwerû ya kurdî ye. Di kurmanciya jêrîn

de beranberî vê lêkerê “*palawtin*” tê bikaranîn. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê jî wekî paşgir tê bikaranîn, peyva “*çaypalêw*” li ser vê bingehe hatiye dariştin. Mirov dikare di kurmançî de jî ji bo dariştina kirdenavên têkildarî “*palawtin*”ê paşgira “*palêv*” bi kar bîne. Her wiha îro di kurmançî de ji bo fîltreyê “*palavk*” tê bikaranîn.

***parastin* (parêz)**

Lêkera “*parastin*” lêkereke karîger a xwerû ye. Ev lêkera gerguhêz îro jî bi berfirehî tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*parêz*” jî wekî morfemeke serbixwe tê bikaranîn û bi alîkariya wê gelek peyvên mîna “*parêzer, parêzgeh, welatparêz...*” hatine dariştin.

***pehtin* (pêj)**

Lêkera “*pehtin*” lêkereke kevnare ya kurdî ye ku ev lêkera gerguhêz îro jî di kurmançî de tê bikaranîn. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pêj*” wekî morfemeke serbixwe tê bikaranîn. Peyvên mîna “*nanpêj, aspêj, pêjer*” li ser bingeha vê rayekê hatine dariştin. Lêkerên pêkhatî “*pijîn*” û “*pijandin*” jî li ser bingeha lêkera “*pehtin*”ê hatine dariştin.

***pelaştin* (pelêş): hilweşandin, rûxandin, kavilkirin**

Lêkereke din a xwerû ya ku kêmtir tê zanîn “*pelaştin*” e. Ev lêkera gerguhêz jî bûye bingeha du lêkerên pêkhatî “*pelişîn*”a negerguhêz û “*pelişandin*”a gerguhêz. Ji vê lêkerê morfema “*pelaş*” wekî navdêr tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pelêş*” her çî qas îro wekî morfemekê nayê bikaranîn jî mirov dikare ji bo dariştina peyvên têkildarî “*pelaştin*”ê wê bi kar bîne.

***pelaxtin* (pelêx)**

Ev lêker hinekî dişibe lêkera “*pelaştin*”ê, di vê lêkerê de jî morfema “*pelax*” wekî navdêr tê bikaranîn, mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pelêx*”ê jî wekî morfemekê bi kar bîne û pê peyvên mîna “*serîpelêx, pelêxer...*” bi dest bixe.

***perçiftin* (perçiv): werimîn**

Ev lêkereke xwerû û negerguhêz e. “*Perçiftin*” ku lêkereke xwerû ye lê ji forma wê ya xwerû zêdetir forma pêkhatî “*perçivîn*” û forma wê ya gerguhêz “*perçivandin*” tên bikaranîn. Ji ber ku kêmtir tê bikaranîn, zêde tiştekî ku mirov li serê bibêje nîn e.

***peristin* (periz)**

Ev lêker zêdetir bi rayeka xwe ya dema borî “*perest*” wekî paşgirekê di zimên de maye, forma wê ya lêkerî “*peristin/perestin*” kê m tê bikaranîn. Lêkera “*peristin*” lêkereke gerguhêz e. Li ser bingeha rayeka dema niha “*periz*”ê forma negerguhêz “*perisîn*” û paşê jî hemwateya “*peristin*”ê “*perisandin*” pêk hatiye.

***periştin* (perij): teftîşkirin**

Lêkereke xwerû ya ku kê m tê zanîn e. Li şûna wê hinek lêkerên nexwerû tên bikaranîn. “*Periştin*” lêkereke gerguhêz e. Ji rayeka dema borî “*perişt*”ê peyva “*serperişt*” hatiye dariştin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*perij*” wekî morfem nayê bikaranîn, lê heke ev lêker ji nû ve karîger bibe mirov dikare bi vê rayekê gelek peyvan darêje.

***pesartin* (pesêr): piştevanîkirin, paldan**

Lêkera “*pesartin*” lêkereke gerguhêz e. Di kurmancî de peyva “*pesar* (pal, berwar)” heye, dibe ku têkiliya wê bi lêkera “*pesartin*”ê re hebe. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pesêr*” wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov dikare wê wekî morfemekê bi kar bîne û pê hinek peyvan darêje.

***pestin* (pes): guvaştin**

Ev lêker gerguhêz e, lê wekî lêker pir kê m tê bikaranîn. Rayeka dema borî ya vê lêkerê “*pest*” wekî navdêr tê bikaranîn, her wekî “*pest û pêkutî*”, “*pestlêkirin*”, ji wê jî lêkera pêkhatî “*pestandin*” hatiye dariştin.

***peyifin* (peyv): axaftin, qisekirin, şitexilîn**

Ev lêkera xwerû lêkereke negerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*peyv*” wekî navdêr tê bikaranîn. Li ser bingeha vê rayekê lêkerên “*peyivîn*” û forma gerguhêz a lêkerê “*peyivandin*” hatine bidestxistin.

***piraştin* (pirêj): dariştin**

Ev lêker jî kê m tê zanîn, lêkereke gerguhêz e. Karîgerbûna vê lêkerê di zimanê kurdî de dê di warê wateyî de valahiyekê dagire. Her wiha mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*pirêj*”ê jî wekî morfemekê bi kar bîne.

poniştin (ponij): *ponijîn, kûrfikirîn*

Lêkera “*poniştin*” jî lêkerê kevnare ya kurdî ye. Ev lêkera negerguhêz, bi formên xwe yên pêkhatî “*ponijîn*” û “*ponijandin*” zêdetir bi ber çavan dikeve.

poştin (poş): *nixamtin*

Ev lêkera negerguhêz îro di kurmançî de zêde nayê bikaranîn, lê rayeka dema niha ya vê lêkerê wekî paşgir di kurdî de tê bikaranîn, her wekî peyvên “*reşpoş*”, “*serpoş*”, “*rûpoş*” “*poşak*”... tê dîtin.

qefaltin (qefêl): *girtin, zeftkirin*

Lêkera navborî gerguhêz e. Der barê wê zêde tiştekî ku were gotin nîn e, rayeka dema niha ya lêkerê “*qefêl*” wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn, lê mirov dikare di dariştina kirdenavên mîna “*dizqefêl, rastîqefêl...*” de bi kar bîne. Divê em bi bîr bixin ku lêkera “*girtin*” bi domana demê re cihê vê lêkerê jî vegirtiye, lewre jî ev lêker kêmtir tê bikaranîn. Forma vê lêkerê ya bi rengê “*qufaltin*” jî heye.

qelaptin (qelêb) / **qulaptin** (qulêb): *wergerandin*

Lêkera “*qelaptin*” û hemwateya wê “*qulaptin*” her du jî lêkerên gerguhêz in. Ev her du lêker di zimanê gelêrî de hê jî zindî û karîger in, lê belê di zimanê nivîskî de zêde nayên bikaranîn. Rayekên dema niha ya van lêkeran “*qulêb*” û “*qelêb*” wekî morfemê nayên bikaranîn, lê dirûvê wan ê teşeguherî “*qelib*” û “*qulib*” bûne bingeha lêkerên pêkhatî “*qulibîn*” û “*qulibandin*”, “*qelibîn*” û “*qelibandin*”. Heke mirov bixwaze mirov dikare “*qelêb*” û “*qulêb*” jî wekî paşgir bi kar bîne, her wekî “*darqelêb*”, “*zimanqulêb*”...

qelastin (qelêz): *çizirîn*

Ev lêkera xwerû jî kêmtir tê bikaranîn, lê heke di zimên de karîger bibe, dê hêza xwebêja zimên zêde bike. Bi taybetî di lîteratûra leşkerî de pêdivî bi vê lêkerê heye. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*qelêz*” niha wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn, lê mirov dikare di pêkanîna hinek kirdenavan de bi kar bîne.

qerastin (qerêz): 1. *kîsîhîn* 2. *hewldana rakirina tiştekî* 3. *vehiştin, derengxistin*

Ev lêkera ku xwediyê sê wateyên cuda ye, îro di zimanê rojane de zêde nayê bikaranîn, lê di nav gel de heye. Ji bo naskirina vê lêkerê pêdivî bi xebatên qadî heye.

qeşartin (qeşêr): qeşkirin, qaşkirin, qeşûrkirin

Ev jî lêkereke kevnare û resen a kurdî ye. Lêkera “qeşartin” lêkereke gerguhêz e, ligel vê lêkera xwerû, lêkera pêkhatî “qeşkirin” û lêkera mecazî “spîkirin” jî tên bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “qeşêr” wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov dikare ji bo pêkanîna kirdenavên têkildarî qeşartinê yên mîna “darqeşêr; sêvqeşêr” bi kar bîne. Forma negerguhêz ya lêkera “qeşartin” “qeşiftin (qeşiv)” e.

qevastin (qevêz)

Lêkera “qevastin” lêkereke karîger a xwerû ye. Ev lêkereke gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “qevêz” wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn, lê forma wê teşeguherî “qeviz” bûye bingeha lêkerên pêkhatî “qevizîn” û “qevizandin”. Mirov dikare rayeka dema niha wekî paşgira hinek kirdenavan bi kar bîne. Her wiha ji vê lêkerê navdêra “qevaz” jî bi dest ketiye û li ser bingeha wê jî lêkera “qevazdan” hatiye dariştin.

qewartin (qewêr): 1. nava tişteki bi tişteki serîtûj kolan 2. qewitandin

Ev lêkera xwerû gerguhêz e, lê zêde nayê bikaranîn, li şûna forma xwerû forma pêkhatî “qewirandin” zêdetir tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “qewêr” wekî paşgir tê bikaranîn, her wekî “balafirqewêr”, “darqewêr”...

quncartin (quncêr): quncirandin

Ev lêker di jiyana gelêrî de pir dihat bikaranîn, lê îro zêde nayê bikaranîn. Li şûna wê forma pêkhatî “quncirandin” zêdetir tê bikaranîn. Lewre jî tişteki ku zêde li serê were gotin nîn e.

quraftin (qurêf) 1. berhevkirin 2. bi badanê şikandin

Lêkera “quraftin” lêkereke gerguhêz e. Her çî qas lêkereke kevnare be jî ji ber ku têkildarî jiyana siruştî ye, îro zêde nayê bikaranîn. Rayeka dema niha ya lêkerê “qurêf” wekî morfemekê nayê bikaranîn, lê mirov dikare ji bo pêkanîna kirdenavên mîna “gulqurêf, darqurêf” bi kar bîne. Heke di zimên de karîger bibe, di warê wateyî de valahiyekê berbiçav dagire.

rihoştin (rihoj): *revaştin, kolan*

Lêkera “*rihoştin*” lêkereke xwerû ya gerguhêz e. Ev lêker jî di jiyana kurdewarî ya siruştî de digel hemwateyên xwe “*revaştin*” an jî “*rewatin*” ê zêde dihat bikaranîn, lê niha kêmtir zanîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*rihoj*” jî bo pêkanîna kirdenavan bi kêmtir tê.

rêstin (rêş)

Ev jî lêkereke resen a xwerû ye. Lêkereke gerguhêz e. Ji vê lêkerê lêkera pêkhatî “*vêrêstin*” hatiye bidestxistin. Rayeka dema niha ya lêkerê “*rêş*” wekî navdêr tê bikaranîn. Her wiha li ser wê bingehe peyvên mîna, “*verêş, rêşî, hevrêşîn*” hatine dariştin. Ev lêker bi dirûva “*ristin*” jî derdikeve pêşberî mirov, ji wê jî peyva “*ristik*” hatiye dariştin.

rehistin (rehiz): *şînbûn, şaxvedan*

Ev lêker di klasîkên kurdî de, nemaze jî di berhemên Ehmedê Xanî de balê dikêşe. Bo nimûne, di şahkara Ehmedê Xanî “Mem û Zîn”ê de “*rehistin*” wiha derbas dibe:

“*Sorgul ji we ra li ser rehistî*

Sunbul bi xwe pêva daheristî”

Îro li şûna wê lêkerên hevedudanî “*şînbûn, şaxvedan*” tên bikaranîn. Heke ev lêker jî nû ve çalak bibe dê di warê wateyî de valahiyekê dagire.

rêtin (rêj)

Ev lêker lêkereke kevnare ya xwerû ye û gerguhêz e, ji ber ku kevnare ye, tûşî hinek guhartinan bûye, li ser bingeha wê hinek lêkerên pêkhatî yên mîna “*rijîn, rijandin, verêtin, darêtin...*” bi dest ketine. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*rêj*” wekî morfemekê tê bikaranîn û peyvên mîna “*verêj, rêje, xwînêj...*” jî wê bi dest ketine.

revaştin (revêj) *koştin*

Ev lêker gerguhêz e, hemwateya wê “*koştin*” e. Ev lêker jî kêmtir zanîn, mirov dikare rayeka dema niha ya vê lêkerê “*ravêj*” jî wekî morfemeke serbixwe bi kar bîne û pê peyvên mîna “*revêjok, hes-tîrevêj*” darêje.

rewastin (*rewês*): *di ber re derbas bûn, di ser re lêketin.*

Mînak: *Qurşûnê laşê wî rewastibû.*

Ev jî lêkereke gerguhêz a xwerû ye. Lê ji forma xwerû zêdetir forma wê ya pêkhatî “*rewisandin*” tê bikaranîn. Her wiha forma wê ya negerguhêz “*rewisîn*”, jî pêkhatî ye. Ji ber ku forma wê ya xwerû kêr tê bikaranîn, rayeka dema niha ya vê lêkerê “*rewês*” wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn. Lê mirov dikare ji bo dariştina peyvên têkildarî “*rewastin*”ê bi kar bîne.

rêwiştin (*rêwij*) *meşîn, birêveçûn*

Lêkera “*rêwiştin*” lêkereke kevnare ye, lê îro hatiye jibîrkirin. Li şûna vê lêkera negerguhêz lêkera pêkhatî “*meşîn*” tê bikaranîn. Li ser bingeha peyva “*meş*” a erebî lêkerên “*meş*” û “*meşandin*” hatine çêkirin.

rûtin (*rût*)

Ev lêkera xwerû jî zêde nayê zanîn. Lêkera “*rûtin*” lêkereke negerguhêz e. Rayeka dema niha ya lêkerê “*rût*” wekî rengdêr tê bikaranîn. Her wiha lêkerên hevedudanî “*rûtbûn*” û “*rûtkirin*” jî têkildarî vê peyvê ne. Forma vê lêkerê ya gerguhêz “*rûtandin*” e, hemwateya wê jî “*rûçikandin*” e.

satîn (*sê*): *helizandin, kewitandin*

Lêkera “*satîn*” lêkereke gerguhêz e, îro di zimanê rojane de zêde nayê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*sê*” mirov dikare wekî morfemeke bêjesaz bikar bîne.

sotîn (*soj*) *şewitandin*

Lêkera “*sotîn*” lêkereke kevnare ya xwerû ye. Ev lêker jî gerguhêz e. Forma wê ya negerguhêz nîn e. Wekî lêkereke gerguhêz lêkera “*şewitîn*” û wekî hemwateya wê lêkerê zêdetir jî lêkera “*şewitandin*” tê bikaranîn. Îro kêr be jî lêkera “*sotîn*” tê bikaranîn, lê di berhemên wêjeya klasîk de zêdetir bi ber çavan dikeve. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê “*soj*” wekî morfemeke serbixwe tê bikaranîn. Li ser wê bingehe peyvên mîna “*sojer, dilsoj, sînesoj*” hatine dariştin.

spartin (spêr)

Ev lêkera kevnare îro jî tê bikaranîn. Li gorî pêdiviya dema nû wateya wê berfireh dibe. Ev lêker jî yeke gerguhêz e, rayeka dema niha ya vê lêkerê “*spêr*” jî wekî morfemekê tê bikaranîn. Peyva “*spêre*” ji wir hatiye bidestxistin. Her wiha ji rayeka dema borî ya wê lêkerê “*spart*” jî dibe bingeha pêkanîna hinek peyvên mîna “*sparde*”, “*spartî*”... Ji vê lêkerê bi alîkariya pêşgira “*ra-*” lêkera “*raspartin*” hatiye bidestxistin.

suftin (suv): qulkirin, kunkirin

Ev lêker zêdetir ji hêla soldirû û koşkaran ve dihat bikaranîn. Lêkereke gerguhêz e. Di roja îroyîn de zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkerên hevedudanî “*qulkirin*”, “*kunkirin*” tên bikaranîn.

sûtin (sû): tûjkirin

Lêkera “*sûtin*” lêkereke kevnare ye, bi taybetî ji bo tûjkirina tiştên bibir tê bikaranîn. Her wekî “*Pale kelendiyê disû.*”, “*Qesab kêrê disû.*” Lêkereke gerguhêz e. Di jiyana gundewarî de zêdetir dihat bikaranîn, îro kêmtir tê bikaranîn.

şikestin (şikê)

Lêkera “*şikestin*” lêkereke xwerû ya kevnare ye. Ji ber vê yekê jî ew jî tûşî hinek guherînan bûye. Ji ber ku negerguhêz e, li ser bingeha rayeka dema niha forma gerguhêz, “*şikênandin*” û li ser heman bingehê îcar hemwateya “*şikestin*”ê “*şikîn*” û ji wê bingehê jî formeke din a gerguhêz “*şikandin*” pêk hatiye. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*şikê*” heke li gorî rêzikê pêk bihata diviya “*şikêz*” bûya, lê niha ev form li tu deveran bi ber çavan nakeve. Hebûna dengê “*ê*” di rayekê de nîşan dide ku forma berê “*şikastin*” e, lê niha di tu devokên kurmancî de mirov rastî forma “*şikastin*”ê jî nayê.

şûştin (şo)

Ev lêker lêkereke kevnare û karîger e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*şo*” wekî morfemeke serbixwe derdikeve pêşberî mirov. Bi alîkariya vê morfemê hinek kirdenavên mîna “*berşo*, *mirîşo*, *cilşo*, *firaqşo*” û hin navdêrên mîna “*serşok*, *destşok*, *xweşok*” hatine bidestxistin. Pêwîst e em bibêjin ku rayeka dema niha ya vê lêkerê li gorî rêzikê diviya “*şûş*” an jî “*şûj*” bûya, lê “*ş*” ya dawiyê ketiye û wekî “*şo*” maye.

xepartin (*xepêr*): vekolan, tevrikkirin

Lêkera “*xepartin*” lêkereke gerguhêz e. Li ser bingeha vê lêkerê, lêkerên pêkhatî “*hilxepartin*” û “*vexepartin*” hatine dariştin. Her wekî, “*Min dil heye, hinekî vê mijarê vexepêrim.*” Her wiha forma pêkhatî ya vê lêkerê “*xepirandin*” jî heye. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*xepêr*” her çî qas niha wekî morfemeke bêjesaz nayê bikaranîn jî em dikarin bi vê mebestê bi kar bînin û jê hinek peyvên mîna “*zevîxepêr*”, “*kûrxepêr*” bi dest bixin.

xewtin (*xew*)

Lêkera “*xewtin*” lêkereke negerguhêz e. Îro ev lêker zêde nayê bikaranîn, li şûna wê lêkerên “*razan, raketin*” tên bikaranîn. Lê dîsa jî li hin herêman hê jî tê bikaranîn. Aliyekî balkêş ê vê lêkerê ev e ku ji rayeka dema niha ya vê lêkerê navdêra “*xew*” bi dest dikeve. Lêkera ku ji aliyê wateyê ve nêzî “*xewtin*”ê ye, lêkera “*nivistin*” e.

xistin (*x*)

Lêkera “*xistin*” lêkereke gerguhêz e, îro jî lêkereke karîger e. Li hin herêman wekî “*êxistin*” jî tê bikaranîn. Rayeka dema niha ya vê lêkerê kurt bûye, bi tenê wekî “*x*” maye. Li gorî rêzikê diviya rayeka wê “*xiz*” an jî “*xis*” bûya, lê ne wisa ye. Hin caran rayeka dema niha wekî “*xîn*” her wekî “*di-xîn-im*” jî derdikeve pêşberî mirov, li gorî wê divê radera wê “*xiyandin*” be, lê formeke wisa jî nîn e. Ev jî rewşeke balkêş e. Ji vê lêkerê bi alîkariya hinek pêşgiran lêkerên “*raxistin, daxistin*” û bi alîkariya cînavkên lihevxiştî lêkerên “*lêxistin, vêxistin*” bi alîkariya hokera “*der*”a ku êdî rengê pêşgirekê wergirtiye lêkera “*derxistin*” bi dest dikeve. Her wiha hinek lêkerên biwêjî yên mîna “*biserxistin*”, “*bibinxistin*” û “*biberxistin*” pêk tên.

xunaftin (*xunêv*): ferikandin, mehandin, gewirandin

Ev jî lêkereke resen a kurdî ye ku niha zêde nayê bikaranîn. Li şûna wê hinek lêkerên pêkhatî yên mîna “*ferikandin, mehandin, gewirandin*” tên bikaranîn. Lêkereke gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*xunêv*” wekî morfemeke serbixwe nayê bikaranîn.

xwarin (*xw*)

Ev lêker bi domana demê re guheriye, lewre jî rayeka dema niha ya lêkerê karîgeriya xwe ji dest daye. Li şûna wê rayeka dema borî

ya lêkerê “*xwar*” wekî paşgir tê bikaranîn. Her wekî *kedxwar*, *xwînxwar*... Lê belê dema ku mirov bala xwe dide forma vê lêkerê ya di soranî û kirmanckî de ango “*xwardin*” û “*werdene*”, mirov dibîne ku lêker di bingeha xwe de “*xwardin*” e. Wê gavê rayeka dema borî ya lêkerê dibe “*xward*” û rayeka dema niha jî dibe “*xwar*”. Îro jî di hin devokên kurmanckî de forma “*xwardin*” di hin biwêjan de tê bikaranîn. Paşgira “*xur*” ya di peyvên “*goştخور*”, “*giyaxur*” de jî lêkera “*xwarin*”ê tê.

xwendin (*xwîn*)

Her çi qas ev lêker rengê lêkereke xwerû bide jî dibe ku lêkereke pêkhatî be, lewre lêker li gorî rêz û rêzikên lêkerên ku bi “*-andin*”ê pêk hatine tê kişandin. Lêkera *xwendin* jî pêşgira “*ve-*” digire û lêkera “*vexwendin* (*dawetkirin*)” pêk tê. Peyvên mîna; “*quranxwîn*” û “*helbestxwîn*” jê çêbûne.

xwestin (*xwaz*)

Lêkereke gerguhêz e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê jî wekî paşgir tê bikaranîn. Nimûne: *xêrxwaz*, *aştîxwaz*, *azadîxwaz*... Her wiha hin caran wekî morfemeke serbixwe hinek paşgir û pêşgiran digire û peyvên nû pêk tîne. Mînak: *daxwaz*, *xwazgîn*...Lêkera *xwestin* pêşgira “*ve-*” digire û jê lêkera “*vexwestin*” bi dest dikeve. Her wiha lêkera *xwestin* pêşgira “*ra-*” jî digire û peyva “*raxwestin*” tê dariştin.

zanistin (*zan*) *zanîn*

Ev forma lêkerê hatiye jibîrkirin. Bi tenê di peyva “*zanist*” de derdikeve pêşberî mirov. Forma “*zanîn*” jî rayeka dema niha ya lêkera “*zan*”ê hatiye bidestxistin. Di warê gerguhêziyê de lêkereke tevlihev e. Lê bi gelemperî wekî gerguhêz tê qebûlkirin. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*zan*” wekî paşgir tê bikaranîn. Her wekî “*ziman-zan*”, “*rêzan*”...

zivartin (*zivêr*): *zivirandin*, *vegerandin*, *qulaptin*

Lêkera “*zivartin*” lêkereke gerguhêz e. Ji forma wê ya xwerû zêdetir, forma wê ya pêkhatî “*zivirandin*” tê bikaranîn. Forma negerguhêz a vê lêkerê “*zivirîn*” e. Rayeka dema niha ya vê lêkerê “*zivêr*” wekî peyvekê tê bikaranîn û ji wê jî lêkerên hevedudanî “*zivêrbûn*” û “*zivêrkirin*” hatine bidestxistin.

zîtin (zît): ristin

Ev lêker kêr tê zanîn, lêkera hemwateya wê “ristin” zêdetir tê zanîn. Ev jî lêkereke gerguhêz e.

Lêkerên nexwerû

Lêkerên “nexwerû”, jî lêkerên xwerû, navdêr û hevalnavan bi alîkariya qertaf, daçek û lêkerên din têne bidestxistin. Lêkerên “nexwerû” jî dibin du cure: “hevedudanî” û “pêkhatî.”

Lêkerên “hevedudanî” jî çend hêmanên serbixwe pêk hatine. Dema ku mirov wan hêmanan jî hev cuda bike, her yek jî wan xwediyê wateyeke serbixwe ye.

Mînak: olandan, diyarkirin, danzanîn, başbûn, delalbûn, bilindbûn, hêvîşikestin, bawerkirin, hûrkirin, xerakirin, parkirin, şopgerandin, topavêtin, sorkirin, nexweşketin, dilman, bidestketin, amadebûn, bergirtin, berxwarin, agirdadan, agirxweşkirin, aramgirtin, arizîkirin, avisman, balkêşan, bêhnvedan, bîryardan, cihêrengîkirin, dabînkirin û hwd.

Piraniya wan lêkeran bi alîkariya lêkerên mîna “kirin”, “bûn” jî hinek navdêr û hevalnavan têne bidestxistin. Bi alîkariya lêkera “kirin” lêkerên hevedudanî yên gerguhêz û bi lêkera “bûn” jî lêkerên hevedudanî yên negerguhêz têne bidestxistin. Ji bilî wan jî lêkerên mîna “anîn”, “birin”, “mayîn”, “hiştin”, “girtin”, “şikestin”, “danîn” û hwd. lêkerên hevedudanî têne bidestxistin. Dîsa tê dîtin ku hinek jî wan lêkeran wekî: “hêvîşikestin”, “dilman”, “bîrbirin” lêkerên biwêjî ne.

Lêkerên pêkhatî û qertafên lêkersaz

Mijara herî berfireh mijara lêkerên pêkhatî ye. Lêker di kurmancî de bi alîkariya paşgir û pêşgiran têne pê. Qertaf çî pêşgir çî jî paşgir bi serê xwe, ne xwediyê tu wateyê ne, lê dema ku bi lêker, navdêr an jî hevalnavekê ve dibin, wateyeke nû didin wê. Divê em jî bîr nekin ku gelek bêjeyên watedar jî bi domana demê re bûne qertafên bêjesaz. Hinek peyvan bi demê re wateya xwe winda kiriye û jî bêjeyên ferhengî (lexical words) dageriyane bêjeyên erkî (functional

words), hinek jî ketine vê qonaxê lê hê wateya wan tê zanîn. Her wiha hinek morfemên din hene ku di bingeha xwe de daçek in, lê niha wekî qertafên bêjesaz tîbî bikaranîn.

Di kurmancî de hejmara lêkerên xwerû gelekî kêmtir e, bi giranî lêkerên pêkhatî, hevedudanî û hin caran lêkerên biwêjî tîbî bikaranîn. Ji ber ku rêz û rêzikên lêkerên pêkhatî diyarkirî û hêsantir in, meyla zimên ber bi wan ve ye. Ji ber vê sedemê gelek lêkerên xwerû dageriyane ser formeke pêkhatî.

Di vê yekê de mijara gerguhêz û negerguhêziyê jî bandor li lêkeran kiriye. Di lêkerên xwerû de kêmtir caran formên gerguhêz û negerguhêz ligel hev peyda dibin. Pîrî caran formek jî van di nav lêkerên xwerû de peyda nabe, lewre jî li ser bingeha rayeka dema niha forma din pêk tê. Piştî jî li ser bingeha forma pêkhatî, hemwateya lêkera xwerû ya heyî jî tê dariştin.

Paşgirên lêkersaz

Di kurmancî de paşgirên ku bi alîkariya wan lêkerên pêkhatî çêdibin, ne gelek in, yê herî zêde tîbî bikaranîn paşgirên “-în”, “-andin” in. Ev her du paşgir jî navdêr û rengdêran lêkeran çêdikin. Ji wan “-în” lêkerên negerguhêz (tênepêr), “-andin” jî yê gerguhêz çêdike. Hinek lêkerên mîna “*kirîn, birîn û girîn*” hene ku ji aliyê teşeyê ve dişibin lêkerên negerguhêz ên pêkhatî, lê dema ku mirov bala xwe dide wan diyar dibe ku lêkerên gerguhêz in. Ev jî diyar dike ku forma kevnare ya van lêkeran cuda ye. Her çî qas jî aliyê teşeyê ve dişibin lêkerên bi “-în”ê pêkhatî jî, ji aliyê wateyê ve jî wan cudatir in.

Mînak: *belişandin, belîşîn, berisîn, berisandin, berizandin, ber-sivandin, bihurandin, bihurîn, kaviandin, kefandin, kelandîn, keli-şandin, kelmijîn, kezixandin, kerixandin, kulandin, kulîn, kumişandin, jehrandîn, jenandin, mijandin, malandin, malişandin, mehandîn, mehilandin, mehitandin, nalîn, nalandîn, napirandin, nasandin...*

<i>rayek</i>	<i>negerguhêz</i>	<i>gerguhêz</i>
<i>rev</i>	<i>revîn</i>	<i>revandin</i>
<i>fir</i>	<i>firîn</i>	<i>firandin</i>
<i>bez</i>	<i>bezîn</i>	<i>bezandin</i>

<i>êş</i>	<i>êşîn</i>	<i>êşandin</i>
<i>kel</i>	<i>kelîn</i>	<i>kelandin</i>
<i>cemed</i>	<i>cemidîn</i>	<i>cemidandin</i>
<i>elm</i>	<i>elimîn</i>	<i>elimandin</i>
<i>hew</i>	<i>hewîn</i>	<i>hewandin</i>
<i>kew</i>	<i>kewîn</i>	<i>kewandin</i>
<i>xap</i>	<i>xapîn</i>	<i>xapandin</i>
<i>germ</i>	---	<i>germandin</i>
<i>ger</i>	<i>gerîn</i>	<i>gerandin</i>
<i>sor</i>	---	<i>sorandin</i>
<i>kesk</i>	---	<i>keskandin</i>
<i>xweş</i>	<i>xweşîn</i>	<i>xweşandin</i>
<i>şop</i>	---	<i>şopandin</i>

Ji bilî van çend heb paşgirên din jî hene, wekî “-ijîn”, “-ijandin”, “-isîn”, “-isandin”.

Bo nimûne:

<i>germ</i>	<i>germijîn</i>	<i>germijandin</i>
<i>kel</i>	<i>kelijîn</i>	<i>kelijandin</i>
<i>tam</i>	<i>tamijîn</i>	<i>tamijandin</i>
<i>tep</i>	<i>tepisîn</i>	<i>tepisandin</i>
<i>rep</i>	<i>repisîn</i>	<i>repisandin</i>

Divê bê gotin ku ev paşgir ne tenê ji navdêr, rengdêr û peyvên biyanî lêkeran çêdikin, her wekî me li jorê jî nîşan da gelek lêkerên me yên resen jî guherîne û ketine dirûvê van lêkerên pêkhatî. Ji ber ku hejmara lêkerên resen gelekî kêmtir in. Ew lêker bi alîkariya pêşgir û paşgiran zêde bûne.

Mînak:

<i>lêkera xwerû</i>	<i>negerguhêz</i>	<i>gerguhêz</i>
<i>angaştin</i>	---	<i>angêşandin</i>
<i>axaftin</i>	<i>axivîn</i>	<i>axivandin</i>
<i>bihîstin</i>	---	<i>bihîstandin</i>
<i>bişkafîn</i>	<i>bişkuvîn</i>	<i>bişkuvandin</i>
<i>bihartin</i>	<i>bihurîn</i>	<i>bihurandin</i>
<i>geztin</i>	<i>gezîn</i>	<i>gezandin</i>

<i>gihaştin</i>	<i>gihîn</i>	<i>gihandin</i>
<i>guhartin</i>	<i>guherîn</i>	<i>guherandin</i>
<i>hêrtin</i>	<i>hêrîn</i>	<i>hêrandin</i>
<i>heraştin</i>	<i>herifîn</i>	<i>herifandin</i>
<i>heristin</i>	<i>herisîn</i>	<i>herisandin</i>
<i>jentîn</i>	<i>jenîn</i>	<i>jenandin</i>
<i>ketin</i>	---	<i>ketandin</i>
<i>lîstin</i>	---	<i>lîstandin</i>
<i>mêtin</i>	<i>mijîn</i>	<i>mijandin</i>
<i>mirin</i>	---	<i>mirandin</i>
<i>nihartin</i>	<i>nihêrîn</i>	<i>nihêrandin</i>
<i>nivîstin</i>	<i>nivîsîn</i>	<i>nivîsandin</i>
<i>nixamtin</i>	<i>nixumîn</i>	<i>nixumandin</i>
<i>pişaftin</i>	<i>pişêvîn</i>	<i>pişêvandin</i>
<i>qelaştin</i>	<i>qelişîn</i>	<i>qelişandin</i>
<i>pelaxtin</i>	<i>pelixîn</i>	<i>pelixandin</i>
<i>peristin</i>	<i>perisîn</i>	<i>perisandin</i>
<i>rêtin</i>	<i>rijîn</i>	<i>rijandin</i>
<i>sotin</i>	<i>sojîn</i>	<i>sojandin</i>

Li ser sedema vê guherînê pêdivî bi ravekirinê heye. Her wekî me di destpêka mijarê de jî diyar kir, hinek ji van lêkerên xwerû gerguhêz in, hinek jî negerguhêz in. Ji lêkerên negerguhêz bi alîkariya “-andin”ê lêkerên gerguhêz û ji lêkerên gerguhêz jî bi alîkariya “-în”ê lêkerên negerguhêz hatine bidestxistin.

“Axaftin” lêkerekê negerguhêz e û bi paşgira “-andin”ê jî forma dançêker “axivandin” pêk hatiye û piştê jî bi alîkariya paşgira “-în” hemwateya axaftinê “axivîn” pêk hatiye.

Dîsa ji lêkera gerguhêz “bihîstin”ê, forma dançêker “bihîstandin” hatiye bidestxistin.

Ji lêkera gerguhêz “bişkaftin” forma negerguhêz “bişkuvîn” bi “-andin”ê jî dîsa forma gerguhêz “bişkuvandin” tê pêkanîn.

Lêkera “buhartin” a gerguhêz forma negerguhêz “bihurîn”, ji wê jî dîsa bi paşgira “-andin” avaniya gerguhêz “bihurandin” hatiye bidestxistin.

Her wiha “*gestin*” lêkereke gerguhêz e, ji wê lêkera hemwate “*gezandin*” hatiye dariştin.

Lêkera gerguhêz “*guhartin*” bi “-în”ê bûye negerguhêz û dirûvê “*guherîn*” wergirtiye, li ser heman bingehê forma avaniya gerguhêz “*guherandin*” hatiye pêkanîn.

Ji lêkera gerguhêz “*heraftin*” avaniya negerguhêz “*herifîn*” û ji wê jî forma avahiya gerguhêz “*herifandin*” pêk hatiye.

Lêkera gerguhêz “*jentin*” bi paşgira “-în” bûye “*jenîn*”, piştê jî li ser heman bingehê îcar bi alîkariya paşgira “-andin” “*jenandin*” pêk hatiye. Her sê lêker jî gerguhêz in û ji aliyê wateyê ve tu cudatî di navbera wan de nîn e.

Lêkera “*listin*” bi alîkariya paşgira “-andin” bûye “*listandin*” ketiye rewşa lêkereke dançêker.

Ji rayeka dema niha ya lêkera gerguhêz “*mêtin*”ê ku “*mêj*” e, bi alîkariya paşgira “-în” forma avaniya negerguhêz “*mijîn*” û jî heman bingehê îcar jî avaniya dançêker “*mijandin*” hatiye bidestxistin.

Ji rayeka dema niha ya lêkera “*nihartin*” a gerguhêz hemwateya wê “*nihêrîn*” û jî heman bingehê îcar forma avaniya dançêker “*ni-hêrandin*” hatiye çêkirin.

Lêkera “*nixamtin*”, bi alîkariya paşgira “-în” ketiye rewşa negerguhêz û bûye “*nixumîn*” û piştê jî bi “-andin”ê îcar hemwateya wê “*nixumandin*” hatiye pêkanîn.

Rayeka dema niha ya “*pişaftin*”ê bi alîkariya paşgira “-în” bûye “*pişêvîn*”, bûye negerguhêz û li ser heman bingehê hemwateya lêkera pişaftin “*pişêvandin*” hatiye pêkanîn.

Lêkera “*qelaştin*” a xwerû jî bi alîkariya “-în”ê bûye “*qelişîn*” û piştê jî hemwateya wê “*qelişandin*” pêk hatiye.

“*Pelaxtin*” jî bi alîkariya paşgira “-în” bûye negerguhêz û dirûvê “*pelixîn*” wergirtiye û bi alîkariya “-andin” jî hemwateya pelaxtinê “*pelixandin*” hatiye dariştin.

Lêkera “*rêtin*” jî tûşî heman guherînê bûye, rayeka dema niha ya “*rêtin*”ê “*rêj*” bi alîkariya paşgira “-în” dirûvê lêkerên negerguhêz wergirtiye û bûye “*rijîn*”, her wiha li ser heman bingehê hemwateya lêkera “*rêtin*”ê “*rijandin*” pêk hatiye.

Lêkerên bi paşgira “-an”

Paşgireke din ku lêkeran pêk tîne “-an” e. Lêkerên ku bi paşgira “-an”ê pêk hatine, rasterast li ser rayeka dema niha ya lêkerê pêk hatine. Di rayeka dema niha ya lêkera xwerû de zêde guhartin çênebûye. Her wekî “*kêşan (kêş)*”, “*guran (gur)*”, “*kêlan (kêl)*”, “*kolan (kol)*”, “*pîvan (pîv)*”, “*westan (west)*”, “*hêran (hêr)*”, “*hînan (hîn)*”... Ji van lêkeran hinekên awarte hene, her wekî “*man (mîn)*”, “*pan (pê)*”, “*zan (zê)*”. Di van lêkeran de her çi qas forma wê ya raderî guherîbe jî rayeka dema niha di forma lêkera xwerû de maye. Di soranî de radera lêkera “*man*”ê “*mandin*”, di kirmanckî de “*mendene*” tê bikaranîn. Di kirmanckî de li şûna lêkera “*pan*”ê “*pawitene*” tê bikaranîn, lêkera “*zan*” jî di farisî de “*zaden*” e.

Mirov dikare bibêje ku forma raderî ya van lêkeran di kurmancî de jî nêzî van lêkeran bûye. Ji van lêkeran lêkera “*zan*” hêjayî nirxandineke berfirehtir e. Lêkera “*razan*” jî vê lêkerê hatiye bidestxistin. Her wiha rayeka dema niha ya vê lêkerê hinekî bi arîşe ye, di dema kêşanê de wekî “*zê*” xuya dike, lê di hinek peyvên de wekî “*za*” jî derdikeve pêşberî mirov. “*Zê*” û “*za*” wekî morfemê tînan bikaranîn û bi alîkariya wan peyvên mîna “*avzê*”, “*zêde*”, “*biraza/birazê*”, “*xwarza / xwarzê*” hatine dariştin.

Ev lêkerên ku bi “-an”ê pêk hatine, carinan bi qertafa “-în” û “-andin”ê jî derdikevin pêşberî mirov.

Mînak:

<i>pêçan</i>	<i>pêçîn</i>	<i>pêçandin</i>
<i>kêlan</i>	<i>kêlîn</i>	<i>kêlandin</i>
<i>kêşan</i>	<i>kîşîn</i>	<i>kîşandin</i>
<i>kolan</i>	<i>kolîn</i>	<i>kolandin</i>
<i>kutan</i>	---	<i>kutandin</i>
<i>westan</i>	<i>westîn</i>	<i>westandin</i>

Pêşgirên lêkersaz

Di kurmancî de lêker ne tenê bi alîkariya paşgiran, belkî jî wê zêdetir bi alîkariya pêşgiran tînan dariştin. Hinek qertaf tîne ber lêkeran û wateyeke nû li wan bar dikin, ango lêkereke nû pêk tînin. Bo

nimûne dema ku mirov dibêje, “*kirin*”, tiştek tê bîra mirov, lê dema “*rakirin*” hate gotin, tiştekî din tê bîra mirov. Li vir qertafa “*ra-*” pêşgir e. Pêşgirên “*lêkersaz*” ku bi berfirehî tên bikaranîn ev in: “*wer-*”, “*da-*”, “*ra-*”, “*ve-*”, “*hil-*”.

Mirov dikare ji wan pêşgiran çend mînakên bide.

“**wer-**”: Ev pêşgir bi piranî wateya tevgera serûbinobûnê dide lêkerê...

<i>gerîn</i>	<i>wergerîn</i>
<i>gerandin</i>	<i>wergerandin</i>
<i>girtin</i>	<i>wergirtin</i>
<i>kirin</i>	<i>werkirin</i>
<i>dan</i>	<i>werdan</i>
<i>pêçan</i>	<i>werpêçan</i>
<i>firandin</i>	<i>werfirandin</i>
<i>guhartin</i>	<i>werguhartin</i>
<i>guhastin</i>	<i>werguhastin</i>
<i>ketin</i>	<i>werketin</i>
<i>kutan</i>	<i>werkutan</i>
<i>pekandin</i>	<i>werpekandin</i>

“**da-**”: Ev pêşgir bi piranî tevgera ber bi jêr ve ango sernivîş nişan dide.

<i>dan</i>	<i>dadan</i>
<i>ketin</i>	<i>daketin</i>
<i>gerîn</i>	<i>dagerîn</i>
<i>xistin</i>	<i>daxistin</i>
<i>girtin</i>	<i>dagirtin</i>
<i>weşandin</i>	<i>daweşandin</i>
<i>kişandin</i>	<i>dakişandin</i>
<i>belandin</i>	<i>dabelandin</i>
<i>berandin</i>	<i>daberandin</i>
<i>beristin</i>	<i>daberistin</i>
<i>beşandin</i>	<i>dabeşandin</i>
<i>binartin</i>	<i>dabinartin</i>
<i>çikandin</i>	<i>daçikandin</i>
<i>çilmisandin</i>	<i>daçilmisandin</i>
<i>hatin</i>	<i>dahatin</i>

“**ra-**”: Ev pêşgir bi piranî tevgerên ji jêr ber bi jor û ji jor ber bi jêr bi hev re nîşan dide.

<i>kirin</i>	<i>rakirin</i>
<i>borîn</i>	<i>raborîn</i>
<i>bûn</i>	<i>rabûn</i>
<i>xistin</i>	<i>raxistin</i>
<i>buhartin</i>	<i>rabuhartin</i>
<i>fizirîn</i>	<i>rafizirîn</i>
<i>çandin</i>	<i>raçandin</i>
<i>hatin</i>	<i>rahatin</i>
<i>hiştin</i>	<i>rahiştin</i>
<i>kenandin</i>	<i>rakenandin</i>
<i>guhastin</i>	<i>raguhastin</i>
<i>kişandin</i>	<i>rakişandin</i>
<i>hejandin</i>	<i>rahejandin</i>
<i>gihandin</i>	<i>ragihandin</i>
<i>perîn</i>	<i>raperîn</i>
<i>dan</i>	<i>radan</i>
<i>girtin</i>	<i>ragirtin</i>
<i>bezîn</i>	<i>rabezîn</i>

“**ve-**”: Ev pêşgir tevgera dubarebûnê û jêkvebûnê dide lêkerê.

<i>dan</i>	<i>vedan</i>
<i>bûn</i>	<i>vebûn</i>
<i>kirin</i>	<i>vekirin</i>
<i>girtin</i>	<i>vegirtin</i>
<i>niştin</i>	<i>veniştin</i>
<i>mirandin</i>	<i>vemirandin</i>
<i>lîstin</i>	<i>velîstin</i>
<i>hatin</i>	<i>vehatin</i>
<i>gotin</i>	<i>vegotin</i>
<i>kuştin</i>	<i>vekuştin</i>
<i>şûştin</i>	<i>veşûştin</i>
<i>xwarin</i>	<i>vexwarin</i>
<i>man</i>	<i>veman</i>

Mirov dikare li ser pêşgira “ve-”çend tiştan bibêje. Di devoka Behdînan de ev pêşgir bi dawiya lêkeran ve dibe, wekî “*xwarineve*” (vexwarin). Di zaravayê soranî de jî ew pêşgir dibe “-ewe” û bi dawiya lêkeran ve dibe ango dibe paşgir wekî “*çûnewe*” (vegerîn), “*kirdinewe*” (vekirin). Di zaravayê kirmanckî de wekî kurmançî ye. Hin caran tê pêşiya lêkerê wekî “*wekerdin*” (vêxistin), “*weriştin*” (rabûn). Di hin devokan de tê dawiyê û bi serê xwe tê nivîsandin, wekî: “*Mi adir kerd we*”.

“**hil-**”: Ev pêşgir bizaveke ber bi jor ve dide lêkerê.

<i>kirin</i>	<i>hil</i> <i>kirin</i>
<i>bûn</i>	<i>hil</i> <i>bûn</i>
<i>anîn</i>	<i>hil</i> <i>anîn</i>
<i>bijartin</i>	<i>hil</i> <i>bijartin</i>
<i>pekîn</i>	<i>hil</i> <i>pekîn</i>
<i>weşandin</i>	<i>hil</i> <i>weşandin</i>
<i>hatin</i>	<i>hil</i> <i>hatin</i>
<i>girtin</i>	<i>hil</i> <i>girtin</i>
<i>ketin</i>	<i>hil</i> <i>ketin</i>
<i>dan</i>	<i>hil</i> <i>dan</i>
<i>borîn</i>	<i>hil</i> <i>borîn</i>
<i>gerîn</i>	<i>hil</i> <i>gerîn</i>
<i>avêtin</i>	<i>hil</i> <i>avêtin</i>
<i>sengandin</i>	<i>hil</i> <i>sengandin</i>
<i>çinîn</i>	<i>hil</i> <i>çinîn</i>

Ji bilî van pêşgiran du pêşgirên din hene ku zêde nayên bikaranîn. Ew jî “*ro-*” û “*çê-*” ne. Ew pêşgir bi tenê di çend mînanan de derdikevin pêşberî mirov.

Mînak:

<i>kirin</i>	<i>ro</i> <i>kirin</i>
<i>niştin</i>	<i>rû</i> <i>niştin</i>
<i>kirin</i>	<i>çê</i> <i>kirin</i>
<i>bûn</i>	<i>çê</i> <i>bûn</i>

Lêkerên bidaçek

Di kurmancî de ji bilî lêkerên hevedudanî û pêkhatî hinek cureyên din jî hene. Cureyek ji van lêkerên bi daçek in. Ev cure lêker bi alîkariya daçekan sergihayî dibin, bêyî daçek nayên kişandin. Bo nimûne, em bala xwe bidin lêkera “*nihartin*” ev lêker bi tena serê xwe nayê bikaranîn, divê tevî daçeka “*li*” were bikaranîn. Lewre jî forma rastîn a vê lêkerê “*lê nihartin*” e. Dema yek bibêje, “*Min tu nihartî*” kes tiştêkî jê fêm nake, lewre di kurmancî de formeke wiha nîn e, divê li şûna wê mirov bibêje, “*Min li te nihart.*” Her wekî ji mînakê jî diyar e, ev lêker ji gelek aliyan ve ji lêkerên din cudatir e. Bo nimûne her çî qas lêker gerguhêz be jî, tê de biresera rasterast nîn e. Di dema borî de hem kirde hem jî bireser tewandî ne. Ji bilî wê lêker ne li gorî kirdeyê, ne jî li gorî bireserê hatiye kişandin. Ji aliyê ergatîviyê ve li holê rewşeke awarte xuya dike. Ji bo zelalkirina mijarê em dikarin mîna keke din bidin, “*Me li nûçeyan temaşe kir.*” Her wekî diyar e, hem “*kirde*” hem jî “*bireser*” pirjimar in, lê belê lêker yekjimar e.

Divê em diyar bikin ku gelek ji van lêkeran, lêkerên biwêjî ne, di hinekan de jî cînavkên lihevxiştî “*lê, tê, pê, jê*” bûne parçeyekî peyvê, lewre jî di hin pirtûkên rêzimanî de ew wekî qertafên bêjesaz hatine destnîşankirin, di hinek bêjeyên mîna “*jêkirin*” û “*lêkirin*” û “*têgihîştin*” de peywira pêşgiran bi cih tînin, lê dîsa jî ew di bingeha xwe de cînavkên lihevxiştî ne.

Ji bo van lêkeran çend mînak: *têdan, bicihbûn / bicihkirin, pêde çûn, jêhezkirin, jêkirin/ jêbûn, têhilatin, têwerbûn / kirin, têde kirin, têrekirin, têreçûn, têfirandin, têgerîn/ têgerandin, têkoşîn, têkilandin, têwerdan, pêhesîn, pêkenîn, pêzanîn, pêketin, pêvekirin, lê nihartin, lêxistin, lêkirin, lêdan, lêborîn, lêsiwarbûn, lêvenan, lêsiwarkirin, lê gerîn, lêkolîn, lêguncîn / guncandin, lêguhdarîkirin, lêanîn, lêhatin, bawerîpêanîn, pêdaketin, pêbilîbûn, pêdeçûn, bidûrketin/ xistin, pê listin, têgerîn, têgihîştin...*

Her wekî ji mînakan jî diyar e, gelek ji van lêkeran, lêkerên biwêjî ne. Di hinekan de daçek hebûna xwe diparêzin, dema ku navdêr tê cihê cînavka “*ê*”, daçek jî derdikeve holê. Her wekî mînak, “*jê hez kirin*”. Dema ku em dibêjin, “*Ez ji kulîlkan hez dikim*” lêkera “*ji*” derdikeve holê.

Mînak:

*Em li fîlmekî xweşik temaşe dîkin.
Wan li hev nedihart.
Wî lawîkî bi xeletî li hevalê xwe xist.
Ew bi tişteki nizane.
Ez bi te dizanim.
Dema ku we bi tişteki girt, hûn bernadin.
Kê li te daye lawo ji min re bibêje?*

Lê di hinek mînakan de ev yek pêk nayê. Bo nimûne di lêkera “jêkirin” de cînavka lihevxiştî “jê” wekî hemanekê cihê xwe girtiye û daçek û cînavk ji hev cuda nabin. Em dikarin ji bo zelalkirina mijarê çend mînakên din jî bidin.

Mînak:

*Te çima guliyê vê darê jêkir?
Min xaniyek lêkir.*

Her wiha hin caran hokerên cih ên mîna “ber” û “der” roleke nêzî pêşgiran hilgirin ser xwe. Bi alîkariya wan jî hinek lêkerên pêkhatî tên dariştin. Her wiha hin navdêrên mîna “dergûş”, “derpê” jî bi “der”e pêk hatine, lewre jî mirov dikare wan hokeran wekî pêşgir bibîne.

Mînak: berdan, beranîn, derxistin, deranîn, derkirin, beravêtin ...

DI LÊKARAN DE RAWE

Rawe teşeya lêkeran nîşanî me didin. Zimanzan û rêzimanzan bi awayê cur bi cur nêzî mijara raweyan bûne, bi awayên cuda ew dabeş kirine. Bo nimûne hinekan neyînî, hinekan pirs wekî raweyeke bi serê xwe destnîşan kiriye. Her wiha der barê raweya fermanî de jî helwestên ji hev cuda derketine holê. Gelekan raweya fermanî di nav raweyên daxwazî de daye, hinekan jî ji her duyan cudatir, wekî tişteki bi serê xwe nîşan daye. Her çi qas bi hinek taybetiyên xwe raweya fermanî ji raweyên daxwazî cudatir be jî, em ê wê jî di nav raweyên daxwazî de nîşan bidin. Lewre jî em dikarin bibêjin ku di kurmancî de “raweyên pêşkerî” û “raweyên daxwazî” hene.

Raweyên pêşkerî dema karekî nîşan didin, em ji wan tê digihêjin ku tiştek dê pêk bê, pêk tê yan jî pêk hatiye. Li aliyê din raweyên daxwazî karekî aşopî yê ku tê nîgaşkirin dinimînin; hin caran jî daxwazekê nîşan didin.

Berî ku em der barê dem û raweyan de agahiyên kitekit bidin, em bi nêrîneke giştî li ser avaniya wan çend tiştan bibêjin. Hemû demên borî û hinek raweyên xwestekî li ser bingeha rayeka dema borî ava dibin. Dema niha, dema bê, raweya fermanî û hinek raweyên xwestekî jî li ser bingeha rayeka dema niha ava dibin. Li gorî pêkhatin û avaniyê, lêkerên kurdî bi çend dirûvan derdikevin pêşberî mirov.

Raweyên pêşkerî

Ev rawe di hevokê de deman nîşan didin. Divê em bidin zanîn ku di warê navlêkên deman de, nemaze jî di warê navlêkirina demên borî de di nav zimanzanên kurd de aloziyeke mezin heye. Her çi qas Celadet Bedirxan hîmê rêzimana kurmancî danibe jî, di warê lêkeran de xebateke bi kurdî nehiştiye. Ji lew re jî her lêkolînerê nûhatî li gorî xwe ev mijar hildaye dest û li gorî xwe navek li deman kiriye. Heta ku ji destê me hat, me cih da navlêkên ku ji aliyê gelek kesan ve hatine bikaranîn. Her wiha me li vê derê cih neda hinek demên ku zêde nayên bikaranîn. Mirov dikare demên ku di kurmancî de bi berfirehî tene bikaranîn wiha rêz bike:

- 1) *Dema niha*
- 2) *Dema bê*
- 3) *Çîrokiya dema bê*
- 4) *Dema bê ya nêzîk*
- 5) *Çîrokiya dema bê ya nêzîk*
- 6) *Demên borî*
 - a) *Dema boriya têdeyî (diyar)*
 - b) *Çîrokiya dema boriya têdeyî*
 - c) *Dema boriya dûdar (nediyar)*
 - ç) *Çîrokiya dema boriya dûdar*
 - d) *Dema boriya berdest*

Dema Niha

Heke karek di dema têdeyî bê kirin, dema vî karî wekî dema niha tê binavkirin. Dema niha bi alîkariya qertafa “di-” û rayeka dema niha ya lêkerê pêk tê. Bo nimûne di mijara rayekan de hatibû gotin ku rayeka dema niha ya lêkera “kirin”ê “k” ye. Niha heke em li gorî vê rêgezê biçin û em qertafa “di-” bidin ber rayeka dema niha “k” ê “dik” derdikeve holê, li gorî kesê ku wî karî dike heke em cînavkeke kesandinê jî bi dûv wê bixin, dê lêkereke dema niha derkeve holê. Her wekî “dikim, dikî, dike, dikin...” Çend nimûne dê têgihîştina mijarê hêsanîr bikin.

Ji bo lêkerên gerguhêz

Kirin (xwerû)

*Ez dikim.
Tu dikî.
Ew dike.
Em dikin.
Hûn dikin.
Ew dikin.*

Vegirtin (pêkhatî)

*Ez vedigirim.
Tu vedigirî.
Ew vedigire.
Em vedigirin.
Hûn vedigirin.
Ew vedigirin.*

Ji bo lêkerên negerguhêz

Çûn (xwerû)

*Ez diçim.
Tu diçî.
Ew diçe.
Em diçin.
Hûn diçin.
Ew diçin.*

Dahatin (pêkhatî)

*Ez datêm (dadihêm).
Tu datêyî (dadihêyî).
Ew datê (dadihê).
Em datên (dadihên).
Hûn datên (dadihên).
Ew datên (dadihên).*

Di dema niha de neyînî

Neyiniya dema niha bi alîkariya qertafa neyiniyê ya dema niha “na-”ê pêk tê. Ev qertaf tê şûna qertafa dema niha “di-”yê û wateya neyiniyê dide lêkerê.

Ji bo lêkerên gerguhêz

Kirin (xwerû)

*Ez nakim.
Tu nakî.*

vegirtin (pêkhatî)

*Ez venagirim.
Tu venagirî.*

*Ew **nake**.*
*Em **nakin**.*
*Hûn **nakin**.*
*Ew **nakin**.*

*Ew **venagire**.*
*Em **venagirin**.*
*Hûn **venagirin**.*
*Ew **venagirin**.*

Ji bo lêkerên negerguhêz

Çûn (xwerû)

dahatin (pêkhatî)

*Ez **naçim**.*
*Tu **naçî**.*
*Ew **naçe**.*
*Em **naçin**.*
*Hûn **naçin**.*
*Ew **naçin**.*

*Ez **danayêm**.*
*Tu **danayêyî**.*
*Ew **danayê**.*
*Em **danayên**.*
*Hûn **danayên**.*
*Ew **danayên**.*

Her wekî ji mînakan jî diyar e, di lêkerên pêkhatî de qertafa dema niha “*di-*” û qertafa neyiniyê “*na-*” dikevin navbera pêşgir û lêkera bingehîn.

Mînak:

*Ez **avê vedixwim**.*
*Ew **avê venaxwe**.*

Dema niha û dema fireh

Di zimanê nivîskî de dema niha û dema fireh bi heman rengî ne. Her du dem bi alîkariya hokeran jî hev cuda dibin. Ji bo dema niha hokerên mîna “*niha, a niha, va ye*”, ji bo dema fireh hokerên mîna “*tim, her gav, her tim, carinan, hin carinan*” tên bikaranîn.

Mînak:

(Dema niha)

*Va ye ez **têm**.*
*Ez niha kincan **dişom**.*
*Ew a niha pirtûkê **dixwîne**.*

(Dema fireh)

*Ez her roj serê sibê zû **radibim**.*
*Ew carinan tê mala **me**.*
*Hevînd her tim heman stranê **dibêje**.*
*Xezal gelek caran diçe **Stenbolê**.*

Di devokên kurdî de dema niha

Li hin herêman, her wekî tirkî, dema niha û ya fireh ji hev cuda ne. Dema niha ya di zimanê nivîskî de li van herêman wekî *"dema fireh"* tê bikaranîn. Ango gava ku li wan deveran, *"ez diherim"* tê gotin, *"ez her tim diherim"* tê fêmkirin. Li wan herêman ji bo pêkanîna dema niha *"e"* yekê bi dûv forma *"dema fireh"* dixin û dibêjin *"ez diherime"*. Ev deng wateya domdariyê dide lêkerê. Ji bo zelalbûna mijarê em dikarin lêkera *"xwendin"*ê li gorî vê demê bikişînin.

Ez dixwînime.

Tu dixwîniye .

Ew dixwîne (ye).

Em dixwînine .

Hûn dixwînine.

Ew dixwînine..

Di kovara Enstîtuya Kurdî ya Parîsê Kurmancî hejmara 12'an de di nivîseke bi navê *"Kişandin û navlêkirina deman"* de ji bo vê demê *"dema niha ya domdar"* hatiye gotin. Her wekî di mînakên jorîn de jî diyar e, ev dem di kişandina lêkerê ya li gorî kesê sêyemîn ê yekjimar de bi arîşe ye. Ji ber ku cînavka kesandinê ya kesê sêyemîn ê yekjimar jî *"e"* ye. Ji ber vê yekê jî ev dem di kişandina lêkeran a li gorî kesê sêyemîn ê yekjimar de pêk nayê. Lê ev tevlihevî di hinek demên din de jî derdikeve pêşberî mirov. Bo nimûne di dema boriya dûdar de tevlihevî di navbera kesê sêyemîn û duyemîn de pêk tê.

Di pirtûka Sadiq Bahadîn Amêdî ya *"Rêzimana Kurdî"* de du demên niha hatine destnîşankirin. Li ser mijarê wiha hatiye gotin: *"Di zarê kurmancî de demê niho ji layê sixê ve du cor in:*

Dema niha ya berbiçav

Li pêşiyê cînavka kes koma yekem, dûre *"ê"* ya sixa dema niha berçav a bi serveçûyî, paşê nîşana demê niha *"di-*", paşê jî rayeka dema niha ya *"kirin"*ê *"k"* û nîşana kesandinê têt.

Mînak:

Ez ê dikim, tu yê dikî, ew ê dikit, em ê dikin, hûn ê dikin, ew ê dikin...

Dema niha ya neberbiçav

Mînak:

Ez dikim, tu dikî, ew dikit, em dikîn, hûn dikin, ew dikin...

Dema bê

Her wekî ji navê wê jî diyar e, ev rawe ji bo karekî ku hîn pêk nehatiye, tê bikaranîn. Dema bê, bi alîkariya amraza dema bê “*dê*” û “*ê*”yê pêk tê. Qertafa “*bi-*” tê ber “*rayeka dema niha*” ya lêkerê. Bi vî awayî dirûvê dema bê ya lêkerê bi dest dikeve.

Mînak:

Xwarin (xwerû)

Ez ê bixwim.

Tu yê bixwî.

Ew ê bixwe.

Em ê bixwin.

Hûn ê bixwin.

Ew ê bixwin.

Vexwarin (pêkhatî)

Ez ê vexwim.

Tu yê vexwî.

Ew ê vexwe.

Em ê vexwin.

Hûn ê vexwin.

Ew ê vexwin.

Ketina pêşgira “bi-”yê

Her wekî ji mînakan diyar e qertafa raweya fermanî “*bi-*” di lêkerên pêkhatî de ji holê radibe.

Mînak:

Ez ê vexwim.

Ez ê daxim.

Ez ê dakevim.

Ez ê hilgirim.

Ew ê wergerîne.

Em ê hilweşînin.

Di dema bê de neyînî

Qertafa neyîniyê ya dema bê “*ne-*” ye. Ev qertaf cihê qertafa raweya fermanî “*bi-*”yê digire. Di lêkerên pêkhatî de dikeve navbera pêşgirê û lêkera resen.

Mînak:**Girtin (xwerû)**

Ez ê **negirim**.
 Tu yê **negirî**.
 Ew ê **negire**.
 Em ê **negirin**.
 Hûn ê **negirin**.
 Ew ê **negirin**.

Hilgirtin (pêkhatî)

Ez ê **hilnegirim**.
 Tu yê **hilnegirî**.
 Ew ê **hilnegire**.
 Em ê **hilnegirin**.
 Hûn ê **hilnegirin**.
 Ew ê **hilnegirin**.

Çîrokiya dema bê

Di vê demê de lêker di forma lêkerên xwestekî de ye, bes piştî kirdeyê amraza dema bê “ê / dê” heye. Dema ku pêkanîna karekî hatibe plankirin, lê ew pêk nehatibe û dem di ser re derbas bûbe, ev rawe tê bikaranîn.

Birin (gerguhêz)

Min ê **bibira**.
 Te yê **bibira**.
 Wî/wê yê **bibira**.
 Me yê **bibira**.
 We yê **bibira**.
 Wan ê **bibira**.

Ketin (negerguhêz)

Ez ê **biketama**.
 Tu yê **biketayî**.
 Ew ê **biketa**.
 Em ê **biketana**.
 Hûn ê **biketana**.
 Ew **biketana**.

Çîrokiya dema bê (bi daxwazî - dema borî)

Di vê raweyê de lêkera di forma “daxwazî-dema borî” de amraza dema bê “ê/dê” werdigire.

Mînak:

Ew ê **hatibe**
 Wan ê **gotibe**
 Hinekan dê ji wan **xwestibe**

Dema bê ya nêzîk

Ev dem jî wekî dema bê ye, lê di cihê daçeka “dê” de lêkera alîkar “*kirin*” heye. Cudatiya wê ji dema bê ew e ku lêkera alîkar “*kirin*” jî wekî lêkera bingehîn li gorî dem û kesan tê kişandin. Yanê her du lêker jî cînavkên kesandinê werdigirin.

Ez **dikim** nê n bixwim.
 Tu **dikî** deriyê malê veke.
 Ew **dike** nameyekê binivîse.
 Em **dikin** daran av bidin.
 Hûn **dikin** malekê bikin.
 Ew **dikin** pirtûkê bixwînin.

Neyîniya dema bê ya nêzîk

Neyîniya vê demê bi neyînîkirina lêkera bingehîn pêk tê. Lêkera bingehîn qertafa neyîniyê “-ne”yê digire. Lêkera alîkar “*kirin*” her wekî xwe dimîne.

Mînak:

Çûn

Ez dikim **neçim**.
 Tu dikî **neçî**.
 Ew dike **neçe**.
 Em dikin **neçin**.
 Hûn dikin **neçin**.
 Ew dikin **neçin**.

Girtin

Ez dikim **negirim**.
 Tu dikî **negirî**.
 Ew dike **negire**.
 Em dikin **negirin**.
 Hûn dikin **negirin**.
 Ew dikin **negirin**.

Çîrokiya dema bê (bi daxwazî dema boriya dûr)

Li vir bi tenê dirûvê lêkerê diguhêre, wekî din tu guhartin pêk nayê. Lêker di forma raweya daxwazî ya “*çîrokiya dema boriya têdeyî*” de ye, amraza dema bê “ê” tê ber lêkera kişandî.

Birin (gerguhêz)

erênî

Min ê biribûya.
 Te yê biribûya.
 Wî/wê yê biribûya.
 Me yê biribûya.
 We yê biribûya.
 Wan ê biribûya.

neyînî

Min ê **nebiribûya**.
 Te yê **nebiribûya**.
 Wî yê **nebiribûya**.
 Me yê **nebiribûya**.
 We yê **nebiribûya**.
 Wan ê **nebiribûya**.

Ketin (negerguhêz)

erênî

Ez ê ketibûma.
Tu yê ketibûyayî.
Ew ê ketibûya.
Em ê ketibûna.
Hûn ê ketibûna.
Ew ê ketibûna.

neyînî

Ez ê neketibûma.
Tu yê neketibûyayî.
Ew ê neketibûya.
Em ê neketibûna.
Hûn ê neketibûna.
Ew ê neketibûna.

Çîrokiya dema bê ya nêzîk

Ev rawe jî dişibe çîrokiya dema bê, lê di cihê daçekê dema bê de lêkera alîkar “*kirin*” heye. Di vê raweyê de ev lêkera alîkar “*kirin*” di dirûvê dema boriya berdest de ye û qertafa raweya daxwazî “-a” yê jî werdigire dawîya xwe û dibe “*dikira*”. Her wiha lêkera bingehîn jî di dirûvê dema borî ya raweya daxwazî de ye. Bo nimûne, hevoka “*Ez dikim biçim malê.*” di dirûvê dema bê ya nêzîk de ye. Dema ku em wê bixin dirûvê “*çîrokiya dema bê ya nêzîk*” a hevokê dibe “*Ez dikira biçûma malê.*” Di vê raweyê de jî lêkerên gerguhêz û negerguguhez ji hev cuda têne kişandin.

Mînak:

Negerguhêz

Ez dikira biketama.
Ew dikira bihata.
Ew dikira ji kêfan bifiriya.

Gerguhêz

Min dikira kevir biavêta.
Kemêl dikira nan bixwara.
Wan dikira ew bidîta.

Neyînî

Neyîniya vê demê her wekî dema bê ya nêzîk dişa bi alîkariya lêkera bingehîn pêk tê. Yanî lêkera bingehîn qertafa neyînî “*ne-*” yê werdigire.

Mînak:

Xwestin (xwerû)

Min dikira nexwesta.
Te dikira nexwesta.
Wî/wê dikira nexwesta.

Vekirin (pêkhatî)

Min dikira venekira.
Te dikira venekira.
Wî/wê dikira venekira.

<i>Me dikira nexwesta.</i>	<i>Me dikira venekira.</i>
<i>We dikira nexwesta.</i>	<i>We dikira venekira.</i>
<i>Wan dikira nexwesta.</i>	<i>Wan dikira venekira.</i>

Demên borî

Ev rawe çêlî karekî ku berî niha hatiye kirin dike. Demên borî giş bi alîkariya rayeka dema borî ya lêkeran û hinek qertafan derdikeve holê. Bi taybetî di navlêkirina demên borî de tevliheviyek heye. Li vir heta ji me hat, me hewl da xwe ku em navlekên ku pir tene zanîn, bi kar binin. Her wiha me cih neda hinek demên ku zêde nayên bikaranîn.

Dema boriya têdeyî

Hinek kes ji vê demê re “*dema boriya diyar*” jî dibêjin. Rêşîdê Kurd jê re “*nêzbuhêr*” gotiye. Dema ku bûyerek di demeke diyar de pêk hatibe, ev dem tê bikaranîn. Di tirkî de jê re “*görülen geçmiş zaman*”, di îngilîzî de “*simple past tense*” û di farisî de jî “*maziye mutleq*” dibêjin. Berê hatibû gotin ku dema paşgirên raderîn ji lêkerên resen bêne avêtin, li holê rayeka dema borî dimîne.

Rayeka dema borî bi xwe dema boriya têdeyî nîşan dide. Wekî nimûne, dema ku ji lêkera “*çûn*”ê paşgira raderî “*-n*” bê avêtin, li holê “*çû*” dimîne. Ew jî dema boriya têdeyî li gorî kesê yekjimar ê sêyemîn nîşan dide. Dema bûyerek di demeke diyar de pêk hatibe, dema boriya têdeyî tê bikaranîn. Ji ber vê yekê di nûçeyan de dema boriya têdeyî tê bikaranîn.

Ji ber ku di demên borî de lêkerên gerguhêz cînavkên kesandinê yên bireserê digirin ango li gorî bireserê (obje) tene kişandin, di demên borî de rewşa lêkerên gerguhêz û negerguhêz ji hev cuda ye. Lewre jî divê mirov mînakên wan ji hev cuda bide.

Mînak:

Ji bo lêkerên negerguhêz

Ketin (xwerû)

Ez ketim.

Tu ketî.

Daketin (pêkhatî)

Ez daketim.

Tu daketî.

<i>Ew ket.</i>	<i>Ew daket.</i>
<i>Em ketin.</i>	<i>Em daketin.</i>
<i>Hûn ketin.</i>	<i>Hûn daketin.</i>
<i>Ew ketin.</i>	<i>Ew daketin.</i>

Ji bo lêkerên gerguhêz

Di van lêkeran de kirde navdêr û cînavkên tewandî ne, lêker li gorî bireserê têne kişandin.

<i>Dîtin (xwerû)</i>	<i>Vexwarin (pêkhatî)</i>
<i>Min tu dîtî.</i>	<i>Min îskanek çay vexwar.</i>
<i>Te ez dîtîm.</i>	<i>Te îskanek çay vexwar.</i>
<i>Wî ew dît.</i>	<i>Wî/wê du îskan çay vexwarin.</i>
<i>Me hûn dîtîn.</i>	<i>Me tasek av vexwar.</i>
<i>We em dîtîn.</i>	<i>We çay vexwar.</i>
<i>Wan ew dît.</i>	<i>Wan şîr vexwar.</i>

Neyîniya dema boriya têdeyî

Di dema boriya têdeyî de her wekî demên borî yên din lêker qertafa neyîniyê “*ne-*”yê digirin.

Mînak:

Şûştin (xwerû)

<i>Min kinc neşûştin.</i>
<i>Te kinc neşûştin.</i>
<i>Wî/wê kinc neşûştin.</i>
<i>Me kinc neşûştin.</i>
<i>We kinc neşûştin.</i>
<i>Wan kinc neşûştin.</i>

Dîtin (xwerû)

<i>Min tu nedîtî.</i>
<i>Te ez nedîtîm.</i>
<i>Wî/wê em nedîtîn.</i>
<i>Me ew nedît.</i>
<i>We em nedîtîn.</i>
<i>Wan ez nedîtîm.</i>

Vegotin (pêkhatî)

<i>Min venegot.</i>
<i>Te venegot.</i>
<i>Wî/wê venegot.</i>
<i>Me venegot.</i>
<i>We venegot.</i>
<i>Wan venegot.</i>

Di kesandina kesê sêyem ê yekjimar de taybetiyek balê dikêşe. Gelek caran cînavka kesandinê “-e” di vê demê de jî derdikeve pêşberî mirov. Her wekî çawa “*Ew hat bajêr*” tê gotin, “*Ew hate bajêr*” jî tê gotin.

Mînak:

Zozan hate malê.

Evîn kete xwarê.

Min destê xwe xiste nava avê.

Ew gihîşte gund.

Dema boriya dûdar

Ev dem bi alîkariya qertafa “-e” û rayeka dema borî pêk tê; di lêkerên ku bi dengdêrê diqedin de ev qertaf dibe “-iye”. Ji bo vê demê jî em lêkera “*ketin*”ê hildin dest. Gava qertafa “-iye” bi dûv rayek dema borî “*ket*”ê bê xistin, dirûvê dema boriya dûdar a lêkera *ketin*; “*ketiye*” bi dest dikeve.

Ji aliyê wateyê ve ev dem qala bûyerekê dike ku berî niha di demeke nediyar de pêk hatiye. Her wiha dema ku bandora bûyera ku di dema borî de pêk hatiye li ser dema niha hebe, an jî encama wê bûyerê li ber çavan be, ev dem tê bikaranîn. Bo nimûne dema ku em werin malê û bibînin ku derî vekirî ye, em bibêjin, “*Derî vekirî maye.*” Lê heke em piştî ji malê derketin, were bîra me ku derî vekirî maye, em bibêjin, “*Derî vekirî ma.*”

Mînak:

Ji bo lêkerên gerguhêz

Wê kinc şûştine û raxistine.

Te heval dîtîye, lê jê re negotîye.

Wî/wê mirov girtîne, piştî jî berdane.

Va ye min nan kiriye.

We hemû fêkî firotîne, tiştê li holê nemaye.

Wan xanî rûxandiye, li şûna wê avahiyeke nû lêkiriye.

Wan dar birîne, cihê wan kiriye zevî.

Ji bo lêkerên negerguhêz

Binêre, ez hilkişiyame ser darê, hejîran berhev dikim.

*Xweziya min bi te, tu gihaştiye armanca xwe,
Ew bi lez meşiyaye, lewma zû hatiye.
Bihara îsal hat, lewma kulîlk zû vebûne.
Mirovek ketiye erdê, divê em wî ji erdê rakin.*

Neyîniya dema boriya dûdar

Awayê neyîniya vê demê jî wekî ya dema boriya têdeyî ye.

Mînak:

Hatin (xwerû)

*Ez nehatime.
Tu nehatiye.
Ew nehatiye.
Em nehatine.
Hûn nehatine.
Ew nehatine.*

Vegerandin (pêkhatî)

*Min ew venegerandiye.
Te ew venegerandine.
Wê tu venegerandiye.
Me ew venegerandiye.
We em venegerandine.
Wan ez venegerandime.*

Hin caran jî dema ku karek bêhemdî hatibe kirin, an jî mirov ji hinekên din hîn bûbe, ev dem tê bikaranîn. Nemaze di nûçeyan de dema ji bo bûyerên ku mirov ji devê yekî din veguhêze ev dem tê bikaranîn.

Bo nimûne:

Li gorî agahiyên ku bi dest ketine, li Pirtûkxaneyê Neteweyî ya Îranê destnivîseke kurdî derketiye holê.

Di vê hevokê de dema boriya dûdar di her du komekan de ji xwediyê wateyên cuda ye. Di komeka yekem de agahî me ber hev kirine, lewre em niha li ser encamên wê dipeyivin. Di komeka duyemîn de em qala bûyereke ku me nedîtiye, agahiyên wê ji hinekan standine, dipeyivin.

Di dema boriya dûdar de aloziyek

Wekî têbîniyekê divê em balê bikêşin ser mijarekê. Her wekî ji mînaka “ketin”ê jî tê fêmkirin, di hin lêkeran ên ku bi dengdêran diqedin ên mîna “ketin, hatin, şûştin, avêtin”ê de jî qertafa dema boriya dûdar wekî “-iye”yê dimîne. Ew jî girêdayî formeke dema

boriya tèdeyî ye. Her wekî tê zanîn ligel forma “*hat, ket, avêt*”ê ji bo kesê sêyemîn “*hate, avête, kete*” jî tê gotin. Ziman jî bo ku xwe ji tevlihevî û aloziyê rizgar bike, di lêkerên bi vî rengî de qertafa dema boriya dûdar wekî “-iye” dihêle.

Dema boriya tèdeyî

Ew hat/e malê.
Ew ket/e xwarê.
Ew avêt/e erdê.
Ew xist/e hundir.

Dema boriya dûdar

Ew hatiye malê.
Ew ketiye xwarê.
Ew avêtiye erdê.
Ew xistiye hundir.

Her wiha di vê demê de di kişandina kesê duyemîn ê yekjimar de jî alozî û dijiwariyek heye. Li gorî rêzikê rayeka boriya tèdeyî ya lêkerê, piştî qertafa kesandinê “-î”, piştî jî qertafa boriya dûdar “e” tê. Dengê alîkar “y” dikeve navbera du dengdêran û “î”ya berî “y”ê jî nerm dibe, dibe “î”. Li gorî vê rêzikê divê dirûvê lêkera kişandî wiha be:

Rader

dîtin
avêtin
xwarin

Forma dema boriya dûdar

Zozanê tu dîtiye.
xwediyê kar tu jê avêtiye.
Ma guran tu xwariye?

Lê belê di zimên de formeke wisa nîn e, li şûna wê lêker bi dirûvê “*kiriye*”, “*ketiye*”, “*avêtiye*”, “*dîtiye*” derdikeve pêşberî mirov. Bi vê yekê re jî kesê duyem ê yekjimar û kesê sêyem ê yekjimar dibin yek.

Mînak:

kesê duyem

Tu hatiye.
Tu ketiye.
Zozanê tu dîtiye.
Hevalan tu neditiye.
Kesî tu negirtiye.

kesê sêyem

Ew hatiye.
Ew ketiye.
Zozanê ew dîtiye.
Hevalan ew dîtiye.
Kesî ew negirtiye.

Nîşe: Di hin devokan de forma êtu hatiyî” tê bikaranîn.

Çîrokiya dema boriya tèdeyî

Ev dem, demeke hevedudanî ye. Wekî “*dema borî ya çîrokî*” jî tê binavkirin. Digel rayeka dema borî, bi alîkariya lêkera “*bûn*”ê pêk tê.

Wekî mînak em rayeka lêkera “ketin”ê “ket”ê bigirin, dîsa rayeka dema borî ya lêkera “bûn”ê; “bû”yê bînin dawîya wan dê dirûvê dema boriya çîrokî ya lêkera “ketin”ê “ketibû” derkeve holê. Her wekî berê jî hatibû gotin, li vê derê “î” wekî dengê alîkar dikeve navbera du dengdaran. Li gorî kesê ku di bin bandora wî karî de dimîne ango “bireser”ê mirov dikare cînavka kesandinê bîne dawîya wê.

Mînak:

Ji bo lêkerên gerguhêz

*Min nan xwaribû.
Te kevîr avêtibû binê bîrê.
Wê ez biribûm zozanan.
Me kulîlk danîbûn ser gorê.
We dar birîbûn.
Wan erd kolabû.*

Ji bo lêkerên negerguhêz

*Ew heta sûkê meşiyabû.
Ez hatibûm mala we.
Hûn çûbûn bajêr.
Balafîr pîr bilind firiyabû.
Pelgên daran weşiyabûn.*

Neyîniya çîrokiya dema boriya têdeyî

Kirin (xwerû)

*Min nekiribû.
Te nekiribû.
Wî/wê nekiribû.
Me nekiribû.
We nekiribû.
Wan nekiribû.*

Vekirin (pêkhatî)

*Min venekiribû.
Te venekiribû.
Wî/wê venekiribû.
Me venekiribû.
We venekiribû.
Wan venekiribû.*

Awayê neyîniyê ya vê demê jî wekî demên din e, lêker qertafa neyîniyê “ne-”yê werdigire.

Pîştî van agahiyên der barê pêkhatina vê demê de îcar em dikarin der barê wate û cihê vê demê de çend tiştan bibêjin. Ev dem jî bo bûyereke ku berî bûyereke din a dema borî pêk hatiye, tê bikaranîn.

Bo nimûne,

Dema ku ew hat me taştê xwaribû. Li vê derê du bûyer qewimîne; “yek hatiye”, berî ku ew were, “wan” taştê xwariye. Ji bo zelalkirinê em dikarin çend mînakên din jî bidin.

Mînak.

*Roja ku min dest bi kar kir, ew jî kar derketibû.
Duh ez çûm fîlmê ku me berê li serê xeber dabû.
Pirtûka ku min jî te standibû, hinekan jî min dizî.*

Hin kes vê demê wekî tirkî dinirxînin û jî ber vê yekê wekî çîrokiya dema boriya dûdar bi nav dikin, lê ev yek şaş e, ji ber ku ev dem li ser bingeha dema boriya têdeyî ava dibe. Heçî dema tirkî ye, li ser bingeha dema boriya dûdar ava dibe, ev dem di îngilîzî de wekî “past perfect tense” tê binavkirin. Ew jî tê wateya “boriya borî”.

Çîrokiya dema boriya dûdar

Dema ku qertafa “e” tê dawîya “çîrokiya dema boriya têdeyî” ev dem bi dest dikeve. Bo nimûne, çîrokiya dema boriya têdeyî jî bo lêkera “xwarin” “xwaribû” ye. “Çîrokiya dema boriya dûdar” a vê lekerê dibe “xwaribûye”. Ev dem pir zêde nayê bikaranîn. Dema mirov qewimîna tiştêkî jî hinekan bibihîze yan jî mirov bêhemdî tiştêk kiribe, tê bikaranîn.

Mînak:

Ji bo lêkerên gerguhêz

*Min ev pirtûk xwendibûye, lê nehatiye bîra wî.
Heval ez dîtibûme, jî min re negotiye.
Wî diyariyek anîbûye, lê nedaye min.
Me hûn êşandibûne, we qet dengê xwe nekiriye.
Wan bar kişandibûye, haya me jî nebûye.*

Ji bo lêkerên negerguhêz

*Tu jî welêt hatibûye.
Em ber bi wan beziyabûne.
Ew jî ber dijmin reviyabûye.
Gund şewitibûne.
Serheng zû çûbûye.*

Neyîniya çîrokiya dema boriya dûdar

Neyîniya vê demê jî wekî demên din ên borî ye. Di neyîniya vê demê de jî lêker qertafa neyîniyê “*ne-*” werdigire.

Mînak:

Min pirtûkek nexwendibûye.
Hevêl ez neditibûme.
We weris bernedabûye.
Me hûn neêşandibûne.
Wan bar nekişandibûye.
Tu ji welêt nehatibûye.
Em ber bi wan nebeziyabûne.
Wî ji ber dijmin xwe ranegirtibûye.
Gund neşewitîbûne.
Serheng zû neçûbûye.

Dema boriya berdest

Ev dem bi alîkariya qertafa dema niha “*di-*” û rayeka dema borî pêk tê. Dema ku mirov qertafa dema niha bide ber rayeka dema borî ya lêkerekê dê dirûvê wê yê “*dema boriya berdest*” derkeve holê. Hindek wê wekî “*çîrokiya dema niha*” jî bi nav dikin. Bo nimûne, dema ku em qertafa dema niha “*di-*”yê bidin ber rayeka dema borî ya lêkera “*çûn*”ê, dê dirûvê dema boriya berdest a vê lêkerê “*diçû*” derkeve holê. Dema ku bûyerek di dema borî de bi domdarî hatibe kirin, ev dem tê bikaranîn. Di îngilîzî de jî vê demê re “*past continuous tense*” tê gotin. Ev jî tê wateya “*dema boriya domdar*”.

Mînak:

Ji bo lêkerên gerguhêz

Elî mala xwe dişûşt.
Remezan rojiya Remezanê digirt.
Dînekî kevîrek diavêt binê bîrekê.
Wan ji erebeyê gelek tişt datanîn.
Zînê hevala xwe nedidît.
Zozanê gul diçinîn.
Remo nîsk li zeviyê diçandin?

Ji bo lêkerên negerguhêz

Ew ji cihê xwe nediliviya.

Hûn ji gund diçûn bajêr.

Hinek mirov ber bi me ve dihatin.

Ew li ber qeraxê çem radiwestiyan.

Kes bi wan ewle nedibû.

Daran pelgên xwe diweşandin.

Di dawîya vê mijarê de divê em li ser taybetiyeke lêkerên ku ji pêşgiran pêk hatine, rawestin. Her wekî berê jî hate diyarkirin di vê demê de qertafa neyîniyê “ne-” piştî pêşgirê û berî qertafa dema niha”di-”yê tê bikaranîn. Em dikarin çend mînakên li ser vê yekê jî bidin.

Min av venedixwar.

Wî ez ranedikirim.

Ew hilnedikişîyan.

Em ranediwestiyan.

Min kakilê mijarê venedigot.

Awarteyên neyîniyê

Dirûvê qertafên neyîniyê her wekî me berê jî dabû xuyakirin, li gorî deman diguhêre. Lê hin lêkerên awarte hene ku qertafên wan ên neyîniyê li gorî demê naguherin. Mirov dikare, ji bo wan lêkerên awarte ku hejmara wan gelekî kêmtir e, lêkerên mîna “karîn/kanîn”, “zanîn”, “şîyan” û “wêrîn”ê bide.

Qertafa neyîniyê ya lêkerên “karîn” û “zanîn”ê “ni-” ye.

Ez nikarim werim.

Min nikaribû bibêjim.

Em nizanin kar bikin.

Hûn ê nizanibin bixwînin.

Di dema boriya têdeyî û dûdar de qertafa neyîniyê ya van lêkeran “ne-” ye.

Min nekari çareser bikim.

Min nezani ku ew wisa ye.

Wî nekariye xwe bigihîne te.

Wan riya mala we nezaniye..

Qertafa neyîniyê ya lêkerên “werîn” û “şiyar” jî her tim “ne-” ye.

Mînak:

Ez neşêm bibêjim.

Neşiya were.

Wî newêribû bigire.

Ew newêre here.

Ew ê newêre bigire.

Raweyên daxwazî

Di raweyên daxwazî de karekî ku tê nîgaşkirin heye. Raweyên daxwazî qala karekî pêknehatî yan jî pêkanîna wê tê xwestin dike. Hin caran jî bo pêkanîna wê hê derfet hene, hin caran jî dem di ser re derbas bûye, lewre jî pêkanîna wî karî êdî ne pêkan e.

Di van raweyan de hin caran jî bo pêkhatina wî karî hinek merc pêwîst in. Raweyên daxwazî li ser du hêmanan ava dibin, aliyekî wan form û dirûvên lêkerê ne, ew bingeha raweyê pêk tinin, hêmana duyemîn jî amrazên raweyî ne, ew amraz wate û peywira raweyê zelaltir dikin

Di raweyên daxwazî de dirûvên lêkeran

Di raweyên daxwazî de lêker bi van dirûvan derdikevin pêşberî mirov:

Dema niha

Di vê raweyê de daxwaz û pêşniyaz heye. Bûyer hê pêk nehatiye, derfeta pêkanînê heye.

Mînak:

Ez karê xwe bikim.

Tu karê xwe bikî.

Ew karê xwe bike.

Em karê xwe bikin.

Hûn karê xwe bikin.

Ew karê xwe bikin.

Dema borî

Ev rawe qala tişteki pêkhatî dike, tê de merc, daxwaz û dibetî heye. Di vê raweyê de rayeka dema niha ya lêkera “bûn”ê “b” tê dawiya rayeka dema borî ya lêkerê.

Mînak:

Gerguhêz

Min çîrok gotibe.
Te çîrok gotibe.
Wî / wê çîrok gotibe.
Me çîrok gotibe.
We çîrok gotibe.
Wan çîrok gotibe.

Negerguhêz

Ez ji darê ketibim.
Tu ji darê ketibî.
Ew ji dibistanê hatibe.
Em ji dibistanê hatibin.
Hûn ji dibistanê hatibin.
Ew ji dibistanê hatibin.

Neyînî

Di neyîniya vê raweyê de jîqertafa “ne” tê ber lêkera kişandî.

Mînak:

*Heke wî **ne**ditibe, kê dîtîye?*
*Dibe ku wan rastî ji te re **ne**gotibe.*

Pêknehatî

Di vê raweyê de daxwaza tişteki pêknehatî heye, êdî derfeta pêknehatinê nîn e. Di vê demê de dirûvê lêkerê bi temamî diguhere. Li ber lêkerê dişa qertafa raweya fermanî heye, lê îcar rayeka dema borî ya lêkerê û li dûv wê jî qertafa raweya daxwazî “-a” tê bikaranîn. Bo nimûne, bila lêkera me “xwendin” be, rayeka dema borî ya vê lêkerê “xwend” e, dema ku qertafa raweya fermanî “bi-” were pêşiya wê, ew dibe “bixwend” û piştî ku qertafa daxwaziyê “-a” hate dûv wê, ew dibe “bixwenda”.

Mînak:

Gerguhêz

Min ew bidîta.
Te ew bidîta.
Wî/wê ew bidîta.

Negerguhêz

Ez ji bajêr bihatama.
Tu ji bajêr bihatayî.
Ew ji bajêr bihata.

<i>Me ew bidîta.</i>	<i>Em ji bajêr bihatana.</i>
<i>We ew bidîta.</i>	<i>Hûn ji bajêr bihatana.</i>
<i>Wan ew bidîta.</i>	<i>Ew ji bajêr bihatana.</i>

Neyîniya daxwaziya pêknehatî

Neyîniya vê raweyê jî bi alîkariya qertafa neyînî “ne-”yê pêk tê.

Mînak:

<i>Xwestin (xwerû)</i>	<i>Vexwarin (pêkhatî)</i>
<i>Min nexwesta.</i>	<i>Min venexwara.</i>
<i>Te nexwesta.</i>	<i>Te venexwara.</i>
<i>Wî/wê nexwesta.</i>	<i>Wî/wê venexwara.</i>
<i>Me nexwesta.</i>	<i>Me venexwara.</i>
<i>We nexwesta.</i>	<i>We venexwara.</i>
<i>Wan nexwesta.</i>	<i>Wan venexwara.</i>

Dema boriya dûr

Di vê raweyê de jî tişteki pêknehatî heye. Ev rawe li ser bingeha “çirokiya dema boriya têdeyî” pêk tê. Qertafa daxwaziyê “-a” tê dawîya lêkera di dirûvê çirokiya dema boriya têdeyî de. Dema ku qertafa xwestekî “-a” bê dawîya wan, “daxwazî- dema boriya dûr” pêk tê. Heke lêkera me “xwarin” be, dirûvê çirokiya dema boriya têdeyî ya vê lêkerê “xwaribû” ye. Ger em qertafa daxwaziyê “-a” bi dûvê formê bixin, ew dibe “xwaribûya”.

Mînak:

<i>Gerguhêz</i>	<i>Negerguhêz</i>
<i>Min sêv xwaribûya.</i>	<i>Ez ji gund hatibûma.</i>
<i>Te sêv xwaribûya.</i>	<i>Tu ji gund hatibûyayî.</i>
<i>Wî/wê sêv xwaribûya.</i>	<i>Ew ji gund hatibûya.</i>
<i>Me sêv xwaribûya.</i>	<i>Em ji gund hatibûna.</i>
<i>We sêv xwaribûya.</i>	<i>Hûn ji gund hatibûna.</i>
<i>Wan sêv xwaribûya.</i>	<i>Ew ji gund hatibûna.</i>

Neyînî

Neyîniya vê demê jî dîsa bi qertafa “ne-”yê pêk tê.

Mînak:

Kirin (xwerû)

Min **ne**kiribûya.

Te **ne**kiribûya.

Wî/wê **ne**kiribûya.

Me **ne**kiribûya.

We **ne**kiribûya.

Wan **ne**kiribûya.

Vegotin (pêkhatî)

Min **ve**negotibûya.

Te **ve**negotibûya.

Wî/wê **ve**negotibûya.

Me **ve**negotibûya.

We **ve**negotibûya.

Wan **ve**negotibûya.

Raweya fermanî

Ev rawe bi alîkariya rayeka dema niha ya lêkerê û qertafa raweya fermanî “*bi-*”yê dertê holê. Ji ber ku ferman li kesên duyemîn ên yekjimar û pirjimar tê kirin, cînavkên kesandinê yên ku tên dawîya vê raweyê jî “*-e*” û “*-in*” in. Bo nimûne em lêkera “*çûn*”ê hildin dest. Her wekî berê jî hatibû gotin, rayek dema niha ya lêkera “*çûn*”ê “*ç-*” ye. Dema ku em qertafa fermanê “*bi-*”yê binin pêşîya vê rayê “*biç-*” derdikeve holê, piştî cînavkên kesandinê yên fermanê “*-e*” û “*-in*”bên dawîya vê peyvê, dirûvê raweya fermanî ya lêkera çûn; “*biçe/biçin*” derdikeve holê.

Mînak:

Ji bo kesê yekjimar

bike, bide, bistîne, bixwe, bigire, bigere, bibîne, bikire, biçe, bişo, bibe...

Ji bo kesên pirjimar

bikin, bidin, bistînin, bixwin, bigirin, bigerin, bibînin, bikirin, bişon...

Di nava hevokê de em çend mînakan bidin:

Tu nên bixwe.

Hûn kêvir bavêjin.

Hevalê, min bibîne.

Zû firaqan bîne.

Kuro dêrî veke.

Raweya fermanî di lêkerên ku bi pêşgiran pêk hatine de qertafa raweya fermanî “*bi-*”yê wernagire. Bo nimûne, lêkera “*vekirin*”ê

nabe “vebike”, dibe “veke”. Ji bo heman tiştî em dikarin çend mî-nakên din jî bidin:

Hilgire, çêke, rake, wergerîne, dagerîne, derxin, hilkişe, dakeve, rakevin...

Mînak:

Yekjimar

Dêrî veke!

Pirtûkê rake!

Xwarinê çêke!

Ji malê derkeve!

Pirjimar

Dêrî vekin!

Pirtûkê rakin!

Xwarinê çêkin!

Ji malê derkevin!

Neyîniya raweya fermanî

Li ser qertafa neyîniyê ya raweya fermanî dubendî heye. Birek zimanzanên kurdî didin zanîn ku qertafa neyîniyê ya vê raweyê jî “ne-” ye. Ji ber ku di nav wan kesan de danerên alfabe û rêzimanê kurdî Celadet Bedirxan jî heye, di zimanê nivîskî de bi giranî wisa jî cihê xwe girtiye.

Lê li gelek deverên Kurdistanê di nav gel de qertafa neyîniyê ya vê raweyê wekî “me-” tê bikaranîn. Ji ber vê yekê hinek zimanzan li dijî boçûna serdest derdikevin û di nivîsên xwe de wekî qertafa neyîniyê “me-”yê bi kar tînin. Li gorî dîtina min jî qertafa neyînî ya raweya fermanî “me-” ye. Ji ber ku di nava gel de bi berfirehî “me-” tê bikaranîn, di klasîkên kurdî de jî wekî “me-” derbas dibe. Bo nimûne, Melayê Cizîrî di helbesteke xwe de wiha gotiye: *Goş bi amê mede, terka mudamê meke!*

Her wiha di zaravayên din ên kurdî (kirmanckî û kurmanciya jêrîn) de jî qertafa neyîniyê ya raweya fermanî “me-” ye, lewma jî heke wekî “me-” bê bikaranîn dê çêtir bibe.

Heval zû meçe.

Keko tev medin.

Hêdî mexwin.

Heval wisa merêse.

Lo lawo tu meke, melezîne!

*Fêkiyên ku min anîne **mexwin**.*

*Derî ji kesî re **vemeke**!*

Di dawiya vê mijarê de divê em balê bikêşin ser çend lêkerên ku raweya wan a fermanî naşibe lêkerên din. Lêkerên bi vî rengî sê heb in: “*Hatin*”, “*çûn*” û “*birin*”. Raweya fermanî ya van lêkeran bi du awayan pêk tê. Awayê yekemîn wekî ya lêkerên din e. Lê awayê duyemîn ji lêkerên din cuda ye. Raweya fermanî ya van lêkeran bi vî rengî ye: **Were** / bê, **here** / biçe, **bere** / bibe

Mînak:

*Tu van pirtûkan **bere** pirtûkxaneyê.*

*Lawo zû ji vir **here**.*

*Sibe **were** mala me.*

Ev her sê dirûvên cuda yên lêkeran bi hin taybetiyên xwe ji hev cuda dibin. Bo nimûne dema ku mirov bala xwe bide “*were*”, mirov dibîne ku awayê neyînî yê “*were*”yê nîn e. Lê ew lêker bi vî awayî di dema bê de jî tê bikaranîn.

*Her wekî dê **were** mala me.*

Li aliyê din neyîniya lêkera “*here*”yê heye.

Mînak:

*Tu **mere** mala me.*

Divê bê gotin ku ew forma awarte di dema niha de wekî “*diherim* / *narim*” tê bikaranîn. Her wekî ji mînakan diyar dibe, ew lêker di forma neyînî de kurt dibe. Li gorî rêzikên zimanî dirûvên mantiqî “*mehere*”, “*nahere*” ne, lê di zimanê îroyîn de kes bi kar nayne, li şûna wan “*mere*”, “*nare*” tên bikaranîn.

Heçî forma “*bere*” ye, awayê wê yê neyînî nîn e, lê di dema bê de tê bikaranîn..

*Ez ê **berim**.*

*Tu yê **berî**.*

*Ew ê **bere**.*

*Em ê **berin**.*

*Hûn ê **berin**.*

*Ew ê **berin**.*

Amrazên raweyên daxwazî

Raweyên daxwazî li ser bingeha form û dirûvên ku me li jorê pêşkêşkirin ava dibin. Ji bo zelalkirina cureyên raweyê hinek amrazên demî û raweyî yên mîna “*xwezî*”, “*ku/heke*”, “*divê*”, “*bila*” têne pêşiya lêkerê. Bi alîkariya van amrazan raweyên mîna “*xwestekî*”, “*hekani (mercî)*”, “*divêtî*”, “*bilanî*” pêk tên.

Raweya xwestekî

Di vê raweyê de lêkerên di formên raweya daxwazî de amraza raweyî “*xwezî*”yê digirin. Ev rawe xwesteka ji bo tiştekî vedibêje.

Daxwazî - dema niha

Di vê dema raweya xwestekî de lêker di dirûvê daxwazî - dema niha de ye. Her wekî li jor jî hate gotin, ji bo veqetandina vê raweyê ji raweya fermanî, mirov dikare peyva “*xwezî*” bi kar bîne. Her wiha di raweya fermanî de ferman li kesên duyemîn ên yekjimar û pirjimar tê kirin, lê di raweya xwestekî de, ji bo hemû kesan lêker tê kişandin.

Mînak:

Negerguhêz

Xwezî ez biçim.
Xwezî tu biçî.
Xwezî ew biçe.
Xwezî em biçin.
Xwezî hûn biçin.
Xwezî ew biçin.

Gerguhêz

Xwezî ez bigerînim.
Xwezî tu bigerînî.
Xwezî ew bigerîne.
Xwezî em bigerînin.
Xwezî hûn bigerînin.
Xwezî ew bigerînin.

Daxwazî- dema borî

Di vê dema raweya xwestekî de lêker di dirûvê “*daxwazî - dema borî*” de ye. Ev rawe li ser kesên sêyemîn, kêman caran jî li ser kesên duyemîn pêk tê, lewre tê de şik û guman heye.

Negerguhêz

Xwezî ew hatibe.
Xwezî ew neketibin.

Gerguhêz

Xwezî wî nekiribe.
Xwezî wan negotibe.

Daxwazî - pêknehatî

Di vê demê de gerguhêzî û negerguhêziya lêkeran girîng e, lewre di lêkerên gerguhêz de cînavkên ji koma duyemîn, di yên negerguhêz de jî cînavkên ji koma yekemîn tînin bikaranîn. Dîsa em dikarin peyva “xwezî”, “xwezilka”, “xweziya” bidin ber hevokê. Di vê raweyê de daxwazeke ku pêk nehatiye û dema wê derbas bûye, tê vegotin.

Mînak:

Gerguhêz

*Xweziya min pirtûk **bikiriya**.*

*Xweziya te nan **bixwara**.*

*Xweziya wî ez **bidîtama**.*

*Xweziya me tu **vexwendayî**.*

*Xweziya we birayê min **bianiya**.*

*Xweziya wan kulîlk **biçandana**.*

Ji bo lêkerên negerguhêz

*Xweziya ez **biçûma** mala wan.*

*Xweziya tu ji gund **bihatayî**.*

*Xweziya ew ji erdê **rabûya**.*

*Xweziya em bi lez **bibezîna** (beziyana).*

*Xweziya hûn **birevîna** (bireviyana).*

*Xweziya ew bilind **bifirîna** (bifiriyana).*

Her wekî ji mînakên “bihatama”, “biçandana” diyar dibe di hinek lêkeran de qertafa daxwaziyê “a”yê dengê berî xwe şibandiye xwe. Di rastiya xwe de diviya ev lêker wekî “bihatima” û “biçandina” bihatana kişandin. Lê di van lêkeran de “şibandina berepaşkî” pêk hatiye.

Daxwazî - dema boriya dûr

Amraza raweya xwestekî “xwezî / xweziya” tê ber forma daxwazî ya çirokiya dema boriya tîdeyî. Bi vî awayî dema boriya dûr a raweya xwestekî pêk tê.

Mînak:

Ji bo lêkerên gerguhêz

*Xweziya min kevir **avêtibûya**.*

*Xweziya te ez **dîtibûma**.*

Xweziya wê ji min re gotibûya.
Xweziya me para xwe ji wan standibûya.
Xweziya we ji me xwestibûya.
Xweziya wan em dîtibûna.

Ji bo lêkerên negerguhêz

Xweziya ez çûbûma malê.
Xweziya tu ketibûyayî erdê.
Xweziya ew hatibûya gund.
Xweziya mala zaliman şewitibûya.
Xweziya çavên dijmin rijiyabûna.
Xweziya hûn ji cihê xwe liviyabûna.
Xweziya ew hinekî westiyabûna.

Raweya bilanî

Her wekî tê zanîn ferman li kesên duyemîn tê kirin. Îcar fermana ku li kesên sêyem tê kirin jî bi alîkariya raweya bilanî pêk tê. Bêjer vê fermanê rasterast li bihîzer nake, bi riya wî radigihîne kesên sêyem (yekjimar/pirjimar) da ku wê fermanê bi cih bîne.

Mînak:

(yekjimar) bila bike, bila biçe, bila bîne, bila bixwe....
(pirjimar) bila bikin, bila biçin, bila bînin, bila bixwin...

Divê em bidin zanîn ku raweya bilanî jî li ber bingeha forma daxwazî ya lêkerê pêk tê. Di bilaniyê de fermana ji bo kesê sêyemîn, destûrdayîna karekî û daxwaz heye. Her wiha bi bilaniyê hevokên hevedudanî jî pêk tên. Ji bo zelalkirina mijarê mirov dikare çend mînakan li ser vê raweyê jî bide.

Mînak:

Ji wî re bibêje, bila zû were vê derê.
Ji wan re bibêje, bila zû werin vê derê.

Di van hevokan de hem destûrdayîn û gazîkirin heye, hem jî mirov dikare wateya fermana ji bo kesên sêyemîn lê bar bike.

Hin caran hêvî û daxwazek bi bilaniyê tê diyarkirin.

Mînak:

*Bila ez ji destê wan rizgar bibim, ez tişteki din naxwazim.
Bila tu bigihêjî vê derê, wekî din xema tişteki nekêşe.*

Her wekî tê dîtîn li vir bi alîkariya “bila”yê hevokên hevedudanî pêk hatine, “bila”yê jî rista gihanekê girtiye ser xwe.

Dema borî

Amraza raweya bilanî “bila” tê ber forma dema borî ya daxwaziyê. Ev rawe zêde nayê bikaranîn.

Mînak:

*Bila wî kiribe, xem nake.
Bila ew hatibin, ez tişteki din naxwazim.
Bila hinekan anîbe, kê anîbe, ne girîng e.*

Pêknehatî

Amraza raweya bilanî “bila” tê ber forma dema borî pêknehatî ya daxwaziyê. Di vê raweyê de hêvî û daxwazeke pêknehatî tê derbirîn.

Hatîn (negerguhêz)

Kirin (gerguhêz)

<i>Bila ez bihatama.</i>	<i>Bila min ew bidîta, bes bû.</i>
<i>Bila tu bihataya.</i>	<i>Bila pirtûk bixwenda.</i>
<i>Bila ew bihata.</i>	<i>Bila rastî bigota, te yê bidîta.</i>
<i>Bila em bihatana.</i>	<i>Bila me zû karê xwe bikira.</i>
<i>Bila hûn bihatana.</i>	<i>Bila derî vekira, hindurû hûnik dibû.</i>
<i>Bila ew bihatana.</i>	<i>Bila wan karê xwe neaniya malê.</i>

Têbînî: Her wekî jî mînakan jî xuya dike, ji bo kesên yekem û duyem, raweya bilanî zêde nayê bikaranîn.

Dema boriya dûr

Li vê derê jî amraza raweya bilanî “bila” tê ber forma raweya daxwazî ya dema boriya dûr. Ev form di zimên de zêde nayê bikaranîn. Ji aliyê wateyê ve jî ji forma li jor zêde ne cuda ye.

*Bila ez çûbûma, min ê ev kêşe çareser kiribûya.
Bila wan xwaribûya, min ê tişteke negota.*

Raweya mercî (hekanî)

Ev rawe ji bo xwe hin mercan divê û yan jî hin mercan datîne ber hinekên din. Her wiha bi riya hekaniyê hevokên hevedudanî pêk tên. Di van hevokan de “*heke*” rista gihanekê jî pêk tîne. Hekanî hem bi raweyên pêşkerî hem jî raweyên daxwazî pêk tê.

Hekanî bi raweyên pêşkerî

Di vî cureyê hekaniyê de amraza mercî “*heke*” tê ber lêkerên di forma raweyên pêşkerî de, bi vî awayî wateya mercî di wê demê de pêk tê.

Dema niha

Mînak:

Heke tu min dibînî, xwe nîşanî min bide?

Heke ew pêz diçêrîne, bila yekî din here bajêr.

Heke ew dixwazin, bila bên.

Heke ew zû tên, bila werin.

Dema bê

Gava ku peyva “*heke*”yê bê serê hevoka dema bê, ew dibe hevoka mercê ya dema bê û hevok dirûvê dema bê ya raweya mercê digire. Bo zelalbûna mijarê çend mînak:

Heke ez ê biçim, hewce bi te nîn e.

Heke tu yê werî, lez bike.

Heke ew ê here, çima xênî çêdike?

Heke em ê bistînin, ew dibe ku?

Heke hûn ê bimeşin, zû rabin.

Heke ew ê bixwin, bila ew neyên.

Dema boriya têdeyî

Raweya hekanî ya vê demê dîsa bi peyva “*heke*”yê ji dirûvê rastîn ê wê demê vediqete. Ji bo ronîkirina mijarê çend mînak bes in:

Heke min got, tu jî bibêje.

Heke tu hatî, xeberê bide min.
Heke wî nan xwar, bila firaqan bişo.
Heke me ew dîtî, em ê ji wan re bibêjin.

Dema boriya dûdar

Dirûvê vê demê di raweya mercî de jî naguhere, bes “*heke*” tê ber û bi vî awayî ev rawe pêk tê.

Heke te gotiye, lê xwedî derkeve.
Heke wî li te xistiye, pê re melîze.
Heke tu çûye Amedê, ji me re bibêje.
Heke ew hatine, bila werin.
Heke çûk firiyane, dafikê daneyne.
Heke hûn reviyane, hûn tirsonek in.

Dema boriya berdest

Di vê demê de jî ji bilî peyva “*heke*”yê tu guhartin di dirûvê hevokê de çênabe. Her çi qas ev dem zêde nayê bikaranîn jî, dîsa jî mirov dikare çend mînakên jî ji bo vê demê bide:

Heke we didît, we gazî wan bikira.
Heke te hêjîr dixwestin, te bixwara.
Heke wî ez didîtî, çima nedigot.

Hekaniya daxwazî

Ev rawe li ser bingeha raweyên daxwazî ava dibin, amraza mercî “*ku / heke*” tê ber wan formên lêkeran ku raweyên hekaniya daxwazî ango merc û daxwazî pêk tê.

Dema niha

Di raweyê de amraza mercî “*ku / heke*” tê ber forma dema niha ya raweya daxwazî. Bi vî awayî dema niha ya raweya merc û daxwazî pêk tê. Ev rawe di hevokên hevedudanî de tê bikaranîn.

Mînak:

Heke ez biçim, ez ê wî bibînim.

Heke tu niha biçî, tu yê serê sibê bigihêjî wê derê.

Heke ew zû biçe, ew ê berî me bigihêje wir.

Heke em dereng biçin, em ê wî nebînin.

Heke hûn îro biçin, hûn ê sibê li wir bin.

Heke ew biçin, ew ê zû bigihêjin wê derê.

Daxwazî - dema borî

Raweya daxwazî dema borî bi alîkariya du lêkeran pêk tê, lewma mirov dikare jê re daxwazî- hevedudanî jî bibêje. Di vê raweyê de digel lêkera bingehîn, rista lêkera “bûn”ê jî heye. Rayek dema borî ya lêkera bingehîn û rayeka dema niha ya lêkera “bûn”ê tê bikaranîn. Bo nimûne lêkera “birin” di vê raweyê de dibe “biribe”.

Mînak:

Firotin (gerguhêz)

Erênî

Heke min firotibe.

Heke te firotibe.

Heke wî/wê firotibe.

Heke me firotibe.

Heke we firotibe.

Heke wan firotibe.

Neyînî

*Heke min **ne**firotibe.*

*Heke te **ne**firotibe.*

*Heke wî /wê **ne**firotibe.*

*Heke me **ne**firotibe.*

*Heke we **ne**firotibe.*

*Heke wan **ne**firotibe.*

Hatin (negerguhêz)

Erênî

Heke ez hatibim.

Heke tu hatibî.

Heke ew hatibe.

Heke em hatibin.

Heke hûn hatibin.

Heke ew hatibin.

Neyînî

*Heke ez **ne**hatibim.*

*Heke tu **ne**hatibî.*

*Heke ew **ne**hatibe.*

*Heke em **ne**hatibin.*

*Heke hûn **ne**hatibin.*

*Heke ew **ne**hatibin.*

Mînak:

Heke ez hatibim, kê dîtiye.

Heke te dîtibe, bibêje.

Heke wê standibe, bila bine.

Heke me gotibe, sûcê me ye.
Heke we firotibe, kê kiriye?
Heke wan şûştibe, çima qirêjî ye?

Pêknehatî

Di vî awayê hekaniyê de lêker mîna lêkera xwestekî ye, bi tenê di destpêkê de “*heke*” heye, her wiha bi vî awayî dîsa hevokên hevedudanî pêk tên.

Mînak:

Heke ew ê bihata, te çima negot?
Heke tu yê biçûyayî, te çima ez jî bi xwe re nebirim?
Heke wî yê bida, çima serhişkî kir?
Heke wê yê bianiya çima bi derengiyê xist?
Heke me yê biçanda, çima te pêşî negot?
Heke we yê bikola, ka tevir?
Heke wan ê biavêta, we nekiriya.

Dema boriya dûr

Her wiha çîrokiya dema boriya têdeyî ya hekaniya merc û daxwaziyê jî dîsa wekî daxwazî - dema boriya dûr e, bi tenê di destpêka hevokê de amraza mercî “*ku / heke*” heye.

Heke ez çûbûma, min ê bidîta.
Heke tu çûbû(yî)ya, te yê bigota.
Heke ew çûbûya, wê yê bixwesta.
Heke em biçûna, me yê bigirta.
Heke hûn biçûna, we yê bidîtana.
Heke ew biçûna, ew ê bigihîştana ser xwarinê.

Raweya Divêtî

Di pêkhatina vê raweyê de tiştê herî girîng lêkera alîkar “*viyan*” e, ev lêker di pêkhatina vê raweyê de roleke sereke dilîze. Lêkera “*viyan*” li gorî dema ku nîşan dide dirûvê xwe diguhêre.

Dema niha

Di vê demê de lêkera “*viyan*” dirûvê dema niha digire û dibe “*divê*”. Lêkera bingehîn di dirûvê raweya fermanî de ye.

Mînak:

Divê ez biçim.
Divê tu hevalê min bibînî.
Divê ew bèn.
Divê em tiştê ku dixwin, pêşî bişon.
Divê hûn hejîran bixwin.
Divê zarok biçin dibistanê.

Dema borî

Di vê demê de lêkera bingehîn di forma raweya daxwazî - dema borî de ye amraza raweyî “*divê*” wateya divêtiyê dide hevokê.

Mînak:

Divê ez hatibim.
Divê te hevalê min dîtibe.
Divê we serê xwe şûstibe.
Divê we hejîran xwaribin.
Divê zarok çûbin dibistanê.

Pêknehatî

Di dema borî ya pêknehatî de dirûvê lêkera “*viyan*”ê jî li gorî demê diguhere. Bi awayekî teorîk kişandina lêkera “*viyan*” li gorî hemû demên borî pêkan e, ji bo vê mebestê bi tenê dema boriya berdest tê bikaranîn. Di vê demê de jî lêkera “*viyan*” dirûvê dema boriya berdest “*diviya*” û lêkera bingehîn jî forma raweya bilanî digire.

Mînak:

Diviya min hevalekî xwe bidîta
Diviya we ez bidîtama.
Diviya me nan bixwara.
Diviya wan dar av bidana.

Raweya daxwazî - dema boriya dûr

Ev dem her çî qas di vê raweyê de pir zêde neyê bikaranîn ji carinan tê bikaranîn, ji aliyê wateyê ve nêzî dema li jor, lê cudatiyeke biçûk di navbera her duyan de heye.

Mînak:

Diviya çûbûma Amedê, min ew anîbûya.

Diviya min ew dîtibûya.

Diviya me nan xwaribûya.

Diviya wan dar çandibûna.

Ev raweya nû ketiye zimanê nivîskî û tê de bi cih bûye. Lêkera “viyan” bi xwe her wekî me berê jî dabû xuyakirin hemwateya lêkera “xwestin”ê ye. Lê li vir rista “pêwîstî” û “hewcetî”yê pêk tîne. Her wiha bêjeya “pêwîst” a ku ji kurmanciya jêrîn ketiye zaravayê kurmanciya jorîn û bêjeyên “hewce” û “pêdivî” jî bi heman mebestê têne bikaranîn.

Hewce ye ez herim.

Pêwîst e tu rastiye ji min re bibêjî.

Pêwîst e tu zû herî.

Pêdivî bi çûna te heye.

Raweya dibetî

Bi hinek amrazên mîna “dibe ku”, “belkî”, “mimkûn e” jî tên ber formên daxwazî yên lêkeran û demên raweya dibetiyê pêk tînin.

Dema niha

Dibe ku ew bê.

Dibe ku em biçin.

Belkî ew rastiye bibêjin.

Dema borî

Belkî wan gotibe.

Dibe ku wan alîkarî xwestibe.

Belkî hê kesî nedîtibe.

Mimkûn e ku hê zarok ji dibistanê venegeriyabin.

Raweyên bi lêkerên alîkar

Hinek rawe hene ku di kurdî de hê nehatine binavkirin. Ev rawe bi lêkerên alîkar pêk tên. Di van raweyan de hem lêkera alîkar ango lêkera raweyî hem jî lêkera bingeîn tên kişandin. Lêkerên ku raweyên bi vî rengî pêk tînin ev in: “xwestin”, “karîn”, “zanîn” û “wêrîn”.

Xwestin:

Bi alîkariya vê raweyê daxwaza pêkanîna karekî tê vegotin. Pêkanîna vê raweyê dişibe dema bê ya nêzîk, ji aliyê wateyê ve cudatiya wê ji dema bê ya nêzîk ev e ku di vê raweyê de bi tenê daxwaz heye, ji bo pêkanîna daxwazê demeke teqez nîn e.

Dema niha

Di vê demê de lêkera “*xwestin*” di forma dema niha de ye, lêkera bingeîn di forma dema niha ya daxwazî de ye. Her du lêker jî piştî rayeka dema niha qertafên kesandinê werdigirin.

Mînak:

Ez dixwazim hevalê xwe bibînim.
Ew dixwaze were mala me.
Tu dixwazî vê havînê biçî ku derê?

Demên borî

Di demên borî de bi tenê forma lêkera “*xwestin*” diguhere, her wekî;

Min xwest te bibînim.
Min dixwest te bibînim.
Wî xwestiye min bibîne.

Di dema borî de hin caran lêkera bingeîn forma dema borî ya raweya daxwazî jî werdigire.

Bo nimûne:

Min dixwest ew bidîta.
Wê dixwest ji keça xwe re çîrokek bigota.

Şiyan/karîn:

Ev her du lêkerên hemwate (sînonîm) jî hêz û quweta mirov a ji bo karekî dinimînin. Mirov dikare têrêkirina hêza xwe bi riya van lêkeran diyar bike. Di hin zimanan de wekî “*raweya têrêkirinê*” tê binavkirin.

Dema niha

Dema niha ya vê raweyê jî dişibe ya lêkera “xwestin”ê.

Mînak:

Ez *dişê*m ji te zûtir bimeşim.

Tu *neşê*yî ji min re tişteki bibêjî.

Tu *dika*rî îro karê xwe biqedînî.

Demên borî

Di dema borî de jî ev lêker wekî lêkera “xwestin”ê ye.

Wî *ka*rî bersiva xwe bide.

Me *ka*ribû ew kar bibira serî.

We yê *ka*ribûya a dilê xwe bigota.

Zanîn:

Di vê lêkerê de jî rewşeke cuda nîn e. Ev lêker hem di dema niha de hem jî di demên borî de dişibe lêkerên din.

Dema niha

Mînak:

Ez *dizani*m herim mala we.

Hûn *dizani*n herin bajêr.

Hûn *dizani*n vî karî bikin.

Demên borî

Min *zanibû* bi tena serê xwe biçim bajêr.

Wan *zanibû* bi alîkariya stêrkan riya xwe bibînin.

Te *zanibû* navê wê kulîlkê bigota.

Wêrîn: Lêkera “wêrîn” jî yên din ne cudatir e.

Dema niha

Mînak:

Ez *newê*rim ji wî re tişteki bibêjim.

Faşîst *newê*rin bela xwe di belavkaran bidin.

Bi tenê Serdar *diwê*re şaşiye wî jê re bibêje.

Demên borî

Kesî newerî nêzikî wî bibe.

Bi tenê dayika wî diwerî wî ji xewê hişyar bike.

Hevalên wî nediwêrî li bal wî qala jiyana gund bikira.

Raweya çêbiwar

Ev rawe bi rayeka dema borî û qertafa “-î”yê pêk tê. Bi vê raweyê mirov karekî pêkhatî dide zanîn. Raweya çêbiwar li gorî dem û kesan nayê kişandin, ji raweyekê zêdetir rengê hevalnavan dide. Di îngilîzî de ji vê formê re “*past participle*” tê gotin. Rayeka dema borî ya lêkerên ku bi paşgira “-î”yê pêk hatine bi xwe di dirûvê “raweya çêbiwar” de ne.

Lêkera ku di dirûvê raweya çêbiwar de ye, ji ber ku çawaniya tiştêkî û kesêkî nîşan dide, di nava hevokê de dibe hevalnav. Bo nimûne, rayeka dema borî ya lêkera “*ketin*”ê “*ket-*” dema qertafa /-î/yê digire raweya çêbiwar a vê lêkerê “*ketî*” derdikeve holê.

Em ji lêkerên xwerû hinek mînakên bidin.

Mînak:

<i>lêker</i>	<i>rayek dema borî</i>	<i>raweya çêbiwar</i>
<i>alastin</i>	<i>alast</i>	<i>alastî</i>
<i>angaştin</i>	<i>angaşt</i>	<i>angaştî</i>
<i>aşkaftin</i>	<i>aşkaft</i>	<i>aşkaftî</i>
<i>avêtin</i>	<i>avêt</i>	<i>avêtî</i>
<i>awartin</i>	<i>awart</i>	<i>awartî</i>
<i>axaftin</i>	<i>axaft</i>	<i>axaftî</i>
<i>bihîstin</i>	<i>bihîst</i>	<i>bihîstî</i>
<i>bijartin</i>	<i>bijart</i>	<i>bijartî</i>
<i>biraştin</i>	<i>biraşt</i>	<i>biraştî</i>
<i>birin</i>	<i>bir</i>	<i>birî</i>
<i>bişkaftin</i>	<i>bişkaft</i>	<i>bişkaftî</i>
<i>bihartin</i>	<i>bihart</i>	<i>bihartî</i>
<i>bûn</i>	<i>bû</i>	<i>bûyî</i>
<i>cûtin</i>	<i>cût</i>	<i>cûtî</i>
<i>çûn</i>	<i>çû</i>	<i>çûyî</i>

<i>veşartin</i>	<i>veşart</i>	<i>veşartî</i>
<i>fırotin</i>	<i>fırot</i>	<i>fırotî</i>
<i>gestin</i>	<i>gest</i>	<i>gestî</i>
<i>gihaştin</i>	<i>gihaşt</i>	<i>gihaştî</i>
<i>girtin</i>	<i>girt</i>	<i>girtî</i>
<i>gotin</i>	<i>got</i>	<i>gotî</i>
<i>guhartin</i>	<i>guhart</i>	<i>guhartî</i>
<i>guhastin</i>	<i>guhast</i>	<i>guhastî</i>
<i>guvaştin</i>	<i>guvaşt</i>	<i>guvaştî</i>
<i>hatin</i>	<i>hat</i>	<i>hatî</i>
<i>hejmartin</i>	<i>hejmart</i>	<i>hejmartî</i>
<i>heraştin</i>	<i>heraşt</i>	<i>heraştî</i>
<i>heristin</i>	<i>herist</i>	<i>heristî</i>
<i>hinartin</i>	<i>hinart</i>	<i>hinartî</i>
<i>hingaştin</i>	<i>hingaşt</i>	<i>hingaştî</i>
<i>hiştin</i>	<i>hişt</i>	<i>hiştî</i>
<i>jentin</i>	<i>jent</i>	<i>jentî</i>
<i>kêlan</i>	<i>kêla</i>	<i>kêlayî</i>
<i>keliştin</i>	<i>kelişt</i>	<i>keliştî</i>
<i>kenîştin</i>	<i>kenîşt</i>	<i>kenîştî</i>
<i>keraştin</i>	<i>keraşt</i>	<i>keraştî</i>
<i>kesaxtin</i>	<i>kesaxt</i>	<i>kesaxtî</i>
<i>kêşan</i>	<i>kêşa</i>	<i>kêşayî</i>
<i>ketin</i>	<i>ket</i>	<i>ketî</i>
<i>kevaştin</i>	<i>kevaşt</i>	<i>kevaştî</i>
<i>kirin</i>	<i>kir</i>	<i>kirî</i>
<i>koştin</i>	<i>koşt</i>	<i>koştî</i>
<i>kolan</i>	<i>kola</i>	<i>kolayî</i>
<i>kuştin</i>	<i>kuşt</i>	<i>kuştî</i>
<i>kutan</i>	<i>kuta</i>	<i>kutayî</i>
<i>lîstin</i>	<i>lîst</i>	<i>lîstî</i>
<i>malaştin</i>	<i>malaşt</i>	<i>malaştî</i>
<i>mêtin</i>	<i>mêt</i>	<i>mêtî</i>
<i>mîrin</i>	<i>mir</i>	<i>mirî</i>
<i>nihartin</i>	<i>nihart</i>	<i>nihartî</i>
<i>nivîstin</i>	<i>nivîst</i>	<i>nivîstî</i>
<i>nixamtin</i>	<i>nixamt</i>	<i>nixamtî</i>

<i>pişaftin</i>	<i>pişaft</i>	<i>pişaftî</i>
<i>pişkafîn</i>	<i>pişkafî</i>	<i>pişkafî</i>
<i>qelaştin</i>	<i>qelaşt</i>	<i>qelaştî</i>
<i>parastin</i>	<i>parast</i>	<i>parastî</i>
<i>pelaxtin</i>	<i>pelaxt</i>	<i>pelaxtî</i>
<i>pêçan</i>	<i>pêça</i>	<i>pêçayî</i>
<i>perastin</i>	<i>perast</i>	<i>perastî</i>
<i>peristin</i>	<i>perist</i>	<i>peristî</i>
<i>qevastin</i>	<i>qevast</i>	<i>qevastî</i>
<i>rêtin</i>	<i>rêt</i>	<i>rêtî</i>
<i>sotin</i>	<i>sot</i>	<i>sotî</i>
<i>spartin</i>	<i>spart</i>	<i>spartî</i>
<i>stran</i>	<i>stra</i>	<i>strayî</i>
<i>westan</i>	<i>westa</i>	<i>westayî</i>
<i>xistin</i>	<i>xist</i>	<i>xistî</i>
<i>xwarin</i>	<i>xwar</i>	<i>xwarî</i>
<i>xwestin</i>	<i>xwest</i>	<i>xwestî</i>

Her wekî me di destpêkê de diyar kir, rayeka dema borî ya lêkerên ku bi “-în”ê diqedin bi xwe di forma raweya çêbiwar de ne.

Mînak:

<i>lêker</i>	<i>rayek dema borî</i>	<i>raweya çêbiwar</i>
<i>mijîn</i>	<i>mijî</i>	<i>mijî (yayî)</i>
<i>birîn</i>	<i>birî</i>	<i>birî (yayî)</i>
<i>kirîn</i>	<i>kirî</i>	<i>kirî (yayî)</i>
<i>kişîn</i>	<i>kişî</i>	<i>kişî (yayî)</i>
<i>dirîn</i>	<i>dirî</i>	<i>dirî (iyayî)</i>
<i>firîn</i>	<i>firî</i>	<i>firî(yayî)</i>
<i>kelijîn</i>	<i>kelijî</i>	<i>kelijî</i>
<i>tepisîn</i>	<i>tepisî</i>	<i>tepisî</i>
<i>revîn</i>	<i>revî (ya)</i>	<i>revî(yayî)</i>
<i>tewîn</i>	<i>tewî(ya)</i>	<i>tewî (yayî)</i>
<i>êşîn</i>	<i>êşî(ya)</i>	<i>êşiyayî</i>

Her wekî me berê jî gotibû raweya çêbiwar dema ku tê ber navdêran çawaniya wan nîşan didin û dibin hevalnav.

Mînak:

*hevalê dilşikestî
xaniyê hilweşandî
dara şînbûyî
zaroka aşkirî
destê êşiyayî
çavên nedîtî
pirtûka wergerandî
mirovê ketî*

Lêkerên alîkar

Ev cure lêker digel erka xwe ya bingehîn bi erkine din jî radibin. Di kurmançî de hin lêkerên alîkar ev in: *bûn*, *kirin*, *dan*, *hatin*, *karîn/şîyan*, *viyan/xwestin*, *zanîn û wêrîn*, *ketin*, *xistin*, *girtin*, *xwarin*...

Bûn: Lêkera “*bûn*”ê di kurmançî de digel erka xwe ya bingehîn di pêkanîna hinek karên din de jî xwedî risteke girîng e. Bo nimûne, di pêkanîna lêkerên hevedudanî yên negerguhêz de ew xwedî roleke taybet e. Her wiha di pêkanîna hinek dem û raweyan de jî kar digire ser xwe. Mirov dikare ristên lêkera “*bûn*”ê yên alîkar bi çend mî-nakan rêz bike.

Di pêkanîna lêkerên hevedudanî yên negerguhêz de dibe alîkar.

Mînak:

Çav li sêrî sor bûn.
Zarokên me zû mezin bûn.
Dilê hevalan bi vê peyamê geş bû.
Ez bi dîtina we dilxweş bûm.
Dagirker bi karê xwe yên kirêt rûreş bûn.
Divê em gelekî bêhnfireh bin.

Ev lêker di pêkanîna lêkera pişaftî “*he-*” de jî xwedî erk e. Ew morfema “*he*” di bingeha xwe de têkildarî “*estene*” ya kirmanckî ye. Ji bo vê yekê jî mirov dikare çend mînanakan bide.

Ez heme.
Min nanek heye.
Xweziya hevalên min hebûna.

Ez dê hebûma.

Ez ê hebim.

Lêkera “bûn”ê di pêkanîna dema hevedudanî “çîrokiya dema boriya têdeyî û dûdar” de dibe alîkar.

Çîrokiya dema boriya têdeyî

Mînak:

Ez çûbûm.

Min ditibû.

Wê firotibû.

We nan kiribû.

Çîrokiya dema boriya dûdar

Ez hatibûme.

Ew reviyabûye.

Em ketibûne.

Zinê nehatibûye.

Dîsa di pêkanîna raweya daxwazî dema borî de xwedî erk e.

Heke ez çûbim.

Bila ew çûbûya.

Xwezî ew hatibûya.

Wan dê gotibe.

Ez ê çûbim.

Ew ê hatibûya...

Kirin: Lêkera “kirin”ê jî digel rola xwe ya bingeîn di pêkhatina hinek tiştên din de jî dibe alîkar. Mirov dikare wan erkan her yekê bi çend mînakan rave bike.

Dema bê ya nêzîk û çîrokiya wê demê bi alîkariya vê lêkerê çêdibe.

*Ez **dikim** herim ba wî.*

*Tu **dikî** bi ku de herî?*

*Zîn **dike** hinek fêkiyan ji mamosteya xwe re bibe.*

*Em **dikin** jî vir herin.*

Çîrokiya dema bê ya nêzîk

Min **dikira** xurîniya xwe bişikanda.

Wî **dikira** vegeriya.

Me **dikira** ji we bîstanda.

Di pêkanîna lêkerên hevedudanî yên gerguhêz de jî ev lêker derdikeve pêşberî mirov.

Min ala rengîn berz **kir**.

Wî li me zordarî **kir**.

Te ji wan pîrs **kir**.

Me sohbet xweş **kir**.

We govend geş **kir**.

Te ez dilxweş **kirim**.

Hatin

Lêkera hatin bi taybetî di pêkanîna “*avaniya tebatî*” de xwedî erkekê ye. “*Lêkerên lebatî*” bi alîkariya vê lêkerê dibin “*tebatî*”.

Bo nimûne:

Ji min re **hate** gotin.

Ji wî **tê** pîrsîn.

Dê ji wan **were** xwestin.

Li wî **hatibû** xistin.

Bi navekî din **dihat** nasîn.

Viyan/xwestin: Lêkera viyan digel peywira xwe ya bingeîn ji bo pêkanîna raweya divêtiyê pêwîst e.

Divê ez werim.

Diviya tu biçûyayî.

Lêkera “*xwestin*”ê jî dibe alîkar da ku daxwaza ji bo pêkanîna karekî were zimên.

Ez **dixwazim** tu herî.

Min **xwest** ji te re tişteki bibêjim.

Wan **xwestibû** karkeran ji kar bavêjin.

Şiyan/karîn: Ev her du lêkerên hemwate (sînonîm) jî hêz û quweta mirov a ji bo karekî dinimînin. Mirov dikare têrêkirina hêza xwe bi riya van lêkeran diyar bike. Lêkera “*karîn*” di hin devokên kurmancî de wekî “*kanîn*”ê jî tê bikaranîn.

Mînak:

Ez *dişêm* wî hevalî bi xwe re bibim.
Tu *dikarî* ji min re wê çîrokê vebêjî.
Wî *şiyabû* hevaltiya min bike.
Me *dikaribû* bersiva xwe bida.
We yê *karibûya* vî karî pêk bînin?

Zanîn: Lêkera “zanîn”ê di pêkanîna hevokên hevedudanî de dibe alîkar, ji ber vê yekê jî lêkereke alîkar e. Ew jî mîna “şiyan”, “karîn”, “xwestin”, “wêrîn”ê digel lêkera bingehîn li gorî kes û demê tê kişandin.

Mînak:

Ez *dizanim* herim mala we.
Hûn *dizanin* herin bajêr.
Hûn *dizanin* vî karî bikin.

Wêrîn: Lêkera “wêrîn”ê jî lêkereke alîkar e. Bi vê lêkerê jî her wekî lêkerên mîna “karîn”, “zanîn”, “xwestin” hevokên hevedudanî pêk tên. Di van hevokan de hem lêkera “wêrîn” hem jî lêkera bingehîn li gorî kes û cihê tê kişandin û kesandin.

Mînak:

Ez *newêrim* bi şev herim li goristanê razê.
Qet kes *diwêre* bela xwe di wî bide?
Bi tenê Serdar *diwêre* vî karî bike

DI LÊKARAN DE AVANÎ

Avanî ev tişt e ku avasaziya lêkeran nîşan dide. Ji avaniyê tê zanîn ka kar rasterast bi destê yekî pêk tê, yan jî bi awayekî nerasterê pêk tê, tê de bireser heye yan tune ye, kirde kar bi xwe dike yan bi yekî/e din dide kirin. Di tirkî de jê re “çatî”, di îngilîzî de jê re “voice” tê gotin, di erebî de jî beranberî wê peyvê “bîna” tê gotin. Di zaravayê kurmancî de ji aliyê avaniyê ve lêker dibin sê bir: “gerguhêz / negerguhêz”, “lebatî / tebatî” û “dançêker”. Ji ber ku me mijara gerguhêzî û negerguhêziyê berê hildabû dest, em ê li vê derê bi tenê li ser mijarên mayî rawestin.

Lebatî û tebatî

Dema ku yek rasterast karekî bike, avaniya wî karî lebatî ye. Yanê yek bibêje “*Min nan xwar*”. Lêkera di forma avaniya “*xwarin*” lebatî de ye. Tê de kirde diyar e. Dema ku mirov pîrsa “*kê*” aresteyî wê lêkerê bike, dê bersiva “*min*” wekî kirde xwe bide dest. Lê dema ku mirov bibêje “*Nan hate xwarin*” di vir de “*kirde*” ne diyar e. Di vê hevokê de karê ku tê kirin ango “*bireser*” li pêş e. Tiştê ku “*tê xwarin*”, zêdetir derdikeve pêş, lê kesê ku wî karî dike diyar nabe, heke diyar bibe jî ne bi awayekî rasterê, lê bi awayekî nerasterê diyar dibe. Avaniya “tebatî” bi alîkariya lêkera “*hatin*”ê tîbîdestxistin. Mirov lêkera “*hatin*”ê li gorî dem û kesan dikişîne û lêkera bingehîn jî di forma raderê de dide, avaniya tebatî derdikeve holê.

Mînak:

Lebatî: *Min (kirde) kevir avêt.*

Tebatî: *Kevir (bireser) hate avêtin (ji hêla min ve).*

Lebatî: *Zozan (kirde) tûyan dadiweşîne.*

Tebatî: *Tû (bireser) tene weşandin (bi destê Zozanê).*

Lebatî: *Biro (kirde) av vexwariye.*

Tebatî: *Av (bireser) hatiye vexwarin (ji hêla Biro ve).*

Lebatî: *Cerdevanan (kirde) dar birîne.*

Tebatî: *Dar (bireser) hatine birîn (bi destê cerdevanan).*

Di lêkerên lebatî de tiştê ku mirov zêde li serê raweste nîn e. Lê di lêkerên tebatî de çend xalên girîng hene. Avaniya tebatî ji lêkerên gerguhêz çêdibe. Ji ber ku lêkerên bêtir bi bireser nikarin bibin tebatî, lewre di vê avaniyê de rista bireseran li pêş e. Tiştê ku tê serê yekî yan tiştê ku derdikeve pêş. Dema ku mirov dibêje “*Dar hate avdan*” tiştê ku tê serê darê girîng e û dar jî bireser e. Lewre mirov nikare bibêje, “*Çûk hate firîn*” divê mirov pêşî lêkerê bike gerguhêz, piştî bike tebatî. Awayê gerguhêz ê “*firin*”ê, “*firandin*” e. Nexwe divê mirov bibêje, “*Çûk hate firandin*.”

Mînak:

Xanî hate hilweşandin.

Gund hatiye avakirin.

Xwarin tê sarkirin.

Mal hatibû avakirin.

*Kar dê bihata birêvebirin.
Ditin dihatin gotin.*

Her wiha di avaniya tebatî de neyînî ji lêkera “*hatin*”ê diyar dibe, ango lêkera “*hatin*” qertafên neyiniyê “*ne-*” û “*na-*” werdigire.

Mînak:

*Goşt hat xwarin.
Goşt nehat xwarin.
Goşt tê xwarin.
Goşt nayê xwarin.
Goşt dê bê xwarin.
Goşt dê neyê xwarin.
Goşt dihat xwarin
Goşt nedihat xwarin.
Goşt bihata xwarin.
Goşt nehata xwarin.
Goşt dê hatibe xwarin.
Goşt dê nahatibe xwarin.*

Her wekî me di destpêkê de diyar kir, di kurmancî de tebatîya lêkerên negerguhêz çênabe. Di kurmancî de bi tenê tebatîya lêkerên gerguhêz çêdibe. Di vî warî de kurdî ji zimanên din ên mîna tirkî cuda dibe. Bo nimûne di tirkî de lêkerên negerguhêz jî dibin tebatî.

Her wekî “*gidildi, gelindi, uçuldu, duruldu, döküldü...*” tê gotin.

Lê di kurdî de “*hate çûn*”, “*hate hatin*”, “*hate firîn*”, “*hate rawestîn*”, “*hate weşîn*”... nayê gotin. Mirov nikare van lêkeran bike tebatî. Mixabin ji ber wergera tirkî mirov gelek caran di çapemeniya kurdî de rastî gotinên mîna “*hate rawestîn*”, “*hate hînbûn*” tê. Heke mirov pir xwe mecbûrî wergerandina peyva tirkî bibîne, mirov dikare bibêje, “*çûyîn pêk hat*”, “*firîn pêk hat*”, “*rawestan pêk hat*”, lê li gorî bawerya min wergera wiha ne pêwîst e.

Jixwe lêkerên mîna “*weşîn, şikestin, westan, hejîn, acizbûn, amadebûn, belavbûn, berisîn, bestîn, betilîn, bişkuvîn, rijîn, kermîtîn, ferisîn, filitîn...*” xwediyê wateyeke tebatî ne.

Lewre jî mirov dikare li şûna “*döküldü*” bibêje “*weşiya*”, an jî “*rijiya*”... Lê hemû lêker heman wateyê nadin. Bi taybetî kesên ku ji tirkî wergerê dikin di vî warî de dikevin tengasiyê. Lê divê em bizanin ku her ziman xwediyê hinek taybetî û xisletan e.

Avaniya dançêker

Dema ku mirov karekî bi yekî din bide kirin, divê mirov “*avaniya dançêker*” bi kar bîne. Avaniya dançêker bi alîkariya lêkera “*dan*”ê pêk tê. Dema ku yek bibêje, “*Ez kincan dişom*” ew vî karî bi xwe dike, lê dema ku kesekî din li şûna wî kincan bişo, wê demê dê bibêje, “*Ez kincan didim şûştin*.” Ji bo pêkanîna avaniya dançêker, em lêkera “*dan*”ê li gorî dem û kesan dikişînin û tînin ber lêkera bingehîn û lêkera bingehîn wekî rader bi lêv dikin.

Mînak:

Bozo xanî da avakirin.

Eyşo kincên xwe dan şûştin.

Remezan miha xwe dide serjêkirin.

Dagirker li ser çemên me bendavan didin avakirin.

Di van hevokan de mirov dikare kesê ku kar dike bi alîkariya daçekê “*bi*” nîşan bide.

Mînak:

Mamoste karê xwe bi şagirtan dide kirin.

Kincên xwe bi hevalên xwe dan şûştin.

Ezîz xwarina xwe bi xelkê dide çêkirin.

Wan doza xwe bi neyaran jî da pejirandin.

Forma neyînî ya avaniya dançêker jî wekî avaniya tebatî pêk tê, di vê avaniyê de jî qertafên neyînî berî lêkera “*dan*”ê tên.

Mînak:

Ew ê wan bide girtin.

Ew ê wan nede girtin.

Ew wan dide girtin.

Ew wan nade girtin.

Wî ew da girtin.

Wî ew neda girtin.

Wî ew bidana girtin.

Wî ew nedana girtin.

Her wekî ji mînakan diyar e, avaniya dançêker jî bi alîkariya lêkerên gerguhêz pêk tê. Ji ber ku divê di bûyerê de “*bikir*” û karê

ku tê kirin ji hev cuda bin û "*bikir*" wî karî bi hinekên din dide kirin. Lewre jî ne gengaz e ku mirov bibêje, "*Hevalê min qesrek da çêbûn*", divê mirov bibêje, "*Hevalê min qesrek da çêkirin*."

Di zimanê gelêrî de avaniya dançêker bi awayekî din jî tê çêkirin, ew jî dîsa bi alîkariya lêkera "*dan*"ê pêk tê, li vir daçeka "*bi*" jî pêwîst e.

Mînak:

Wî ez bi girtin dam.

Wan ew bi kuştin da.

Ew kincên xwe bi şûştin dide.

Awayê neyînî jî bi wiha ye:

Wî ez bi girtin nedam.

Wan em bi kuştin nedan.

Ew kincên xwe bi şûştin nade.

Li aliyê din hin lêkerên gerguhêz bi paşgira "*-andin*"ê dibin dançêker. Bo nimûne lêkera "*bihîstin*" lêkereke gerguhêz e û bi alîkariya paşgira "*-andin*"ê dibe "*bihîstandin*" û jî aliyê wateyê ve dibe dançêker. Her wiha lêkerên mîna "*axivandin*", "*lîstandin*", "*mijandin*"ê bi heman awayî bûne dançêker. Jixwe di zimanê farisî de jî paşgira "*andin*" lêkerên negerguhêz dike gerguhêz, lêkerên gerguhêz jî dike dançêker. Lê di kurdî de hemû lêkerên gerguhêz nake dançêker. Dîsa jî hinek lêkerên gerguhêz bi alîkariya "*andin*"ê dibin dançêker.

Li şûna "*Min ew da axaftin*.", "*Min ew axivand*.", li şûna "*Min ew da lîstin*.", "*Min ew lîstand*.", li şûna "*Min tişteke da bihîstin*.", "*Min tişteke bihîstand*."...

HEVOKSAZÎ

Em bi vê mijarê derbasî hevoksaziya kurdî dibin. Beşa zimanzaniyê ya ku awayê pêkhatina hevokan û rêzbûna bêjeyan vedikole û wan şîrove dike, sentaks ango hevoksazî ye. Di vî warê zimanzaniyê de zimanzan bala xwe didin ser rêz û rêzikên pêkhatina hevokan, li gorî wan rêz û rêzikan hevokan analîz dikin. Em ê jî di vê beşê de hevokan rave bikin, ji gelek aliyan ve bala xwe bidin an. Her wiha em ê hêman û cureyên hevokê şîrove bikin. Serê pêşîn divê em bala xwe bidinê ka hevok çi ye?

Hevok

Dema ku çend bêje li gorî rêz û rêzikekê li pey hev rêz bibin û wateyekê bidin, ji vê koma bêjeyan re “hevok” tê gotin. Dîtinêk, ramanek û rûdanek an jî çend rûdan û raman bi hevokê tên nimandin. Hevok bi tîpa girdek dest pê dike û li gorî wateya xwe bi xal, baneşan û xalecotê diqede. Hevok dibe ku ji boçûnekê pêk bê, yan jî çend boçûnên serbixwe, yan jî ji boçûneke bingeîn û çend boçûnên alîkar pêk were.

Li gorî rêgezên zimanzaniyê ziman ew rêzîleya nîşaneyan e ku li ser dengên ava bûye. Di vê rêzîleyê de deng di pêpelûka jêrtirîn, de hevok jî di pêpelûka jortirîn de cih digire. Hêmanên din ên zimên di nav hevokê de watedar dibin. Hêmanên din ên zimanî bi tena serê xwe nabin navgînên ragihandinê. Hevok ew yekeya zimanî ye ku rêzîleya dengî diyar dike, teşe û wateyê dide wê. Ji aliyê ragihandinê ve hevok pêpelûka herî jorîn a zimên e. Ji aliyê avanî û pêkhatinê ve yekeya herî mezin a zimanî hevok e.

Ji bo hevokeke herî kêr lêkerek pêwîst e. Lêkerekê kêşbar têra sazkirina hevokekê dike. Dema ku lêkerek li gorî dem û kesan bê kişandin, hevokeke biçûk ava dibe. Ev qertafên kêşanê ji aliyê kirde û lêkerê ve hevokê sergihayî dikin. Bi alîkariya hevokeke wiha mirov dikare peyamekê ragihîne.

Mînak:

Hat.

Ketim.

Bibêje!

Der barê navlêkirina kurmancî de jî divê ez çend têbîniyan pêşkêş bikim. Peyva “hevok” ji hêla Celadet Bedirxan ve hatiye dariştin û cara pêşîn wî bi kar aniye. Lê wî ew peyv di şûna “*clause*”a îngilîzî de bi kar aniye. Ji bo “*cumle*”yê wî peyva “*komek*” bi kar aniye, lê kesên ku li dûv wî hatine, wan “*hevok*” bi wateya “*cumle*”yê bi kar aniye û wisa bi cih bûye. Em jî ji ber vê egerê peyva “*hevok*”ê ji bo cumleyê, peyva “*komek*”ê jî di şûna “*clause*”a îngilîzî de bi kar tînin. Her wiha divê em bidin zanîn ku S. B. Amêdî jî peyva “*hevek*” bi kar aniye. Di zaravayê soranî de “*riste*” tê bikaranîn. Li gorî baweriya min peyva herî xweşik û di cihê xwe de “*riste*” ye. Lewre peyv têne ristin û “*riste*” derdikeve holê. Lê ji ber ku di kurmancî de peyva “*hevok*” cihê xwe girtiye, em ê jî wê bi kar bînin.

Hêmanên hevokê

Di hevokê de du hêmanên bingehîn; “*kirde*”, “*pêveber*” û du hêmanên alîkar; “*bireser*” û “*têrker*” çar birên hevokê hene. Divê em yeko yeko li ser van rawestin.

Kirde

Karek ji aliyê kesekî/kesinan an jî tişteki/tiştinan ve tê kirin, ew kes û tişt kirde ne. Bo nimûne gava em dibêjin “*Seyran çû malê*”, li vê derê kesa ku wî karî dike “*Seyran*” e, lewre jî di vê hevokê de “*Seyran*” kirde ye.

Mînak:

Zînê kevir avêt.

Zelalê rewşa xwe di ber çavan re derbas kir.

Rohatî destên xwe paqij kirin.
Ceng nanê xwe dide hevalan.
Kêvir cam şikand.
Êgir mal şewitand.
Kerê giha xwar.
Marî bi Zero veda.

Di lêkerên negerguhêz de bûyera ku pêk tê dibe kirde. Dema ku mirov ji pêveberê pirsar “çi/kî” bike, bersiva wê kirdeyê dide. Her wekî “Çi vebû?” Derî vebû.

Derî vebû.
Destê wî şikest.
Berf bariya.
Kulîlk çilmisîn.
Zarok ji ser xênî ket.
Mala me hetikî.
Zozan ji bajêr hat.

Kêm caran be jî kirde, veşartî ye, bi alîkariya cînavkên kesandinê xwe nîşan dide.

Hat û çû riya xwe bi vir nexist.
Diçî ku?
Diçime mala apê xwe.

Ji ber ku di kurmancî de cînavkên kesandinê di her sê kesên pirjimar de jî “in” e, di pirjimariyê de mirov nikare bêyî cînavkên kesane (em, hûn ew) kesan ji hev veqetîne, lewre jî kirdeya veşarî pêk nayê.

Kirde hin caran jî ne tenê ji bêjeyekê, ji ravekên navdêrî, hevalnavî û hokerî pêk tên. Carinan jî bi alîkariya cînavk û rengdêrên girêkî kurtehevokê dibe kirde.

Mînak:

Birayê min î xwende duh ji dibistanê hat.
Keçika jîr a çavşîn bûye gula civatê.
Lawikê porxelek ê ji gundê me dê li Stenbolê bixwîne.
Birayê min ê ku li Almanyayê dijî, îro tê gund.
Birayê min ê ku par hatibû girtin, sibe ji girtîgehê derdikeve.

Hevalekî ku min ji mêj ve nedîtibû, duh rastî min hat.

Qesmerê ku me duh bi hev re xwarin dixwar, îro min nas nake.

Her wekî ji mînan jî diyar e, di kurdî de kirde bi piranî di dest-pêka hevokê de cih digire.

Pêveber

Di hevokê de hêmana ku karekî, bûyerekê, rewşekê radigihîne pêveber e. Ji bo pêveberê pêwîstî bi lêkereke kişandî heye. Pêveber dibe ku ji lêkereke tenê pêk hatibe, her wekî;

Derî vebû.

Destê wê şikestiye.

Her wiha di hin hevokan de pêveber ji çend peyvan pêk tê.

Ev zarok pir xweşik û delal e.

Her wekî têgihên din ên rêzimanî di warê navê vê têgihê de jî tevliheviyek heye. Lê me bêjeya di “*Kovara Kurmancî*” ya Enstî-tuya Kurdî ya Parîsê de guncan dît û em ê wê bi kar bînin. Di vê kovarê de her wekî Celadet Bedirxan, ji bo fiilê “*lêker*” hatiye bikaranîn û ji bo “*yuklem*”a tirkî, “*predicate*”a îngilîzî “*pêveber*” hatiye bikaranîn. Ji bo zelalkirina mijarê em ê çend mînanan bidin:

Mînak:

Elî mirovekî baş e.

Zilan gulan diçîne.

Her wekî ji hin mînakên li jor jî diyar e, hin caran bi tenê lêkerê dibe pêveber. Hin caran jî rengdêr, navdêrên ku bi alîkariya lêkerên “*bûn*” û “*kirin*”ê pêk hatine dibin pêveber.

Rûyê keçikê li ber tava havînê reş bûye.

Çima te rûyê xwe reş kir?

Hin caran ravekên navdêr, hevalnav û hokeran dibin pêveber. Carinan jî bi alîkariya cînavk û rengdêrên girêkî kurtehevokek dibe pêveber.

Welatê me bi gulên rengîn dixemile.

Ew kurê meta min bû.

Derdê min barana gur a welatê we ye.

Li gorî lêkeran pêveber dibin du cure; pêveberên ku bûyer û kirinekê nîşan didin û pêveberên ku rewş û taybetiyekê nîşan didin. Pêveberên hevokê yên ku kar û bûyerekê nîşan didin, bi alîkariya lêkeran pêk tên.

Mînak:

*Kurê min Azad **diçe** dibistana seretayî.*

*Dilovan **dê biçe** nav rêz.*

*Serbest dersa xwe **dinivîse**.*

*Bêrîvan **çêleka zer didoşe**.*

*Xunav **dê kulîlkan biçîne**.*

*Gulzar **çîrokên kurdî berhev dike**.*

*Dara li mala me **dinive**.*

Di hevokên navdêrî de lêkera “*bûn*”ê digel cînavkên kesandinê têne bikaranîn û pê rewşek tê nîşandan.

Mînak:

*Mamê te **mamoste ye**.*

*Xwişka wî **bêrîvan e**.*

*Hevalê min **şagirtêkî jîr û jêhatî ye**.*

*Birayê te **dostekî min î hêja bû**.*

*Serdar li **malê ye**.*

Her wekî ji mînakan jî diyar e, pêveber pirî caran lêker e, lê ew kêr caran jî dibe navdêr, hevalnav, cînavk, baneşan û daçek, gi-hanek û hoker.

Mînak:

*Ez **mamoste me**. (navdêr)*

*Ew **balindeyek bû**. (navdêr)*

*Birayê min **pir biçûk e**. (hevalnav)*

*Xwişka wî **çavşîn e**. (hevalnav)*

*Hevalê ku ji bajêr hat **tu yî?** (cînavk)*

*Belê, **ez im**. (cînavk)*

*Daçekeke bîngehîn **“ji” ye**. (daçek)*

*Daçekeke ku neyîniyê nîşan dide **“na” ye**. (daçek)*

*Gihanekeke kurmancî jî **“lê” ye**. (gihanek)*

*Qertafa ku wateya derewîn dide **“zir-” e**. (qertaf)*

Digel vê yekê ravekên navdêr, hoker û hevalnavan jî dibin pêveber.

Mînak:

A ku min duh dît, dotmama Zozanê ye. (raveka navdêrê)
Duh bi şev a li mala me diya keçikê bû. (raveka navdêrê)
Li welatê me Gola Wanê gola herî mezin e. (raveka hevalnavê)
Bazîd navçeyêke bi ser bajarê Agirî ve ye. (raveka hokerê)

Pêveberên veşarî

Hin caran di nava axaftinê de ji bo kurtkirinê pêveber nayê gotin.
Lê ew bi awayekî ji hêla bêjer û bihîzer ve tê zanîn.

Mînak:

Navê te bi xêr ? (Bi xêr be, navê te çi ye?)
Tu mamoste yî?
Belê. (Belê, ez mamoste me.)
Tu kengê ji bajêr hatî?
Duh. (Ez duh ji bajêr hatim.)
Te karê xwe qedand?
Erê. (Erê, min qedand.)

Têrker

Têrker ji gelek aliyan ve karê ku tê kirin sergihayî (temam) dikin.
Ev sergihayîkirin dibe ku ji aliyê demê, yan cih an jî rewşê ve be.

Her wekî ji ravekirinê jî diyar e, têrker di binyata xwe de hoker
û daçek in, lewre tiştê ku lêkeran bi me didin nasîn hoker in û tiştê
ku wateya hevokê diedilînin daçek in. Dê çend mînak têrî zelalkirina
mijarê bikin.

Gundî li dora gund zivirîn.
Bajarî serê sibê zû diçin karê xwe.
Ez ber bi hevalekî xwe ve meşiyam.
Ez gelekî westiyam.
Kakilê gûzê hêdî hêdî pûç dibe.
Zahirî yekser xwe gihand ser gir.
Bi tenê ez hatim.
Xwedêgiravî tu ji bo min çûyî.

Min mêvan birin **jûra mêvanan**.
 Stranbêjê stranek **ji me re got**.
 Cejna karkeran **di l'ê meha gulanê de** tê pîrozkirin.
Duh ez çûm mala apê xwe.
 Min **ji pirtûkfiroş** pirtûkeke nû kirî.
 Koçer **havînan** diçin zozanan.
 Ez **bi balafirê** çûm Amedê.
 Xelfetî **di bin avê de ma**.
 Lawik **gelekî** ji kar zivêr bûye.
 Min **bi tembûrê** ji wî re stranek got.
 Tu **çawa** diçî bajêr?
 Tu **kengê** vedigerî malê?
 Nexwe tu naçî malê.
 Belê, em ê zû vegerin.
 Mixabin, ez nikarim werim.
 Xwedêgiravî ew **ji bi min re dihat**.
 Heke hat, **bila** were.

Bireser

Li ser vê bira hevokê em berê jî rawestiyabûn, di hevokên gerguhêz de ew derdikeve pêşberî mirov. Di hevokên ji lêkerên gerguhêz pêkhatî de kes û tiştê ku rasterê di bin bandora tiştê ku tê kirin de dimîne “bireser” e. Ji ber vê yekê jê re “têrkera rasterast” jî tê gotin. Wekî mînak, di hevoka “Serwerî pez çêrand” de peyva “pez” bireser e. Lewre tiştê ku di bin bandora wî karê “çêrandin”ê de dimîne “pez” e.

Di mijara tewangê de em hinekî li ser vê mijarê rawestiyabûn. Niha jî em dikarin bi çend mînanan mijarê ji nû ve bi bîr bixin.

Hozan **stranekê** dibêje.
 Gurgîn **kincan** didirû.
 Bivir **dar** birî.
 Min **nanek** da yekî.
 Şêroyî **zevî** av da.
 Te **ez** bextyar kirim.
 Min **tu** ji mêj ve nedîtibûyî.

*Min duh zarokê biçûk pir zû ji xew rakir.
 Wî zeviya xwe ajot.
 Min duh serê sibê hevalek hinarte Amedê.
 Darvên êzing anîn.
 Şagirtan dersên xwe xwendin.
 Bêrîvanê çêleka xwe ya zer dot.*

Cureyên hevokan

Dema ku em qala cureyên hevokan dikin, divê em ji sê aliyên ve bala xwe bidin hevokan; ji aliyê wateyê ve, ji aliyê rewşa pêveberê ve û ji aliyê avasazî û pêkhatinê ve. Dema ku mirov ji van aliyên ve bala xwe bide hevokan gelek cureyên hevokan derdikevin pêşberî mirov.

Ji aliyê wateyê ve hevok

Hevok li gorî wateya wê ango peyama ku ji derdikeve tî dabeşkirin. Her wekî hevokên “ragihandinî”, “fermanî”, “navberî”, “erênî / neyînî”, “pirsyarî”, “baneşanî”, “divêtî”, “bilanî”, “karînî”... Gelek ji van cureyan me berê di beşa morfolojîyê de hildane dest, li ser wan nirxandin kirine. Li vê derê em ê hinekên ku me zêde der barê wan de tiştek negotiye, çend tiştan bibêjin.

Hevokên ragihandinî

Hevokên ku der barê rewş û tevgerê de agahî û ramanekê bi riya ragihandinê didin, hevokên ragihandinî ne. Hevokên ragihandinî bi alîkariya raweyên pêşkerî tîne saz kirin.

Mînak:

*Hevalê min duh ji Amedê vegeriya.
 Berî sê rojan li vê taxê agir bi sê malan ket.
 Ez ê sibê gazî hevalên xwe yên dibistanê bikim.*

Hevokên fermanî

Di van hevokan de fermanek heye, ji yekî yan jî hinekan pêkanîna karekî tê xwestin.

Mînak:

*Mêvan hatin, derî veke.
Tiştên min ji te re gotin, ji kesî re mebêje.
Zarokên me jî bi xwe re bînin.
Karê xwe zû biqedîne.
Berî tu şîvê bixwî destê xwe bişo.
Dersa xwe biqedînin û razên.*

Hevokên navberî

Ji bo di nava hevokekê de mirov mijarê hê baştir rave bike, peyama xwe hê zelaltir ragihîne muxatabê xwe, mirov hinek hevokên biçûk dixê navberê, ji van hevokan re hevokên navberî tê gotin. Ev hevok dema ku ji nava hevoka mezin bîne derxistin wateya hevokê xera nabe.

Mînak:

*Xwedê hez ke, ez ê îsal herim ber Behra Wanê.
Dûrî haziran, hevalekî min duh qeza kiriye.
Ehmedê Xanî, Xwedê wî bi bihuşta xwe ya berîn şad bike,
bingeha hişmendiya neteweyî danî.*

Hevokên erênî

Hevokên erênî diyar dikin ku karê ku lêker radigihîne hatiye kirin, tê kirin an jî dê were kirin. Ev cure hevok bi alîkariya forma erênî ya lêkeran saz dibin.

Mînak:

*Şaredariyê li vê derê avahiyeke xweşik çêkir.
Hevalên min dê alîkariya me bikin.
Ez ê roja yekşemê serê sibê zû rabim.
Carinan bi alîkariya hin gihanekên mîna “ne ku”, “nema”,
“hew” neyînî pêk tê.*

Mînak:

*Ne ku min negot, te guh neda min.
Ne ku tune ye, heye lê ez nadim te.
Ew çû malê û nema hat.
Êdî hew deng ji wan tê, çi bi wan hatiye?*

Hevokên neyîniyê

Mijara hevokên neyîni me tevî lêkeran rave kiribû. Her wekî me li wir jî diyar kiribû neyînîbûna lêkeran bi qertafên neyîni, neyînîbûna rengdêr û navdêran jî bi daçekên neyîniyê pêk tê. Ev cure hevok nîşan didin ku karê ku lêker radigihîne, nehatiye kirin, nayê kirin an jî dê neyê kirin.

Bo nimûne dema ku em dibêjin "*Min heval dîtî*" em hevokeke erênî saz dikin, lê dema ku em bibêjin, "*Min heval nedîtî*" wê gavê em hevokeke neyîni saz dikin. Her wiha em dikarin bi alîkariya hin daçek û gihanekan jî hevokeke neyîni bikin erênî yan jî ya erênî bikin neyîni.

Mînak:

Ew hevalekî ne baş e.

Koçer ne şagirt e.

Zîlan keçeke ne jîr e.

Bi alîkariya gihaneka "*ne... ne*" em hevoka erênî dikin neyîni.

Ne min ew dîtî, ne jî wan ez dîtî.

Ne te xwest, ne jî min da te.

Hevokên pirsyariyê

Ji aliyê wateyê ve cureyekî hevokê jî hevoka pirsê ye. Ev cure hevok bi riya pirsê dixwaze agahiyan wergire, şik û gumanan ji holê rake. Di van hevokan de her tim pirsek heye, lewre jî divê li hember yekî ku bersivê bide jî hebe. Di kurmancî de hevokên pirsê, dema ku cînavk, hevalnav û hokerên pirsê tune bin, bi alîkariya kirpandinê têne saz kirin. Dema ku hevok bi awayekî gumanbar bê bilêv kirin, hevoka pirsê derdikeve holê. Kirpandina bi guman li ser kîjan peyvê be, tiştê ku tê pirsîn ew e. Ji bo xurtkirina gumanbariyê daçekên wekî "*, gelo, ma, qey*" jî tenê bikaranîn.

Mînak:

Bi hoker, rengdêr û cînavkan:

Kî ji darê daket?

Çi hate serê te?

Kurik bi ku de çû?
Bozo li ku ma?
Kîjan hevalî rê nîşanî te da?
Çima te ji min re negot?
Çend zarokan li te xist?
Kîjan şagirtî ji te stand?

Bi kirpandin û daçekan:

Dar hatin kişandin?
Elî jî hat?
Zozanê heval birin?
Ma Hecî jî malê derket?
Gelo mizgefta gund tamam bû?
Ma tu duh nehatibûyî vir?

Her wiha pirsyariya hevokên neyînî jî bi pêşgirên neyîniyê çêdibe.

Mînak:

Dar nehatin kişandin?
Wan firavîn nedabû çêkirin?
We karê xwe neqedand?
Tu naçî bajêr?

Ji bilî van cureyên hevokan, hevokên xwestekî û hevokên baneşanî jî hene, lê ji ber ku em di mijara raweyan û baneşanê de li ser wan rawestiyabûn, em ê dubare li ser ranewestin.

Dîsa jî em çend mînakan der barê wan de bidin.

Hevokên xwestekî

Xweziya hevala min bihata.
Xwezila tu neçûyayî wê derê.
Xwaziya ciwanî bi dest mirov biketa.

Hevokên baneşanî

Çi zarokekî xweşik e!
Ew gund çi qas dûr bûye!
Çi dengekî xweş li ser e!

Li gorî rewşa pêveberê hevok

Li gorî pêveberan hevok dibin du bir: Hevokên navdêrî û hevokên lêkerî. Her çi qas di vî warî de zimanzanên kurd ne lihevkerî bin jî li gorî baweriya min di kurdî de ji aliyê rewşa pêveberê ve du cure hevok hene; “hevokên navdêrî”, “hevokên lêkerî”.

Hevokên navdêrî

Hevokên ku bi alîkariya lêkera “bûn” û cînavkên kesandinê têne sazkirin û rewşekê nîşan didin “hevokên navdêrî” ne. Her wekî tê zanîn di kurdî de lêkera “bûn” xwediyê du wateyan e; ji wan yek rewşê nîşan dide, ya din qewimîn û guherînekê nîşan dide, hevokên navdêrî bi alîkariya wê “bûn”a ku rewşê nîşan dide têne sazkirin.

Mînak:

Ez mamoste me.

Ew hevalekî pir jîr û jêhatî ye.

Em hevalên hev bûn.

Hevokên lêkerî

Hevokên ji bilî lêkera “bûn” a ku rewşê nîşan dide, çêdibin hevokên lêkerî ne. Di van hevokan de heke lêker gerguhêz be, bi kêmanî sê hêman; “kirde+bireser+pêveber”, heke lêker negerguhêz be bi kêmanî du hêman; “kirde+pêveber” peyda dibin.

Mînak:

Kurik duh ji darê ketiye, destê xwe şikandiye.

Ew berî du salan bû mamoste.

Mamoste duh nexweş ketiye, lewma jî nehat dibistan.

Ji aliyê avasaziyê ve hevok

Hevok ji aliyê avasaziyê ve ji hev cuda dibin, hinek ji wan hevokên xwerû ne, hest û ramanekê tenê vedibêjin. Hinek hevok hene, digel hêmanekê bingehîn, çend hêmanên alîkar di nava xwe de dihevin. Hinek hevok jî wekî çend hêmanên serbixwe li pey hev rêz dibin.

Dema ku em bibêjin; *"Bozan çû bajêr"*, li vir rûdaneke serbixwe heye. Gava em bibêjin; *"Bozan çû bajêr, hevalê xwe dît, wan li xwaringehê firavîn xwar"* li vê derê sê tiştên serbixwe hene. Lê dema ku yek bibêje, *"Ez van daran hûr bikim da ku bînim bavêjim argûnî da ku em xwe pê germ bikin."* li vir sê boçûnên têkildarî hev hene.

Hevokên xwerû

Hevokên ku hest û ramanêke tenê rave dikin û bi lêkereke tenê ya kişandî têne saz kirin hevokên sakar (sade) ango *"hevokên xwerû"* ne.

Mînak:

Jiyan xweş e.

Vî karî ez bextewar kirim.

Hewa tarî bûbû.

Min bi destê hevalê xwe girt.

Azad ji dibistanê vedigere.

Mamoste pirsên ezmûnê amade kirine.

Şivên pez aniye cihê mexelê.

Dê û bavê Zerînê çûne ser avê.

Hevokên hevedudanî

Dema ku mirov nikare hest û ramanên xwe bi hevokeke tenê derbibe, mirov dixwaze hest û ramanên xwe bi çend hevokan vebêje. Ev hevok dibe ku hevokên serbixwe bin û bi gihanekan li pey hev rêz bûbin an jî dibe ku çend komek bin û pêk ve girêdayî bin, wan bi vî rengî hevokeke mezin pêk anîbe.

Hevokên hevedudanî yên serbixwe

Her wekî me li jor diyar kir carinan hevokeke tenê têrê nake ku mirov hest û ramanên xwe der bibe, ji bo vê yekê çend hevokan li pey hev rêz dike, wan hevokan bi hinek gihanekan bi hev ve girêdide. Di van hevokan de her hevok serbixwe ye, bi alîkariya bêhnok û gihaneka *"û"* bi ev ve têne girêdan, bi vî awayî hevoka hevedudanî dibe xwediyê hevgirtineke wateyî. Ji ber ku di beşa gihanekan de

me gihanekên ku hevokên hevedudanî pêk tînin jî pêşkêş kiribûn, em ê li vir zêde li ser tiştekî nebêjin, lê dîsa em çend mînakên ji wan bidin.

Mînak:

*Ez nikarim li vir bijîm, ev der pîr sar e.
Bozên serê xwe dişûşt, Zînê fîravîn amade dikir û dayika wan
Meyro jî li benda hevserê xwe Tacdînî bû.
Zozanê name dixwend û keça wê li televîzyonê temaşe dikir û
Serheng li odeya din li tembûrê dida.
Dizan ji dizan dizî, erd û ezman tev lerizî.*

Hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî

Hin hevok hene ku çend hevokan di nava xwe de dihevin. Di hevokên wiha de hêmanekê bingehîn û yeke alîkar heye. Hêmana alîkar her çî qas bi xwe hevokê be jî ji aliyê wateyê ve bi tena serê xwe kêr dimîne. Ji ber ku ew ji aliyê wateyê ve girêdayî hêmana bingehîn e. Di kurdî de navê van hêmanên hevoka hevedudanî ya pevgirêdayî “komek” e. Ji van hêmana bingehîn “şahkomek”, hêmana alîkar jî “komeka alîkar” e.

Ev cure hevok ji aliyê wateyê ve bi alîkariya hinek gihanekan bi hev ve hatine girêdan. Hinek gihanekên ku ji bo pêkanîna van hevokan têne bikaranîn ev in: “lê”, “lê belê” “hem... hem (jî)”, “ne ne (jî)”, “(y)an ... (y)an (jî)”, “belkî”, “dibe ku”, “her wekî”, “ku”. Ji bilî van, gihanekên sedemî yên mîna “ji bo ku”, “ji ber ku”, “çima ku”, “da ku”; gihanekên demî yên mîna “dema ku”, “gava ku”, “piştî ku”, “berî ku”, “çer ku”; amrazên raweyî yên mîna “divê”, “bila”, “heke” ji bo pêkanîna van hevokan têne bikaranîn.

Mînak:

Ji ber ku tu nehatî, bavê min destûra çûna min jî neda.

Di vê hevokê de ramana bingehîn beşa duyemîn e, ango “bavê min destûra çûna min neda” ye, ramana duyemîn “tu nehatî” alîkar e, her du komek bi alîkariya gihaneka sedemî “ji ber ku” bi hev ve hatine girêdan.

Heke te alîkariya min bikira, ez ew qas dereng nedimam.

Di vê hevokê de ramana bingeîn *“Ez ew qas dereng nedimam”* e, *“Te alîkariya min bikira”* ramana alîkar e û bi gihaneka mercî *“heke”* yê bi hev ve hatine girêdan.

Min bala xwe dayê ku tu qet baş naxebitî.

Di vê mînakê de *“Min bala xwe dayê”* ramana bingeîn, *“Tu qet baş naxebitî”* jî ramana alîkar e. Di hevoka jorîn de gihaneka *“ku”* yê ev têkilî daniye. Ji bo zelalkirina mijarê em dişên çend mînakên din jî bidin:

Çendî min zor dayê jî, ji cihê xwe neliviya.

Ez bi dûv ketim da ku jê re mijarê rave bikim, lê wê qet guh neda min.

Heke tu min bikujî jî tu nikarî gotinekê ji devê min bigirî.

Di mînakên li jorê de gihanekên mîna *“da ku”*, *“heke”*, *“çendî jî”* wê têkiliyê pêk tînin.

Hin hevok hene ku gelek komekan digirin nava xwe. Hin caran *“kirdê”*, *“bireser”*, *“têrker”* û *“pêveber”* ên wan jî komekan pêk tên.

Mînak:

Hevalê min î ku duh li vir bû, ji bo ku debara xwe bike, sibê diçe Almanyayê.

Di vê hevokê de şahkomek *“Hevalê min diçe Almanyayê”* ye. Ji bilî vê şahkomekê, du komekên alîkar hene. Komeka *“duh li vir bû”* kirdeyê ji aliyê cih û demê ve temam dike. Lewre jî parçeyekî kirdeyê ye. Heçî komeka *“ji bo ku debara xwe bike”* lêkerê ji aliyê sedemê ve temam dike, lewre jî parçeyekî pêveberê ye.

Komek di hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî de

Ev hevok bi alîkariya hin parçeyên hevokî tên sazkirin. Her wekî me li jor diyar kir, ji van parçeyên hevokî re di kurdî de *“komek”* tê gotin. Komek ew koma bêjeyan e ku tê de lêkerek heye, di nava hevokeke mezin de cih digire û wateya wê sergihayî dike. Di her hevoka hevedudanî ya pevgirêdayî de divê bi kêmanî du komek

hebin; yek ji van şahparçe ango “şahkomek” e ku peyama bingehîn a hevokê radigihîne, ya din jî “komeka alîkar” e ku wateya hevokê tekûztir dike. Kakilê van hevokan di şahkomekê de ye. Di kurdî de hevokên bi vî rengî bi alîkariya “ku” ya gihanek û cînavkên girêkî “ê ku”, “a ku”, “ên ku” pêk tên.

Şahkomek

Her wekî me li jor jî diyar kir, “şahkomek” peyama bingehîn a hevokan radigihîne. Ew pirî caran rengê hevokeke serbixwe dide. Komekên din girêdayî vê komekê ne û ji wê re dibin alîkar. Di hevokekê de bi tenê yek “şahkomek” peyda dibe.

Min nedizani ku tu bi dergistî yî.

Karê ku min got bikin.

Ew xortê ku me duhî dît xwarzayê te ye.

Komeka alîkar

Ev komek parçeyekî hevokê ye û şahkomekê ji aliyekî ve sergîhayî û tekûztir dike yan jî bi şînor dike. Komeka alîkar bi tena serê xwe nayê bikaranîn. Ew girêdayî şahkomekê ye.

Mînak:

Ez ditirsim ku venegere.

Ew mastê ku duh min kirî tirş bû.

Ez ê xebata xwe her bikim, heta bigihêjim armanca xwe.

Cureyên komekên alîkar

Komeka alîkar a ku hevalnav e:

Ev komek bi mebesta temamkirin û zelalkirina taybetiyên hêmaneke navdêrî ya hevoka hevedudanî têne bikaranîn. Ew bi riya cînavkên girêkî “ê ku/ a ku/ ên ku” bi şahkomekê ve têne girêdan.

Mînak:

Mirovê ku min li sūkê dîtibû, îro hat vê derê.

Yekemîn ferhenga helbestî ya ku der barê zarokan de hatiye nivîsandin, Nûbara Biçûkan e.

Komeka alîkar a ku gihaneka demê ye:

Di hinek hevokan de komek dema lêkera şahkomekê nîşan dide. Ew bi alîkariya gihanekên “roja ku”, “dema ku”, “gava ku”, “çer ku” “berî ku”, “piştî ku”, ... pêk tên.

Mînak:

Dema ku min ew dît, hê nû ji kar vegeyabû.
Gava ku derî vebû, ew keçika xweşik kete hundir.
Roja ku te dest bi kar kir, wî dev ji kar berda.
Çer ku ez dîtîm, gûnê wê zer bû.
Piştî ku ez ji xew rabûm, min taştê xwar.
Berî ku ew were, ez ê ji malê derkevim.

Komeka alîkar a ku hokera sedemîn e:

Ev komek di hevoka hevedudanî de sedema bûyer û rûdanê nîşan didin. Di hevokan de dema ku komeka alîkar sedemê nîşan bide, şahkomek encamê diyar dike. Ev komek bi alîkariya gihanekên “ji ber ku”, “çima ku” tên sazîkirin.

Mînak:

Ji ber ku te alîkariya min nekir, ez ji te xeyîdîme.
Çima ku min guh neda vir û derewên wî, wî li bal xelkê zema min kiriye.

Komeka alîkar a ku hokera mebestê ye:

Ev komek mebest û armanca bûyera di şahkomekê de nîşan dide. Di hevokên xwerû û sakar de armanc bi alîkariya hokerên mebestê tîne nîşandan, lê di hevokên hevedudanî de mebest bi alîkariya komeka alîkar a ku hokera mebestê ye, tîne nîşandan. Gihaneka sereke ya ku vê komekê pêk tîne “ji bo ku” ye, lê carinan gihaneka “da ku” jî tîne bikaranîn.

Mînak:

Ji bo ku em te ji zîlma dagirkeran biparêzin, em têdikoşin.
Ji bo ku te bibînim, ez ji wî welatê dûr hatime.
Ew bi dizîka hatibû da ku kes wî nebîne.

Komeka alîkar a bi peywira mercê

Bi van komekan mercên pêkhatina bûyera di hevoka hevedudanî de têne nîşandan. Ev komek bi gihaneka “heke” û “ku” “ger” pêk tîn.

Mînak:

Heke tu hewl bidî, tu yê bigihêjî armanca xwe.

Ku zû were, em ê bigihêjin destpêka fîlm.

Heke tu dixwazî rastiye bizanî, guh bide gotinên heval û hogirran.

Komeka alîkar a bi peywira dijberiyê

Ev komek ji aliyê wateyê ve dijberî bûyera di şahkomekê de ne. Bi vî awayî nakokiyê nîşan didin. Ev komek jî bi alîkariya “her çend”, “her çi qas”, “tevî ku”, “raxmî ku”... pêk tîn.

Mînak:

Her çi qas karê min hebe jî, ez ê heta ber malê bi we re werim.

Her çend mirovekî xwende be jî, zêde ne zana ye.

Ligel ku ew gelekî xebitî jî, bi ser neket.

Komeka alîkar a ku hokera rêje û hejmarê ye

Ev komek di hevoka hevedudanî de rêje, mêjer û hejmara bûyer û tevgerê diyar dike. Ev cure komek jî bi alîkariya gihanekên “heta ku”, “bi qasî ku”... pêk tîn.

Mînak:

Bi qasî ku min karî, min mijar jê re rave kir.

Heta ku ji destê min were, ez ê alîkariya te bikim.

Heta ku dikarî wî kevirî dûr biavêje.

RAVEK

Ji bo ravekirina tiştekî pêwîstî bi ravekê (îzafe) heye. Di kurmancî de her wekî berê jî em li ser rawestiyan, ravek bi alîkariya veqetandekan pêk tîn. Ev veqetandek tiştekî bi taybetiyeke wî ji tiştên din vediqetînin. Di ravekê de tiştek “raveker” (tamlayan/ modifier)

e, tişteke jî “raveber” (tamlanan/ modified) e. Veqetandek jî dikeve navbera her duyan û wan digihîne hev. Bo nimûne dema ku mirov bibêje, “bavê Zozanê” li vê derê pênameya “bav”î “Zozan” e. Mirov bi alîkariya “Zozan”ê “bav”ê wê nas dike. Veqetandeka “ê” jî wan her du serenavan digihîne hev. Ravek bi alîkariya navdêr, hevalnav û cînavkan çêdibe. Her wiha hin hoker û hevokên hokerî jî di ravekê de dibin raveker. Di ravekê de raveber veqetandekê werdigire, raveker jî heke bêjeyeke guherbar be ditewe.

Mînak:

deriyê malê
apê wî

Ravêkên navdêran

Di raveka navdêran de hem raveber, hem jî raveker navdêr in. Raveker di rewşa tewandî de ye. Bo nimûne di raveka “riya bajêr” de navdêra “bajar” navdêra “rê” rave dike û hatiye tewandin.

Mînak:

xalê Zînê
dara gûzê
mala mêran
destê hevêl (hevalî)
birîna dilî
xwarina zivistanê
gewriya mirovan

Di van mînakên jorîn de navdêrên “raveker”, bi piranî tişteki bi-navkirî ye. Dibe ku “raveker” tişteki nebinavkirî be jî.

Mînak:

dara gundiyeke
destên hevalinan
lingê hevaleke
çavên xezaleke
deriyê maleke

Her wiha dibe ku “raveber” nebinavkirî be.

Mînak:

dareke gundiyan
pelîne darê
gulinê bêxçe
destekî zarokan
guliyeke darê
şaxekî çêm

Heta dibe ku her du jî nebinavkirî bin.

Mînak:

darine gundiyeke
gûzeke zarokeke
şagirtine xwendegehekê
birayekî hevalekê
newaline bajarekî
pênûsine mamosteyekê

Raveka hevalnavan

Di raveka hevalnavan de raveker hevalnav û raveber navdêr e. Ji ber ku hevalnavên çawaniyê natewin, di van ravekan de ravekerên ku hevalkarên çawaniyê ne netewiyaye.

Mînak:

porê reş
çavên şîn
pelên hişk
mala şewitî
gundê xopan
çavine zer
dilekî şikestî
maline wêran
gundekî xweşik
guhine bel
mala vî hevalî
zeviya vî cotyarî

*xwendina wî bilbilî
hatina çar hevalan
axaftina çend karkeran
xebata du destebirakan
kena hinekan
roniya kîjan malê?*

Raveka cînavkan

Di vê mijarê de tiştek bi alîkariya cînavkan tê ravekirin. Di van ravekan de cînavkên tewandî dibin raveker.

Mînak:

*mala min
gundê wan
hevalê te
xwişka me
hevrêya wî
destê vî
guhên kê?
birayê kîjanê?
dostê hinekan
berxwedana çaran
kurên yekî*

Dibe ku raveber nebinavkirî be.

Mînak:

*hevalekî min
xwişkeke te
hevaline me
birayine wî
gundiyeke me*

Her wekî tê dîtin hemû cînavk ji koma tewandî ne.

Raveka hokeran

Her wekî me pêşî jî got, hin hokerên cihî û berekê jî dibin raveker. Hokerên cih dema ku dibin raveker, daçek jî dikeve navbera raveker û raveberê.

Mînak:

*mirovê li aliyê rastê
keçika li jor
hevalê ji Amedê
birayê min ê ku ji Farqînê hatiye
xwişka te ya ku çûbû Germanistanê
rezê li hemberî gund
mala li qûntara çiyê
gula li baxçeyê me*

Di dawiya vê mijarê de tişteki din î ku divêt em li serê rawestînin heye. Dema ku hokerên mîna “paş”, “pêş”, “pişt”, “ber”, “dûr”, “nêzîk” bi navdêran û cînavkan ve têne girêdan qertafek derdikeve holê. Ew jî qertafa “-î”yê ye. Ew qertaf wan hokeran bi cînavk û navdêran ve girê dide, ango risteke nêzî rista veqetandekê pêk tîne. Dema ku mirov bala xwe didê, mirov dibîne ku berê li şûna wê qertafê daçekên “li” û “ji”yê hebûne. Niha jî hin caran dîsa “li” cihê “-î”yê digire.

Mînak:

<i>forma bi daçek</i>	<i>bi qertafa /-î/</i>
<i>nêzîk li min</i>	<i>nêzîkî min</i>
<i>dûr ji mala xwe</i>	<i>dûrî mala xwe</i>
<i>pişt li wan</i>	<i>piştî wan</i>
<i>tev li te</i>	<i>tevî te</i>

Ravekên zincîrîn

Dema raveka tişteki bi alîkariya çend tiştan bibe, ravekariya zincîrî derdikeve holê. Tiştên ku tişteki din rave dikin, bi alîkariya giyaneka “û”yê digihêjin hev.

Mînak:

*hevala çavşîn û porzer
dayika dilşewitî û keserkûr*

Yan jî dibe ku bi alîkariya veqetandekê pêk were.

Mînak:

*hevalê bejinzirav ê çavşîn
destbirakê lezgîn ê bejinkurt ê bi kul û keser
keça porzer a destbiçek a li serê lat û zinaran
dayika biçefî ya li pêş
fermandarê çavsor ê xwînxwar ê zordest
deriyê malê yê mezin ê neqîşandî*

Divê em bi bîr bixin ku hevalnav bi xwe veqetandekan nagirin, ew veqetandekên navdêr û cînavkan dubare dikin. Ango dema ku em dibêjin, "*Birayê delal ê payebilind*" veqetandeka piştî hevalnava delal "ê" ji peyva "*bira*" yî tê. Li vir du taybetiyên navdêrê bi hev re hatine gotin. Wate, li şûna ku em bibêjin, "*birayê delal*", "*birayê payebilind*" me her du bi hev ve girê dane. Her wekî ji mînakê jî diyar e, "ê" nîşan dide ku ew navdêr nêr e. Lê em dizanin ku zayenda *hevalnavên resen* nîn e.

Dema ku navdêr bibe ravekera ravekereke din wê demê qertafa veqetandekê diguhêre.

Mînak:

*birayê xwişka hevsera min
kilîla deriyê mala apê min
pelên dara li ber deriyê xalê Hesenî
xebata gundiyên me yên jîrek*

Di van ravekan de ji bo ku mirov navdêra destpêkê destnîşan bike, divê mirov veqetandekê ji ravekera wê cuda binivîse. Heke wisa nebe dê wateyeke din derkeve holê.

Mînak:

Kurê apê minê li bajêr hat. - Kurê apê min ê li bajêr hat.

(Di hevoka pêşîn de kesê li bajêr ap e, di ya duyemîn de kurê apê li bajêr e.)

Partiya Azadiya Gel- Partiya Azadiyê ya Gel

(Di van ravekan de jî, di raveka yekemîn azadî pênaseya gel e, di raveka duyemîn de "azadî" pênaseya partiyê ye.)

Hevalê birayê minê bejinbilind ji bajêr hat.- Hevalê birayê min ê bejinbilind ji bajêr hat.

(Di hevoka yekemîn de kesê bejinbilind bira wî ye, di hevoka duyemîn de kesê bejinbilind hevalê birayê wî ye.)

Di hevokê de cih û peywira ravekê

Hêmanên hevokê carinan ji peyveke tenê pêk tê. Carinan çend peyvên di forma ravekê de hêmaneke hevokê pêk tînin. Ew ravek carinan dibe kirde, carinan dibe bireser, carinan jî dibe têrker. Kêm caran jî dibe pêveber. Ev ravek dibe ku ravekeke navdêrî, ravekeke cînavkî yan jî ravekeke hokerî be.

Ravek wekî kirde

Di hin hevokan de ravek peywira kirdeyê bi cih tîne.

Mînak:

Bavê min derî li min vekir.

Hevalekî qenc alîkariya min kir.

Pismamê bavê min mirovekî bîrbir e.

Ravek wekî bireser

Di hin hevokan de ravek dibe bireser.

Mînak:

Hogir hevalê bavê xwe dît.

Gundiyan qesreke mezin a xweşik li gund ava kir.

Hevalê min deriyê mala xwe dadaye.

Ravek wekî têrker

Derwêş li ber deriyê mala xwe rûniştibû.

Zarok ji mala apê xwe nehatin.

Şivan keriyê pêz li dora gundê delala ber dilê xwe çêrand.

Ravek wekî pêveber

Zozan hevaleke delal e.

Keledoş xwarineke xweş a kurdî ye.

Hogir mirovekî xewar e.

Di hevokên hevedudanî de ahenga deman

Di hevokên hevedudanî de mijareke girîng a ku divê em lê hûr bibin jî mijara ahenga deman e. Her wekî tê zanîn hevokên hevedudanî jî çend hevokan pêk tên û di navbera her du hevokan de jî aliyê demê ve ahengek heye. Hin dem li pey hev tên, hinek li pey hev nayên. Di her du hevokan de carinan dem wekî hev in, carinan jî hev cuda ne. Lewre jî em ê hewl bidin ku di vê beşê de hinek rêz û rêzikên di vî warî de destnîşan bikin. Pêşî em bala xwe bidinê ka ew hevokên hevedudanî çend cure ne. Piştî jî em ê bi mînakan ahenga di deman a di navbera hevok û komekan de diyar bikin.

Hevokên hevedudanî yên serbixwe

Di van hevokan de, di deman de zêde guhartin pêk nayê. Dema hevoka yekem çî be, ya hevoka duyemîn jî ew e.

Mînak:

Em ê her roj serê sibê zû ji xew **rabin** û em ê **biçin** dibistanê.

(dema bê)

(dema bê)

Em her roj serê sibê zû ji xew **radibin** û em **diçin** dibistanê.

(dema niha)

(dema niha)

Em her roj serê sibê zû ji xew **rabûn** û em **çûn** dibistanê.

(dema boriya têdeyî)

(dema boriya têdeyî)

Em her roj serê sibê zû ji xew **rabûne** û em **çûne** dibistanê.

(dema boriya dûdar)

(dema boriya dûdar)

Em her roj serê sibê zû ji xew **radibûn** û em **diçûn** dibistanê.

(dema boriya herdest)

(dema boriya herdest)

Em her roj serê sibê zû ji xew **rabûbûn** û **çûbûn** dibistanê.

(çirokiya dema boriya têdeyî)

(çirokiya dema boriya têdeyî)

Em her roj serê sibê zû ji xew **rabûbûne** û **çûbûne** dibistanê.

(çirokiya dema boriya dûdar)

(çirokiya dema boriya dûdar)

Hevokên hevedudanî yê pevgirêdayî

Ev cure hevok ji çend hêmanên pevgirêdayî pêk tên. Ew hêman bi alikariya hinek amrazên gihanekî digihêjin hev.

Hevokên hevedudanî yê bi gihanekên “ku” û “ka”yê

Yek ji van amrazan gihaneka “ku” ye. Ligel hevokên lêkerên mîna “zanîn”, “lê nihêrtin”, “bal dan”, “lê temaşe kirin”ê li cihê gihaneka “ku”yê cînavka pirsyarî “ka” wekî gihanek tê bikaranîn.

Mînak:

Ez dizanim ku tu yê çî bibêjî.

(dema niha) (dema bê)

Ez dizanim ku tu çî dibêjî.

(dema niha) (dema niha)

Ez dizanim ku te çî got.

(dema niha) (dema boriya têdeyî)

Ez dizanim ku te çî gotiye.

(dema niha) (dema boriya dûdar)

Dema ku hevoka bingeîn dema niha be, hevoka alîkar li gorî wateyê bi van demên ku me li jorê diyar kirin re tê bikaranîn, bi demên mayî (çîrokiya dema boriya têdeyî, çîrokiya dema boriya dûdar, çîrokiya dema bê û dema boriya berdest) re nayê bikaranîn.

Min dizanî ku tu yê çî bibêjî.

(dema bori) (dema bê)

Min dizanî ku tu çî dibêjî.

(dema bori) (dema niha)

Min dizanî ku te çî got.

(dema bori) (dema boriya têdeyî)

Min dizanî ku te çî gotiye.

(dema bori) (dema boriya dûdar)

Min dizanî ku te çî gotibû.

(dema bori) (çîrokiya dema boriya têdeyî)

Min dizanî ku teyê çî bigota.

(dema bori) (çîrokiyaa dema bê)

Dema ku hevoka bingehîn di dema borî de be, hevoka alîkar bi van demên ku me li jorê diyar kirin re tê bikaranîn. Her wekî xuya ye dema ku hevoka bingehîn di dema borî de be, hevoka duyemîn li gorî wateyê dikeve forma hemû deman. Heke gihanek wekî “*ku*” bimîne, gava ku lêkera bingehîn biguhere jî, têkiliya deman naguhere.

Mînak:

Min fêm kir ku ew ê çî bike.

(dema boriya têdeyî) (dema bê)

Ez ditirsim ku ew karê xwe nîvçe bihêle.

(dema niha) (daxwazî - dema niha)

Ez ditirsîm ku ew karê xwe nîvçe bihêle.

(dema boriya têdeyî) (daxwazî - dema niha)

Ez bawer dikim ku ew ê karê xwe nîvçe bihêlin.

(dema niha) (dema bê)

Min bawer dikir ku ew ê karê xwe nîvçe bihêlin.

(dema boriya berdest) (dema bê)

Wî bawer kiribû ku ew ê karê xwe nîvçe bihêlim.

(dema boriya çîrokî) (dema bê)

Gava ku gihanek bibe “*ka*” û îcar di warê ahenga deman de rewşeke wiha derdikeve holê:

Em bala xwe bidinê ka ew ê çî bike.

(R. daxwazî - dema niha) (dema bê)

Em bala xwe bidinê ka ew çî dike.

(R. daxwazî - dema niha) (dema niha)

Em bala xwe bidinê ka wî çî kiriye.

(R. daxwazî - dema niha) (dema boriya dûdar)

Bi hevoka bingehîn em “*bala xwe bidinê ka*” re ev demên ku me li jorê rêz kirine tên bikaranîn. Demên mayî (dema boriya têdeyî, dema boriya berdest, çîrokîya dema boriya têdeyî, çîrokîya dema boriya dûdar) nayên bikaranîn. Dema ku hevoka bingehîn dikeve forma daxwazî, hevoka alîkarî jî dibe çîrokîya dema bê.

Her wekî;

Me bala xwe bidayê ka *wî yê çi bikara*.

(R. daxwazî - dema niha)

(dema bê)

Ev rêzika me diyar kir ji bo mînakên din ên li xwarê jî derbas dibe.

Em ê fêr bikin ka *ew ê bi ku de biçê*.

(dema bê)

(dema bê)

Em binêrin ka *ew ê çawa bixebite*.

(daxwazî - dema niha)

(dema bê)

Em binêrin ka *ew çi dike*.

(daxwazî - dema niha) (dema niha)

Her wekî ji mînakan jî diyar dibe, dema hevokên bingehîn diguhere, lê dema hevoka alîkar bi du awayan derdikeve pêşberî mirov; di forma daxwazî-dema niha de yan jî di forma dema bê de. Di mînakên “*em binêrin*”, “*em bala xwe bidinê*” de hevoka alîkar dikeve forma dema niha jî. Di her du hevokên dawîn de hevoka bingehîn di dema borî de ye, ji aliyê wateyî ve mirov tê digihêje ku bikir karê xwe nîvçe nehiştiye, ango ev bawerî pûç derxistiye.

Hevokên hevedudanî yên bi lêkerên alîkar

Hinek hevok bi lêkerên alîkar pêk tên. Ev lêkerên alîkar ên ku di hevokên hevedudanî de derdikevin pêşberî me sê heb in; “*xwestin*”, “*karîn*” û “*kirin*”. Ji van, lêkera “*kirin*” dema bê ya nêzîk û çirokiya wê pêk tîne. Lêkera “*karîn / şîyan*” raweya “*karîn*”ê pêk tîne. Lêkera “*xwestin*”ê jî peywireke nêzî ya lêkerên din bi cih tîne ku mirov dikare wekî raweya xwestekî bi nav bike. Di van hevokan de komeka duyemîn bi gelemperî di forma dema niha ya raweya daxwaziyê de ye. Bi tenê dema ku lêkera “*xwestin*” li gorî raweya daxwazî-pêknehatî hatibe kişandin, lêkera komeka duyemîn dibe raweya daxwazî-dema borî.

Mînak:

Xwestin

Ew ê bixwaze biçê dibistanê.

Ew dixwaze biçê dibistanê.

Wê xwest biçe dibistanê.
Wê xwestiye biçe dibistanê.
Min dixwest biçim dibistanê.
Wî xwestibû biçe dibistanê.
Wî yê bixwesta biçûya dibistanê.
Wî yê bixwesta biçe dibistanê.

Karîn

Ew ê bikare malê ava bike.
Ew dikare malê ava bike.
Wê karîbû malê ava bike.
Me yê karîbûya malê ava bikira.

Kirin

Ez dikim ji malê derkevim.
Min dikira ji malê derketama.

Di van hevokan de dema hevoka bingehîn diguhere, lê dema hevoka alîkar di forma raweya daxwazî-dema niha de ye. Dema ku hevoka bingehîn dikeve forma raweya daxwazî-pêknehatî, hevoka alîkar jî dibe raweya daxwazî-pêknehatî.

Hevokên hevedudanî yên bi cînavkên girêkî

Hin hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî bi alîkariya cînavkên girêkî “ê ku”, “a ku”, “ên ku” pêk tên. Di van hevokan de jî demên her du komekan hev û din digirin. Hin caran di hevoka duyemîn de ji bo vegotina bûyereke pêknehatî, dema bê tê bikaranîn.

Lawikê ku niha derbas dibe, biraziyê min e.

(dema niha) (dema niha)

Lawikê ku niha derbas bû, biraziyê min bû. (‘biraziyê min e’ jî tê gotin.)

(dema boriya têdeyî) (dema boriya têdeyî)

Lawikê ku niha derbas dibe, diçe mala me.

(dema niha) (dema niha)

Lawikê ku niha derbas dibe, dê biçe mala me.

(dema niha) (dema bê)

Barana ku **dê** îsal **bibare**, **dê** bi kêrî me **were**.

(dema bê) (dema bê)

Barana ku îsal **dibare**, bi kêrî me **tê**.

(dema niha) (dema niha)

Barana ku îsal **dibare**, **dê** bi kêrî me **were**.

(dema niha) (dema bê)

Barana ku îsal **barî**, bi kêrî me **hat**.

(D.B. têdeyî) (D.B. têdeyî)

Karê ku min heta niha **kiriye**, beredayî **çûye**.

(D.B. dûdar) (D.B. dûdar)

Karê ku wî heta hingê **kiribû**, beredayî **çûbû**.

(D.B. çirokî) (D.B. çirokî)

Barana ku ji hingê bi şûn de **bibariya** **dê** bi kêrî me **nehata**.

(daxwazî - pêknehatî) (daxwazî - pêknehatî)

Di van hevokan de jî di navbera beşên hevokê de ji aliyê demê ve ahengek heye. Bi piranî di beşa pêşîn de çi dem hatibe bikaranîn, di beşa dawîn de jî heman dem hatiye bikaranîn; ligel dema niha dîsa dema niha, ligel demên borî (têdeyî, dûdar, çirokî) dîsa demên borî hatine bikaranîn. Lê belê carinan ligel dema niha dema bê hatiye bikaranîn. Her wiha ligel raweya daxwazî- pêknehatî jî dîsa daxwazî- pêknehatî hatiye bikaranîn.

Hevokên demê

Di van hevokan de komeka alîkar dem û heyamê, tîkiliya demî ya her du bûyeran nîşan dide.

Ji bo diyarkirina dem û rêza bûyerê gihanekên mîna “*dema ku*”, “*gava ku*”, “*piştî ku*”, “*berî ku*”... tene bikaranîn.

Dema ku ew **were** ez **ê** jê re **bibêjim**.

(daxwazî- dema niha) (dema bê)

Gava ku ew **hat**, ez **ê** jê re **bibêjim**.

(D.B. têdeyî) (dema bê)

*Dema ku ew **hat**, min jê re **got**.*

(D.B. boriya têdeyî) (dema boriya têdeyî)

*Gava ku ew **bihata**, min ê jê re **bigota**.*

(daxwazî - pêknehatî) (çirokiya dema bê)

Di van hevokan de ahenga deman li gorî rêza pêkhatina bûyeran e. Kîjan bûyer pêşî, kîjan piştî diqewime, dema beşên hevokê jî li gorî wê diguhere. Lewre jî carinan hevoka pêşîn raweya daxwazî-dema niha ye, beşa duyem a hevokê di forma dema bê de ye. Di van mînanan de her du hevokên pêşîn ji aliyê wateyê ve nêzî hev in û li şûna hev têne bikananîn.

Di hevokên din de, di her du beşên hevokê de heman dem hatine bikananîn. Di hevoka dawîn de qala tişteki pêknehatî tê kirin. “*Gava ku bihata, min ê jê re bigota.*” Ji vê hevokê ev wate derdikeve, “*Ew nehat, min jê re negot.*” Di hevokên li jor de mînakek heye ku xwe-seriya kurdî nîşan dide, di mînaka duyemîn de her çî qas hevoka bingehîn “*ez ê jê re bibêjim*” dema bê be jî, hevoka alîkar “*gava ku hat*” di di forma dema boriya têdeyî de ye.

Di hin hevokan de her du bûyer li pey hev tînin, yek pêşî diqewime ya din jî piştî wê tê. Ev cure hevok hin caran bi “*dema ku*”, “*gava ku*” pêk tînin.

Mînak:

*Dema ku ew **were**, ez ê ji malê **derkevim**.*

(daxwazî d. niha) (dema bê)

*Dema ku ew **hat**, birayê wî ji malê **derket**.*

(D.B. têdeyî) (dema boriya têdeyî)

*Dema ku ew **hat**, birayê wî ji malê **derdiket**.*

(D.B. têdeyî) (dema boriya berdest)

*Dema ku ew **hat**, birayê wî ji malê **derketibû**.*

(D.B. têdeyî) (çirokiya dema boriya têdeyî)

Di van mînanan de, di hevoka yekemîn de mercek heye, derketina ji malê girêdayî hatina wî ye. Di hevokên din de ji aliyê demê ve têkiliyek di navbera her du beşên hevokê de heye. Di hevoka

“hat-derket” de her du bûyer ligel hev pêk tên. Di hevokên “hat-derdiket” de dema ku bûyera pêşîn pêk hat, a duyemîn hê dom dikir, di hevoka “hat-derketibû” de bûyera derketinê berî bûyera “hatin”ê pêk hatiye.

Hevokên bi vî rengî bi piranî bi alîkariya gihanekên “berî ku”, “piştî ku” pêk tên. Bi gihaneka “berî ku” em hevokên ku bûyera komeka duyemîn pêşî, bûyera komeka yekemîn paşê pêk tê, nîşan didin.

Berî ku ew were malê, ez ji malê herim.

(daxwazî - dema niha) (daxwazî - dema niha)

Berî ku ew were malê, ez ê ji malê herim.

(daxwazî - dema niha) (dema bê)

Berî ku ew were malê, ez ji malê diherim.

(daxwazî - dema niha) (dema niha)

Berî ku ew were malê, ez ji malê çûm.

(daxwazî - dema niha) (dema boriya têdeyî)

Berî ku ew were malê, ez ji malê çûme.

(daxwazî - dema niha) (dema boriya dûdar)

Berî ku ew bihata malê, ez ê ji malê biçûma.

(daxwazî - pêknehatî) (çirokiya dema bê)

Di van hevokan de beşa pêşîn a hevokê bi gelemperî di forma raweya daxwaziyê - dema niha de ye. Dema ku ew dibe raweya daxwazî - pêknehatî, hevoka duyemîn dibe çirokiya dema bê. Di kurmancî de em nikarin bibêjin, “Berî ku hat, ez ê ji vir herim.” Formeke wiha di kurmancî de nîn e. Hin hevok jî bi gihaneka “piştî ku” pêk tên. Di van hevokan de pêşî bûyera komeka yekem, piştî bûyera komeka duyem pêk tê.

Piştî ku birayê min were, ez jê re bibêjim.

(daxwazî - dema niha) (daxwazî - dema niha)

Piştî ku birayê min hat, ez jê re bibêjim.

(dema boriya têdeyî) (daxwazî - dema niha)

Piştî ku birayê min hat, ez ê jê re bibêjim.

(dema boriya têdeyî) (dema bê)

Piştî ku birayê min hat, ez jê re dibêjim.

(dema boriya têdeyî) (dema niha)

Piştî ku birayê min hat, min jê re got.

(D.B. têdeyî) (D.B. têdeyî)

Piştî ku birayê wî hatiye, wî jê re gotiye.

(D.B. dûdar) (D.B. dûdar)

Piştî ku birayê wî hatibû, wî jê re gotibû.

(D.B. çîrokî) (D.B. çîrokî)

Piştî ku birayê wî dihat, wî jê re digot.

(D.B. berdest) (D.B. berdest)

Piştî ku birayê min bihata, min ê jê re bigota

(daxwazî - pêknehatî) (çîrokiya dema bê)

Her wekî ji mînakên jî diyar dibe, di hevokên wiha de heke bûyera duyemîn pêk hatibe ango di dema borî de be, lêkera berî wê jî di heman demê de ye. Lê heke bûyera duyemîn hê pêk nehatibe, dema lêkera pêşî li gorî mebesta bikir diguhere.

Hin caran hevokên alîkar ast û radeyê nîşan didin, ew jî bi alîkariya “heta ku”, “ta ku” pêk tê.

Heta ku birayê min neyê, ez ê ji vir neçim.

(daxwazî- dema niha) (dema bê)

Heta ku tu werî vir, ez ê jî ji Mêrdînê vegerim.

(daxwazî- dema niha) (dema bê)

Heta ku ew ji gund bê, kes ji vir naçe.

(daxwazî- dema niha) (dema niha)

Heta ku tu ji gund hatî, tîstek li vir nema.

(dema boriya têdeyî) (Dema boriya têdeyî)

Heta ku ew ji gund hatiye, tîstek li vir nemaye.

(dema boriya dûdar) (Dema boriya dûdar)

Heta ku ew ji gund hatibû, tiştek li vir nemabû.

(dema boriya çîrokî)

(Dema boriya çîrokî)

Heta ku tu ji gund bihatayî, tiştek dê li vir nemaya.

(daxwazî- pêknehatî)

(çîrokiya dema bê)

Heta ku berpirsek bersiva pirsê min bide, ez ê li vir rûnim.

(daxwazî- dema niha)

(dema bê)

Heta ku berpirsekî bersiva pirsê min bida, ez ê li vir rûniştama.

(daxwazî- pêknehatî)

(Çîrokiya dema bê)

Di van hevokan de piştî dema niha ya raweya daxwazî dema bê yan jî dema niha tê. Heke lêkera pêşî di forma daxwazî - pêknehatî de be, lêkera piştî wê jî dikeve forma çîrokiya dema bê. Dema ku bûyera duyemîn di dema borî de be, dema berî wê jî di forma heman demê de ye. Heke lêkera duyemîn di forma dema niha de be jî, lêkera pêşî nîsa nakeve forma dema niha, li şûna wê raweya daxwazî - dema niha tê bikaranîn. Wate, em nikarin bibêjin, “*Heta tu ji gund têyî, kes li vir namîne.*” Li şûna wê divê em bibêjin, “*Heta ku tu ji gund bêtî, kes li vir namîne.*”

Hevokên diyarkirina armancê

Ji bo diyarkirina sedem û armancê gihanekên mîna “*ji bo ku*”, “*ji ber ku*”, “*çima ku*”, “*bi sedema ku*”... tên bikaranîn. Di wan de jî ahenga deman bi vî rengî ye.

Ji bo ku ew biçe Amedê, ew ê li balafirê siwar bibe.

(daxwazî- dema niha)

(Dema bê)

Ji bo ku ew biçe Amedê, li balafirê siwar dibe.

(daxwazî- dema niha)

(Dema niha)

Ji bo ku ew biçe Amedê, li balafirê siwar bû.

(daxwazî- dema niha)

(Dema boriya têdeyî)

Ji bo ku ew biçe Amedê, li balafirê siwar bûye.

(daxwazî- dema niha)

(Dema boriya dûdar)

Ji bo ku ew biçe Amedê, li balafîrê siwar bûbû.

(daxwazî - dema niha) (Çîrokiya dema boriya têdeyî)

Ji bo ku ew biçûya Amedê, dê li balafîrê siwar bibûya.

(daxwazî - dema niha) (Çîrokiya dema boriya têdeyî)

Ji bo ku ew biçûya Amedê, li balafîrê siwar dibû.

(daxwazî - pêknehatî) (dema boriya berdest)

Ji bo ku ew biçûya Amedê, li balafîrê siwar bûbû.

(daxwazî - pêknehatî) (Çîrokiya dema boriya têdeyî)

Di van hevokan de hevoka pêşîn her tim di forma raweya daxwazî- dema niha de ye, dema hevoka duyemîn li gorî dem û mebesta “bikir” diguhere. Heke lêkera yekemîn bikeve forma raweya daxwazî- pêknehatî, lêkera duyemîn dikeve forma çîrokiya dema bê, dema boriya berdest û çîrokiya dema boriya têdeyî. Di hin hevokên sedemîn de jî ji armancê wêdetir, hincet tê nîşandan. Ev cure hevok bi alîkariya “ji ber ku” tên sazîkirin.

Mînak:

Ji ber ku ez ê biçim Amedê, ez ê îro biçim balafîrgehê.

(dema bê) (dema bê)

Ji ber ku ez ê biçim Amedê, ez diçim balafîrgehê.

(dema bê) (dema niha)

Ji ber ku ez diçim Amedê, ez ê biçim balafîrgehê.

(dema niha) (dema bê)

Ji ber ku ez diçim Amedê, ez diçim balafîrgehê.

(dema niha) (dema niha)

Ji ber ku ez diçûm Amedê, ez diçûm balafîrgehê.

(dema boriya berdest) (dema boriya berdest)

Ji ber ku ez diçûm Amedê, ez ê biçûma balafîrgehê.

(dema boriya berdest) (çîrokiya dema bê)

Ji ber ku ez ê biçûma Amedê, ez ê biçûma balafîrgehê.

(çîrokiya dema bê) (çîrokiya dema bê)

Ji ber ku ez ê biçûma Amedê, ez diçûm balafirgehê.

(çirokiya dema bê)

(dema boriya berdest)

Ji ber ku ez diçûm Amedê, ez ê biçûma balafirgehê.

(dema boriya berdest)

(Çirokiya dema bê)

Di van hevokan de jî di navbera demên her du beşên hevokê de ahengek heye. Bi gelemperî her du demên beşên hevokê yek in. Lê hin demên jî hev cuda li pey hev tên. Her wekî; dema niha û dema bê ligel hev têne bikaranîn. Her wiha demên borî û çirokiya dema bê jî ligel hev tên bikaranîn.

Ez ê îro herim nexweşxaneyê, da ku hevalê xwe bibînim.

(dema bê)

(daxwazî - dema niha)

Ez îro diçûm nexweşxaneyê, da ku hevalê xwe bibînim.

(dema niha)

(daxwazî - dema niha)

Ez îro çûm nexweşxaneyê, da ku hevalê xwe bibînim.

(dema boriya têdeyî)

(daxwazî - dema niha)

Ez îro çûbûm nexweşxaneyê, da ku hevalê xwe bibînim.

(Çirokiya dema boriya têdeyî)

(daxwazî - dema niha)

Ez ê îro biçûma nexweşxaneyê, da ku hevalê xwe bibînim.

(çirokiya dema bê)

(daxwazî - dema niha)

Di van hevokan de dema hevoka pêşî diguhêre, lê dema hevoka duyemîn her tim di forma raweya daxwaziyê- dema niha de ye.

Hevokên diyarkirina mercê

Her wekî tê zanîn raweya mercî bi alîkariya amrazên mercî “heke” û “ku”yê tê saz kirin.

Heke ez biçim Amedê, ez ê wî bibîm.

(mercî - dema niha)

(dema bê)

Di vê hevokê de karekî ku dê pêk were heye. Ango di vê hevokê de hekanî raweya pêşkerî ye.

Heke wî ez dîtibim, ew ê bibêje.

(daxwazî - dema borî)

(dema bê)

Heke ew çûbe, divê dîtibe.

(daxwazî - dema borî) (Daxwazî- dema borî)

Heke ew ketibe xewê, dibe ku wî derî girtibe

(daxwazî - dema borî)

(daxwazî - dema borî)

Ku em biçûna Amedê, me yê şahiya Newrozê bidîta

(daxwazî- pêknehatî)

(çirokiya dema bê)

Di vê hevokê de lêker daxwaziya dema borî ye. Di vê hevokê de qala karekî ku pêk nehatiye û dem di ser re derbas bûye, tê kirin.

Ku ew çûbûya Amedê, dê hevalê xwe dîtibûya.

(daxwazî- dema borîya dîr)

(çirokiya dema bê II)

Di kurdî de hevoka veguhastî

Di hevokên hevedudanî de mijareke din jî mijara “hevokên veguhastî” ye. Ev cure hevok zêdetir di nûçeyan de tên bikaranîn. Ev hevok bi alîkariya lêkera “gotin”ê tên saz kirin. Lêkera “gotin”ê bi gelemperî di forma demên borî de ye, lê hin caran di forma dema niha de jî derdikeve pêşberî mirov. Hevokên veguhastî du cure ne; “hevoka veguhastî ya yekser” û “hevoka veguhastî ya neyekser”. Hevoka veguhastî ya yekser di nava dunikan de tê nîşandan. Ew bûyer jî devê bêjerê/a xwediyê gotinê tê dayîn.

Mînak: Zozanê got: “Ez ê herim mala apê xwe.” Hevoka veguhastî ya neyekser jî devê bêjerê/a veguhêzer tê nivîsandin. Ev cure hevok bi “ku”yê jî hevoka din vediqete. Her wiha di hevoka duyemîn de kes jî diguhere. Bo nimûne, **Zozanê got**, “Ez ê herim mala xwe.” “Zozanê got ku ew ê here mala xwe.” Ji bo zelalkirina mijarê dê çend mînak bes bin.

Heke lêkera “gotin”ê di forma dema bê û dema borî de be, hevok wiha saz dibin:

Hevind dibêje, “Ez ê birayê xwe bibînim.”

(dema niha)

(dema bê)

Hevind dibêje ku ew ê birayê xwe bibîne.

(dema niha)

(dema bê)

Hevind dibêje, "Ez birayê xwe dibînim."

(dema niha)

(dema niha)

Hevind dibêje ku ew birayê xwe dibîne.

(dema niha)

(dema niha)

Hevind dibêje, "Min birayê xwe dît."

(dema niha)

(dema boriya têdeyî)

Hevind dibêje ku wî birayê xwe ditiye.

(dema niha)

(dema boriya dûdar)

Hevind dibêje ku wî birayê xwe didît.

(dema niha)

(dema boriya berdest)

Hevind dibêje ku wî birayê xwe bidîta, dê jê re bigota.

(dema niha)

(daxwazî – pêknehatî)

(çirokiya dema bê)

Hevind dibêje ku wî birayê xwe dîtibûya, dê jê re gotibûya.

(dema niha)

(daxwazî- dema boriya dûr)

(çirokiya dema bê)

Her wekî ji mînakan jî diyar e di dema borî de, hevoka veguhastî ya neyekser jî aliyê demê ve jî hevoka veguhastî ya yekser cuda dibe. Ji ber ku veguhêzer bi xwe neditiye, nikare dema boriya têdeyî bi kar bîne, li şûna wê dema boriya dûdar bi kar tîne.

Heke lêkera "gotin" di forma demên borî de be:

Di zimanê nûçegihaniyê de bi piranî forma "got", "got ku" tê bikaranîn. Dema ku bûyer berî bûyereke din pêk hatibe, îcar jî bo vegotina bûyera kevntir çirokiya dema boriya têdeyî "gotibû", "gotibû ku" tên bikaranîn. Heke bêjer bi xwe nebûbe şahidê bûyerê, wê demê dema boriya dûdar, "gotiye" û "gotiye ku" bi kar tîne.

Lêkera "gotin" di forma dema boriya têdeyî de:

Hevîndî ji Zozanê re got, "Ez ê birayê xwe bibînim."

(dema boriya têdeyî)

(dema bê)

Hevîndî ji Zozanê re got ku ew ê birayê xwe bibîne.

(dema boriya têdeyî)

(dema bê)

Hevîndî ji Zozanê re got, "Ez birayê xwe dibînim."

(dema boriya têdeyî)

(dema niha)

Hevîndî ji Zozanê re got ku ew birayê xwe dibîne.

(dema boriya têdeyî)

(dema niha)

Hevîndî ji Zozanê re got, "Min birayê xwe dît."

(dema boriya têdeyî)

(dema boriya têdeyî)

Hevîndî ji Zozanê re got ku wî birayê xwe dîtîye.

(dema boriya têdeyî)

(dema boriya dûdar)

Hevîndî ji Zozanê re got, "Min ew bidîta ez ê kêfxweş bûbûma."

(dema boriya têdeyî)

(daxwazî - pêknehatî)

Hevîndî ji Zozanê re got ku wî ew bidîta ew ê kêfxweş bûbûya.

(dema boriya têdeyî)

(daxwazî - pêknehatî)

Hevîndî ji Zozanê re got, "Min ê birayê xwe bidîta."

(dema boriya têdeyî)

(çirokiya dema bê)

Hevîndî ji Zozanê re got ku wî yê birayê xwe bidîta.

(dema boriya têdeyî)

(çirokiya dema bê)

Di van mînan de jî guhartin bi tenê di dema boriya têdeyî û çirokiya dema boriya têdeyî de pêk tê. Her wekî mînakên din di vir de jî dema boriya têdeyî ya hevoka yekser di hevoka veguhastî de dibe dema boriya dûdar. Her wiha çirokiya dema boriya têdeyî ya hevoka yekser jî di hevoka veguhastî de dibe çirokiya dema boriya dûdar.

Lêkera "gotin" di forma dema boriya dûdar de

Bêjerê/a vê bûyerê, bûyer ji hinekên din bihîstîye ango hinekan jê re gotîye. Di van mînan de jî bi tenê dema boriya têdeyî ya di hevoka yekser de, di hevoka veguhastî de dibe dema boriya dûdar. Her wiha çirokiya dema boriya têdeyî, di hevoka veguhastî de dibe çirokiya dema boriya dûdar.

Hogirî ji Zozanê re gotîye, "Em ê li ber sinemayê hev bibînin."

(dema boriya dûdar)

(dema bê)

Hogirî ji Zozanê re gotîye ku ew ê li ber sinemayê hev bibînin.

(dema boriya dûdar)

(dema bê)

Hogirî ji Zozanê re gotîye, "Em li ber sinemayê hev bibînin."

(dema boriya dûdar)

(raweya daxwazî - dema niha)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku ew li ber sînemayê hev bibînin.

(dema boriya dûdar)

(daxwazî - dema niha)

Hogirî ji Zozanê re gotiye, "Me li ber sînemayê hev dît."

(dema boriya dûdar)

(dema boriya têdeyî)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku wan li ber sînemayê hev ditiye.

(dema boriya dûdar)

(dema boriya dûdar)

Hogirî ji Zozanê re gotiye, "Me li ber sînemayê hev ditiye."

(dema boriya dûdar)

(dema boriya dûdar)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku wan li ber sînemayê hev ditiye.

(dema boriya dûdar)

(dema boriya dûdar)

Her wekî ji mînakê diyar dibe, di vir de dema her du forman dibe yek.

Hogirî ji Zozanê re gotiye, "Me li ber sînemayê hev dîtibû."

(dema boriya dûdar)

(çirokiya dema boriya têdeyî)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku wan li ber sînemayê hev dîtibûye.

(dema boriya dûdar)

(çirokiya dema boriya dûdar)

Hogirî ji Zozanê re gotiye, "Me li ber sînemayê hev bidîta."

(dema boriya dûdar)

(daxwazî- pêknehatî)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku wan li ber sînemayê hev bidîta.

(dema boriya dûdar)

(daxwazî - pêknehatî)

Hogirî ji Zozanê re gotiye, "Me li ber sînemayê hev dîtibûya."

(dema boriya dûdar)

(daxwazî - dema boriya dûr)

Hogirî ji Zozanê re gotiye ku wan li ber sînemayê hev dîtibûya.

(dema boriya dûdar)

(daxwazî- dema boriya dûr)

Dema ku lêkera "gotin" dibe çirokiya demên borî "gotibû"

Tu guherîn di komeka duyemîn de çênabe, em dikarin mînakên berê ji bo wê jî bi kar bînin. Di mînaka pêşîn de hevoka duyemîn, di forma raweya daxwaziyê – dema niha de ye û hevoka mezin ji aliyê wateyî ve nîvçe dimîne, lewre hevokeke sêyemîn di forma dema bê de li pey wê tê.

Hogirî gotibû, "Ez herim ba hevalan, ez ê kêfxweş bibim."

Hogirî gotibû ku ew here ba hevalan, ew ê kêfxweş bibe.

Hogirî gotibû, "Ez ê herim ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew ê here ba hevalan.
Hogirî gotibû, "Ez diherim ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew dihere ba hevalan.
Hogirî gotibû, "Ez çûm ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew çûye ba hevalan.
Hogirî gotibû, "Ez çûbûm ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew çûbûye ba hevalan.
Hogirî gotibû, "Ez biçûma ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew biçûya ba hevalan.
Hogirî gotibû, "Ez çûbûma ba hevalan."
Hogirî gotibû ku ew çûbûya cem hevalan.

Lêkera "gotin" di forma çîrokiya dema boriya dûdar de

Ev form pir kêr tê bikaranîn, dema ku bûyerek di demeke pir kevn de hatibe gotin, me ji hinekan bihîstibe, "gotibûye" tê bikaranîn. Her wekî ji mînakên jê diyar e, em dikarin beşa duyemîn a hevokê bi hemû deman bikişînin.

Xezalê gotibûye, "Ez werim mala we dê baş bibe."
Xezalê gotibûye ku ew were mala me dê baş bibe.
Xezalê gotibûye, "Ez ê werim mala we."
Xezalê gotibûye ku ew ê were mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez tîm mala we."
Xezalê gotibûye ku ew tî mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez hatim mala we."
Xezalê gotibûye ku ew hatiye mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez hatime mala we."
Xezalê gotibûye, ew hatiye mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez hatibûm mala we."
Xezalê gotibûye ku ew hatibûye mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez dihatim mala we."
Xezalê gotibûye ku ew dihate mala me.
Xezalê gotibûye, "Ez bihatama mala we, min ê tu bidîtayî."
Xezalê gotibûye ku ew bihata mala me, wê yê ez bidîtama.
Xezalê gotibûye, "Ez hatibûma mala we, min ê tu dîtibûya."
Xezalê gotibûye ku ew hatibûya mala me, wê yê ez dîtibûma.

Rêzbûna bêjeyan

Em heta niha li ser cureyên bêjeyan rawestiyan, lê gelo di kurdî de bêje çawa rêz dibin? Li ser vê yekê heta niha xebateke berfireh nehatiye kirin. Di hevokên kurmançî de bi giranî “*kirde*” di destpêkê de, “*lêker*” li dawiyê cih digire. Heke bireser hebe, ew dikeve navberê. Lewre jî di kurdî de rêzbûna bêjeyan bi gelemperî bi vî rengî “*KBL*” ye. Lê di hin hevokan de “*lêker*” piştî “*kirde*”yê tê. Hevokên ku bi lêkerên negerguhêz pêk tên û hokerên wan daçekan nagirin hevokên bi vî rengî ne.

Mînak:

Ez diçim dibistanê.
Em hatin mala bavê xwe.
Hevalê min kete bin barekî giran.
Hûn derketin derveyî malê.
Lawik hilkişiya ser banî.
Ew dakete jêr.
Em rûniştin xwarê.

Lê dema ku daçek bikeve ber hokera cihî, lêker diçe dawiya hevokê.

Mînak:

Ez ji mala bavê xwe tîm.
Ew dê li malê binive.
Hûn ji dibistanê derketin.
Em li xwarê rûniştin.
Sorgul ji ser banî daket.
Evîn di nav daristanê re derbas dibe.
Ew bi lez û bez ji malê derket.
Hogir ber bi dibistanê ve diçe.

Di hevokên bi lêkerên gerguhêz de lêker li dawiya hevokê cih digire. Rêzbûna bêjeyan di hevoka xwerû (sade) de bi awayê “*kirde*, *bireser û lêker*”ê rêz dibe.

Ez xwarinê dixwim.
Ez te dibînim.
Hawar pirtûkê dixwîne.
Serdêr kompûterek kirî.

*Wî derman xwar:
Zozanê name nivîsand.
Xunavê derî vekir.
Serwer li dera xwe dixebitî.
Sînemê çîrokek digot.*

Di kurmancî de birên hevokê li gorî rêzaneke rêz dibin, ew rêz jî rêza pêkanîna kar û pêkhatina bûyerê ye. Bûyer kengê, li ku bi kê û bi çi dest pê dike, heta ku diçe û bandorê li çi dike; di encamê de digihêje ku, çi encamê bi xwe re tîne... Bêjeyên hevokê jî li gorî vê rêzanê rêz dibin. Her wekî me di beşa watenasiyê de destnîşan kiribû, di hevokê de hêmanên cuda hene.

Di hevokê de beşên mîna “*bikir*”, “*pêkir*”, “*navgîn*” û “*armanc*” hene. Li gorî vê yekê, dema ku em dibêjin, “*Zarokan kevîr avêt*” lêker di vê hevokê de tevgerekê nîşan dide. Dema ku mirov ji aliyê karîgeriya wateyî ve li vê hevokê binêre, dibîne ku “*zarok*” li vir “*bikir*” in, “*kevîr*” di vê hevokê de “*pêkir*” e. Dema ku em bibêjin, “*Zarok kevîr bi destê çepê avêt*” li vê derê “*destê çepê*” navgîn e. Dema ku di lêkerê de bizaveke çalak nîn be, wê demê “*jîyer*” cihê “*bikir*” digire. Di hevoka “*Xecê deng bihîst*” de “*Xec*” tu tiştî nake, bi tenê tiştêkî dijî, lewre jî “*jîyer*” e. Dema ku hêmaneke hevokê cih nîşan bide, peywira cih pêk tîne, di hevoka “*Pirtûk li ser maseyê ye*” de “*mase*” cih e. Heke bûyer ji cihekî ber bi cihekî din ve be, cihê destpêkê “*jêderk*” cihê dawiyê “*armanc*” e.

Her wiha di hevoka “*Hogir bi balafirê ji Amedê çû Tehranê*.” de “*Hogir*” bikir e, “*balafir*” navgîn e, “*Amed*” jêderk e û “*Tehran*” jî “*armanc*” e. Li gorî vê yekê dema ku mirov li hevoksaziya kurdî binêre, di kurdî de hêmanên hevokê ji “*jêderk*”ê ber bi ve “*armanc*”ê ve rêz dibe. Di hevokên kurdî de bêjerêzî jî jêderkê ber bi armancê ve ye.

Mînak:

Zozanê xwişka xwe bire dibistanê.

Di vê hevokê de pêşî “*Zozan*” heye, piştî “*xwişk*”a wê tê, piştî karê ku tê kirin ango “*birin*” tê û di dawiyê de jî cihê ku lê kar bi dawî dibe “*dibistan*” tê. Pêşî “*bikir*” tê, piştî “*pêkir*”, piştî “*kar*” piştî jî “*armanc*” tê. Heke em li gorî têgihên hevoksaziyê hevokê analîz bikin hevoksazî bi vî rengî ye:

kirde + bireser + pêveber + hokera cih

Meta min keça xwe şande nav baxçeyê fêkiyan.

Di van hevokên din de jî heman rêzbûna *kirde + bireser + pêveber + hokera cihî* heye.

Xwişka min kevirek avêt binê bîrê.

Sorgulê guhê xwe da ser radyoyê.

Pismamê min mala xwe anî Amedê.

Di hevokên li xwarê de îcar hokera cihî berî lêkerê hatiye. Bi baweriya me dîsa heman rêz û rêzik heye.

Ciwanên taxê li komeleyê kom bûbûn.

Pêşî “*kirde*” paşê “*cihê bûyerê*” û paşê “*lêker*” tê. Ji ber ku ji bo kombûnê cihek pêwîst e, lewre jî cih berî pêveberê hatiye. Hevokên li xwarê jî li gorî heman rêzika “*kirde + hokera cihî + pêveber*”ê pêk hatine.

Ez li malê rûdinim.

Ew ji malê derneket.

Ez di ber mala we re derbas bûm.

Hokerên demê bi piranî piştî “*kirde*”yê tî, lê hin caran jî di serê hevokê de cih digirin.

Ez her roj zû ji xewê radibim.

Min duh ew pir zû ji xewê rakir

Min sê rojan ew pir zû ji xewê rakir.

Duh min ew pir zû ji xewa kûr rakir.

Sibê ez dê wî dereng ji xewê rakim.

Rêzbûna hokerên cihî jî ji gelemperiyê ber bi taybetiyê ve yanê ji dema berfireh û gelemperî ber bi dema teng û spesîfik ve ye. Divê bê gotin ku hokerên çawaniyê her tim nêzî lêkerê ne. Her wiha hokerên cihî jî yan li pêş an jî li dûv lêkerê tî. Cihê wan li gorî rêza pêkhatina kar diyar dibe.

Ez duh piştî nîvro ji xewa giran hişyar bûm.

Ez duh piştî nîvro ji nişka ve ketim xeweke giran.

Min duh serê sibê saet di çaran de hevalek hinarte Amedê

Duh serê sibê bi bangdana dîkan re ez ji malê derketim.

Ez dê sibê piştî nîvro saet di 13:15'an de werim mala we.

Di hevokê de kirpandin

Her wekî diyar e di tu zimanan de hemû birên hevokê wekî hev nayên bilêvkirin, hinek peyv bi şid, hinek nerm têne bilêvkirin. Wekî hemû zimanan di kurdî de jî rêjeya tundiya peyvê di nava hevokê de gelekî girîng e. Bo nimûne di kurdî de pirs bi alîkariya kirpandinê jî têne diyarkirin. Wekî din jî dema ku kîjan peyv bê kirpandin ew peyv girîngtir e.

Mînak:

Zozan duh berî bavê xwe ji malê derket.

Di vê hevokê de hemû peyv wekî hev nayên kirpandin, heke tiştê ji bo me girîng kîjan be kirpandin li ser wê ye.

Zozan duh berî bavê xwe ji malê derket.

Ev hevok dixwaze bide zanîn ew e ku “Zozan” duh berî bavê xwe ji malê derketiye, ne yekî yan jî yeka din e.

*Zozan **duh** berî bavê xwe ji malê derket.*

Di vê hevokê de kirp li ser hokerê ango li ser demê ye. Ew dide zanîn ku “*duh*” Zozan berî bavê xwe ji malê derketiye, ne rojê din.

*Zozan duh **berî bavê xwe** ji malê derket.*

Li vir jî kirp li ser hokera demê “*berî bavê xwe*” ye, bi vê yekê mirov fêhm dike ku Zozan “*berî bavê xwe*”, ne berî yekî din derketiye.

*Zozan duh berî bavê xwe **ji malê** derket.*

Di vê hevokê de kirp li ser hokera cihê ye, mirov dibîne ku ew “*ji malê*” derketiye, ne ji dibistanê yan jî ji cihekî din.

*Zozan duh berî bavê xwe ji malê **derket**.*

Di vê hevokê de îcar kirpandin li ser pêveber ango karê ku pêk hatiye.

Di her hevokê de li gorî mebesta bêjerî/ê kirpandin li ser hêmaneke hevokê ye. Bo nimûne di hevoka jorîn de heke Zozan yeke zexel be, wê rojê berî bavê xwe derketibe, dê kirpandin li ser dema derketina ji malê be. Ji wan hêmanên hevokê kîjan tiştêkî ji adetê der be, dê kirpandin li ser wê hêmanê be.

Dahûrandina hevokê

Di encama mijara hevokê de me divê ku em hinek hevokan dahûrînin, ango ji hev derxin. Hevokê ji kîjan hêmanan pêk hatibe, mirov pêşî wan hêmanên bingehîn ên hevokê yên mîna “kirde”, “pêveber”, “têrker” û “bireser”ê destnîşan dike, piştî kurtêhevok û ravekên di hevokê de destnîşan dike. Di dawiyê de jî hemû bêjeyên di hevokê de li gorî cureyên wan ji hev têne cudakirin.

Mînak:

Zozan duh berî bavê xwe ji malê derket.

Kirdeya vê hevokê “Zozan”, pêvebera wê “derket” e. Ji ber ku lêker negerguhêz e, bireser nîn e, têrker hene. Ew jî hokera demê “duh”, raveka hokerî “berî bavê xwe” hokera cih “ji malê” ne. Cureyên bêjeyan: Zozan (navdêr), duh (hokera demê), ber (hokera demê), bav (navdêr), xwe (cînavk), ji (daçek) û mal (navdêr) e. Her wiha veqetandeka “ê”, veqetandeka “î” ku cihê daçekê girtiye û raveka hokerî pêk aniye û qertafa tewangê “ê” jî hene.

Min li mala apê xwe taştê xwar.

Di vê hevokê de “min” (cînavk) kirde, “xwar” (lêker) pêveber e. Têrkera vê hevokê “li mala apê xwe” ye. Di têrkerê de “li mal” hokera cihî ye, her wiha “mala apê xwe” raveka zincîrîn e. Di vê têrkerê de “lî” daçek, “mal” navdêr, “ap” navdêr û “xwe” cînavk e, ew bi veqetandekên “a” û “ê”yê bi hev ve hatine girêdan.

Hevalê min ê ku duh li vir bû, îsal ji bo qazanceke baş diçe Almanya.

Di vê hevokê de kirde raveka zincîrîn “hevalê min ê ku duh li vir bû” ye, di vê ravekê de “hevalê min” raveka cînavkî ye kurtêhevoka “duh li vir bû” bi alîkariya cînavka girêkî “ê ku” bi hevokê ve bûye.

Pêvebera hevokê “diçe” ye. Ji ber ku lêker negerguhêz e, bireser nîn e, du têrkerên hevokê “ji bo qazanceke baş” û “Almanya” hene. Di vê hevokê de cureyên bêjeyê ev in: Heval (navdêr), min (cînavk), duh (hokera demê), li vir (hokera cih), îsal (hokera demê), ji bo (hokera sedemî) qazanc (navdêr), baş (rengdêr), diçe (lêker) û Almanya (hokera cih û navdêr). Her wiha divê em veqetandekên “ê” û “î”yê, cînavka girêkî “ê ku”yê, daçeka “lî”yê, lêkera “bûn”ê jî ji bîr nekin.

RASTNIVÎS

Di zimanekî de rastnivîs hêmaneke bingeîn e û piştî rêziman û ferhengê tê. Di zimanê kurdî de bi taybetî jî di zaravayê kurmancî de rêz û rêzikên rastnivîsê bi awayekî tekûz nehatine destnîşankirin û li ser wê bingeê rênişana rastnivîsê nehatiye amadekirin. Ji ber vê egerê em pêwîst dibin ku beşeke li ser vê mijarê li pirtûka xwe zêde bikin. Bi vê yekê em dixwazin hinek rêz û rêzikên rastnivîsa kurmancî destnîşan bikin.

Rastnivîs her wekî ji navê wê jî diyar e, awayê nivîsîna rast nîşan dide. Rastnivîs bingeha xwe ji çend tiştên sereke digire. Yek ji wan hêmanên bingeîn rêziman e. Di rêzimanê de pergala danganî bandoreke taybet li rêz û rêzikên rastnivîsê dike, ji ber ku guherîn û veguherînên di dangan de, têkiliya di navbera dangan de di teşegirtina peyvan de diyarker in. Her wiha peyvsazî jî bandorê li ser rastnivîsê dike. Awayê pêkhatin û dariştina peyvan bandorê li rêz û rêzikên rastnivîsê dike. Zanîna binyad û awayê pêkhatina peyvan di warê neqandina dûrivê bêjeyekê de rê nîşanî mirov dide.

Hêmaneke din a rastnivîsê alfabeya ye. Alfabeya ku tê bikaranîn ji berê ve xwediyê hinek rêz û rêzikan e. Ew rêz û rêzik tevî alfabeyê derbasî nav qada rastnivîsa wî zimanî jî dibin. Hinek rêz û rêzik jî toreyî ne. Her ziman bi domana demê re hinek rêz û rêzikên nivîsandinê diafirîne. Ew rêz û rêzikên nivîsandinê yên toreyî jî di nava rêz û rêzikên rastnivîsa wî zimanî de cihê xwe digirin.

Di rastnivîsê de tiştekî din ku divê teqez li ber çavan bê girtin jî têkiliya zimanê axaftinê û zimanê nivîskî ye. Guherîna di zimanê axaftinê de bi lez û bez e. Liv û lebata di zimanê devkî de ji zimanê

nivîskî bêhtir e. Ji ber ku zimanê nivîskî ji remz û sembolan pêk tê, guherîn tê de bi hêsanî pêk nayên. Zimanekî ku derbasî ser kaxiz û kompûterê bûbe, êdî bi hêsanî nayê guhartin. Ji ber vê yekê jî zimanê nivîskî bi tu awayî bi lez û beza zimanê devkî re nagihêje. Lewre jî dema ku mirov bala xwe dide gelên ku ji zû de dest avêtine pênûsê, mirov dibîne ku cudatiyeke mezin di navbera zimanê nivîskî û yê devkî de pêk hatiye. Di vî warî de mînak herî berbiçav rewşa îngilîzî ye. Nemaze li Amerîkayê êdî gelek kes dixwazin peyvên bi awayê ku bi lêv dikin binivîsin.

Di wan zimanan de ku dereng derbasî ser kaxizê bûne de zimanê nivîskî û yê axaftinê nêzî hev in. Lê belê di vî warî de zimanê kurdî xwediyê aloziyên mezin e. Ji ber ku gelek zarava û devokên wî hene. Ji bo her tiştekî çend bêjeyên hemwate hene. Her wiha jî gelek dirûvên heman bêjeyê hene. Ew jî aloziyeke mezin derdixe pêşberî mirov.

Piştî vê destpêkê em derbasî mijara xwe bibin. Rêz û rêzikên rastnivîsa kurmançî çi ne? Em dê li ser rêz û rêzikên zaravayên din tu nixandinan nekin, ji ber ku her wekî ji navê pirtûkê jî diyar e, çarçoveya vê xebatê zaravayê kurmançî ye.

Fonetîka kurdî û rastnivîs

Her wekî me berî niha jî got, di rêzimanê de tiştê ku herî zêde bandorê li rastnivîsê dike, dengsazî ye. Di dengsaziya kurdî de hin tiştên ku serê pêşîn divê bête zanîn hene.

Di kurdiya kevn de peyvê bi dengdêrekê dest pê nekiriye. Hê jî peyvên ku bi dengdêrên kurt “i” û “u”yê dest pê dikin pir kêmtir in. Lê bi domana demê re dengê “h”yê ku di kurdî de cihê gelek dengên zimanên îranî girtibû, ji holê rabûye. Bi vê yekê re jî gelek peyvên ku bi dengdêran dest pê dikin derketine holê.

Mînak:

<i>hanîn</i>	<i>anîn</i>
<i>havêştin</i>	<i>avêtin</i>
<i>hêrîş</i>	<i>êrîş</i>
<i>herê</i>	<i>erê</i>
<i>heger</i>	<i>eger</i>
<i>harîkarî</i>	<i>arîkarî</i>

Bandora vê yekê ya li ser rastnivîsê gelek e. Ji ber ku bi vê yekê re rêzaneke din a kurmancî pêpes bûye. Di kurmancî de du dengdêr nayêne ber hev. Lê piştî ku ev qas peyvên ku bi dengdêran dest pê dikin derketine holê, êdî ev rêgez guheriye.

Di hinek dem û raweyên ku bi dengdêran dest pê dikin de, du dengdêr hatin ber hev.

Mînak:

Raweya fermanî Dema niha

<i>biaxive</i>	<i>diaxive</i>
<i>biavêje</i>	<i>diavêje</i>
<i>biêşîne</i>	<i>diêşîne</i>

Ev forma kurt jî di hin devokan de guheriye û formên mîna “*tavêje, têşe û taxive*” derketine holê.

Ziman ji bo ku ji vê bargiraniyê rizgar bibe, xwe sivik dike û ew peyv kurt dibin. Kurtbûna hinekan cihê xwe girtiye, ya hinekan hîn tam nehatiye pejirandin.

biaxive dibe *baxive*
biavêje dibe *bavêje*
biêşîne dibe *bêşîne*
biajo dibe *bajo*

Îro her du formên li jor jî tene bikaranîn, di zimanê nivîskî de forma pêşîn serwer e, di axaftinê de forma kurt tê bikaranîn..

Neyîniya lêkera “axaftin”ê

Naaxive carinan dibe “*naxive*”, hinek wekî “*n'axive*” jî dinivîsin. Ew rêbaza dabirê ango apostrofê jî pirsgirêkê tam çareser nake.

Li ser heman mijarê em dikarin hin mînakên din jî bidin.

naavêje, neavêje (navêje), naêşîne, neêşîne (nêşîne)...

Qertafên “bi-” û “bê-”yê

Qertafên “*bi-*” û “*bê-*”yê yên ku rengdêran pêk tînin jî dihêlin ku du dengdêr bêne ber hev.

Mînak: *biagir, bêagir, biaş û bêaş, biav û bêav biol û bêol, biîman û bêîman...*

Ev yek di warê rastnivîsa kurmançî de bi xwe re arîşeyên girîng tîne. Belkî formên mîna “*têşîne, taxive, tavêje*” hîn neketine zimanê nivîskî û zêde devokî ne, lê ne dûr e ku di rojên pêş de xwe li ser zimanê nivîskî ferz bikin. Ji ber ku bêjeyên mîna “*tîne, tê*” ji niha ve di zimanê nivîskî de bi cih bûne. Di hinek peyvan de mirov nikare xwe ji nivîsandina du dengdêrên li nik hev bide aliyekî, lê heke awayê kurt ê bêjeyan hebe û di warê wateyê de tevliheviyê pêk nayne, divê mirov awayê kurt tercîh bike.

Guherîn û veguherîna dengan

Guherîn û veguherîna di dengan de dirûvê peyvan diguhêre, peyvek bi çend dirûvan derdikeve pêşberî mirov. Gelek kes dixwazin formên herêma xwe derbasî zimanê nivîskî bikin, ev jî bi xwe re hinek aloziyan tîne, rê li ber pêkhatina zimanekî yekgirtî digire.

Têkildarî vê yekê, ji ber ku guhêrîna di zimanê devkî de bi lez û bez e, di warê rastnivîsê de ji bo kurmançan sergêjiyeke mezin pêk hatiye. Xuya ye ku guherîn û veguherîna di zimanê devkî de li her cihî ne bi heman şêweyî ye. Lewre jî gelek devok derketine holê û vê yekê rewşa zimên kambaxtir kiriye.

Di zaravayê kurmançî de pevguherîna dengan pir zêde ye. Astengiya herî mezin a li ber rastnivîsa kurmançî jî ev yek e. Nemaze dengdêrên kurdî gelekî pev diguherîn. Li vir ne pêkan û ne pêwîst e ku hemû pevguherînên dengan bidin. Lê dîsa jî divê em hinek mînakan bidin.

Guherîna dengan li gorî sedem û bingeha xwe ji hev cuda dibin. Hin caran ji du dengên ku cîderka wan yek e, yek tê daqurtandin. An jî dengêkî din dişibîne xwe; her wekî çawa ku di hin devokan de “*serjêkirin*” bûye “*şerjêkirin*”; “*şikestin*” bûye “*şikeştin*”. Pevguherîna hin dengan bingeha xwe ji demên kevn digire. Dema ku mirov bala xwe dide cudatiya di navbera kurdî û farisî de yan jî farisiya kevn û partî de mirov guhartina hin dengan dibîne.

Ev guherîn ji mêjûyê tê, dema ku zimanên Hind-Ewropayê ji hev cuda bûne, guherîna van dengan pêk hatiye. Hin deng kurdî ji zimanên din ên îranî cuda dikin. Zanîna vê yekê di pêkanîna rêz û

rêzikên rastnivîsê de karê me hêsantir dike. Her çi qas guherîna van dengan ne tekûz be jî, di tercîhkirina teşeyên peyvan de divê ew rêz û rêzik li ber çavan bêne girtin. Dema ku ev yek bê kirin dê hem yekgirtina kurmancî hêsantir bike hem jî kurmancî nêzî zaravayên din bike.

Hin guhartin jî bingeha xwe ji zaravayan digirin. Dema ku mirov du zaravayan hevrû dike, mirov vê yekê bi awayekî zelaltir dibîne.

Bo nimûne di fonetîka kurmancî û soranî de hêmaneke sereke ya cudatîyê dengên “v” û “w”yê ye. Di soranî de dengê “v” nîn e. Lê di kurmancî heye.

Peyvên ku ji soranî derbasî kurmancî dibin, bi awayê resen têne wergirtin. Ew jî bandorê li rastnivîsê dike. Soran ji bajarê Erbilê re “Hewlêr” dibêjin, kurmanc jî “Hevlêr” dibêjin. Lê ji ber ku ev nav di ser soranî re derbasî kurmancî bûye, em peyva “Hewlêr”ê bi kar tînin.

Mînak:

şev û şew
av û aw

Her wiha di navbera kurmancî û kirmanckî de jî cudatîya hinek dengan heye.

M/V

Mînak:

kurmancî kirmanckî

<i>nav</i>	<i>nam</i>
<i>çav</i>	<i>çim</i>
<i>nîv</i>	<i>nîm</i>
<i>dûv</i>	<i>dim</i>

Lê hinek peyvên awarte hene, bo nimûne bêjeya “çem” di her du zaravayan de heman wateyê dide.

Z/J

kurmancî kirmanckî

<i>roj</i>	<i>roz</i>
<i>jî</i>	<i>zî</i>

Divê em diyar bikin ku devokên kirmanckî bi xwe jî di vî warî de ji hev cuda dibin. Di hin zaravayan de li şûna bêjeya “roz”, “roj” tê gotin. Her wiha peyva ku kurmanc jê re “zêde” dibêjin, di hin devokên kirmanckî de dibe, “jêde”.

Li aliyê din di kurmanckî bi xwe de jî guherîna van her du dangan heye. Nemaze li hin herêman ev her du deng di peyvan de berevajî piraniyê têne bikaranîn. Li derdora Şemzînanê li şûna “v”yê “w” tê bikaranîn. Bo nimûne li şûna “veke”, “weke” tê gotin. Guhartina di van her du dengdêran de herî zêde di paşgira “-van”ê de xwe dide der. Hin kes vê paşgirê wekî “-wan” dinivîsîn û ew jî di warê rastnivîsê de tevliheviyeke mezin bi xwe re tîne. Ji ber ku dirûvê hemû peyvên ku bi paşgira “-van”ê hatine pêkanîn, diguhere. Nimûne: *Gavan, naxirvan, şivan, dergevan, golikvan, baxçevan, şoreşvan...*

Mînak:

<i>xevn</i>	<i>xewn</i>
<i>nivîs</i>	<i>niwîs</i>
<i>şev</i>	<i>şew</i>
<i>govend</i>	<i>gowend</i>
<i>ava</i>	<i>awa</i> (şêwe)

Di zimanê nivîskî de awayê reşkirî rast ên din çewt in.

B/P

Ev her du deng jî di gelek peyvan de cihê xwe ji hev re dihêlin.

<i>biçûk</i>	<i>piçûk</i>
<i>bişaftin</i>	<i>pişaftin</i>

Di van mînakan de her du jî têne bikaranîn.

B/V

Her çiqasî me diyar kiribe ku pevguherîna van her du dangan bingeha xwe ji pêşketinên mêtûyî digire jî, ev pevguherîn di nava zaravayê kurmanckî de jî hîn hebûna xwe diparêze.

Bo nimûne:

<i>bab</i>	<i>bav</i>
<i>neqeb</i>	<i>neqew</i>
<i>derbas</i>	<i>dervaz</i>

J/Z

Ev pevguherîn jî bingeha xwe ji pêşketineke dîrokî werdigire, lê di nav zaravayê kurmancî de bi peyvên mîna “*jîrek û zîrek*”, “*jehr û zehr*”, “*jeng û zeng*” hebûna xwe diparêzin.

N/L

<i>nivîn</i>	<i>livîn</i>
<i>nimêj</i>	<i>limêj</i>
<i>nig</i>	<i>ling</i>

Li gorî zimanê nivîskî ji van mînakên ên reşkirî rast in û yên mayî şaş in. Jixwe peyva *nivîn* ji aliyê peyvsaziyê ve jî rasttir e, lewre ew ji lêkera “*nivistin*”ê tê. Peyva “*nimêj*” ji aliyê peyvsaziyê ve ji peyva “*limêj*” duristtir e. Di zimanê farisî de jî “*nemaz*” e.

R/L

Ev her du deng ji ber ku cîderka wan nêzî hev e zû bi hev diguherin.

Mînak:

<i>alîkar</i>	<i>arîkar</i>
<i>zêlû</i>	<i>zêrû</i>
<i>lawir</i>	<i>rawir</i>

Mînakên reşkirî di zimanê nivîskî de zêdetir tene bikaranîn. Peyva “*alîkar*” ji hêla peyvsaziyê ve jî ji “*arîkar*” zêdetir di cihê xwe de ye. Lewre peyv ji hemanên “*alî*” û “*kar*” pêk hatiye. Wisa xuya dike ku di peyva “*arîkar*” de lixweşibandina berepaşkî heye.

S/Z

Ev her du deng jî nêzî hev in, lewre jî bandorê li hev dikin. Di hin lêkeran de dengê “*s*”ya di raderê de, di rayeka dema niha de dibe “*z*”.

Mînak:

<i>parastin</i>	<i>diparêzim</i>
<i>xwestin</i>	<i>dixwazim</i>
<i>gestin</i>	<i>digezim</i>
<i>bihîstin</i>	<i>dibihîzim</i>

Ji bilî vê yekê jî di hin peyvan de mirov pevguherîna her du denggan dibîne.

Mînak:

<i>derbas</i>	<i>derbaz</i>
<i>xinis</i>	<i>xiniz</i>
<i>nas</i>	<i>naz</i>

Q/K

<i>qurq</i>	<i>kurk</i>
<i>qelandin</i>	<i>kelandin</i>
<i>qutan</i>	<i>kutan</i>
<i>qelaştin</i>	<i>kelaştin</i>

Bêjeyên “qelandin” û “kelandin” her çî qas jî heman bingehe bên jî wateya wan jî hev cuda bûye, du peyvên cuda derketine holê. Ji bilî wan bêjeyan reşkirî rast in, ên mayî çewt in.

F/V

Ev her du deng jî nêzî hev in, lewre jî bandorê li hev dikin, carinan cihê hev digirin.

Mînak:

<i>tifing</i>	<i>tiving</i>
<i>hefdeh</i>	<i>hevdeh</i>
<i>defdan</i>	<i>devdan</i>
<i>mofik</i>	<i>movik</i>
<i>mirof</i>	<i>mirov</i>

Bêjeyên ku li gorî zimanê nivîskî rast in, ên reşkirî ne. Her wiha “f”ya di radera hinek lêkeran de di rayeka dema niha de dibe “v”. Ev yek zêde bandorê li rastnivîsê nake, lê hin kes vê guherîna deng li ber çavan nagirin wê demê formeke çewt derdikeve holê.

Mînak:

<i>keftin</i>	<i>dikevim</i>
<i>axaftin</i>	<i>diaxivim</i>
<i>peyiftin</i>	<i>dipeyivim</i>

Her wekî me li jorê da zanîn, hinek kes li şûna “*di*axivim”ê “*di*-axîfîm” dinivîsin, ev yek şaş e.

H/X

<i>hîm</i>	<i>xîm</i>
<i>hine</i>	<i>xine</i>

Mixabin ji van mînakên her du jî têne bikaranîn, hinek ji wan kêr, hinek jî zêde.

S/Ş

Ev her du deng jî gelekî bandorê li hev dikin.

Mînak:

Rast

<i>şikeştin</i>	<i>şikeştin</i>
<i>pişik</i>	<i>pişik</i>
<i>sûravk</i>	<i>şoravk</i>

D/T

Cîderka van her du dengên jî yek e, lewre jî bandorê li hev dikin. Ji ber vê yekê dengê “*d*”ya qertafa dema niha “*di*”yê di gelek lêkeran de bi domana demê re cihê xwe ji “*t*”yê re hiştiye.

dihînim bûye *tînim*
dihêm bûye *têm*

Dengê “*d*”ya daçeka “*di*”yê di cînavkên lihevxiştî de jî dibe “*t*”.

Mînak

Di hev bûye *tev*
Di wî/wê de dibe *tê* de

Her wiha mirov dikare hinek mînakên din jî bide.

<i>egîd</i>	<i>egît</i>
<i>xerad</i>	<i>xerat</i>
<i>Ferad</i>	<i>Ferat</i>

Di zimanê nivîskî de her çî qas bêjeyên li jor bi her du awayan bîr nivîsandin jî yê reşkirî zêdetir têne bikaranîn.

T/Ç

<i>tu</i>	<i>çu</i>
<i>tîk</i>	<i>çîk</i>
<i>têjik</i>	<i>çêjik</i>

Mixabin di zimanê nivîskî de her du dirûv derdikevin pêşberî mirov, dibe ku bi domana demê re yek ji wan ji holê rabe yan *jî* di warê wate û qada bikaranînê de her du ji hev cuda bibin.

Hin guherîn hene ku ji ber zimanên din derbasî zimanê kurdî bûne. Zimanê kurdî hin peyvên ji zimanên din li xwe anîne, hinek jî wekî xwe hiştine. Heta li hin cihan hatine guhartin, li hin cihan jî wekî xwe mane. Ev yek di warê rastnivîsa wan de bûye sedema tevliheviyê.

Mînak:

selam û silav
Kore û Qore
Ankara û Engere

Z/D

Guherîna di van dangan de ji ber du sedeman tê. Sedemek her wekî me berê jî gotibû, ev cudatî ji kêrahiya dîrokê tê. Di peyvên li xwarê de peyvên bi “z”yê kurdî yên bi “d”yê farisî ne.

Mînak:

zerya û derya
zava û damad

Sedem jî dengê “dzat” (ض) a erebî ye. Peyvên ku ew deng di wan de heye, bi du rengan derbasî zimanê kurdî bûne. Hinekan ew dengê erebî wekî “z”yê qebûl kiriye, hinekan jî wekî “d”yê.

Mînak:

<i>qazî</i>	<i>qadî</i>
<i>qeza</i>	<i>qeda</i>

O-Û-U/W

<i>olçek</i>	<i>welçek</i>
--------------	---------------

<i>ordek</i>	<i>werdek</i>
<i>ûjdan</i>	<i>wîjdan</i>
<i>olaq</i>	<i>welaq</i>
<i>ûsa/usa</i>	<i>wisa</i>

Ji van mînak ên reşkirî di zimanê nivîskî de zêdetir bi cih bûne.

Li ser pevguherîna van her du dengan şîroveyeke rast û durist gelekî diwar e. Lê ji mînakê jî xuya dibe ku kurdî di destpêka peyvê de dengdêrê napejirîne, lewre jî nîvdendêrekê anglo “w”yê tîne şûna dengdêrê.

Pevguherîna dengdêran

Di kurmancî de pevguherîna dengdêran ji pevguherîna dengdaran zêdetir e û ew jî bandoreke neyînî li ser rastnivîsa kurmancî dihêle, ji ber ku peyvek bi gelek dirûvên ji hev cuda derdikeve pêşberî mirov.

U/I

Ev her du deng gelekî zû bi hev diguherin. Nemaze jî dengê “u”yê bi hêsaniyê dikare cihê xwe jî dengê “i”yê re bihêle. Heta mirov dikare bibêje ku gelek peyvên ku di wan de dengê “i”yê heye, berê dengê “u”yê tê de hebûye. Dema ku mirov bala xwe dide hinek peyvên devokî, mirov vê yekê dibîne, Di kurmancî de jî dengê “u”yê ber bi dengê “i”yê ve herikînek heye. Hejmara “du”yê di hin devokan wekî “dî” tê bilêvkirin. Her wiha peyva “pir” jî di hin devokan de wekî “pur”ê tê bilêvkirin. Cînavka kesê duyem ê yekjimar a xwerû “tu” û peyva di hemwateya hîç “tu” jî di hin devokan de wekî “tî”yê têne bilêvkirin.

E/Ê

Ev her du deng jî ber ku nêzî hev in, gelekî bi hev diguherin.

Mînak:

<i>Rast</i>	<i>Çewt</i>
<i>yek</i>	<i>yêk</i>
<i>mejî</i>	<i>mêjî</i>
<i>hejmar</i>	<i>hêjmar</i>

Di vî warî te tiştêkî din heye ku divê mirov teqez li serê tiştan bibêje. Ji ber ku “ê” di tirkî de nîn e, gelek peyvên kurdî yên ku di wan de dengê “ê”yê heye, wekî tirkî bi “e”yê têne bilêvkirin û nivîsandin. Ev cureyekî pişafînê ye, divê mirov li hemberî vê yekê hişyar û serwext be.

<i>Rast</i>	<i>Çewt</i>
<i>têkoşîn</i>	<i>tekoşîn</i>
<i>bêrîvan</i>	<i>berîvan</i>
<i>tîrêj</i>	<i>tîrej</i>

E/I

Ev her du deng jî di gelek peyvên de bi hev guherîne.

Mînak:

<i>mirov</i>	<i>merov</i>
<i>wiha</i>	<i>weha</i>
<i>wisa</i>	<i>wesa</i>
<i>winda</i>	<i>wenda</i>
<i>tijî</i>	<i>tejî</i>
<i>çil</i>	<i>çel</i>
<i>xirab</i>	<i>xerab</i>

Ji bilî bêjeya “mirov” di zimanê nivîskî de li ser van mînakan dubendî heye û hinek mînakên berevajî yên mîna “hem” jî hene.

Pirsgirêka “u” û “û”yê

Pirsgirêkeke din a rastnivîsê jî peyvên ku bi dengdêrên “u”- “û” têne nivîsandin derdixin pêşberî mirov. Celadet Bedirxan daye zanîn ku dengê “u”yê ji dengên “wî”yê pêk hatiye. Li herêmên ku dengê “û”yê wekî “ü”yê bi lêv dikin, li şûna wê dengên “wî”yê bi kar tînin.

Heke em vê yekê di zimanê nivîskî de bipejirînin, divê em digel pevdenga “xw”yê qala pevdengên “kw”, “gw”, “şw”yê jî bikin. Lê belê di kurmancî de ji bilî “xw” tu pevdeng nehatine destnîşankirin. Ji ber vê yekê divê peyvên bi pevdenga “xw”yê bi pevdengê bêne nivîsandin.

Mînak:

<i>Rast</i>	<i>Çewt</i>
<i>xwîn</i>	<i>xûn</i>
<i>xwişk</i>	<i>xuşk</i>
<i>xwî</i>	<i>xû</i>
<i>xwe</i>	<i>xu</i>
<i>xweh</i>	<i>xuh</i>

Yên mayî jî bi “û”yê bêne nivîsandin.

<i>Rast</i>	<i>çewt</i>
<i>gûz</i>	<i>gwîz</i>
<i>bûk</i>	<i>bwîk</i>
<i>kûr</i>	<i>kwîr</i>
<i>şûr</i>	<i>şwîr</i>
<i>şûn</i>	<i>şwîn</i>

Her wiha jî ber heman sedemê hin kes bêjeyên ku tê de “u” hebe bi pevdengê dinivîsin. Bi baweriya me ew jî şaş e.

Mînak:

<i>Rast</i>	<i>Çewt</i>
<i>xurt</i>	<i>xwirt</i>
<i>xuya</i>	<i>xwiya</i>
<i>kurt</i>	<i>kwirt</i>
<i>qul</i>	<i>qwîl</i>

Pevguherîna dengdêrên kurt û dirêj

Dengdêrên kurt ên mîna “î”, “u” û “e”yê yên ku dengdara “h”yê li ber wan heye, dema ku “h” jî ber wan radibe cihê xwe jî dengdêrên dirêj ên mîna “î”, “û”, “o” û “a”yê re dihêlin.

Mînak:

<i>Awayê dirêj</i>	<i>Awayê kurt</i>
<i>cih</i>	<i>cî</i>
<i>mih</i>	<i>mî</i>
<i>rih</i>	<i>rî</i>
<i>sih</i>	<i>sî</i>

<i>duh</i>	<i>do</i>
<i>tirih</i>	<i>tirî</i>
<i>Buhtan</i>	<i>Botan</i>
<i>teht</i>	<i>tat</i>
<i>suhtin</i>	<i>sotin</i>
<i>pehtin</i>	<i>patin</i>

Di kurmancî de herikîneke bi vî awayî heye. Lê belê hin kes vê rêgeza danganî bînpê dîkin, ev jî bi xwe re şaşiyeke rastnivîsê tîne. Ew jî li ber dengdêrên dirêj dengdara "h"yê dinivîsin her wekî;

<i>Rast</i>	<i>Çewt</i>
<i>cih</i>	<i>cîh</i>
<i>mih</i>	<i>mîh</i>
<i>rih</i>	<i>rîh</i>
<i>sih</i>	<i>sîh</i>
<i>duh</i>	<i>doh</i>

Ev yek şaş e û kesên ku bi kurmancî dinivîsin divê xwe jî vê yekê bidin alî da ku rê li ber aloziyekê bê girtin.

Her wekî me li jorê jî da xuyakirin di kurmancî de pevguherîna dangan pir zêde ye, ev yek jî di warê rastnivîsê de bi xwe re gelek gelş û gelemşeyan tîne. Lê cihê bextewariyê ye ku digel vê yekê jî di kurmancî de hevgirtina zimanê nivîskî jî sedî 85-90 pêk hatiye. Kesên ku bi kurmancî dinivîsin piraniya van peyvan wekî hev dinivîsin.

Ligel vê yekê jî hîn gelek kêşe û arîşeyên rastnivîsî hene. Her wekî me berê jî diyar kiribû, piraniya van cudatiyan jî ber nebûna pergaleke perwerdehiyê ya li ser xîmê zimanê nivîskî tê. Bi pêkhatina pergala perwerdehiya bi zimanê kurdî û pê re jî bi pêşketin û belavbûna zimanê nivîskî dê rêz û rêzikên rastnivîsê di nav civakê de belav bibin û cihê xwe tekûz bikin. Ji ber xebatên weşan û çape-meniyê û bidestketina mafê perwerdehiya bi zimanê kurdî dê riya yekgirtinê vebe. Ji bo çareserkirina dubendî û pîrbendiyên li ser rast-nivîsê çend rêbaz hene. Rêbaza herî girîng danûstandina xurt a di navbera hemû kurdan de ye. Di warê yekgirtinê de pêdivî bi akademiyeke ziman a neteweyî heye. Divê em jî bîr nekin ku zimanê

nivîskî yê kurdî hê di qonaxa pêkhatinê de ye. Divê zimanê yekgirtî li gorî rêz û rêzikên zanistî pêk were. Bo nimûne her peyva ku kurd bi kar tînin û ne bi zimanekî din, bi zimanê kurdî ye, divê em wê peyvê bixin zimanê nivîskî.

Divê hemû peyvên hemwate ango sînonîm bikevin bazara zimanê nivîskî, ew peyv dê bi domana demê re bêne bêjîngkirin, hinek ji wan dê binbêjîng bibin, hinek jî dê bimînin. Şansê her peyvê heye ku li ser bêjîngê bimîne, lewre jî divê em tu peyvê yekser binbêjîng nekin. Gelek hêmanên ku bandorê li man û nemana peyvekê dikin hene; fîrehî û tengiya herêma ku lê tê bikaranîn, newaya peyvê, hêsanî û dij-wariya jiberkirinê, tengî û firehiya qada wateyê ya bêjeyê û hwd.

Li gorî vê yekê dê hinek peyv bêne jibîrkirin û hinek jî bimînin. Her wiha hinek peyvên hemwate dibe ku di warê wateyê de ji hev cuda bibin, an jî di qadên cuda de werin bikaranîn û pêkan e ku hinek ji wan peyvan bibin têgihên warekî taybet. Bo nimûne di kurdî de ji bo peyva “*keskesor*” çend nav hene, her wek; “*bûka baranê*”, “*heftreng*”, “*tîra dawîd*” û hwd. Dibe ku yek ji wan di wê-jeyê de, yek di hunerê de yek jî zanistên xwezayî de were bikaranîn.

Li aliyê din ji peyvên ku bingeha wan yek e û dirûvê wan piçekî ji hev dûr ketiye, bivê nevê em ê yekê bineqînin. Lê biryardayîna li ser vê yekê jî divê bi lihevkirineke giştî pêk were. Serê pêşîn divê etîmolojîya peyvê li ber çavan bê girtin, lê bê nihartin ka çi guhartin bi serê peyvê de hatine. Her wiha herikîn ber bi ku ve ye û kîjan deng ji peyvê ketine, ji ber çi sedemê wisa bûye? Digel vê yekê forma ku herî zêde di nav gel de belav bûye kîjan be divê ew pêşî bê neqandin, lê yên mayî jî bikevin bazara zimên. Em dikarin peyva “*kêrguh*” wekî mînak bidin. Ev peyv bi gelek awayên cuda derdikeve pêşberî mirov, her wekî “*kêrguh*”, “*kêrgoşk*”, “*kêroşk*”, “*kîroşk*”, “*kîvroşk*”.

Dema ku mirov bala xwe dide peyvê, mirov bi hêsanî pê derdixe ku peyveke hevedudanî ye. Peyv ji du hêmanan pêk hatiye, yek “*guh*” an jî “*goş*” ku her du jî tên heman wateyê. Hêmana din jî bi rengê “*kî*”, “*kê*”, “*ker*” derdikeve pêşberî mirov, mixabin her sê jî ji aliyê şibandinê ve wê wateyê didin. Nexwe divê bala xwe bidin zaravayên kurdî, di kirmanckî de “*arwêş*” an jî “*hargoş*” e. Di zimanê farisî de jî “*xergûş*” e. Nexwe mijar zelal dibe, hêmana ku em

lê digerin “*ker*” e û peyv bi xwe jî “*kerguh*” an jî “*kergoş*” e, lê forma duyemîn paşgira “*k*” wergirtiye û bûye “*kerkoşk*” mirov dikare van her du peyvên “*kerguh*” û “*kergoşk*” bi kar bîne.

Her wiha di zimanê nivîskî de, di klasîkên kurdî de ew peyv çawa hatiye bikaranîn. Yanê mirov divê bi lez û bez li gorî dilê xwe tevnegerê, heke wisa bike dê alozî zêdetir bibin. Pewîst e em bi hest-yarî tevnegerin û devoka xwe bingeh negirin. Heke her kes devoka xwe bingeh bigire, bi rastî jî dê çend zimanên ji hev cuda derkevin holê.

Nîvdengdêr û dengdêrên dirêj

“î”ya berî “y”ê

Hin rêz û rêzik hene ku ji taybetiyên wî zimanî bi xwe tên. Têkiliya “î”ya berî dengê “y”yê têkiliyeke bi vî rengî ye. Dengê “î”yê dema ku berî “y”ê tê, dinermije û ev taybetiyeke danganî ye. Ev rêzika danganî ji hêla teveka zimanzanên kurd ve tê pejirandin. Ev rêzik bandora xwe li rastnivîsê jî dike. Celadet Bedirxan gotiye “î”ya berî “y”yê dinermije û dibe “î”, bingeha xwe ji vir digire. Gelek zimanzanên kurd vê encama rêzikê napejîrin, lewre ew dibêjin, “*Peyv wêne ye, divê di peyvê de guhartin pêk neyê.*”

Her wekî me li jorê got, nîqaş li ser rêzika danganî nîn e, li ser encama wê ye. Danerê rêzimana kurmancî Celadet Bedirxan xwestiye ku ev rêzik derbasî rastnivîsê bibe û bi wî awayî bê nivîsandin. Ev daxwaz heta radeyekê di nava zimanê nivîskî de jî bi cih bûye. Em jî heta ku lihevkirineke giştî pêk were, vê biryara Celadet Bedirxan dipejirînin û pêk tînin.

Celadet Bedirxan heman tiştî ji bo tîpa “ê”ya berî dengê “y”yê jî gotibû lê vê yekê zêde cihê xwe negirt. Li gorî baweriya min têkiliyeke wiha di navbera “ê” û “y”yê de nîn e, hebe jî nagihêje wê astê ku bikeve nav zimanê nivîskî.

Celadet Bedirxan wekî nimûne, van peyvên dide:

“ê”	“î”
<i>pê</i> <i>piyê wî</i>	<i>derî</i> <i>deriyê me</i>
<i>dê</i> <i>diya te</i>	<i>tilî</i> <i>tiliyên min</i>
<i>rê</i> <i>riya wan</i>	<i>xanî</i> <i>xaniyê te</i>

Her wekî me pêşî got, di telafûza “*dêya me*”, “*rêya me*”, “*pêyê wan*” de jî dijarî nîn e. Di hinek bêjeyan de guherîneke wiha dê aloziyê bi xwe re bîne.

Bo nimûne dema ku mirov dibêje;

Ev pisîk mê ye.

Ew mêrekî çê ye.

Dîsa di telafûzê de tu zehmetî nayê kişandin.

Dema ku mirov hevoka “*Hesen tê malê.*” wekî “*Hesen te malê.*” binivîse kes tiştekî jê fêm nake.

Hejmara “*sê*” dema ku li gorî vê rêgezê bê guhartin, dê wateya xwe winda bike.

“*Sêyan got*” dibe “*Seyan got*” an jî “*Siyan got*”

Heke em bi awayê din bibêjin “*dara sêyemîn*” dê bibe, “*dara seyemîn*” an jî “*dara siyemîn*”...

“*û*”ya berî “*w*”yê

Ev her du deng jî bandorê li hev dikin, “*w*” dengdêra dirêj “*û*”yê kurt dike. Dengdêra kurt a nêzî vê dengdêrê “*u*” ye, lê Celadet Be-dirxan gotiye, “*u*”jî berî “*w*”yê nayê û diguhere, dibe “*i*”. Li gorî baweriya min ev raman şaş e, “*u*”ya ku berî “*w*”yê tê û wekî xwe dimîne. Ji ber ku “*u*” dengdêreke kurt e, hê kurtir nabe.

Her wekî me di mijara pevguherîna dangan de jî nîşan da, dengdêra “*u*” bi xwe dengdêreke zêde lawaz e, bi hêsanî dadigere ser “*i*”yê. Bi baweriya me heke dengê “*u*”yê bi awayekî siruştî nebûbe “*i*” divê berî “*w*”yê dengdêra “*u*”yê bê nivîsandin.

Mînak:

ruwê min

duwemîn,

xwesuwa min (xwesiwa min)

Dengderên dubare

Di kurmancî du tîpên dengdêr û dengdarên ji hev li nik hev nayên nivîsandin. Wate, di kurmancî de tîpa dubare (şedde) nîn e. Mijara dengdêran me cuda nixxandiye, lewre jî em dê tenê li ser dengdaran

rawestin. Her wekî me di beşa dengzaniyê de jî diyar kiribû, ew mijareke aloz e; jê re rêz û rêzikên zelal nehatine danîn.

Celadet Bedirxan dabû zanîn ku divê du dengdarên ji hev û nêzî hev li dûv hev neyêne nivîsandin, di rastnivîsê de jî pêwîst e yek ji wan bê xistin. Xuya ye ku di kurmancî de bilêvkirina du dengdêrên ji hev û nêzî hev gelekî dijwar e; dema ku mirov bi lêv dike, yek ji wan dikeve. Li ser vê yekê jî tu gelemşe û dubendî nîn e. Lê dema ku mesela hat ser rastnivîsê, her wekî hin mijarên din, dubendî derdikeve holê.

Me jî di xebata xwe ya bi navê *“Waneyên Rêzimanê Kurmancî”* û çapa yekemîn a vê pirtûkê de gotibû ku divê du dengdarên ji hev û nêzî hev bi hev re neyêne nivîsandin, ji wan dengdaran yek bê xistin. Heke di bêjeyê hevedudanî û pêkhatî de hatin ber hev û xistina dengê wateya bêjeyê xera bike, divê tîrek bikeve navbera her du dengên ji hev. Lê vê rêzika *“tîr”*ê zêde cihê xwe negirt. Jixwe min gotibû, ev *“tîr”* kêşeyê ji binî ve çareser nake, lewre ez wê didim aliyekî.

Li aliyê din heke ji her du dengan yek jixweber ketibe, divê neyê nivîsandin. Heçî dengdarên nêzî hev in, her çi qas di telafûzê de yek ji wan dikeve jî bi bawerîya me pêwîst nake ku di nivîsandinê de bê xistin. Dîsa, heke jixweber ketibe, divê wisa bê nivîsandin.

Di vî warî de dîtineke din heye ku dibêje, şedde di peyvên kurdî yên xwerû de nîn e, di peyvên biyanî û hevedudanî de heke du dengên ji hev hatin ber hev divê bîn nivîsandin. Ev raman her ku diçe zêdetir cihê xwe digire.

Li vir tiştê ku divê em li serê biryarê bidin ev e; gelo em ê peyvê wekî *“wêne”* bipejirînin û nehêlin ku tê de şikestin çêbe yan jî em ê *“bilêvkirin”*ê esas bigirin û nivîsandina xwe nêzî axaftinê bikin? Celadet Bedirxan, di gelek waran de bilêvkirin esas girtiye û rêzikên rastnivîsê li gorî wê diyar kirine.

Zimanê nivîskî îro jî vê xetê dûr dikeve, nêzî tercîha din dibe û peyvê wekî *“wêne”* dibîne û dixwaze ku wekî xwe were nivîsandin. Mirov dikare riyekê ji van bineqîne, lê pêwîst e em li ser riyekê bimeşin û riya neguhêrin. Her wekî gelek warên din ên rastnivîsê de di vî warî de jî pêdivî bi lihevkirineke giştî heye.

Bi tenê rewşeke awarte heye. Navdêrên bi zimanên ku bi tîpên latînî têne nivîsandin divê wekî xwe bimînin.

Mînak:

Du dengdarên ji hev

*serokkomar
şerrawestandin
terk kirin
xurttir
kurttir
denggir
William*

Du dengdarên nêzî hev

*bilindtir
rindtir
rengker
cengker*

Rastnivîsa veqatendeka ku cuda tê nivîsandin

Li ser rastnivîsa veqatandekên ku bi serê xwe tên nivîsîn, divê em têbiniyekê daynin. Di nava hevokê de heke peyva berî veqatandekê dengdêr be, berî veqatandeka serbixwe “y” tê û ew dibin “yê”, “ya”, “yên”. Her wiha gihaneka “an” jî dema ku peyva berî wê bi dengdêrê biqede divê bibe “yan”.

Mînak:

*Hevala min a dibistanê hate mala me.
Birayê wî yê biçûk çû.
Dara gûzê ya li ber dêrî hate birîn.
Kalikê wan ê 70 salî koça xwe ya dawîn kir.
An wî gotiye yan jî birayê wî.*

Kurtkirina bêjeyan

Di zimanê axaftinê de hin bêje têne kurtkirin, bêjeyên ku bi dengdêrên “e” û “ê”yê diqedin didema veqatandekê de, qertafa “î”yê digirin an jî ditewin, kurt dibin.

Mînak:

<i>Bêje</i>	<i>Kurt</i>	<i>Dirêj</i>
<i>mase</i>	<i>masek</i>	<i>maseyek</i>
<i>netewe</i>	<i>netewî</i>	<i>neteweyî</i>
<i>Enqere</i>	<i>li Enqerê</i>	<i>li Enqereyê</i>
<i>perde</i>	<i>perdek</i>	<i>perdeyek</i>
<i>Tirkiye</i>	<i>li Tirkîyê</i>	<i>li Tirkîyeyê</i>

Di zimanê axaftinê de ev tiştêkî asayî ye û zêde pirsgerêkan der-naxe, lê di zimanê nivîskî de bi xwe re hinek arîşeyan tîne. Ji ber ku rayeka bêjeyê kurt dibe, kesên ku bingeha bêjeyê nizanin êdî wê bêjeyê bi awayê kurtkirî bi kar tînin.

Di vî warî de mînaka herî baş bêjeya “*netewe*” ye, niha gelek kes wê bêjeyê wekî “*netew*” dizanin. Ji bo parastina rayeka bêjeyê divê ev rêbaza kurtkirinê di zimanê nivîskî de bi cih nebe, di nivîsandinê de awayê dirêj bê tercîhkirin.

Lê rastiyeke din jî heye ku divê em li xwe mikur werin, heke em di mijara “*t*”ya berî “*y*”ê de wêneyê peyvê diguhêrin, em dikarin di vir de jî wêneyê peyvê biguhêrin. Li vê derê tiştê balkêş ev e, zimanzan pirî caran helwestên nakok werdigirin. Bo nimûne, kesên ku di vê mijarê de forma kurt dineqînin, di mijara “*t*”yê de dibêjin bila peyv wekî “*wêne*” xera nebe. Lewre jî heke ez bibêjim, teqez divê forma dirêj were bikaranîn wê demê helwesta min jî dibe helwesteke nakok û nelihev. Ji bo her du mijaran jî biryareke gelemperî pêwîst e.

Taybetiyên rastnivîsa pêşgiran

Divê wekî nîşeyekê mirov li ser xaleke din jî raweste. Ev lêker gava ku qertafeke din bigirin, ev qertaf dikevin navbera lêkerên bingehîn û pêşgirê. Her çî qas di hin devokan de bi awayê din jî tê bilêvkirin, lê di zimanê nivîskî de mirov nikare bibêje, “*dirabim*” divê mirov bibêje “*radibim*”. Li vir qertafa “*dî*” dikeve navbera pêşgirê û lêkera resen. Qertafên din jî li gorî heman rêgezê têne bikaranîn. Bo nimûne qertafa neyîniyê “*ne*” jî dikeve navbera pêşgirê û lêkera bingehîn û raweya neyînî ya lêkera “*vebûn*” li gorî

dema niha dibe “venabe”. Her wiha di van lêkeran de di raweya fermanî û raweyên daxwazî de qertafa “bi” ji holê radibe.

Mînak:

Elî derî venekir.

Zînê agir vedimirand.

Bila derî venebe.

Çalekê vede.

Ji min re çêke.

Roj hilnehat.

Derî veke!

Heke dêrî veke, em ê herin hundirû.

Divê nivîsê wergerîne.

Alfabe û rastnivîs

Hêmaneke ku bandorê li rastnivîsê dike jî alfabeya ku tê bikaranîne. Kurdan heta hilweşîna rejîma Sovyetê sê alfabe (latînî, erebî û kirilî) bi kar dianîn. Lê niha bi tenê du alfabeyan bi kar tînin. Hêjayî gotinê ye ku meyla kurdan bi piranî li ser alfabeya latînî ye. Ew yek ji bo berbihevhatina zimanê kurdî gaveke girîng e. Ji ber ku dê bi vê yekê re gelek qeyd û bendên li ber yekgirtina kurdî û zaravayên wê ji holê rabin.

Niha em vegerin ser têkiliya rastnivîs û alfabeyê. Her wekî me berê jî dabû zanîn her millet dema ku alfabeyekê qebûl dike, pê re hinek rêz û rêzikên rastnivîsê jî qebûl dike. Bo nimûne di alfabeya erebî de tîpên hûrdek û girdek nîn in, lewre jî rêz û rêzikeke têkildarî vê yekê li bal kurdên ku bi vê alfabeyê dinivîsin nîn e. Lê kurdên ku bi latînî dinivîsin mecbûr in ku vê rêz û rêzika alfabeya latînî li ber çavan bigirin.

Çi, kengê mezin tê nivîsandin?

Hinek rêz û rêzikên rastnivîsê bi alfabeya ku tê bikaranîn re derbasî zimanan dibin. Wekî mînak, berê di alfabeya erebî de xalbendî nîn bû, lewre jî di gelek zimanên ku tîpên erebî bi kar dianîn de xalbendî tune bû. Wekî nimûne, xalbendî bi “*Fermana Tanzîmatê*” re bi berhemên Şînasî kete zimanê tirkî.

Her wiha di erebî de tîpên hûrdek û tîpên girdek jî nîn in, lê di alfabeya latînî de tîpên hûrdek û tîpên girdek jî hev cuda ne. Lewre jî hinek rêz û rêzikên rastnivîsê bi tîpên latînî re derbasî kurmancî bûne.

Di kurmancî de kêm caran, bêje bi temamî bi tîpên girdek têne nivîsandin. Bo nimûne, di sernavan de hinek caran tîpên girdek têne tercîhkirin, her wiha dema ku yek dixwaze balê bikêşe ser tiştêkî, wî tiştî bi tîpên mezin dinivîse.

Di zimanên ku alfabeya latînî bi kar tînin de tîpa pêşîn ango seretîpa hin bêjeyan mezin tê nivîsandin. Ev cure nivîsandin hin caran li gorî cureyê bêjeyê pêk tê, hin caran jî li gorî cihê bêjeyê yê di nava hevokê de pêk tê.

Lê divê bê gotin ku di vî warî de jî di kurmancî de tevliheviyek heye. Ji ber ku hemû gelên ku bi tîpên latînî dinivîsin, ne wekî hev dinivîsin. Di navbera îngilîzî û fransî de cudatiyeke berbiçav di vî warî de heye. Zimanê tirkî yê ku bi salan e bûye zimanê nivîskî jî hîn xwe ji aloziya di vî warî de rizgar nekiriye.

Seretîpa bêjeya yekem a hevokê, ango bêjeya ku piştî xal, pirsnişan û baneşanê tê bi tîpa mezin dest pê dike.

Mînak:

Diya min ji mala cîranan tê. Xaltika min jî pê re ye.

Gelo hûn ê kengê herin serdana Zozanê? Dema ku hûn çûn gazi min jî bikin.

Errik, çî baqil e! Hîn rê jî nîşan dide.

Serenav her tim mezin têne nivîsandin.

Di warê dabeşkirina serenavan de ziman ji hev vediqetin. Her wekî me berê jî gotibû, mînaka berbiçav dubendiya di navbera îngilîzî û fransî de ye. Ev tiştên ku di îngilîzî de wekî serenav têne pejirandin û bi tîpên mezin dest pê dikin, di fransî de wekî hevenav têne zanîn û bi tîpên biçûk dest pê dikin:

a- Navên mehan û rojan di îngilîzî de bi tîpa girdek di fransî de bi tîpa hûrdek dest pê dikin.

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>Monday, Tuesday...</i>	<i>lundi, mardi...</i>	<i>duşemî, sêşemî...</i>
<i>January, February...</i>	<i>janvier, février...</i>	<i>rêbendan, reşemî</i>

b- Di navên cihan de hevenavên raveka navdêran a ku serenavekî pêk tînin, di îngilîzî de mezin, di fransî de biçûk têne nivîsandin.

Mînak:

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>Molière Street</i>	<i>rue Molière</i>	<i>Kuçeya Moliere</i>
<i>Victor Hugo Ave.</i>	<i>av. Victor Hugo</i>	<i>Kolana Victor Hugo</i>
<i>Pacific Ocean</i>	<i>l'océan Pacifique</i>	<i>Zeryaya Pasîfik</i>
<i>Mediterranean Sea</i>	<i>la mer Méditerranée</i>	<i>Behra Spî</i>
<i>Mont Blanc</i>	<i>le mont Blanc</i>	<i>Çiyayê Blanc</i>

c- Navê zimanan di îngilîzî de mezin di fransî de biçûk têne nivîsandin.

Mînak:

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>French</i>	<i>le français</i>	<i>fransî</i>
<i>English</i>	<i>l'anglais</i>	<i>îngilîzî</i>
<i>Russian</i>	<i>le russe</i>	<i>rûsî</i>

d- Navê qewm û neteweyan di îngilîzî de mezin di fransî de biçûk têne nivîsandin.

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>I'm American.</i>	<i>Je suis américain.</i>	<i>Ez amerîkî me</i>
<i>He bought a French flag.</i>	<i>Il a acheté un drapeau français.</i>	<i>Wî aleke fransî kirî.</i>

Hin navên miletan di fransî de jî bi tîpên mezin dest pê dikin.

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>She married a Spaniard.</i>	<i>Elle s'est mariée avec un Espagnol.</i>	<i>Bi îspaniyekî re zewicî.</i>
<i>I saw an Australian.</i>	<i>J'ai vu un Australien.</i>	<i>Min yekî awîstralî dît.</i>

Navê bîr û baweriyên olî, rengdêrên ku bi wan pêk hatine di îngilîzî de mezin, di fransî de biçûk têne nivîsandin.

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>Christianity</i>	<i>le christianisme</i>	<i>xiristiyanî</i>
<i>a Christian</i>	<i>chrétien</i>	<i>xiristiyan</i>
<i>Christian</i>	<i>un chrétien</i>	<i>xiristiyanek</i>
<i>Judaism</i>	<i>le judaïsme</i>	<i>cihûtî</i>
<i>Jewish</i>	<i>juif</i>	<i>cihû</i>
<i>a Jew</i>	<i>un juif</i>	<i>cihûyek</i>
<i>Hinduism</i>	<i>le hindouisme</i>	<i>hîndûyîti</i>
<i>Hindu</i>	<i>hindou</i>	<i>hîndû</i>
<i>Buddhism</i>	<i>le bouddhisme</i>	<i>bûdîzm</i>
<i>Buddhist</i>	<i>bouddhiste</i>	<i>bûdîst</i>
<i>Islam</i>	<i>musulman</i>	<i>misilman</i>
<i>a Muslim</i>	<i>un musulman</i>	<i>misilmanek</i>

Hinek bêjeyên awarte hene. Ev bêje carinan mezin têne nivîsandin.

Îngilîzî	Fransî	Kurdî
<i>a Hindu</i>	<i>un Hindou</i>	<i>hîndû</i>
<i>a Buddhist</i>	<i>un Bouddhiste</i>	<i>bûdîst</i>
<i>Islam</i>	<i>l'Islam</i>	<i>îslam</i>

Dema ku mirov bala xwe bide Hawarê mirov dibîne ku danerê rêziman û rastnivîsa kurdancî Celadet Bedirxan, rastnivîsa fransî bingeş girtiye. Di kovara Hawarê de navên zimanan û navê miletan biçûk hatine nivîsandin. Ji bo zelalkirina mijarê, em dikarin çend mînakên ji kovara Hawarê bidin.

Navê zimanan:

Di kurdmancî de yekjimari û geljimariya navdêran bi çend awayên têvel xuya dibin.

Navê neteweyan:

Zerdeşt ji me ye, îro jî li Kurdistanê hin kurd hene ko pê bawer in.
*Di sala 1708ê de gava di navbera Êrûs û **tirkên** de şer çêbû,*
yewnanan hêvî dikirin ko Êrûs dê bibe arîkarê wan.

Raveka navdêran ku serenavekê pêk tînin

*Di navbera Melegê û Sometrê de avtengek heye, jê re **avtenga Melegê** dibêjin.*

Digel vê yekê jî di Hawarê de navên mehan bi gelemperî mezin hatine nivîsandin.

Mînak:

*Li 19ê **Tîrmehê** di navbera Fransê û Japonyayê de lihevhatinek hate îmze kirin.*

Lê roja îro her kurdek li welatekî di nav sînorên dewletekê de dijî, bivê nevê awayê rastnivîsa wan miletan bandorê li wan dike. Her wiha gelek kurd li Tirkîyeyê bi tirkî perwerde bûne û hînî rastnivîsa tirkî bûne, lewre jî li gorî rastnivîsa tirkî dinivîsin.

Rojnameya Welat piştî sala 1994'an biryar da ku li gorî rastnivîsa Hawarê (fransî) binivîse. Heta niha bi vî awayî dinivîse, lê gelek kesên din ên ku di rojnameyê de dinivîsin, wekî îngilîzî û tirkî dinivîsin. Li ser vê bingehe em jî navên miletan, navê zimanan, navê bîr û baweriyên siyasî û olî, navê meh û rojan biçûk dinivîsin. Heve-navên di ravekên navdêrên ku serenavekê pêk tînin de, heke nebûbin parçeyekî wî navî, biçûk tene nivîsandin, lê heke bûbin parçeyekî wî navî mezin tene nivîsandin.

3-Nasnavên mirovan dema ku bi navê wan re bûbin yek û tevî navê wan bîr bîkaranîn, bi tîpa mezin dest pê dikin.

Mînak:

Hevserokê KCD'ê Ahmet Turk, Serokwezîr Erdogan, Serokê Kurdistanê Federal Mesûd Barzanî, Şaredarê Bajarê Mezin ê Amedê Osman Baydemîr, Serokê Amerîkayê George W. Bush...

Wekî din biçûk tene nivîsandin.

Mînak:

Erdogan serokwezîrê Tirkîyeyê ye.

Bush serokê Amerîkayê ye.

4- Serenavên cih, sazî, çem, çiya û navên din ên cografî mezin tene nivîsandin.

Mînak:

Nav: Bozan, Hêvî, Şoreş, Egîd, Pelîn, Hevînd, Robar...

Navê cihan: Mezopotamya, Ferat, Dicle, Amed, Riha, Semsûr, Sêrt, Mehabad, Stenbol, Kerkûk, Washington...

Navê saziyan: Rêxistina Mafên Mirovan, Dadgeha Mafên Mirovan a Ewropayê, Partiya Aştî û Demokrasiyê, Saziya Zimanê Tirkî, Însiyatîfa Dayikên Aştîyê, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê...

5- Di navê ku ji ravekekê pêk tên de, heke hevenavek bûbe parçeyekî serenavê mezin tê nivîsandin.

Çiyayê Agirî, Çemê Dicleyê, Pira Genderê, Pira Malabadê, Deriyê Çiyê, Qesra Qenco, Birca Belek...

Lê heke ne parçeyekî serenavî be biçûk tên nivîsandin.

Mînak:

*Ez li ber deriyê **Birca Belek** rawestiyam.
Ev çemê ku di Amedê re dibore, Dicle ye.
Dara li ber mala apê Hesên çi qas bilind e?*

6- Navê roj û serdemên taybet mezin tê nivîsandin.

Mînak:

***Roja Evîndaran** 14'ê reşemiyê ye.
Cejna Karkeran 1'ê meha gulanê ye.
Zozanê di **Cejna Newrozê** de ango di 21'ê adarê de dest bi xebatê kir.*

***Roja 21'ê Adarê** li gelê me pîroz be.
14'ê Tîrmehê rojeke taybet e, nayê jibîrkirin.
Şerê Rizgariyê rîya demokrasiyê vekir.*

7- Berek dema ku bi wateyeke taybet bîne bikaranîn mezin têne nivîsandin.

Mînak:

*Li Bakur têkoşînê geşedana çandî jî bi xwe re anî.
Hilbijartina li Başûr dê gelek encaman bi xwe re bîne.
Li başûrê Iraqê her roj nûçeyên şer û pevçûnan tên.
Tirkiye divê li gorî pîvanên rojavayî tev bigere.*

8- Navê xizmantiyê dema ku bûbe nasnav û bi navî re bûbe yek, mezin tê nivîsandin.

Mînak:

Rewşenbîrê mezin Apo Osman Sebrî divê bi mîhrîcanan were bibîranîn.

Duh keça Dayê Fatê hate mala me.

9- Seretîpa bêjeya yekemîn a veguhastî ango hevoka di nava dunikan de.

Mînak: Hawarî got: "Ez wî qeşmerî baş nas dikim."

10- Di sernavên nivîsan de ji bilî daçekan hemû bêje bi tîpa mezin dest pê dikin.

Li Almanyayê Xebata Zimanzanîyê

Tevgera Demokratîk a Demên Dawîn

Li Tirkîyeyê Rojnamegerî

Divê Kurd ji bo Azadiya Xwe Çi Bikin?

Li ber Zilmê Serî Hildan

Lê mirov dikare bi tenê peyva destpêkê û serenavan mezin binivîse.

Li Tirkîyeyê pêşketina zimanê kurdî

Helwesta neteweyî

11- Bêjeya hevoka ku piştî cotxalê tê, bi tîpa mezin dest pê dike, lê heke piştî cotxalê mînak hatibin rêzkirin, mînaka pêşîn jî li hûrdekê dest pê dike.

Mînak:

Navdêr du cure ne: serenav û hevenav

Mirov dikare wan nexweşînan wiha rêz bike: serêş, zikêş (navêş), tagirtin...

Di vê mijarê de tiştek heye ku divê em teqez li serê çend tiştan bibêjin. Ji ber ku gelek kes bi vê yekê nizanin û çewt dinivîsin. Tîpa "î"yê dema ku dibe girdek wekî îngilîzî dibe "I" û bêyî xal tê nivîsandin.

Mînak:

IRAQ, SIVIK, BIÇÛK, TIFIK, KURIK, SORIK, KIN, KIR, KIRIN, KIRÎN...

Çi, kengê pê ve û kengê cuda tê nivîsandin?

Di kurmancî de daçek bi tena serê xwe têne nivîsandin. Her wiha daçekên hevedudanî jî ji hev cuda têne nivîsandin.

Mînak:

*Hogir duh **li** vir bû, îro **bi** ku **de** çû?*

*Zozan dema ku **ji** dibistanê dihat, **di** nav gundekî **re** derbas bû.*

Di nivîsandina daçekan de bi tenê awarteyek heye; di hin bêjeyan de daçekên hevedudanî yên ku ji pêşdaçek û paşdaçekan pêk tînin, dema ku pêşdaçek bikeve, paşdaçek bi bêjeyê ve dizeliqê.

Mînak: dûre, piştî, lewre, peyre... (di dû re, di pişt re, ji lew re, di pey re)

Cînavkên kesandinê bi lêkeran ve têne nivîsandin, lê ji rengdêr, cînavk û navdêran cuda têne nivîsandin.

Mînak:

Pêkve Cuda

ez diçim ez baş im

tu çûyî ew mamoste bû

ew ê biçê Hesên tu yî?

Lêkerên hevedudanî û biwêjî dema ku wekî lêker bîne kişandin, hêmanên lêkerê ji hev cuda têne nivîsandin. Lê dema ku wekî navdêr bin an jî di avaniya tebatî û dançêker de bin bi hev ve têne nivîsandin.

Cuda

*Xelîl sibê **dest bi xebatê dike.***

*Me îro xwe ji bo xebatê **amade nekiriye.***

*Tu yê kengê **amade bibî.***

*Gûnê wê mîna mişmişan **zer bû.***

*Te çima rûyê xwe **reş kir?***

Pêkve

***Destpêkirina** xebatê hêvî da me.*

***Biryardan** hêsan e, lê **destpêkirin** dijwar e.*

*Bingeha xebatê bi destên me hate amadekirin.
Min bingeha xebatê da destpêkirin.*

Daçekên “bî”, “bê” û “ne”yê dema ku rista pêşgiran bi cih tînin û rengdêr û navdêrên nû çêdikin, bi bêjeyê ve têne nivîsandin. Dema ku hokeran çêdikin, cuda têne nivîsandin.

Mînak:

*Ez çayê bi şêkir vedixwim.
Ez çaya bişekir vedixwim.
Çay bêyî şekir nayê vexwarin.
Ez çaya bêşekir nikarim vexwim.
Ew bêyî te naçe bajêr.
Bêyî rûn xwarin nayê xwarin.
Xwarina bêrûn nayê xwarin.*

Di bêjeyên mîna “bikir”, “nexweş”, “neyar”, “nemir”, “bêbav”, “bêmirûz”, “bêteşe” de jixwe “bî”, “bê” û “ne” pêşgir in, lewre jî bi bêjeyê ve têne nivîsandin.

Wekî din jî, hin tişt hene ku divê cuda bêne nivîsandin.

Gihanek, hevalkar, hokerên hevedudanî ji hev cuda tenê nivîsandin.

Mînak: *her wiha, her wekî, her wekî çawa, her wekî tê zanîn, her tişt, her kes, her dem, her tim, her roj, her gav, her yek, her sal, her du, her sê, her çar...*

*Tu carî, tu demê, tu rojan, tu kes, tu tişt, tu mirov...
Ev tişt, ev kes, ew kes, ew qas, ev çend, çi qeder, çi qas, hin kes, gelek kes, yek kes, du kes...
Hemû kes, hemû tişt...*

Rastnivîsa hejmaran

Di kurmancî de mijareke din a ku dibe sedema aloziyan rastnivîsa hejmaran e. Ji ber ku me awayê nivîsandina hejmaran di mijara jimar-navan de nişan daye, em dê dubare nekin. Lê awayê nivîsandina hejmarên hevedudanî, pirsgirêkeke mezin e. Hin kes dixwazin hemû hejmaran bi hev ve binivîsin, hinek jî cuda dinivîsin. Pirî caran bi awayekî ketûber têne nivîsandin. Çi bi kê çawa xweş tê, wisa dinivîsin.

Li gorî baweriya me divê jê re hinek rêz û rêzik bêne danîn, lê ne rast e ku ez biryara vê yekê bi tena serê xwe bigirim. Lê dîsa jî ez dixwazim ramana xwe li ser vê yekê bibêjim. Jixwe hejmarên heta bîstî regekî taybet girtiye, ji hev nayêne cudakirin. Hejmarên ku bi gihaneka “û”yê bi hev ve hatine girêdan divê ji hev cuda bêne nivîsandin. Her wiha hejmarên ku bê gihanekê gihîştibin hev, her çi qas hin caran bi hev ve kelijîbin jî, ji hev cuda tene nivîsandin.

Bo nimûne, *pênc sed* wekî **pênsed**; *şêş sed* wekî **şesed**; *heft sed* wekî **hefsed** tene bilêvkin. Her çi qas ev kurtbûn hîn neketibe zimanê nivîskî jî dibe ku di demên pêş de bikeve zimanê nivîskî.

21 (*bîst û yek*)

45 (*çil û pênc*)

55 (*pêncî û pênc*)

200 (*du sed*), 300 (*sê sed*), 400 (*çar sed*), 500 (*pênc sed*), 600 (*şêş sed*)...

345 (*sê sed û çil û pênc*)

2567 (*du hezar û pênc sed û şêst û heft*)

2. 575. 680 (*du milyon û pênc sed û heftê û pênc hezar û şêş sed û heştê*)

Li aliyê din di nivîsan de divê hejmar heta dehan bi tîpan û ji dehan bi şûn de bi reqeman bêne nivîsandin. Ev yek dê me ji gelek aloziyan rizgar bike.

Rastnivîsa navên biyanî

Di warê nivîsandina navên biyanî de du rêbaz hene. Li gorî rêbeza yekem ew nav çawa tene xwendin, wisa jî tene nivîsandin. Yanê heke em li gorî vê rêgezê biçin, divê em hemû navên biyanî li gorî bilêvkirina kurmancan binivîsin. Ev jî dibe sedem ku peyvên bi zimanê biyanî ji dirûvê xwe yê resen bi dûr bikevin.

Ji ber vê yekê, gelek kes jî li dijî vê rêbazê radibin. Li gorî rêgeza duyemîn, navên neteweyên ku tîpên latînî bi kar tînin, divê wekî rastnivîsa zimanê resen bêne nivîsandin, bi tenê heke tê de tîpên ku di zimanê kurdî de nîn in, hebin, ew nav bi tîpên nêzî wan tene guhartin. Bo nimûne di kurdî de dengên mîna “û”, “ö” û “ğ” yên tirkî nîn in, li şûna wan tîpên nêzî wan “u”, “o” û “g”yê tene bikaranîn.

Ev yek ji bo xwendinê baştir e. Hin kes tîpa ku ji aliyê denganiyê ve nêzî wî dengî be dixin şûna tîpên biyanî. Lê li gorî bawerîya me ev rêbaz ne di cih de ye. Ji ber ku peyvê ji dirûvê resen dûr dixe. Bo nimûne, dema ku mirov li şûna peyva “*dağ*”a tirkî “*dag*” binivîse, kesên ku bi tirkî dizanin, dikarin bi awayê rast bixwînin, lê dema ku mirov wê peyvê wekî “*dax*” binivîse, kes tiştêkî jê fêm nake. Divê em peyvê wekî “*wêne*” bibînin, xuyanga peyva resen zêde neguhere.

Navên biyanî yên ku bi tîpên ji bilî latînî, wekî erebî û kirîlî bi kar tînin, dê bi awayê ku têne bilêvkirin bêne xwendin. Yanê em ê navên bi rûsî, çînî û japonî, navên yewnanî û slavî bi awayê ku têne xwendin binivîsin.

Mînak: *Xumeynî, Xameney, Xuroşov, Arîsto...*

Di vî warî de arîşeya herî mezin ji ber bindestiya kurdan tê. Ew nav bi piranî di ser tirkî re derbasî nav kurmancan dibin. Lewre jî gelek kurmanc ji Xumeynî re Humeynî, ji Xuroşov re Kruşçev dibêjin. Her wiha kurdên Başûr û Rojhilat jî peyvên îngilîzî bi riya ereb û farisan dinasin, wekî ereb û farisan dinivîsin.

Kêşeyeke din jî ji ber globalîzmê derdikeve. Niha zimanê îngilîzî di bazara cîhanê de serdest e. Gelek peyvên ji zimanên nenas di ser îngilîzî re derbasî zimanên mayî dibin. Ji ber vê yekê em gelek peyvên çînî û japonî bi riya îngilîzî dinasin û wekî îngilîzî dinivîsin. Ew jî bi xwe re hinek aloziyan tîne. Wekî mînak demekê li Tirkîyeyê di nav çepgiran de li ser paşnavê Mao şerekî giran hebû. Hinekan digot, “*Çetûng*”, hinekan digot, “*Zedûng*”, hinekan jî digot, “*Tsetûng*”, hê jî baş nayê zanîn ka rastiya wê çi ye.

Heke navek di kurdî de bi cih bûbe û regekî kurdewarî girtibe, ew bi wî awayî tê nivîsandin.

Mînak: *Edene, Enqere, Qers, Tewrêz, Bexda, London, Berlîn, Evdila, Evdirehman, Silêman, Selîm, Cebaz, Ûsiv, Xelîl, Hesênûr...*

XALBENDÎ (Niqteşanî)

Her wekî berê hatibû gotin, hevok rêzkirina peyvan a li gorî hinek rêz û rêzikan e. Ji bo ku peywir û wateya bêjeyê û hêmanên hevokê baştir werin nîşandan di zimanê nivîskî de xalbendî heye. Xalbendî xwendin û têgihîştinê hêsanîr dike. Xalbendî ser û binê hevokê, cihê bêhnvedanê nîşan dide. Her wiha di dema xwendinê de em li gorî nîşaneyên xalbendiyê peyvê dikirpînin, bêhna xwe berdidin û radiwestin. Ji şêwaza danîna van nîşaneyan re xalbendî yan jî bi awayê ku Celadet Bedirxan dibêje, “*niqteşanî*” tê gotin.

Berî ku em li ser rist û peywira wan rawestin, divê em nîşaneyên xalbendiyê rêz bikin:

- (.) *xal*
- (,) *bêhnok*
- (?) *pirsnîşan*
- (:) *xalecot*
- (;) *xalebêhnok*
- () *kevanek*
- [] *kevaneka çarçik*
- (" ") *dunik*
- (' ') *yeknik*
- (!) *baneşan*
- (—) *xêzek*
- (-) *bendik*
- (...) *sêxal*
- (') *dabir*
- (") *dubare*

Xal

1- Ev nîşane bidawîbûna hevokê nîşan dide. Dema ku hevok diqede mirov xalekê datîne dawîya hevokê û bi vî rengî jî dide zanîn ku dawî li hevokê hatiye. Peyva piştî "xal"ê bi tîpa mezin dest pê dike.

Mînak:

*Agir geş dibe.
Hevalan qûş li gurgebozan qetand.
Doza azadiyê doza mirovahiyê ye.
Gel bi serokatiya xwe serbilind e.
Dil bi dilan şad dibe.
Kevir û kuç li te bibarin.*

2- Di kurtenivîsan de li ber kurteyê xal tê danîn. Berê li pişt her tîpa kurteyê xal dihate danîn, lê ev yek hêdî hêdî ji holê radibe.

Mînak:

*Prof. Dr. Joyce Blau beşdarî Konferansa Zimanê Kurdî ya Amedê bû.
Prz. Dogan Erbaş beşdarî civînê bû.
Fêkiyên mîna hinar, sêv, hirmê, hejîr, gûz û hwd. mirov ji nexweşîyan diparêzin.*

3- Ji bo ku xaneyên hejmaran ji hev bêne veqetandin piştî sê xaneyan xal tê danîn.

Mînak:

*3.000.000 (Sê milyon)
678.786.234 (Şeş sed û heftê û heşt milyon, heft sed û heştê û şeş hezar, du sed û sih û çar)*

4- Di nivîsandina mêjûyê de di navbera roj, meh û salê de xal tên danîn.

Mînak:

*12.06.2004 (12'yê meha 6'an a sala 2004'an)
05.11.1995 (5'ê meha 11'an a sala 1995'an)*

5- Di matematîkê de wekî nîşaneya carandinê tê bikaranîn.

Mînak:

4.4=20 (çar caran pênc dike şazdeh)

Nîşe: Xal di tirkî de dema ku piştî hejmarekê tê danîn, rêza wê nîşan dide. Hin kes dixwazin vê yekê derbasî kurdî jî bikin, lê di kurdî de tiştêkî wiha nîn e. Li şûna wê "1'emîn, 2'yemîn, 3'yemîn..." tê nivîsandin.

Bêhnok

Di nav hevokê de cihê ku mirov lê bêhna xwe vedide nîşan dide. Bi vî awayî xwendina hevokê hêsantir dibe, lê divê ev bikaranîn wateya hevokê neguherîne.

Her wiha ev nîşane dikeve nav du peyvên hempeywir ên ku dane pey hev ango li şûna gihanekê jî tê bikaranîn.

Mînak:

*Zozan, Zîn û Gurgîn çûn bajêr.
Li gund darên tû, behîv, xox û hinaran hebûn.
Mirov bi ked, fikirîn û axaftinê ji ajalan vediqetin.*

Di nav hevokên hevedudanî de komekan ji hevokên serbixwe cuda dike. Her wiha du hevokên serbixwe jî bi riya bêhnokê ji hev têne veqetandin.

Mînak:

*Lawikê ku duh li ber dêrî bû, pismamê min e.
Heke dil bixwaze, jixwe ku dil nexwaze tiştêk nabe, mirov dikare her tiştî bike.*

Gulîzarê xwarin çêdikir, Osmên li radyoyê guhdarî dikir û diya wan Bêrîvanê jî kinc pîne dikirin.

Ji bo ku mirov hêmaneke hevokê ji hêmanên din cuda bike, mirov bêhnokê datîne.

*Belê, êdî roja me hat.
Li qeraxa çêr, li ber qesrekê rawestiya.
Erê lawo, tu çima wisa dikî?
Kuro, zû here ji vir!
Keçê porkurê, zû binivîse!*

4- Di hejmarên şikestî de xaneyên di bin sifirê re bi bêhnokê têne veqetandin.

Mînak:

1,5 (*yek û nîv*)
0,25 (*çarêk*)
5,25 (*pênc û çarêk*)
0,75 (*jî çar paran sê par*)

Divê neyê jibîrkin ku di îngilîzî de xaneyên ji sifirê biçûktir ên hejmarên şikestî bi xalê ji hejmarên tam tên veqetandin. Tirk bi bêhnokê jê vediqetînin. Di tirkî de “*üç virgöl iki*” tê gotin, di îngilîzî de “*three point two*” tê gotin. Li gorî vê rêgezê divê em jî di hejmarên şikestî de “*bêhnokê*” bi kar binin û bibêjin, sê bêhnok du. Di îngilîzî de bêhnokê datînin navbera sê xaneyên hejmarên pirxaneyî.

Mînak:

5,5 (*pênc bêhnok pênc ango pênc û nîv*)
4,75 (*çar bêhnok, heftê û pênc*)
12,3 (*dozdeh bêhnok sê*)

Di nav hevokê de piştî yên erêkirin û redkirinê yên mîna “*baş e*”, “*bila be*”, “*na wele*” girêdayî hevokê tê bikaranîn.

Mînak:

Erê wele, em jî hatin.
De baş e, bila wekî gotina te be.
Na wele, ez nikarim serê xwe li ber zilmê bitewînim.
Piştî hevokên xîtabetê tê bikaranîn.

Mînak:

Gelî hevalan, bala xwe bidin min!
Hevalê heja, ez dixwazim ji we re qala diroka kurdan bikim.
Birayê delal, tu çawan î?

Di daxwaznameyan de piştî navê saziya ku mirov serî lê dide, tê nivîsandin.

Mînak:

Ji Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê re,
Ji Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê re,

Di nivîsandina çavkaniya gotarên lêkolînî de bêhnok dikeve navbera nav, paşnav, navê berhemê û hwd.

Mînak:

Farqînî, Zana, Ferhenga Mezin a Kurdî-Tirkî, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2005.

Pirsnîşan

Ev nîşane, tê dawîya hevokên pirsê. Ji ber ku di kurdî de pirs bi riya kirpandinê jî pêk tê, gelek caran ev nîşane tenê pirsê nîşan dide. Bêyî wê mirov nikare rengê pirsê bide hevokan.

Mînak:

*Robar bi ku de çû?
Hûn çûn bajêr?
Kevir li te ket?
Birîna wî xedar e?
Êzingên we hene?
Çavên te baş dibînin?
Ma êdî ne bes e?
Kê ji te re çi got ?*

Hin caran dema ku di nav kevanekê de pirsnîşanek bê danîn, ew şik û gumana li ser agahiyekê nîşan dide.

Mînak:

*Dibêjin Feqiyê Teyran bi zimanê teyran dizanî (?), lê nakeve serê min.
Lêwîk got, ji bav û kalan ji min re maye (?), lê wan ji mêj ve nas dikim, tişteki wan tune bû.*

Dema ku agahiyek ne teqez be, mirov pirsnîşanê datîne berê.

Mînak:

Ehmedê Xanî (1651-1707?) di Nûbara Biçûkan de gelek şîretan li zarokên kurd dike.

Di hevokên hevedudanî yê pirsê de pirsnîşan li ber hevoka dawîn tê danîn.

Mînak:

*Deng dengê jinan e, dengê mêran e?
Tiştê ku te dilteng dike çi ye, tenêtiya te ye yan xemsariya zarokên te ye?*

Xalecot

Gava ku di nav hevokê de tiştek tê gotin, an jî xisletên tiştekî têne rêzêkirin, an jî wateya wê tê vegotin, xalecot tê bikaranîn.

Mînak:

Hevalê wî lê nihart û wiha got: "Em ê te jî bibînin."

Tiştê ku mirovê çê ji yê xerab vediqetînin sê ne: dilpakî, wêrekî û camêrî.

Rengdêr: *Ew tişt e ku rengê navdêrê nîşan dide .*

Wî got: "Heke tu neçî, ez jî naçim."

Piştî hevoka ku dê li pey wê tiştek were ravekirin, xalecot tê bikaranîn.

Mînak:

Ez xwe bi we bidim nasîn: Navê min Dewran e, ez nivîskarê vê pirtûkê me.

Di deqên wêjeyî de dema ku gotûbêj hebe, piştî navê kesê ku dipeyive tê danîn.

Mînak:

Xecê: Tu kengê hatî?

Hozan: Ez duh bi şev hatim.

Xecê: Te çima gazî min nekir.

Hozan: Min nexwest we hişyar bikim.

Di demê de ji bo nîşandana demjimêr û xulekê tê bikaranîn.

Mînak:

2:10, 5:55, 17:33...

Xalebêhnok

Ev nîşane dikeve navbera du hevokên bi hev ve girêdayî yên ku hev temam dikin.

Mînak:

"Herçî niqte ne cihê rawesê ne; yanî di wan de mirov qederekî disekine. Herçî bêhnok û niqtebêhnok in cihê vêsîhê ne; di wan de em piçekî disekinin, vêsîha bêhnokê ji hemîyan kurtir e." (C. Bedirxan, Bingehên Gramêra Kurdmancî, Hawar, hejmar 28, cilda duyem, r. 716)

*Dilpakî di kar de diyar dibe; ne di gotin û galegalê de.
Kulîlk ne tenê bi rengê xwe xweş in; bi bêhnê xwe jî dilê mirov
geş dikin.*

*Sêv, hirmî û mişmiş fêkî; firengî, xiyar û îsot sebze ne.
Mewlana bi farisî; Fizûlî bi osmanî; Meleya Cizîrî bi kurdî
helbest nivîsandine.*

Ga dimire çerm dimîne; mêr dimire nav dimîne.

Ji bo cudakirina komekên hevokên ku hêmanên wan bi bêhnokan
ji hev hatine cudakirin, tê bikaranîn.

Mînak:

*Ez pir bi coş û peroş im; ez dixwazim biqîrim, bistrêm, bibezim...
Em ji serê sibê de li vir in; ne kes tê, ne kes diçe.*

Ji mînakên ku tên rêzkirin ên ji aliyê cure û wateyê ve ji hev cuda
bi rîya xalebêhnokê ji hev tên cudakirin.

Mînak:

*Di kurdî de navên zarokên keç dikin Zozan, Sosin, Binefş ; navên
zarokên kur jî dikin Şêrko, Piling, Hogir, Derwêş.*

*Divê mirov welatan û paytextên wan ji hev cuda bike. Fransa, Îngilis-
tan, Germenistan welat; Parîs, London û Berlîn paytextên wan in.*

Kevanek

Agahiyên ku cihgirtina wan di nav hevokê de ji sedî sed ne pêwîst
e, di nav kevanekê de tên dayîn. Bi derxistina van agahiyan tiştek ji
hevokê kêmtir nabe. Dema ku mirov nexwaze hevokê zêde dirêj bike
jî, mirov beşeke hevokê dikare bixe nav kevanekê û bi vî awayî jî
hevokê siviktir û herikbartir bike. Di cihê kevanekê de hin caran du
bendek jî tên bikaranîn. Bi taybetî di zimanên ewropî de ew du
bendik ji kevanekê zêdetir tên bikaranîn. Her wiha di nav kevanekê
de mirov dikare hemwateya peyveke ku zêde nayê zanîn jî bide.

Mînak:

*Heval, duh serê sibê zû (bi berbangê re) ji malê derketin.
Geliyê Zê (ê ku îro bûye warê şer) dibe ku sibe bibe warê geşt û
gerê.*

Hevala Zozan (a ku sih salî li Stenbolê jiyaye) par li Duhokê bi cih bû.

Xwişka min Eyşan (bûka çil rojî) hatiye zê.

Derdê mezin (ixanet) nahêle ku yekî pêk were.

Komek mirov (nêzî sih kesî) bi hev re çûne bajêr.

Di mehên payîzê (rezber, kewçêr û sermawez) de pelên daran diweşin.

Meha avrêlê (nîsan) meheke biharê ye.

Di rastnivîsa erebî de bêjeya ku mirov balê dikêşe ser dikeve nav kevanekê. Kurdên ku ji tîpên erebî derbasî tîpên latînî bûne, bi vî awayî dinivîsin, lê ev yek di latînî de nîn e.

Di deqên şanoyê de liv û tevgera listikvanan di nav kevanekê de tê diyarkirin.

Mînak:

Kalo (hêdika nêzîkî ber mêwêfiroş bû û bi dengekî nizm) got: Ka xwarzê du kîlo sêv bide min.

Mêwefiroş (bi lez ji cihê xwe rabû) got: Tu bi xêr hatî xalo, tu sêvên zer dixwazî yan ên sor?

Dema ku mirov agahiyekê ji berhemekê veguhêze, nivîskarê berhemê di nav kevanekê de tê dayîn.

Mînak:

Mey nenoşî Şêxê Sen'anî xelet,

Ew neçû nêv Ermenistanê xelet

Mislê Mûsa wî tecellaya te dî

Ê tu dî kanî xeta, kanî xelet

(Melayê Cizîrî)

Di veguhastinan de cihê ku nehatiye wergirtin di nava kevanekê de bi sê xalan tê nîşandan.

Mînak:

Ehmedê Xanî di berhema xwe ya navdar Mem û Zînê de bi van gotinan qala Elî Herîrî, Melayê Cizîrî û Feqiyê Teyran dike:

(...)
Binave riha Melê Cizîrî
Pê hey bikira Elî Herîrî
Keyfek wê bida Feqiyê Teyran
Heta bi ebed bimayî heyran
(...)

Kevaneka çarçik

Heke mirov mecbûr bimîne gotineke di nav kevanekê de careke din bixe nav kevanekê, mirov kevaneka çarçik bi kar tîne.

Mînak:

Helbestvanê navdar ê kurd Cegerxwîn [ê ji Hesarê (gundekî Kercewsê)] di Kovara Hawarê de dest bi nivîsandina helbestan kiriye.

Dunik

Dema ku mirov gotinekê ji devê yekî din bigire an jî neqil bike, mirov wê gotinê di nav dunikê de nîşan dide. Her wiha diyalog jî heke bi bendikê neyê nîşandan, dikeve nav dunikê. Dîsa peyveke ku ji bilî wateya xwe ya bingehîn wekî nav hatibe nîşandan, di nav dunikê de tê nivîsîn.

Mînak:

*Pêşiyên me gotiye: "Rih dibe bihost, dijmin nabe dost."
Elî got: "Ez dê sibê werim malê."
Kovara "Zend" li Swêdê derdikeve.
Her kes dizane ku "Dara azadiyê bi xwîna xwedîyan tê avdan."
Celadet Bedirxan gotiye: "Gramer tevahiya qeydeyên rastaxaftin û rastnivîsandina zimên e."*

Yeknik

Dema ku mirov mecbûr bimîne hevoka di nava dunikê de dîsa bixe nav dunikê, wê demê "yeknik" tê bikaranîn.

Mînak:

Mamoste ji şagirtê xwe pirsî: "Pirtûka 'Salar û Mîdya' berhema kê ye?"

Xêzek

Gava ku gotûbêj di navbera çend kesan de çêdibe, heke gotina yekî di nava dunikê de neyê nîşandan, xêzekê datînin ber gotina wî.

Mînak:

Cegerxwîn ji bavê xwe re got:

- Bavo tu yê kengê herî welêt?

Bavê lê vegerand:

- Di nêzîktirîn demê de ez dê herim.

Du mirov ketin nav gotûbêjê, yekî got:

- Siyadiyê sibê li te bixe. Yê din got:

- Heke ez zû rabûm, bila li min bixe.

Bangnîşan

Mirov bixwaze hesteke bilind (coş, xem, tirs û xof) nîşan bide, mirov bangnîşanekê dide ber. Her wekî diyar e, mirov bangnîşanê datîne ber hevoka baneşanê. Bêjeya piştî baneşanê bi girdek dest pê dike.

Mînak:

Ax dilo!

Dilo yeman!

Hey gidî!

Ax, derdê me çi qas giran e!

Hawar, ey hawar!

Hiş be kuro! Bila kes nebihîze.

Hevalino!

De zû were, em herin!

Tew, te jî xweş nivîsî!

Erik! Te çi dereweke mezin kir.

Wa! Bi rastî wisan e?!

Her wiha baneşan bi mebesteke cuda jî tê bikaranîn. Dema ku di nav kevanekê de li ber bêjeyekê bê danîn, tê wê wateyê ku nivîser bi dijiwateya wî tiştî bawer e.

Mînak:

*Osman mirovekî pir baqil (!) e.
Elo yekî wêrek (!) e, lewre bi şev dernakeve derve.*

Bendik

Ev nîşan dikeve navbera du bêjeyên ku di navbera wan de hogirî heye. Her wiha gava peyvek ji ber ku di rêzê de bi cih nabe, ji hev bê qutkirin, bendikê datînin dawîya rêzê. Wekî nîşeyekê divê em bi bîr bixin ku peyv kîte bi kîte tê parçekirin. Mirov nikare kîteyê parçe bike. Gava mirov hêmanên peyvekê nîşan dide, mirov bendikê dixê navbera du hêmanan. Gava ku qertaf tî nîşandan, heke ji kîjan aliyê ve bi peyvê ve bibe, mirov bendekê datîne wî aliyê qertafê.

Mînak:

*Du-sê mirovan pîrsa te kir.
Mîrê Botan Bedir-Xan Beg li dijî neyaran serî hilda.
Qertafa "bi-" rengê fermanê dide hevokê.
Di zimanê me de hinek paşgir hene ku ji navdêr û rengdêran lêkerê çêdikin, "-andin" yek ji wan e.
Mirov dikare peyva "hilweşandin"ê wiha dahûrîne: "Hil-weş-andin", lê belê vekîandina wê bi awayê "hil-we-şan-din" pêk tê.*

Sêxal

Dema ku mirov bixwaze bide zanîn ku hevok neqediyaye, wê demê mirov sêxalê datîne dawîya hevokê. Her wiha heke ji nava gotina yekî din tiştek hatibe derxistin, wê gavê jî mirov bi sê xalan di nav kevanekê de dide zanîn ku ew jêgirtin ne tam e.

*Ez ê werim û ...
Ehmedê Xanî dibêje:
"Ev meywe (...) ne avdar e.
Kurmancî ye ev qeder li kar e"*

Carinan li şûna peyveke ku mirov naxwaze bi kar bîne, sêxal tê danîn.

Mînak:

Te dîsa çi g... belav kiriye?

Dabir

Di tirkî de jê re “apostrof” an jî “kesme îşareti” tê gotin. Di kur-mancî de di kurtenivîsa peyvan de qertafa tewangê bi riya dabirê tê veqetandin. Her wiha di reqeman de jî dîsa qertafa tewangê û veqetandek bi riya dabirê ji hev têne veqetandin.

Divê bê gotin ku li ser vê yekê lihevkirineke giştî nîn e. Hinek bendikê dixin navbera qertafa tewangê û kurtenivîsê, hinek jî wisa bawer dikin ku divê tu tişt di navbera qertafa tewangê û kurtenivîsê de nîn be. Lê bi hev re nivîsandina du tiştên nejihev ne rast e.

Yanê di kurtenivîsa navdêran de kurtenivîs, bi tîpên mezin têne nivîsandin, qertafa veqetandekê bi hûrdekê tê nivîsandin. Di tewanga hejmaran de jî reqem û tîp li ber hev nabin. Lê heke hejmar bi nivîsê bê nivîsandin, dabir ji holê radibe.

Mînak:

*KNK'ê daxuyaniyeke berfireh da raya giştî.
Di l'ê gulane de karkerên kurd bi coşeke mezin rabûn ser piyan.
Di roja 25'ê gulana 1999'an de bûyereke girîng pêk hat.
8'ê Adarê rojeke taybet e ji bo jinan.
21'ê meha 3'yan cejn e.*

Di kurmancî de qertafên ku rêza hejmaran nîşan didin jî bi dabirê ji reqemê têne veqetandin.

Mînak:

*Di dorê de ez kesê 23'yemîn bûm.
24'emîn salvegera roja azadiyê îro ye.
Em deh xwişk û bira ne, ez ê 9'emîn im.*

Ligel van tiştan dabir ji bo nîşandana dengê kurtbûyî jî tê bikaranîn. Dema ku di bêjeyekê de dengê ketibe yan jî bi taybetî hatibe xistin, li şûna wî dengî dabir tê bikaranîn.

Mînak:

*Rêka Midyatê teng e
Paçê Remzo heftreng e
Ramîsanek bide min
Êvar e, l'mîn dereng e. (Strana gelêrî)
Gava ku ew n'axive, mirov nizane ku lalûte ye.*

Her wiha di tîpên transkrîpsiyonê de dabir ji bo nîşandana “eyn” a erebî tê bikaranîn. Hinek kes vê yekê di zimanê nivîskî de jî bi kar tînin, lê bi baweriya me ev yek ne pêwîst e.

Mînak:

‘Erebî, ‘Eyşo, Şi’ir; me’ane, me’alûmat, ‘ilm...

Dubare

Dema tiştê hatibe dubarekirin ji bo ku di sa neyê nivîsandin, ev nîşane tê bikaranîn.

Mînak:

Demên kurdî: dema niha

" bê

" boriya têdeyî

" " dûdar

" " berdest

Dabeş

Ev nîşane ji ber ku tiştan ji hev cuda dike û wekî nîşaneyê dabeşkirinê jî tê bikaranîn, wekî “dabeş” tê binavkirin.

Dema ku malikên helbestê li nik hev bîne nivîsandin, malik bi dabeşê ji hev tîne veqetandin.

Mînak:

*Birîndarê eşqê me / Dûr im ji siha bihan / Di hizar û yek û sihan
/ Senaxwanê Melê me / Li hemû erd û cihan (Feqiyê Teyran)*

Carinan du tiştên hemwate bi “dabeş”ê ji hev tîne cudakirin. Her wiha di cihê “yan” de tê bikaranîn.

Mînak:

kesk / heftreng / keskesor: gökkuşağı

Birc / Bedenên Amedê gelekî qedîmî ne.

Di navnîşanan de ji bo cudakirina tax û bajêr, jimareya avahiyê û tebeqeyê tê bikaranîn.

Mînak:

Taxa Berfîn, Kolana Osman Sebrî, No: 25/3 Rezan / Amed

Di matematîkê de wekî nîşaneya dabeşkirinê tê bikaranîn.

Mînak:

$$6/3=2, 100/5=20$$

FERHENGOKA TÊGÎHÊN RÊZIMANÎ BI SÊ ZIMANAN

Kurdî	Îngilizî	Tirkî
avanî	voice	çatı
avaniya dançêker	causative	ettirgen çatı
avaniya lebatî	active voice	etken çatı
avaniya tebatî	passive voice	edilgen çatı
baneşan	exclamation	ünlem
bêhnok	comma, virgule	virgöl
bêje / peyv / gotin	word	sözcük
bendik	hyphen	kesme işareti
bilêvkirin	pronunciation	telafluz etmek
bilinda navderkî	mixed high	karma yüksek
bilinda paşderkî	back high	artçıkışlı yüksek
birên hevokê	part of speech	cümlenin öğeleri
bireser (tişte)	object	nesne
cîderk /jêderka deng	place of articulation	çıkak
cîguherîn	metathesis	göçüşme
cînavk / bernav	pronoun	zamir, adıl
cînavka qertafî	additional pronoun	ek zamir
cînavka vegerok	reflexive pronoun	dönüşlü zamir
cînavka xwerû	direct pronoun	sade zamir

cînavkên berbihevîn	reciprocal pronoun	işteşlik zamiri
cînavkên girêkî	relative pronouns	bağlaç zamirler
cînavkên jimarîn	quantative pronouns	sayı zamirleri
cînavkên kesandinê	conjugational pronouns	şahıs ekleri
cînavkên kesane	personal pronouns	şahıs zamirleri
cînavkên kurtkirî	abbreviated pronouns	kısaltılmış zamirler
cînavkên lihevxiştî	contracted prepositions	zamirle birleşmiş edatlar
cînavkên nebinavkirî	indefinite pronouns	belirtisiz zamirler
cînavkên pirsiyariyê	interrogative pronoun	soru zamirleri
cînavkên şanîdanê	indicative pronouns	işaret zamirleri
cînavkên tewandî	oblique case pronouns	bükünlü zamirler
cînavkên xwedîtiyê	posessive pronouns	iyelik zamirler
cînavkên xwerû	direct case pronouns	sade zamirler
cotbûn	gemination	ikileşme
cotebêje	pair of words	sözcüklerde eşleşme
cotepeyv	double words	ikileme
çêbiwar	past participle	-miş'li yapıli ortacı
Ç.D.B ya dûdar	doubtful distance past	-miş'li geçmişin rivayeti
çîrokiya dema bê	future perfect tense	gelecek zamanın hikayesi
Ç.D.B ya têdeyî	past perfect tense	-di'li geçmişin hikayesi
dabeş	slash	taksim
dabir	apostrophe	kesme işareti
daçek	preposition	edat
daçekên hevedudanî	compound prepositions	birleşik edatlar

daçekên neyîniyê	negative prepositions	olumsuzluk edatlar
daçekên sedemî	causal preposition	nedensellik edatları
daçekên xwerû	simple preposition	sade edatlar
dem	tenses	zamanlar
dema bê	future tense	gelecek zaman
dema bê ya nêzîk	future continues tense	yakın gelecek zaman
dema borî ya berdest	past continuous tense	şimdiki zamanın hikayesi
dema borî ya dûdar	present perfect tense	duyulan geçmiş zaman
dema borî ya têdeyî	simple past tense	görülen geçmiş zaman
dema niha	present tense	şimdiki zaman
dema niha ya domdar	present continuous tense	sürekli şimdiki zaman
demên hevedudanî	compound tenses	birleşik zamanlar
deng,	sound	ses
denganî	phoetics	ses bilgisi
dengdar	consonant	ünsüz, sessiz
dengdarên nehilmî (nêrm)	unasprative consonant	yumuşak sessizler
dengdarên difinî	nasal consonants	burun ünsüzleri
dengdarên dirankî	dental consonants	dışsel ünsüzler
dengdarên ezmandevî	palatal consonant	damak ünsüzleri
dengdarên hilmî (hişk)	asprative consonant	sert sessizler
dengdarên lêvî û diranî	lebi dental consonants	dış dudak ünsüzleri
dengdarên lêvkî	lebial consonants	dudak ünsüzleri
dengdêr	vowel	ünlü, sesli

dengdêrên bilind	high vowels	yüksek çıkışlı ünlüler
dengdêrên dirêj	long vowels	uzun ünlüler
dengdêrên kurt	short vowels	kısa ünlüler
dengdêrên navincî	middle	orta çıkışlı ünlüler
dengdêrên nizm	low	alçak çıkışlı ünlüler
dengzanî	phonology	sesbilim
dijwate	antonym(ous)	karşıt anlamlı
domdara hişk	voiceless continuous	ötümsüz sürekli
domdara nerm	voiced continuous	ötümlü sürekli
dulêviya domdar	bilabial continuous	sürekli ötümlü
dunik	quotation marks	tırnak işareti
erênî	affirmative	olumlu
ergatîvî	ergative	ergatiflik
esmandev	hard palate	damak
esmandevî û qirikî	palatal	damaksılar ve gırlaksılar
ezmandevî	palatal	damaksılar
fîzeka hişk	voiceless spirant	ötümsüz sızıcı
fîzeka nerm	voiced spirant	ötümlü sızıcı
gerguhêz, têper	transitive	geçişli
gewrî / hefîk	pharynx	boğaz
gihanek	conjunction	bağlaç
girtiya difînî	nasal occlusive	genizsel kapantılı
girtiya hişk	voiceless occlusive	ötümsüz kapantılı

girtiya nerm	voiced occlusive	ötümlü kapantılı
guherbarî	inflection	değişkenlik
hemwate	synonym	anlamdaş
herikiya lertzokî	vibrant liquid	titreşimli akıcı
herikiya rexxî	lateral liquid	akıcıyan ünsüz
hevalnav, rengdêr	adjective	sıfat, ön ad
hevalnavên jimarîn	numeral adjectives	sayı sıfatları
hevalnavên şanîdanê	demonstrative adjectives	işaret sıfatları
hevalnavên çawaniyê	quality adjectives	niteleme sıfatları
hevalnavên jimarîn	quantative adjectives	sayı sıfatları
hevalnavên nebi-navkirî	indefinite adjectives	belgisiz sıfatlar
hevalnavên pirsyariyê	interrogative adjectives	soru sıfatları
hevdeng	homophone	sesteş
hevenav	common noun	cins isim
hevok/riste	sentence	cümle
hevokên baneşanî	exclamation sentence	ünlem cümlesi
hevokên erênî	positive sentence	olumlu cümle
hevokên fermanî	emir cümleleri	imperative sentences
hevokên hevedudanî	compound sentence	birleşik cümle
hevokên lêkerî	sentence of actions	fiil cümlesi
hevokên navberî	intermediary sentence	ara cümleler
hevokên navdêrî	nominal sentence	isim cümlesi
hevokên neyînî	negative sentence	olumsuz cümle

hevokên pirsîyarî	interrogative sentence	soru cümleleri
hevokên ragîhandînî	declarative sentences	bildirme cümleleri
hevokên xwerû (sade)	simple sentence	sade cümle
hevoksaî	syntax	söz dizimi
hevrenge	homograph	yazımı aynı olan sözcükler
hoker, hevalkar	adverb	zarf, belirteç
hokerên cih û berekê	adverbs of place and direction	yön ve yer belirtilen zarflar
hokerên çawaniyê	adverbs of quality	nitelik zarfı
hokerên demê	adverbs of the time	zaman bildiren zarflar
hokerên mêjerî	adverbs quantity	miktar belirten zarflar
hokerên pirsîyariyê	adverbs of interrogation	soru zarfları
hûrdek	small letter, lower case	küçük harf
jîmarnav	numbers	sayı ad
jîyer	expiencer	tecrübe eden
kevanek	bracket	parantez, ayraç
kirde	subject	özne
kirpandin	stress	vurgu
kişandina lêkerê	conjugation	fiil çekimi
kîte	syllable	hece
komek	clause	yardımcı cümle
komeka alîkar	consequent	yan cümle
komenav	collective noun	grub ismi
lêker	verb	fiil

lêkera bingehîn	fundamental verb	temel fiil
lêkera gerguhêz	transitive verb	geçişli fiil
lêkera hevedudanî	compound verb	birleşik fiil
lêkera lebatî	active verb	aktif fiil
lêkera negerguhêz	intransitive verb	geçişsiz fiil
lêkera pêkhatî	derivated verb	türetilmiş fiil
lêkera tebatî	passive verb	edilgen fiil
lêkera xwerû	simple verb	sade fiil, basit fiil
lêkerên alîkar	auxiliary verb	yardımcı fiiller
mê	feminine	dişil
mêjer	singular - plural	tekil-çoğul
navbend	interfix	ara ek
navdêr	noun	ad, isim
navdêrên hevedudanî	compound nouns	birleşik isimler
navdêrên pêkhatî	derivated nouns	türetilmiş isim
navdêrên xwerû	simple nouns	sade isim
navderkî	mid-vowel	orta çıkışlı
navên razber	abstract nouns	soyut isim
navên şênber	concrete nouns	somut isim
navgîr	infix	iç ek
nebinavkirî	indefinite	belirsizlik
negerguhêz	intransitive	geçişsiz
nêr	masculine	eril

nermika esmandev	velum	yumuşak damak
nêtar	neutral	nötr
neyînî	negative	olumsuz
nîvdengdêr	semi-vowel	yarı ünlü
nîvgirtiya bixişîn	hissing semi-occlusive	hışıltılı yarı kapantılı
nizma pêşderkî	front low	alçak ön çıkışlı
paşdaçek	post-position	sonedat
paşderkî	back	art çıkışlı
paşesmandevî	postpalatal	artdamaksıl
paşgir / parkît	suffix	sonek
paye	degree	derece
payeya berztirîn	superlative	üstünlük derece
payeya rûberî	comparative	karşılaştırma derecesi
pêşdaçek	preposition	önedat
pêşderkî	front	ön çıkışlı
pêşesmandevî	preplatal	ön damaksılar
pêşgir / pêrkît	prefix	ön ek
pevdeng	diphthong	diftong
pêveber	predicate	yüklem
peyva pêkhatî	derivated word	türetilmiş sözcük
peyva xwerû/ sakor	simple word	sade sözcük
peyvdariştin	word derivation	sözcük türetme
peyvsazî	morphology	morfolojî, şekilbilim

biçûker	diminutive	küçültücü
pirjimar	plural	çoğul
pirsnîşan	question mark	soru işareti
qertaf /xurdebêj	affix	ek
qertafên baneşaniyê	vocative case suffixes	seslenme ekleri
qertafên bêjesaz	derivational affixes	yapım ekleri
qertafên kêşanê	conjugational affixes	çekim ekleri
qertafên neyiniyê	negative affixes	olumsuzluk ekleri
qertafên tewangê	declension affixes	bükün ekleri
qirikî	glottal	gırtlaksılar
rader	infinitive	mastar
rastnivîs	orthography	imla, yazım
raveber	modified	tamlanan
ravek	phrase	izafe, tamlama
raveker	modifier	tamlayan
rawe	mood	kip
raweya daxwazî dema borî	past subjunctive	istek kipi geçmiş zaman
raweya daxwazî dema boriya çîrokî	past perfect subjunctive	istek kipi geç. z. hikayesi
raweya daxwazî dema niha	present subjunctive	istek kipi şimdiki zaman
raweya divêtî	should, shall	gereklilik kipi
raweya mercî (hekanî)	conditional mood	şart kipi
raweyên daxwazî	subjunctive moods	dilek kipleri
raweyên hevedudanî	compound moods	birleşik kipler

raweyên pêşkerî	indicative moods	belirtme kipleri
rayeka dema borî	past tense stem	geçmiş zaman kökü
rayeka dema niha	present tense stem	şimdiki zaman kökü
rayeka lêkerê	verb stem	fiil kökü
rengedeng	allophone	nüans sesler
rewşa banglêkirinê	vocative case	çağırma hali
rewşa tewandî	oblique case	bükünlü hal
rewşa xwerû	direct case	yalın hal
rêziman	grammar	gramer, dilbilgisi
serenav	proper noun	özel isim
sêxal	ellipsis	üç nokta
spehînivîs	calligraphy	güzel yazı
şahkomek	main clause	ana cümle
jihên dengî	vocal cords	ses telleri
tebatî	passive voice	pasif
têrker	complement	tümleç
tewang	declension	bükün
tîp	letter	harf
tîpa girdek	capital letter	büyük harf
tîpa dubare	double letter	şedde
tîpa hûrdek	small letter	küçük harf
tîpandin	spelling	kodlamak
tîpên alîkar	approximate letters	kaynaştırma harfleri

vekîtandin	spelling	hecelemek
veqetandek	ezafeh	tamlama takısı
wate	meaning	anlam
xal	full stop	nokta
xalbendî	punctuation	noktalama
xalebêhnok	semi colon	noktalı virgöl
xalecot	colon	iki nokta üst üste
xêzek	dash	konuşma çizgisi
yekjimar	singular	tekil
yeknik	single quotation marks	tek tırnak işareti
zayend	gender	cinsiyet
zayenda rêzimanî	grammatical gender	gramatik cinsiyet
zengelork	Adam's apple	adem elması
ziman	tongue	dil
zimanê biçûk	uvula	küçük dil

ÇAVKANÎ

- 1- Bedir-Xan, Celadet; *Bingehên Gramera Kurdmancî*, Weşanên Nûdem, 1994.
- 2- Ciwan, Mûrad; *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi* (Kurmanç Lehçesi), Weşanên Jiyana Nû, Stockholm, 1992.
- 3- Sagniç, Huseyn; *Hêmanê Rêzimanê Kurdî*, Melsa Yay., 1991.
- 4- Kurd, Reşîd; *Rêzimana Zimanê Kurmancî*, Beyrûd, 1956.
- 5- Badîllî Kemal; *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri* (Kurmançça Lehçesi), Stenbol.
- 6- Barnas, Rojen; "*Lêkerên hevedudanî*", *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 5, rûpel 2.
- 7- Barnas, Rojen; "*Termên Rêzimanî*", *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 9-10-11-12-13.
- 8- Zilan, Reşo; "*Li ser rastnivîsîna çend tiştan*" *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 7, rûpel 2- hejmar 9, rûpel 1.
- 9- Zilan, Reşo; "*Çend Pirsên Rastnivîsîne (Pirsa rastnivîsîna navên mirovan)*", *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 20, rûpel 1.
- 10- L. Cheyet, Micheal; "*Hin Şaşiyên Rêzimanî*", *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 24, rûpel 6.
- 11- Şucaî, Behroz; "*Zimanê Partî*", *Kurmancî*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 28, rûpel 1.
- 12- Farqînî, Zana; "*Parkîtên di Zaravayê Kurmancî de*", *Zend*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, hejmar 5, r. 8-11.
- 13- Farqînî, Zana; "*Dahûrîna li ser Parkîtên di Kurmancî de*", *Zend*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, hejmar 1, r.61.
- 14- Mihemedî Hemîd; "*Çend Nîşe li ser Pêşveçûnên Fonolojîk ên di Kurdî de*", *Zend*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, (werger ji îngilîzî Samî Berbang), hejmar 1, r. 66-69.
- 15- Farqînî, Zana; "*Di Kurmancî de Guherîna Dengan*", *Zend*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, hejmar 2, r.87-91
- 16- *Lêkolîn*, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Berlînê, "Hejmara Taybet li ser Zimanê Kurdî", hejmar 1.
- 17- Bedirxan Celadet- Lesco, Roger; *Kürtçe Dilbilgisi*, Weşanên Doz, Stenbol, 1991.
- 18- Kurdo, Qanat; *Gramera Zimanê Kurdî*, Weşanên Roja Nû, Stocholm, 1990
- 19- Mackenzie, D.N.; *Kurdish Dialect Studies-I*, Oxford University Press, London 1961
- 20- Blau, Joyce; *Le Kurde de Amadiya et de Djabal, Sindjar*.

- 21- Soane, E.B.; *Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language*, London, 1913
- 22- Ali Bedir-Xan; *Dr. Kamuran, Türkçe İzahlı, Kürtçe Gramer*; Deng Yayınları, 1986
- 23- Aykoç, Fêrgîn Melik; *Kurdîzan, Rûberîna Zaravên Kurdî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Berlînê, Berlîn, 1996
- 24- Amêdî, S.B.; *Rêzimana Kurdî*, çapa yekê, Wezareti Fêrkirdinî Bala û Lêkolînewey Zanyarî, Zankoy Selaheddîn.
- 25- Nasso, I.; *Şirovekirina Gramêra Kurdî*, Zaraveya Kurmancî, Berlîn, 2003.
- 26- Rizgar, Baran; *Dersên Kurdî (Uygulamalı Kürtçe Dersleri)*, Lithosphere Printing Cooperative, London, 1996
- 27- Öztürk, Mürsel; *Farsça Dilbilgisi*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara, 1995
- 28- Aksan, Doğan; *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, 1995.
- 29- Farqînî, Zana; *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2004.
- 30- Tan Samî; *Waneyên Rêzimanê Kurmancî*, Weşanên Welat, Stenbol, 2000.
- 31- Roxzadî, Elî; *"Cihê zimanê kurdî di zîncîreya zimanên arîyî de"*, gotara ku pêşkêşî Konferansa Zimanê Kurdî (2004) hatiye kirin.
- 32- Şucaî, Behroz; *"Bandora Zimanî ya Peywendî-Xalîbiyetê, Peywendîya Newekhev a Tirkî û Kurdî"*, gotara ku pêşkêşî Konferansa Zimanê Kurdî (2004) hatiye kirin.
- 33- Yule, George, *The Study of Language*, Cambridge University Press, 1996, London.
- 34- Yıldırım, Nimet, *Farsça Dilbilgisi*, Ekim 2009, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- 35- N.McCarus, Ernest, *A Kurdish Grammar (Descriptive Analysis of The Kurdish of Sulaimaniya, Iraq)*, American Council of Learned Societies, New York, 1958.
- 36- Thackston, W. M., - *Kurmanji Kurdish- A Reference Grammar with Selected Readings*.
- 37- Chyet, L. Michael; *Kurdish- English Dictionary*, Yale University Press New Haven and London, 200
- 38- Ferhenga Yekbûn, <http://www.yekbun.com>
- 39- Farqînî, Zana; *"Bîdestxistina Rayeka Lêkeran"*, Kovara Zend, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Zivistan 2006, r. 42-63
- 40- Ekici, Deniz, *Kurmancji Kurdish Reader*, Dunwoody Press, 2007, USA.
- 41- Ehmedê Xanî, Mem û Zîn, Amadekar Huseyn Şemrexî, Weşanên Nûbihar, Stenbol, 2010.
- 42- Sadî, M. Xalid, Feqiyê Teyran, *"Jiyan, Berhem û Helbestên Wî"*, Weşanên Nûbihar, Çapa Sêyem, Stenbol, 2009.
- 43- Mele Ahmedê Cizirî, Dîwan, Weşanên Nûbiharê, Çapa Yekem, Stenbol, 2010.
- 44- Kovara Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2, Stockholm, 1998.
- 45- Ferhengê Kirmanckî (Zazakî) - Tirkî, Grûba Xebate ya Vateyî, Weşanên Vateyî, (Çapa Hirêyene), Stenbol, 2009.
- 46- http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/celadet_ali_bedir_xan_elfabeugramer_02.pdf?NR:122

Di ser çapa yekem a vê pirtûkê re pênc sal derbas bûn. Di vê çapa nû de min hemû mijar ji nû ve di ber çavan re derbas kirin, hinek mijar hatin berfirehkirin, di hinek mijaran de guhartin pêk hatin. Di vê çapê de min hinekî zêdetir bala xwe da berhemên zimanzanîyê û rêzimana hinek zimanên din; bi taybetî ji rêzimana farisî, inglîzî û tirkî.

Ji xeynî wan, xebat û lêkolînên min ên di domana pênc salan de û nîqaşên ku li ser warên cur bi cur ên rêzimana kurdî pêk hatin ji bo tekûzkirina hinek mijaran bûn bingeş. Di encamê de ez hêvî dikim ku vê pirtûkê hinek aliyên tarî yên rêzimana kurdî ronî kiribin û hinek alozî ji holê rakiribin.

